

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

GYÖNGYÖSSI JÁNOS. SZÖVEGEK ÉS KONTEXTUSOK

KESZEG ANNA

2009

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

**DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
KESZEG ANNA
GYÖNGYÖSSI JÁNOS. SZÖVEGEK ÉS KONTEXTUSOK**

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Dr. Kulcsár Szabó Ernő

Magyar és európai felvilágosodás Program

Programvezető: Dr. Szilágyi Márton

A bizottság tagjai:

Elnök: Dr. Bíró Ferenc, DSc, professzor emeritus

Opponens: Balogh Piroska, PhD, egyetemi adjunktus

Opponens: Labádi Gergely, PhD, egyetemi adjunktus

Témavezető: Dr. Szilágyi Márton, CSc, habil. egyetemi docens

Budapest, 2009

Tartalomjegyzék

TARTALOMJEGYZÉK	3
KUTATÓI SZÁNDEKAIMRÓL	5
SZÖVEGHAGYATÉK ÉS KULTÚRTÖRTÉNET.....	10
<i>Az önéletrajz. A Gyöngyössi Jánosról szóló biografikus szövegekről.....</i>	<i>10</i>
A kéziratokról	13
Az önéletrajz valóságeffektusai egy életrajz perspektívájában.....	15
Az önéletrajz mint útirajz.....	23
Az önéletrajz és Gyöngyössi társadalmi hálójá	25
<i>Az alkalmi költészet tipográfiai kontextusai I.....</i>	<i>29</i>
Hírlapirodalom és versírás. A vers mint újsághír. Gyöngyössi János jelenléte a korabeli hírlapirodalomban	29
Sajtó- és médiatörténeti megfontolások	29
A Gyöngyössi-szakirodalom és a korabeli időszaki sajtó	31
Vers és hírközlés	32
Vers és differenciált újságírás	40
Hírlap és kötetkompozíció	43
<i>Kontextusok.....</i>	<i>46</i>
I. „az ebbata aestheticája, az Erdeljbe be ne jöjjön, mert eddig is eléltünk a nélkül”. Az izlésfogalom és az esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez	46
Az izlés-fogalom kontextusai	48
Hipotézisek az elmaradt Burke-recepcióra. Peregrináció és tanterv	54
II. Mennyire és kire nézve ártalmas a leoninus? Egy verselméleti polémia tanulságai	56
Irodalmi vita, pennaháború?	56
Vitaíratok és publikációs kontextusok	60
Vitaíratok és médiumok	69
Vitaíratok és kommunikációs modellek	71
Perspektívák	73
Identitások	77
III. A Horea-féle parasztlázadás irodalomtörténetéhez	78
Meddig lehet taszigálni egy költőt?.....	80
IV. Katonák és katonabúcsúztatók hovatartozása. 1789.....	85
A katonát búcsúztató lelkes	88
A katonává lett íródeák és a deaktársak	92
V. „Betsesbb értz az arany rozsdá-fészek vasnál”. A rendiség retorikája Gyöngyössi János Korda György felett mondott halottbúcsúztatójában	97
Halotti búcsúztató? Kutatási párhuzamok	98
Vers és genealógia	101
Vers és mitikus párhuzamok. Élettörténet-minták	105
<i>Az alkalmi költészet tipográfiai kontextusai II.</i>	<i>110</i>
Kötetszerkezet és reprezentációs írásbeliség. Gyöngyössi János verseskötetei	110
Az alkalmi költészet mint irodalom	111
Verselés vagy hierarchia? A kötetrendezés szempontjai	111
Az alkalmi költészet mint társadalom	117
Közönségmodellek	117
Alternatív poétikák. Gyöngyössi verseinek használati értéke	121
<i>Szövegek. Madártávlatból.....</i>	<i>132</i>
Levelek	134
Disszertációk	136
Gyöngyössi egyházi tevékenységével kapcsolatos források	139
Prédikációk	140

TÁRSADALOMTÖRTÉNET ÉS ÉLETTÖRTÉNET	142
Önéletrajz, karrier, családtörténet.....	142
Karrier és társadalmi viszonyháló.....	154
Kiket ismerhetett Gyöngyössi János? Egy 18. századi szerzői kapcsolatháló elemzése	154
Módszertani kiindulópontok.....	155
Értelmezés a kapcsolatháló adatainak négy komponense: a viszony jellege, az említés forrása, az említett személy társadalmi kategóriája és földrajzi lokalizálhatósága szerint	158
Mikroelemzések lehetőségei	160
Karrier és az erdélyi nemesi családok	166
Gyöngyössi János mecénásai	166
Miért a Kendeffyek?.....	167
Kik a Kendeffyek?.....	170
Milyenek a versek?.....	175
RECEPCIÓ- ÉS KULTUSZTÖRTÉNET.....	176
Még egyszer az 1859-es Kazinczy-ünnepségekről.....	176
Az ünneplés modelljei	178
A szegedi / tordai ünnepség.....	179
GYÖNGYÖSSI JÁNOS. SZÓCIKK.....	184
IRODALOMJEGYZÉK.....	186
Rövidítések jegyzéke.....	186
Felhasznált irodalom	186
MELLÉKLETEK	208
Melléklet 1.	208
A leoninus-vita bibliográfiája. 1780–1829	208
Melléklet 2. 1.	210
A Gyöngyössi család genealógiai táblája	210
Melléklet 2. 2.	211
A Soós és Abats családok genealógiai táblája	211

Kutatói szándékaimról

A legelső reakció, mellyel Gyöngyössi János biográfiája és életműve kutatása idején szembesültem, az értetlenkedés volt. Mi értelme lehet annak, hogy egy komoly recepció nélküli, viszonylag ismeretlen 18. század végi szerző életművét önálló kutatási projektként emeljem? A tanácstalanságot az is növelte, hogy Gyöngyössi költészetének verstani,¹ műfaji² elhelyezése korábban már megtörtént és az utólagos, monografikus igényű munka tervéből sokan rekanonizációs szándéokra következtettek. A Gyöngyössi-kutatásra valóban jól illik az, amit Michel Foucault *A tudás archeológiájában* az esztörténet irodalomhoz kapcsolódó kutatásainak ismérveként adott meg:

az esztörténet [...] nem az irodalom története, hanem azé a járulékos morajlásé, azé a mindennapos és oly gyorsan eltűnő irogatásé, amely sohasem éri el a mű státusát, vagy azonnal kizuhan belőle: az irodalom-alatti irodalmak, az évkönyvek, a folyóiratok és újságok, a kérészetlétű sikerek, a szégyenletes szerzők elemzése.³

Ha a kettőspont utáni felsorolás tagjait végigvesszük, minden elemre lehet példát hozni a dolgozat elemzéseiből, pontosabban a Gyöngyössi-életműből: irodalom alatti irodalomra, időszak kiadványokban megjelent „irogatásokra”, kérészetlétű sikerre, s mi tagadás, a szégyenletes szerző titulus is nyugodtan említhető. Az izgalmas azonban az, hogy ami Foucault-nál negatív felhanggal, archeológiájának másikjaként tétéleződik, az a kortárs esztörténetben és az irodalom externális vonatkozásaival is számoló – ma kultúratudományinak is nevezett – irodalomtudományos megközelítésekben már legalább 3-4 évtizede a visszatérését éli.⁴

Kutatómunkám motivációjaként két szempontot szeretnék megnevezni. Az egyik szempont – bármennyire tudománytalan is erre hivatkozni – az életrajzok divatja lenne. A szerzői életrajzok iránti igény a nyugat-európai tudományosságban elvezetett olyan életrajzi munkák megjelenéséhez, melyek szándékoltan választottak tárgyl marginális, ideológiai hovatarozásuk, konzervativizmusuk miatt háttérbe szorított figurákat. Wolf Lepenies 1997-es Sainte-Beuve monográfiája például újraértékelte a leginkább talán a prousti bírálat miatt emblematikussá növesztett szerzőt.⁵ Antoine Compagnon – ugyan nem kimondottan a szerzői monográfia keretei között – hasonló eljárással dolgozta fel a 19. század második fele és a 20. század „antimodernjeinek” történetét.⁶ Alighanem amellet is érvelni lehetne, hogy az életrajzírás gyakorlata az elmúlt évek nemzetközi tudományosságában éppen a korábban marginálisnak bizonyult szerzők felé fordult, hiszen általuk látta felmutathatónak az irodalom autonóm rendszerének, az irodalmi mezőnek, az irodalom sajátos diszkurzív szerveződésének mechanizmusát. A kánonban kulcspozíciót betöltő szerzőkkel pedig inkább olyan monografikus feldolgozások foglalkoztak, melyek a dicsőség, a nagyság kialakulását, a kultusz szerveződését

¹ KECSKÉS 1991: 154–158.

² MEZEI 1974: 132–143.

³ FOUCAULT 2001: 175.

⁴ Az esztörténet foucault-i átértelmezéséhez, illetve a foucault-i kritika utáni újra-meghatározódásához összefoglalóan lásd SZENTPÉTERI 2009: 11–14. Az irodalom extrenális/internális szemlélete közötti megkülönböztetést is az ő, illetve az általa hivatkozott Donald R. Kelly meghatározása alapján használok.

⁵ LEPIENIES 2002.

⁶ COMPAGNON 2005.

elemezték.⁷ Szintén Compagnontól származik a „vivre” hatásos fogalma, melyet az életrajzírás egy korábbi, „élete és művei”-típusú hagyományának megjelölésére használ, és ettől elhatárolódva rekonstruálja a III. francia irodalmi köztársaságot alkotó szerzők (Gustave Lanson, Marcel Proust, Gustave Flaubert) élettörténetének egy-egy összefüggését.⁸ A „vivre” sajátosan francia strukturalista olvasási stratégiákat megidéző fogalom, ezzel párhuzamosan a szerzői szándék és életrajz jelentőségének elméleti belátása a mediális fordulat szemléletmódja felől is elkezdődött.⁹ Ezek az eljárások a történetírás egyik legutóbbi sikerágazata, a mikrotörténetírás és annak „kivételesen normális” fogalma, léptékváltása felől is új impulzust kaptak.¹⁰ A kortárs magyar kiadói gyakorlatban két könyvsorozat (Kalligram – Magyarok emlékezete; Osiris – Osiris monográfiák)¹¹ példázta a szerzői monográfiák iránti igényt, s a sorozatok egyes kötetei eltérő kutatói feldolgozásban különböző módszertani praxissal valósultak meg. Sarkítva tehát, a dolgozat két divatjelenségnek is behódol: a szerzői monográfiáknak és a nem divatos szerzőkről szóló szerzői monográfiáknak.

A második szempont – ezúttal a tekintélyre való hivatkozás logikai hibájának vádjá alatt – az lenne, hogy ezekre a kritikákra – szerencsére – nem magamnak kell megfelelnem. E kutatás irányítója, Szilágyi Márton, akinek a dolgozat nagyon sokat köszönhet, megtette korábban irodalomtörténet és társadalomtörténet érintkezési pontjairól írott tanulmányában. E többször átdolgozott és igen sok alapvető elkülönítést tartalmazó tanulmány egy sajátos, társadalomtörténeti metodológiával és kérdésfelvetéssel is megragadható biográfia-típus módszertanának, célkitűzéseinek körvonalazását valósítja meg. Vagy még inkább – a tanulmány szerző életműve felől értelmezve a kérdést – elméletileg összegzi azt, amit a szerző több monográfiájában, tanulmányában már illusztrált.¹² Szilágyi érvelésének téje, hogy a levéltári feltáró munkát úgy integrálja az irodalomtörténet-írás módszertanába, hogy megőrizze az irodalmár kérdésfelvetésének specifikumát.¹³ Szilágyi érvelésének egyik – számomra legalábbis – legtöbb következménnyel járó mondatát idézem:

ha [...] egy magyar író életrajza kapcsán egy társadalmi modell megrajzolását is meg lehet kísérelni, akkor ennek van-e köze bármiféle irodalomfelfogáshoz, releváns eredményekhez vezethet-e ez történeti-poétikai szempontból.¹⁴

Ennek értelmében jelen Gyöngyössi-kutatásban két kérdésre kerestem a választ: egyrészt, hogy milyen társadalmi modell olvasható ki ebből a szerzői életpályából, amely rendhagyónak talán éppen lelkészi pályája tipikusságában nevezhető, másrészt pedig, hogy milyen sajátos poétikai gyakorlat lehetett az, mely a lenoninus-ellenes támadások vehemenciája ellenére érintetlenül megőrizte korai – ha úgy tetszik – kísérleti formáit.

Ez a kettősség a dolgozat szándékaiban és struktúrájában is követhető. Az első egység lenne a történeti-poétikai érdekeltsgű, a második pedig a társadalomtörténeti. Természetesen e

⁷ A korszak szempontjából kiemelkedő jelentősége miatt itt egy munkát emelek ki: VAN DAMME 2002.

⁸ COMPAGNON 1983.

⁹ Erről összegzően, német szakirodalom alapján lásd HÁSZ-FEHÉR 2006b: 55–60.

¹⁰ A teljes, jelentős magyar recepció felidézése itt igen körülményes lenne, megelégszem egy összefoglaló kiemelésével: SZIJÁRTÓ M. 2003.

¹¹ E sorozatokba nem illeszkedő, de az utóbbi évek biográfiái között kiemelkedő jelentőségű: KÖSZEGHY 2008.

¹² Itt mindössze a két monográfiát adom meg. Lásd SZILÁGYI M. 1998; SZILÁGYI M. 2001. Hasonló módszertani alapállásra példa: KERÉNYI 2008; VÖLGYESI 2007.

¹³ E specifikum elvesztése feletti félelem határozta meg az irodalomtörténeti munka sajátlagosságáról szóló, 2001-ben Takáts József és Szilasi László között lezajlott vitát: TAKÁTS 2003; SZILASI 2003.

¹⁴ SZILÁGYI M. 2007b: 23. Illetve korábban: SZILÁGYI M. 2003b: 569.

két összetevő szétválasztása meglehetősen művi, hiszen a szövegcsoportok elemzésében gyakran vetődtek fel olyan típusú kérdések, melyek a társadalomtörténet, illetve sok esetben az eszmetörténet területére sorolhatók. A fejezetek szétválasztását inkább a tematika besorolása indokolja. Bár az egyes fejezetek a fentebbiekben jelzettekén kívül nem rendelkeznek közös elméleti-módszertani kerettel, az elemzésekben kitapintható három alapvető kutatási trend¹⁵ hatása.

1. Az elsőt a könnyebb kezelhetőség érdekében **francia kultúrtörténetként**¹⁶ nevezem meg annak ellenére, hogy a magyar 18. század vége vonatkozásában e szemlélet korábbi recepciója inkább német mintákat követett,¹⁷ illetve hogy a francia elméleti iskola szemlélete itt a magyar populáris írásbeliség, valamint a történeti poétikák kutatása és a kritikátörténet megfontolásaival keveredik. A francia kultúrtörténet a könyvtörténet megújulásából kinövő irányzatként a nyolcvanas évek végén intézményesült leginkább Roger Chartier tanulmányainak¹⁸ köszönhetően. Irányzatként való elkülönítése amiatt is nehéz, mert elnevezése az *intellectual history*¹⁹ elnevezéssel is összezsúszott. Legnagyobb előnyét és specifikumát abban látom, hogy az írás, olvasás, valamint az ezekhez kapcsolódó tevékenységeket és azoknak eredményeit olyan eseménytörténeti kontextusba helyezte vissza, melyben sajátlagosságuk, nem magától értetődő voltak hangsúlyozódott. Ezen irányzat leágazásaként említem azt a radikálisabb megközelítést, mely az *EHESS Groupe de Recherches Interdisciplinaires sur l'Histoire du Littéraire* kutatócsoportjában Christian Jouhaud történész irányítása alatt bontakozik ki.²⁰ Ennek a tudományos szemléletnek a módszertanából két meglátást emelek ki. Az első az lenne, mely felszámolja az irodalmi és nem-irodalmi szövegek közötti megkülönböztetést az értelmiségi munka, az írástapasztalat azonosságának perspektívájában (dolgozatomban az irodalomfelfogás ilyenfajta értelmiségi gyakorlatokkal áll összefüggésben).

[Í]gy teremtnének meg a feltételei annak, hogy az időjárásjelentést a maga valóságában szemléljük: értelmiségi tevékenységként ugyanúgy, mint egy vers megírását és nem a történész számára áttetsző „mentalitás” (vagy „reprezentáció”) következményét.²¹

E gesztusnak két eredménye is van: az első hogy eltörli a szövegek és szövegtípusok közötti hierarchiát, s ezáltal egy adott írástapasztalat eredményét olyan cselekvés-együttesben helyezi el, mely képes egy élettörténet, eseménykonstrukció teljes kontextusának kitöltésére.

Nekünk tehát arra kell figyelnünk, hogy a múlt ágensei mihez kezdtek valomásukkal, egyéni vagy kollektív cél szolgálatába állították-e, tapasztalatot közvetítettek-e, szerzői arculatukat dolgozták-e ki vagy tették mindezt egyszerre.

¹⁵ A módszertani iskola, hagyomány helyett az általánosabb, több irányból érkező tendenciát is magába foglaló trend szót alkalmaztam; a következő három irányvonal ugyanis meglehetősen eklektikus.

¹⁶ Összefoglalóan lásd POIRIER 2004. A kérdés részletesebb szakirodalmához lásd a disszertáció *Az alkalmi költészet tipográfiai kontextusai I.* című fejezetét.

¹⁷ Lásd a Szegei Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékén zajló kutatásokat és azok eredményeit: <http://www.arts.u-szeged.hu/klasszikus/> (2009. 06. 15.)

¹⁸ CHARTIER 2001; CHARTIER 1998. Az utóbbi Chartier elméleti jellegű tanulmányait tartalmazza, többek között azokat is, melyeket a kultúrtörténetről szóló összegző munkák paradigmaticusnak neveznek.

¹⁹ A fogalom eszmetörténeti háttérhez igényes kontextust teremt SCHEIBNER 2009.

²⁰ Erről részletesen lásd bevezetőmet: JOUHAUD 2007: 53–56.

²¹ JOUHAUD – RIBARD – SCHAPIRA 2009: 13. „il se donne ainsi les moyens de regarder la chronique météorologique pour ce qu'elle est en réalité: une activité intellectuelle, au même titre que la composition d'un poème, et non pas la résultante d'une « mentalité » (ou de « représentations », c'est tout comme) transparente à l'historien.” [Ford. tölem K. A.]

Eljárásmódunk tehát abban áll, hogy az elemzett íráskozhoz olyan kontextualizációkat javasoljunk, melyek értelemadó cselekvés-együttesekben helyezik el azokat.²²

A fenti két idézet magyarázhatja a dolgozat nagy részének munkamódszerét is. A szövegcsoporthoz sajátlagosságát tárgyaló fejezetek mellett több olyan szövegelemző alegység olvasható, melyekben egy-egy eseményhez kapcsolódó szövegdoxaián illusztrálom az írás-cselekedetek jelentését. Ami pedig a hierarchiák eltérését illeti, a mesterkedő költészet kutatását elképzelhetetlennek tartom a népi írásbeliség,²³ az amatőr költészeti gyakorlatok szociológiai vizsgálata,²⁴ illetve a közköltészet²⁵ kutatási eredményeinek bevonása nélkül.

2. A második megközelítési iránynak szintén francia gyökerei vannak és az irodalomszociológia diszciplináris horizontjába állítható, bár a társadalomtörténettel is érintkezik. A **szerzői státuszra vonatkozó kutatások** voltak számomra különösen inspiratívak.²⁶ Olyan konkrét vizsgálatokat emelek ki, mint Bernard Lahire szociológiai felmérése,²⁷ illetve Nicolas Schapira Valentin Conrart-monográfiája.²⁸ Minthogy itt nem célom e kutatások bourdieu-i horizontban való elhelyezése, sem azok módszertani összetevőinek tisztázása, inkább e megközelítéseknek a Gyöngyössi-kutatásban való jelentőségét hangsúlyoznám. A lelkes Gyöngyössi karrierje szempontjából lelkesi identitása kétségtelenül elsődleges, ez adja megélhetése gerincét is, a költői identitás pedig ennek származéka. A két identitásfaktor számon tartása két oldalról magyarázhatja azokat a kommunikációs stratégiákat, magatartásmintákat, melyeket Gyöngyössi különböző megnyilvánulási helyzetekben, írás-cselekvésekben alkalmazott. Efelől látható be az a sajátos hely is, melyet a korabeli magyar értelmiségiek között betöltött: némileg marginális, elszigetelt, már ekkor az amatőrizmus vádjával illethető, viszont saját pozícióját erőteljesen megőrző és esztétikai meggyőződéseiben vagy inkább versírói praxisában megingathatatlan.

3. Az elemzés középpontjában álló szerző időbeli hovatartozása miatt nem kerülhető meg az a kérdés, hogyan kapcsolódik mindez a felvilágosodás kutatásához. Gyöngyössi életműve barokk poétikájával nagyon is részét képezi az egyidejű egyidejűtlenségek azon összefüggésének, mely a 18. század végének periodizációját problematikusá teszi.²⁹ A Frűhaufklárung, az elhúzódó középkor, későbarokk kategóriái mellett hivatkozni lehetne azokra a kutatásokra, melyek a regionális felvilágosodás plurális fogalmai³⁰ mellett érvelnek. Az elműlt évek felvilágosodás-kutatásának fejleményei annyira sok kutatási terepet nyitottak meg e kérdés

²² JOUHAUD – RIBARD – SCHAPIRA 2009: 17. „Il s’agit donc pour nous de regarder ce que des acteurs du passé ont fait avec leur témoignage, qu’ils aient défendu une cause personnelle ou collective, transmis une expérience, élaboré leur figure d’auteur, ou tout cela ensemble. Notre démarche consiste alors à proposer des contextualisations permettant de replacer les écrits que nous analysons au sein de l’ensemble des actions qui leur donnaient sens.” [Ford. tõlem K. A.]

²³ KESZEG V. 1999; KESZEG V. 2008.

²⁴ MOUACI 2001.

²⁵ KÜLLÖS 2004a; CSÖRSZ 2005; 2009. A két szerző esetében a szövegkiadások is jelentősek. Itt ezektől eltekintettem az értekező jellegű összefoglalások javára.

²⁶ Összefoglaló bemutatásukhoz HEINICH 2004: 26–40.

²⁷ LAHIRE 2006. Kontextusához KESZEG A. 2009.

²⁸ SCHAPIRA 2003.

²⁹ Lásd legutóbb az akadémiai irodalomtörténet korszakolása kapcsán zajló munkálatokban a középkor és modernitás közötti választóvonalra helyezését: BENE-KECSKEMÉTI 2009: 212–217.

³⁰ SHEK BRNARDIC 2005; SHEK BRNARDIC 2006; SHEK BRNARDIC 2009; MARGÓCSY 2007.

tárgyalásához,³¹ hogy e munka keretei között még csak állást sem foglalhatok. Az elemzésekből látszik, hogy adott kérdésekben, kisebb léptékű problémák kontextusában hasznosítottam e megfontolásokat is. Viszont szövegszerű hivatkozások hiányában Gyöngyössi Jánost nem tekintem a felvilágosodás (bármit értenénk is ez alatt) reprezentánsának. (Ezzel áll összefüggésben az is, hogy elemzési keretként gyakran hivatkozom Louis Marin³² francia 17. századra kidolgozott reprezentációelméletére, melyet az erdélyi udvari kultúra és rendi szemléletű alkalmi irodalom működését magyarázónak látok.) Ezáltal jogosan tűnik úgy, hogy mögé kerülök a problémáknak, viszont Gyöngyössi költői és lelkesítői identitásának lokális, regionális kontextusai, melyeket a disszertáció hangsúlyoz és a kutatás legtermékenyebb terepének ítélek, talán érthetővé teszik tartózkodásom.

Következésképpen tehát a következőkben egy francia kultúrtörténeti horizontú irodalomszociológiai szemléletű (a forrásadottság miatt töredékes) életrajzi monográfia-kísérlet olvasható egy 18. század második felében élt erdélyi, pontosabban újtordai költőről, Gyöngyössi Jánosról. Fókuszálási gyakorlatként is felfogható.

³¹ Itt Jonathan I. Izrael eddig két kötetes nagymonográfiáira, illetve az azokhoz kapcsolódó vitára gondolok főként. Lásd J. IZRAEL 2001; J. IZRAEL 2006; LILTI 2009.

³² Összefoglalásához lásd DARIDA 2009; KESZEG A. 2008

Szöveghagyaték és kultúrtörténet

Az önéletrajz. A Gyöngyössi Jánosról szóló biografikus szövegekről

2004 őszén találtam rá a kolozsvári Református Teológia könyvtárában Gyöngyössi János³³ kéziratban maradt önéletrására, 2005 nyarán pedig a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában egy névtelen Gyöngyössi-életrajzra. Ebben az elemzésben e két, mindeddig publikálatlan kézirat értelmezésére/kontextualizálására vállalkozom.

Feltehetően 1767 és 1813 között Gyöngyössi János megírta élettörténete egy részét.³⁴ 1841-ben ennek az élettörténetnek a felhasználásával készült el egy anonim, kéziratban maradt Gyöngyössi-életrajz.³⁵ Ez a két, nyilvánosság elé nem került szöveg két szempontból lehet érdekes. Egyrészt Gyöngyössi kevésbé ismert élettörténetének forrásaként, másrészt meg a biografikus narráció 18–19. századi erdélyi (tordai) használatához kapcsolódó adalékként.

Az önéletrásról 1938-ban Rass Károly közölt ismertetést az Erdélyi Múzeumban.³⁶ Tíz évvel korábban ugyanez az aranyosgyéresi³⁷ származású Rass Károly, aki müncheni és berlini tanulmányút után Gyulafehérváron lett katolikus pap és tanár, Torda irodalomtörténeti jelentőségére rákérdező helytörténeti monográfiát adott ki.³⁸ A szintén Tordán lelkészkedő Gyöngyössire tehát egy ilyen helytörténeti tudományos érdeklődés, illetve valamelyes lokálpatriotizmus irányította rá a figyelmét. Gyöngyössi elkallódott omniáriumáról hasonló helyi hálózatnak köszönhetően maradt fenn rövid beszámoló.³⁹ Rass Gyöngyössi önéletrajzáról szóló tudósítása – valószínűleg éppen erőteljes helyi érdekeltsége miatt is – csalódottságnak ad hangot:

„Ez a bőrből kötött blok-szerű régi könyv nem szolgál szenzációkkal, vagy meglepetésekkel az olvasónak, alig van kihalásznivaló belőle, de mégis kár volna említetlenül visszahelyezni a könyvtárak sötétjébe: még nem vagyunk olyan gazdagok, hogy ne kellene lehajolnunk az útszéli búzaszemekért.”⁴⁰

A kézirat tartalmi ismertetését annak leírásával folytatja, hogy mi hiányzik Gyöngyössi szövegéből ahhoz képest, amit jogosan elvárhattunk volna: sikereinek ismertetése, lánya irodalmi tevékenysége, melyről Kazinczy az *Erdélyi Levelek*ben beszámol, illetve Rass szerint arról is hallgat, „ami minket a legjobban érdekelne: irodalmi életéről, alkotásairól, s különösen a körülötte támadt irodalmi hadjáratokról”.⁴¹ Csalódottságának két oka is van. Egyrészt

³³ A disszertáció a Gyöngyössi névalak használata mellett döntött. A Gyöngyösi-Gyöngyössi-Gyöngyössy-Gyöngyössy névalakokat így használtam: Gyöngyössi János minden esetben a leoninus-költővel azonos (az ő neve mindkét kötetben ezzel a tipográfiával jelenik meg); Gyöngyösi István nevét az irodalomtörténeti hagyománynak megfelelően egy s-sel írom, Gyöngyössi János fiát pedig szintén versei megjelenésekor használt írásképet értelmében Gyöngyössynek. A családnevet leggyakrabban a *Gyöngyössi* ortográfia szerint használom, ebben viszont mindössze a kutatás kiindulópontjaként szolgáló Gyöngyössi János névhasználata volt a döntő.

³⁴ GYÖNGYÖSSI É. n.a. A továbbiakban a zárójelben szereplő oldalszámok erre a kéziratra vonatkoznak.

³⁵ MS 2580.

³⁶ RASS 1938 : 281-290.

³⁷ Aranyosgyéresi a Tordához legközelebb eső, azzal szinte egybeépült kisváros.

³⁸ RASS 1928.

³⁹ Az omniárium Albert János tordai unitárius lelkészhez került a 19. század második felében. ALBERT 1884. Albert János neve a Jókai szakirodalomban is fennmaradt: 1876-os erdélyi látogatásakor Jókai vele is találkozik, együtt járják be Torda környékét és keresik fel Torockót. KUTI 2006.

⁴⁰ RASS 1938: 281.

⁴¹ RASS 1938: 285.

Gyöngyössi szövege nem a költő Gyöngyössiről szóló képet forgalmazza, mely forrásként illeszkedett volna Rass irodalmi helytörténeti projektjébe, másrészt pedig az önéletírás egy olyan modelljét kéri számon Gyöngyössin, mely nem fér össze a kis fekete kötet narrációjával: „Mindig csak krónikás szárazsággal számol be az eseményekről, de a sikerről hallgat.”⁴²

Rass szövege két problémát vet fel tehát: egyik a szerzői társadalmi státusszal kapcsolatos, a másik pedig műfajelméleti (illetve inkább műfaj történeti) jellegű. Mivel a kézirat szövegének elemzésében az előbbi problémakör értelmezésére vállalkozom, először a műfaj történeti kérdést elemzem. Az önéletírás körül folyó kortárs viták majd mindegyike egyetért abban, hogy ezt az irodalmi és történeti szövegtípusok határán meghatározható műfajt kétféle intencionalitással lehet olvasni,⁴³ bár az olvasási folyamat sokszor fordíthatja át egyiket a másikba.⁴⁴ Egyik olvasásmód az lenne, amely az önéletírást történeti forrásértéke miatt veszi komolyan, s a történeti adatok korrekcióját véli elérni az önéletrajzi szövegek olvasásával. Nyilván, ennek az értelmezési formának az érvényessége megkérdőjeleződött ugyan az elmúlt években (erre az idézett tanulmányok mind figyelmeztetnek), elvezetett viszont a másik olvasásmódon belüli elkülönítés lehetőségéhez. Amennyiben nem történeti forrásként olvassuk az önéletrajzi természetű szöveget, két eljárás kínálkozik. Egyrészt a „szubjektív történelem” vagy még tágabban fogalmazva „lehetséges történelem” reprezentációjaként értelmezhetjük a memoárokat. Másrészt pedig a szubjektumkonstrukciók színreviteli technikáit, azt a bizonyos „önéletrajzi paktumot”⁴⁵ kereshetjük bennük. Ennek az elkülönítésnek nyilván diszciplináris okai vannak, viszont az önéletrajzi szövegek különböző típusai is implikálnak olyan értelmezési hagyományokat, melyek ezt a különbségtételt lehetővé teszik. A szándékosan sarkítottá tett válogatást tehát nem annyira az értelmezés intenciója, mint inkább a szöveg karaktere dönti el. Már a magyar önéletírás-kutatás egyik első tanulmánya leválasztotta a memoárt, az emlékiratot a kutatásra érdemes önéletírói műfajokról, hiszen

[ennek] szerzője nem tekinti egyéni életét, mint szerves egészet, s nem ad lélektörténetet, önarcképet, hanem csak azokat az eseményeket mondja el, amelyek akkor történtek, amikor élt, amelyben ő is szerepet vitt, amelyeknek szem-vagy fültanúja volt. Az önéletíró arról tesz vallomást, milyen hatással volt valamely átélt esemény jellemének kialakulására, egyénisége fejlődésére és csak annyit említ az eseményekről, amennyi ennek a lelki fejlődésnek megvilágítására szolgál. A memoire-író pedig maguk az események érdeklik, ő magukról az eseményekről számol be, amelyeket átélt.⁴⁶

Az önéletírás preferálása a naplóval szemben szintén bevett eljárásnak minősülhet, a napló ugyanis az elbeszélt események rögtönisége miatt nem ad alkalmat homogén énkonstrukció kidolgozására, s az ént eleve adott heterogenitásban őrzi meg.⁴⁷ Ezek a kijelentések összefüggésben állnak a 20. századi önéletírás-modellek egyik szívós kijelentésével, miszerint az önéletírás története szorosan összefügg a szubjektum történetével, ezért önéletírásról

⁴² RASS 1938: 282.

⁴³ Ennek a különbségnek a lebontásához lásd JOUHAUD–RIBARD–SCHAPIRA 2009: 11–12.

⁴⁴ A következőkben szintetikusán három történettudományi és egy irodalmi kérdésfelvetésű tanulmány következtetéseit vonom össze: VÖRÖS 2001; K. HORVÁTH 2000; GYÁNI 1997. MEKIS D. – Z. VARGA 2000.

⁴⁵ Philippe Lejeune fogalmát alkalmazom: LEJEUNE 2003.

⁴⁶ MÁTÉ K. 1926.

⁴⁷ Ebben a kontextusban az értelmezők, szubjektumfelfogásuk függvényében, preferálhatják az önéletírást, illetve a naplót. Az utóbbira példa a következő tanulmány: BENKÓ K. 2002.

a 18. századtól kezdődően beszélhetünk.⁴⁸ Ez a történeti elkülönítés még azokban az értelmezésekben is jelen van, melyek Montaigne esszéiből, vagy Augustinus vallomásaiból indulnak ki:

Montaigne esszéiben azonban az én viviszekciójának értelmében még nem sok 'intimitást' találunk; inkább az énről szólás intimitásáról beszélhetünk. Ezért mondhatta Rousseau, hogy Montaigne 'mindannyiunk mestere' ugyan, magát azonban, még ha természetűen is, ám csupán 'profilból' ábrázolta.⁴⁹

Ebből a történeti nézőpontból származik a reneszánsz „objektív-prívát” és a jelen „szubjektív-prívát” önéletírásainak elkülönítése. Önéletírás tehát ott van, ahol az én boncolása végbemegy.⁵⁰ Éppen ezért a 18. század végét megelőző autobiografikus narrációk, illetve - más értelmezésben - a manierista történeti korok⁵¹ kívül eső szövegek csak nagy fenntartással kezelhetők önéletírásként, legjobb esetben emlékiratok, naplók, krónikák lesznek. Közelítve kissé a 18. század végének sajátos íráshasználati módjaihoz, az írástörténeti kutatások⁵² ebben a periódusban valóban váltással számolnak. Az írás terjedése miatt nem-értelmiségi társadalmi csoportok is írnak életrajzot, illetve, amennyiben a műfaj korábban is jelen volt ebben a médiumban, az íráshordozó tárgyak materialitásában mutatható ki változás. „A mezővárosi – így a veszprémi polgárnak – a 19. század első felében már számos területen szüksége volt az írásbeliségre: az üzletvitelben, a céhszervezetben, a városigazgatásban, az egyházközségben, helyi községi önkormányzatban éppúgy, mint az egyletekben. E ponton már a magánszférához is közel került az írás- és olvasástudás. Csupán egyéni adottságokon, érdeklődésen mint, hogy valaki magánéletének eseményeit is feljegyezte; immár nem a kalendárium szélére, mint tették ősei, hanem a könyvkötőnél vásárolt ívekre vagy egy-egy kötet lapjaira.”⁵³ Ezt a kijelentést a 1848-49-es eseményekhez kapcsolódó, mennyiségileg meghökkentő önéletírás-anyag igazolja, mely a műfaj magyar történetének egyik kedvelt referenciapontja.⁵⁴ A 18. század végének és a 19. század első felének naplóirodalma ugyanakkor speciális helyzetekhez kapcsolódó napló-jellegű narrációk invenciója miatt is érdekes periódus.⁵⁵ Történetileg tehát, magyar

⁴⁸ Ez a premissza igen jól érvényesül Philippe Lejeune „önéletírói paktum” fogalmában, melynek jelenlétét Lejeune Rousseau-tól kezdődően határozza meg. Vö. LEJEUNE 2003: 76-81.

⁴⁹ HOCKE 2001: 11.

⁵⁰ E kijelentések jól illeszkednek Foucault-nak az ember születéséről szóló nagyfelbeszélésébe, illetve a nyugati kultúra vallomásra vonatkozó folyamatos elvárásáról szóló diagnózisába is. FOUCAULT 2000a; FOUCAULT 1996.

⁵¹ „Immár további érvek birtokában kijelenthetjük, hogy a naplóírás 'korszakai' egybeesnek a művészet és az irodalom manierista korszakaival: hellenizmus, késő középkor, késő reneszánsz egészen a korai barokkig, pietizmus és romantika, a restauráció válsága, a fejlett kapitalizmus megrendülése, a világ jelenkori válsága.” HOCKE 2001:15. A manierizmus fogalmának kiterjesztetett értelmezéséhez vö. HAUSER 1981. Ennek a korszakolásnak a lebontásához 17. századi magyar irodalmi anyagon lásd TÓTH Zs. 2006: 333–406; TÓTH Zs. 2007.

⁵² Jelen dolgozatnak nem célja az ezirányú kutatások bemutatása. Itt mindössze az Acta Papensia „Alfabetizáció az újkori Magyarországon” című konferencia előadásait tartalmazó számára utalok (2002/1–2.), illetve Hudi József kutatásaira, melyekre a továbbiakban részletesen hivatkozom. A kérdéskör egyre bővülő nyugati és magyar szakirodalmáról áttekintést és részletes bibliográfiát közöl Sz. KRISTÓF 2002.

⁵³ FRANCISCS 2001: 14. Tovább árnyalja a kérdéskört a szintén Hudi József által kiadott 1806–1866 között keletkezett közbirtokosi napló: SZÉKELY 2004. Ennek a kiadványnak az előszavában az egyik lábjegyzetben ez áll: „Az irodalomtörténet min a mai napig csak az *esztétikai értékű* naplókval foglalkozott...” SZÉKELY 2004: 18. Hasonló jellegű forrásközlés: HUNKAR 2004.

⁵⁴ Erről a nagy anyagról alapos áttekintést ad HERMANN R. 1994.

⁵⁵ Itt két példát említenék: az országgyűlési naplókét, illetve egy furcsa képződményt, a koronaörök kollektív naplóját 1790-ből. Erre vonatkozóan lásd MARKI 1881. Az országgyűlési naplók közül Kőlcsey naplójának története

vonatkozásban, az önéletírás kánonának kialakulása egybeesik az írás magánszférában való elterjedésével.⁵⁶ Viszonylag kevés – kiadott – szöveg marad tehát, mely az önéletírás műfajtörténetét leválaszthatná a szubjektum (ki)alakulásának történetéről. Gyöngyössi önéletírása ebbe a kategóriába tartozik, s innen nézve értelmezhető Rass családottsága, illetve a fekete füzet tartalmának megfelelően szelektált közreadása, hiszen, amint Máté Károly idézett 1926-os tanulmányából érezhető, a „szubjektum viviszekciójára” kíváncsi önéletírás-olvasás nem idegen a 20. század első felének olvasóitól. Ehhez a kontextushoz képest a kortárs önéletírás-elméletek még inkább hangsúlyozzák a releváns és nem releváns önéletírások közötti különbséget, a magánszférához kapcsolódó íráshasználat története viszont felmutathat néhány olyan műfajt, melyek Gyöngyössi önéletírását a sajnálkozás idézett gesztusa nélkül engedik olvasni.⁵⁷ Ilyen lehet a *gazdanapló*,⁵⁸ az *omniárium* és az *album amicorum*⁵⁹, melyet gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti forrásként olvasnak leginkább. Gyöngyössi önéletírása az *album amicorum*⁶⁰ történetének abban a periódusában keletkezett, amikor az a peregrinus diákok használatából a nemesi szalonokéba kerül át.⁶¹ Gyöngyössi esetében az önéletrajzi bejegyzésre használt füzet eredeti rendeltetését lehetetlen eldönteni, formájában viszont megegyezik Pápai Páriz és Köpeczi Bedos körülbelül egyidejű albumaival. Bejegyzéseinek karakterét tekintve az omniáriumhoz áll közel, melynek használata Gömöri szerint az angol nemzetiségű peregrinusoknál volt elterjedt.⁶² Ezek a füzetek rajzokat, jeles mondásokat, helyleírásokat tartalmaztak. Gyöngyössi önéletírása a biografikus narráció olyan hagyományában értelmezhető, ahol az én alakulástörténete, elemzése helyett a társadalmi érvényesülés hiteles története, a szociális háló kialakulásának narratív megképzése az elbeszélés téjtje. A negyven évvel későbbi életrajz is ezt a tendenciát érvényesíti, a történetnek azonban – a műfaji kánon miatt - morális mondanivalót is kölcsönöz.

A kéziratokról

Gyöngyössi füzetét a Kolozsvári Református Teológia könyvtárban őrzik. A füzet hagyományozódásáról szaggatott folyamat rakható össze. Rass a kötetben szereplő possessorori bejegyzés alapján kísérli meg rekonstruálni a kézirat történetét. A fedélborító versóján levő bejegyzés ez: „Néhai Váro Ferenc hagyatékából Dr. Révész Imréné, Debrecen, Magoss György tér 14.” Váro Ferenc (1851-1924) a nagyenyedi kollégiumnak volt tanára, Rass ezért feltételezi,

tanulságos lehet, hiszen itt a napló késleltetett megjelenése igencsak megnövelte a szöveg presztízsét: VÖLGYESI 1996.

⁵⁶ Erről részletesen lásd KESZEG V. 2008: 90–103.

⁵⁷ Ilyen jellegű önéletírás-fogalommal dolgozik például az európai kisiparosi önéletírás történetének szerzője: AMELANG 1998.

⁵⁸ Későbbi magyar példák Székely János – már említett – közbirtokosi naplója, illetve Nagy Sándoré a 20. század első feléből: MOHAY 1994. A gazdasági naplók néprajzi felfedezéséről lásd MOHAY 2000.

⁵⁹ E két utolsó szövegtypus magyar történetéhez lásd GÖMÖRI 2005.

⁶⁰ A műfaj görög neve *philothea*, német neve pedig *Stammbuch*.

⁶¹ Gömörinek ez az állítása főként német példából indul ki, magyar vonatkozásban jó példát nyújt ifj. Pápai Páriz Ferenc 1711 és 1726 közötti digitálisan is feldolgozott album amicoruma (<http://ppk.mtak.hu>), illetve Köpeczi Bedos Sámuelé 1771–1773-ból, mely a kolozsvári akadémiai könyvtárban található. BARC – MsR 1554

⁶² Magyar példaként Kaposi Sámuel (1660–1713) későbbi gyulafehérvári professzor omniáriumát említi Gömöri. Lelőhelye: BCU T.VII. Continens Ms 692. Székely János idézett naplója jó példája a nem diákok által vezetett omniáriumnak (SZÉKELY 2004). Gyöngyössi omniáriumát a korábbiakban már említettem. Az adat azokra a diáriumokra, könyvecskékre vonatkozhat, melyeket Gyöngyössi is említ önéletírásában: GYÖNGYÖSSI É. n.a.: 10, 108.

hogy a füzet Gyöngyössi Mihályi Károly⁶³ nevű, szintén Nagyenyeden teológiát tanító unokája közvetítésével került Váro hagyatékába, aki Révész apósa volt. A hagyományozódási folyamat hipotetikus, mint ahogyan arra sincsenek adatok, hogyan került a diárium Révész Debrecenben őrzött hagyatékából a kolozsvári teológia könyvtárába. A kéziratához tehát a hagyatékként említeni szokott írásos együttesből kiragadva, primér kontextusa nélkül lehet hozzáférni. A kis formátumú füzet 307 oldalt tartalmaz, a bejegyzések viszont a hátsó borító belsején is folytatódnak. A kézirat mai állapotát két esemény határozta meg. Az egyik az, amit Rass „özönvízként” említ. A kéziratot kétfajta tintával jegyezte szerzője, s mivel valamikor vízzel érintkezhetett, a két tintatípus egyikét teljesen kioldotta a víz, a 24 és 84. oldal közötti rész szinte teljesen olvashatatlan.⁶⁴ Ezen kívül a 114. oldalon a szó közepén félbe szakad a mondat és többé nem folytatódik. A 115. oldalra a Gyöngyössiétől különböző kézírással ceruzával jegyeztek be egy kiradírozott szövegrészt, melyből ennyi olvasható: „En mint X.Z. ezt a [...] találtam.” A két oldal között semmi sem utal arra, hogy lapokat kiszakítottak volna. Az elbeszélés ekkor az 1790-es évek történeténél tart, s a megszakítás azért is meglepő, mert a füzet végének beírásai 1813-mas jegyzést is tartalmaznak. Ebből az következhet, hogy Gyöngyössi 1813-ban jegyezte le az 1790-es évek eseményeit és nem az 1790-es években, ahogyan azt Rass feltételezte, hiszen egyébként indokolta volna a félbeszakítást. A 114 és 283. oldal közötti egység üres oldalakból áll, a 284. oldaltól kezdődően pedig a 291-ig Gyöngyössi a verseiért kapott bevételeket jegyezte fel a keletkezés éve, a megrendelő neve, a vers és az alkalom típusa, illetve a kapott összeg szerint jellemezve az egyes helyzeteket. A 291–295 közötti oldalak különböző párizsi helyszíneken látható szobor-, épületfelírásokat tartalmaznak, a 296. oldaltól pedig a 299-ig újabb bevételi lista következik: a halotti beszédekért kapott összegek feljegyzése. A füzet következő részében több a kiszakított oldal (299–300; 301–302; 303–306; 306–307), az épen maradt 304–305. oldalból viszont arra következtethetünk, hogy ezeken az oldalakon bejegyzések már nem voltak. A hátsóborító versója a peregrinációra kapott összeg költségvetési táblázatát tartalmazza. A kimondottan biografikus rész – amint a tinta változása is mutatja – eltérő időpontokban keletkezett, a peregrinációs út leírása esetében – az információk karaktere miatt – feltehetőleg vagy közvetlenül az események után dolgozott a szerző vagy pedig azokkal egyidejű feljegyzéseket használt. A második hipotézis érvényességét talán gyengítheti az, hogy a visszaút,⁶⁵ illetve a későbbi események leírásában jóval kevesebb részletinformációval dolgozik Gyöngyössi, ami a történelem ideje és az elbeszélés ideje közötti megváltozott viszonyra lehet bizonyíték.

Gyöngyössi 1841-es élettörténete egy névtelen, kis kiterjedésű kéziratos hagyaték egyik, 13 oldalnyi egysége. A kéziratköteg tartalmaz még egy kivonatolt történeti értekezést, egy

⁶³Mihályi Károly Mihályi Mihály dési lelkésznek, a dési esperesi kerület főjegyzőjének és Gyöngyössi Karolinának a fia. Gyöngyössi önéletrajzában említi Mihályi Mihályt mint egyik kiemelkedő segédlelkészét (GYÖNGYÖSSI É. n.a.: 114.). Mihályi Károlyt hívja meg az újtordai református gyülekezet 1859-ben Gyöngyössi emlékoszlopának avatónnepségére. Mihályi üdvözlőverse nyomtatásban is megjelent: MIHÁLYI 1859. A rendezvény szervezésének dokumentumait lásd NREL 1/5-ös szekrény, Újtorda 1818–1826 dosszié.

⁶⁴A kézirat állapota valószínűleg nem változott 1938 óta. Rass a 22. oldaltól kezdődően beszél olvashatatlanságról, ezt követően 40 oldalról mondja azt, hogy csaknem teljesen fakult, illetve további 22-ről, hogy ott már valamennyivel nagyobb szövegrész kibetűzhető. A teológiai könyvtár dolgozói szerint a kéziratot a 90-es évek végén restaurálták, ez azonban nem változtatott a szöveg állapotán. Ezúton szeretném megköszönni a segítséget Kurta József Tibor könyvtárosnak, aki a kezembe adta a kéziratot.

⁶⁵A peregrináció oda- és visszaútja Keresztési József naplójában is igen eltérő kidolgozású. Mivel a visszaút eseményei sokszor voltak ugyanazok, mint az odaúténak, az elbeszélő megelégedett a visszaútalással. Lásd KERESZTESI 1868: 7–22.

vakságról szóló írást, egy „Mart. Ignátz rector privat.” szignóval ellátott retorikai házi feladatot, illetve két, mitológiai személyekhez kapcsolódó genealógiai táblázatot. Az elbeszélés alapján derül ki, hogy a szerző maga is kollégiumban tanult (nem tudni ugyan, hogy melyikben), járt külföldi egyetemeken, illetve valószínűsíthető talán, hogy Gyöngyössi feleségének rokonáról lehet szó, mert Gyöngyössiné halálának említésekor így fogalmaz: „kinek érdemlett ditséretére (...) szemérmetesség meg tilt.” (5r) A kézirat jellege és a záróbejegyzés arra utal, hogy a szerző egyszerre szövegezte meg Gyöngyössi biográfiáját: „le irtam 1841dik Januarius 30dik Napján.” (13r). Sem a kézirat, sem annak paratextusai nem tartalmaznak utalást a szövegírás intenciójára vonatkozóan.

Az önéletírás valóság effektusai egy életrajz perspektívájában

Ami Gyöngyössi önéletírásának természetét illeti, Rass csalódottsága igencsak megalapozottnak látszik, hiszen a szöveg gyengén retorizált, főként, ha Gyöngyössi költői életművének perspektívájában olvassuk. Erre az olvasatra azonban nagyon kevés szöveg helye ösztönözheti az olvasót. Gyöngyössi életútjáról szóló retrospektív biografikus elbeszélése, amint azt korábban is állítottam, nem énanalitikus elbeszélés, az életrajzt inkább az elszámolás, könyvelés logikája értelmében szerkeszti meg. Így sikerek és kudarcok mérlegelését nyújtja, legtöbbször azok anyagi vonatkozásainak tekintetében. A narráció az életút korszakai szerint strukturálódik, események tematikus összetartozása ritkán feltételez időbeli ugrást. Szerkezeti szempontból az elbeszélés a szerző genealógiájának mind anyai mind pedig apai ágon a harmadik generációig való visszavezetésével indít. Ennek az önéletrajzi elbeszélés szabványához kötelező módon hozzátartozó elemnek⁶⁶ Gyöngyössinél kettős jelentősége lesz: egyrészt a lelkesítő intézményben való nevelődését bizonyítja (hiszen az említett ősök közül sokan lelkesítők vagy prédikátorok), másrészt azt illusztrálja, hogy a családnév továbbvitelének felelőssége őt, illetve egyetlen férfi rokonát terheli.⁶⁷ A kézirat 11. oldalán kezdődik el a leideni peregrináció leírása, mely 80 oldalt, vagyis a teljes szöveg harmadát teszi ki. Ebben az elbeszélésegszféra az odaút elemei dominálnak, a visszaút, illetve az ott tartózkodás mozzanatainak bemutatása szintetikus, mindössze két oldalnyira terjed.⁶⁸ Gyöngyössi nem az idegenség tapasztalataként építi fel külföldi tartózkodásának történetét, a lényeges az ösztöndíj

⁶⁶ A genealógia önéletrajzba való beépítése a Gyöngyössi naplójához hasonló narrációkban a család társadalmi presztízsét, illetve más esetekben annak megszerzésének történetét szemlélteti. Az utóbbira Retteggy György *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784* címmel kiadott önéletírása jó illusztráció, ahol a ’derék conditio’ hiányával való szembesülés határozza meg a neveltetés történetét. (RETTEGGY 1970: 54–61.). Más esetekben a genealógia a bibliai leszármazásmintát veszi át, mindössze a neveket említi, s csupán a szülők alakjának szentel hosszabb paragrafust. Ilyen eljárással él Fogarasi Sámuel (FOGARASI 1974: 58–63.), illetve Kis János is, nála viszont az apa jellemzésében az irodalmi minták követése is alakít az apai portrén (KIS 1845–1846: 10–12.) Rousseau, illetve később Sartre esete a leszármazás-történetet a személyiség alakulásának konstitutív elemévé teszi.

⁶⁷ A reneszánsz családkönyvekben ez az eljárás igen gyakori. Köszönetet mondok Roger Chartier-nek, aki felhívta a figyelmem erre a párhuzamra. A műfaj a francia szakirodalomban kettős nevet visel: ’livre de raison’, illetve később az olasz reneszánsz kutatás hatására ’livre de famille’. Ezek a családkönyvek a család gazdasági helyzetének alakulását dokumentálták és generációról generációra öröklődtek. A kérdéshez vö. TRICARD 2002; illetve LEMAITRE 2004.

⁶⁸ Ilyen jellegű narratív megoldásra szintén Keresztési József naplója ad példát. Nála az utrechti tartózkodás leírását a diákok által vasárnap reggelenként a „medicum auditoriumban” elmondott ima, illetve elénekelt zsoltár szövegének megadása és a belgiumi akadémiákon 1779-ben és 1780-ban tanult magyar ifjak listája helyettesíti. (KERESZTESI 1868: 11–19.)

megszerzése körüli nehézségek bemutatása,⁶⁹ melyek szintén az egyéni megvalósítást hangsúlyozzák. Ez az a mozzanat, amikor a szöveg az elbeszélés menetére vonatkozó kiszólással él:

Miket láttam, experialtam, mind Leidában, mind pedig a' [...] és Frisiai Provinciákban lett elfordulásomban, sőt a Hollandiai nevezetes városoknak meg-járázásában nem szükség hogy le-írjam. En magam soha el nem felejttem. Mások pedig, és kivált maradékim, (ha Isten őket élte) nem efele magános le-írásból (mely semmiség, sőt bolondság volna) hanem sok szép könyvekből láthatják meg. (86.)

A visszaút történetében a szerző gazdaságos megoldást választ, az odaút leírásához utal vissza, mindössze az erdélyi patrónusoktól kapott összegek átvételi helyszíneit jegyzi fel. A visszaút a könyvek Utrechtben hagyásának szimbolikus mozzanatával kezdődik,⁷⁰ s a következőkben a peregrinációs időszakra való visszautalás teljesen hiányzik az élettörténetből. Gyöngyössi életének Kolozsváron és Alsórákoson, Kendeffy Elek Bethlen János nevű apósának udvari papjaként eltöltött egy esztendejére mindössze két oldal vonatkozik. A 88. oldaltól az elbeszélő rész végéig a szöveg az újtordai lelkészi élethez kapcsolódó eseményekről ad számot. Kiemelt jelentőségű a segédlelkészi státus helyett a végleges lelkészi ('actuális pap') megszerzése, a családalapítás, a közösségével más egyházkeruletéktől kapott meghívások elfogadási intenciója miatt támadt konfliktus, a szőlőskert ültetésének elkezdése, illetve a versek megjelenése. Az utolsó leírt esemény, Gyöngyössi lelkészi fizetésének ügyében született főkonzisztóriumú döntésre való utalás 1791-hez köthető,⁷¹ illetve 1790-hez Gyöngyössi verseinek önálló kötetben való kiadása a 'Bétsi Kurir által' (111.).⁷² A szöveg változó írásmódja egy esetben emeli ki egyértelműen a narráció egy elemét: a 11. oldalon, a peregrináció kezdetét jelző „Én, Gyöngyössi János...” kezdőformulát a bejegyző megvastagította, illetve átvette ugyanazt a szintagmát, amit az önéletírás kezdőmondata, a születés bejelentése is tartalmazott. Ez a kettős eljárás a külföldi tanulmányi utat az élettörténet sorseseeményévé alakítja, s ezzel a szöveg strukturálódásának kulcsmozzanatát jelöli meg benne. Az 1767-es év ezáltal olyan fordulóponttá válik, amely függetlenné avatja a megelőző 26, illetve az azt követő 51 évet.⁷³ Ez a kiemelés

⁶⁹ Graaf 18. századi németalföldi erdélyi peregrinációtörténete Bodoki József kolozsvári filozófia professzor nevéhez köti a Gyöngyössi *alumniája* körüli gondokat, aki 1758 helyett 1759-ben foglalta csak el ösztöndíjas helyét. Gyöngyössi önéletírása Intze István dévai lelkészt említi, aki a Graaf-féle mutató szerint 1766. június 30-án iratkozott be a leideni egyetemre, miután 1765. május 14-től az utrechti egyetemen tanult. További adatok hiányában feltételezhető, hogy Intze kihasználta az 1766-os évnék azt a lehetőségét, hogy erdélyi peregrinusok nem voltak a németalföldi akadémiákon és három évre elfoglalt egy helyet, melyet a következő évben meghirdettek. Egyébként is kevésbé valószínű, hogy az 1767. szeptember 14-én beiratkozott Gyöngyössinek egy hét évvel korábbi eset miatt lettek volna ösztöndíjszerzési gondoljai (GRAAF 1979: 40.).

⁷⁰ Gyöngyössi azt is feljegyzí, hogy csak könyveinek egy részét hagyta Utrechtben, a többi pedig Deák Jánostól már előzőleg hazaküldte. A könyvek hazavitele nem csupán súlyuk, hanem cenzúrázásuk miatt jelentett nehézséget. (A könyvcenzor tevékenységének elemzésére Faludi Ferenc esetében lásd SZÖRÉNYI 1996: 77–108.) Graaf írja le, hogy 1764-ben Deák János felhatalmazást kap arra, hogy a Leidenben tanuló diákok könyveit hazaszállítsa. (GRAAF 1979: 212.) A könyvek hazavitelére valószínűleg az engedély kibocsátásánál későbbben kerülhetett sor, ha az 1767-ben beiratkozott Gyöngyössi még élhetett ezzel a lehetőséggel.

⁷¹ Ez a mozzanat Gyöngyössi és a Főkonzisztórium levélváltása Gyöngyössi fizetésének ügyében. A kézirat nem említi ugyan a pontos évszámot, az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltárában a következő dokumentumok vonatkoznak az esetre: EREKGYL: 1790/145-ös, 1791/2-as, 1791/68-as iratcsomók 1790-re, 1791-re engedik helyezni ezeket az eseményeket.

⁷² GYÖNGYÖSSI 1790.

⁷³ A források tanúsága szerint Gyöngyössi jogosan vélte élete nagy teljesítményének a külföldi peregrinációt, hiszen a marosvásárhelyi professzorok által a Főkonzisztóriumhoz intézett, 1767. március 27-én kelt testimonyban a

indokolhatja az elbeszélés strukturális aszimmetrikusságát is, mely a temporálitáshoz való viszony elemzésében még látványosabban is kimutatható.

Datálás és időbeliség. Amint a fentebbiekben is kiderült, az önéletírás datálása korántsem egyértelmű. A füzet peregrinációs albumhoz való hasonlósága, illetve a peregrinációs út mozzanatainak részletes leírása teszi indokoltá, hogy a szöveg keletkezését 1767 tájékára helyezzem. Feltételezhetően a szöveg egy része ebben az évben keletkezhetett, hiszen olyan árulkodó kijelentések is vannak az 1767-es távozás leírása körül, melyeket az élettörténet későbbi alakulása nem igazol.⁷⁴ A bejegyzések végső időpontjára is csak áttételesen következtethetünk. A leírás második (a hazatérés utáni) része 1790 után keletkezhetett valószínűleg nem egyszerre, a listák pedig 1813-ig folyamatosan. A hirtelen félbeszakadó történetvezetés miatt feltételeztem, hogy a bejegyzés időpontja az utolsó listán is előforduló időponttal eshet egybe, erre viszont rácafol az, hogy a 114. oldal előtt három oldallal a szerző 1790-es kötetét említi, nem hivatkozik viszont annak második kiadására.⁷⁵ Valószínű tehát, hogy azt a részt 1802 előtt írhatta, illetve az is lehetséges, hogy a második kiadás említését későbbre szánta. A leideni tartózkodás alatt szakíthatja meg Gyöngyössi a napló vezetését és csak sokkal később, már újtordai lelkeszként folytatja. Ez a váltás az elbeszélés ideje és elbeszélő idő közötti viszonyban is újat hoz: a Leidenbe való eljutás előtt az önéletírás szinte naplószerű, az eseményt a leírás szorosan követi, az egyes periódusok jellemzése kevésbé szintetikus, azt követően viszont az elbeszélés ritmusa felgyorsul az események ritmusához képest, s ez nagyobb időbeli távolságot feltételez. Az elbeszélés ritmusát ilyen számadatok jellemzik: a gyerekkor és kollégiumi évek 26 évnnyi periódusának nyolc oldalnyi elbeszélés felel meg, az utazással töltött másfél hónapnak viszont hatvankettő, négy és fél oldalt szentel a szerző a leideni négy esztendőnek, illetve az Erdélybe való hazatérésnek, egy oldalban foglalja össze a Kolozsváron és Alsórákoson eltöltött egy évet, illetve az utolsó huszonöt oldal tizennyolc évnék feleltethető meg. Összességében tehát 114 oldalnyi elbeszélés felel meg az életút 51 esztendejének.⁷⁶ A narráció sebességének Genette-től származó elemzése⁷⁷ ebben az esetben a bejegyző személy időhöz, illetve megélt eseményekhez való viszonyára enged következtetni. Az európai út a szerző életének kitüntetett jelentőségű mozzanata, azonban nem a szakmai vagy tapasztalatbeli tudás megszerzésének története ez a másfél hónap, hanem az úton levés, a térben való elmozdulás tapasztalatáé. A helyek közötti mozgás a hétköznapi cselekvések megváltozott rendszerét, a pénz változó értékét jelenti, ezért strukturálja az elbeszélést az utazás szerkezete („ebédre menénk... érkezünk ... vittének...el-indulánk ...négy napig ott mulattunk” stb.). Minden helyszínnak az idő, a tér és a pénz közötti megváltozott viszony felel meg. S amint a narrációt az utazás, az

három külföldi peregrinációra érdemesnek tartott diák nevének (Dombi János, Gyalai Sámuel, Gyöngyössi János) felsorolása után ez áll: „De kiváltképp ezek között Gyöngyössi János Ur ő kegyelmét noha szép ajándékait nem lehetett különös nagy örvendezéssel nem szemlélnünk, úgy annyira, hogy ő kegyelmét az *Eminensebb*, avagy másokat félyül halado, nevezetes Szép Ajándékokkal ékeskedő és nagy reménységgel biztató jelesebb iffiak közé méltán számílhassuk.” (EREKGyL 1767/2)

⁷⁴ Ilyen a *seniors*ággal való elégedetlenkedésre vonatkozó passzus: „De az Académiákra való út szerentsémre fel szabadulván, akkor két hónapra, énis a seniorságot, mint a’ mellyben semit hasznot nem láttam, sőt káromat tapasztalván, mindjárt szeptemberben a’ Diligencia elein le-vettem, minekutánna mintegy négy hónapig viseltem volna, és egész készülésemet Akadémiákra fordítottam, elmémme együtt.” (10.)

⁷⁵ GYÖNGYÖSSI 1803.

⁷⁶ A számadatok egzaktságát csak ritkán zavarják meg azok a digressiók, melyek elmúlt vagy történeti-mitológiai eseményeket idéznek meg. Az elbeszélés kétszer él ilyen eljárással: a genealógia esetében természetesen, illetve később egy domokos rendi szerzetes meséli el a peregrinusoknak egy rajnai sziget kialakulásának történetét.

⁷⁷ GENETTE 1972; GENETTE 1996.

utazást a pénz szervezi, a bejegyző folyamatosan osztja és újraosztja pénzét az úton születő újfajta igények között. 1767 előtt a családtagok halála, az iskolai pályán való előmenetel mozzanatai strukturálják az elbeszélést, az utazást követően pedig a változó társadalmi státusz: az életpálya változó helyszínei, az udvari lelkési státusból a közösségi lelkési státusba való bekerülés, a házasság, a gyermekek születése, a versek publikálása, különböző megbízások, a jövedelem változása, illetve, sok esetben, az emberek rokon- és ellenszenve. Ebben a periódusban a különböző tevékenységi formák közötti átmenet nagyon gyors, a narráció hirtelen vált a társadalmi siker különböző aspektusai között és éppen az eltérő tematikus tömbök közötti elmozdulás szaggatott ritmusa az, ami a szöveg valóságseffektusainak magyarázata. A szerző eltérő természetű, de öt azonos mértékben foglalkoztató eseményeknek készíti foglalatot. Az elbeszélés időbelisége társadalmilag reprezentatív eseménymozgások köré szerveződik. Az 1767-es évvel végbemenő narratív váltást a narráció különböző íráshasználatának tapasztalata is indokolja. Míg a peregrinációs út leírását az omniáriumok memoriter-jellegű narratív bejegyzései inspirálhatják, addig a visszatérés után a lelkész olyan összegző, számadó jellegű elbeszélések írásmódjába tanul bele, melyek papi szerepkörével állnak összefüggésben és az események szintetikus kezeléséhez nyújtanak modellt.⁷⁸

Írásintenció és életrajz. Kinek szólhat egy ilyen típusú szöveg? A kérdés megfogalmazása, akárcsak az előbbiekben Genette említése, az ideális olvasó irodalomelméleti fogalmára rimelhet, a választ azonban én inkább a szöveg szerzője által megcélzott reális csoport azonosításában keresem. Mire szolgálhatott Gyöngyössinek ez a kis füzet? S bár láthatólag nem kiadásra szánta, milyen jelentősége lehetett a külső tekintettel való számolásnak a narráció megszövegezésekor, illetve kinek a tekintetével számolhatott? Továbbá, a Gyöngyössi által gyakorolt írásmódok közül az irodalmi vagy inkább egyházi, adminisztratív jellegű szövegek írásintenciójához áll közelebb? Nyilván az önéletírás sok ponton érintkezik Gyöngyössi adminisztratív igényű, egyházi használatra szánt elbeszélő jellegű szövegeinek narratív formuláival, s alig emlékeztet a versíró Gyöngyössi stílusára. Azonban ennek a gyengén retorizáltságnak az is okozója lehet, hogy a szerénység egyszer textuálisan is említett topozsa nem engedi meg az önéletrajznak e versek poétikai rendszeréhez hasonló regiszterben történő feldolgozását.⁷⁹ Egy másik válaszlehetőség a szöveg karakteréből adódhat. Amennyiben az önéletírás nem énanalízis, annyiban a külső szemnek nem az a feladata, hogy az én egzisztenciális dilemmáinak értő és érző szemlélője legyen, hanem a társadalmi siker kérdéskörében kell ítéletet mondania, egyfajta bírāja, számadója lesz a bemutatott érvényesüléstörténetnek.⁸⁰ Illetve az események bemutatásának módozatait tekintve az sem kérdéses, hogy ennek az érvényesülés-történetnek a sikeres kimenetele a narrátor szemében nem

⁷⁸ Az újtordai egyházközség levéltárában maradtak fenn az eklézsia évi tevékenységének leírását, az egyházközségi gyűlések jegyzőkönyveit tartalmazó kötetek Gyöngyössi paposkodásának idejéből (*Protocollum Consistorii*), ahol Gyöngyössi kézírása gyakran fordul elő. Erről a forrástípusról lásd részletesebben a *Szövegek. Madártávlatból* című fejezet vonatkozó részeit.

⁷⁹ „De távol legyen ezekben tőlem a’ hijában való kérkedékenység. Mert vallyon Mekkora vagyok én hogy engemet ennyire vittél [...] vagyok, valamitske vagyok.” (9–10.)

⁸⁰ Az önéletrajz és bírósági tárgyalás közötti párhuzamot Gisèle Mathieu-Castellani fogalmazta meg tételeseen. (MATHIEU-CASTELLANI 1996.) A jelenség Rousseau-nál is megfigyelhető, hiszen vallomásait az utolsó ítéleten a maga javára kívánja felhasználni, amint ez a bevezetőben is elhangzik. A különbség inkább abban van, hogy a bírósági eljárást milyen természetű javakkal való sáfarkodásra vonatkoztatják a szerzők.

kétséges:⁸¹ mindössze az azt alátámasztó érveket kell összeszednie ahhoz, hogy ezt másoknak is bizonyítsa. Ezért van szükség a külső szemre.

Az önéletírás nem reflektál közvetlenül az írásintenció kérdésére.⁸² Mindezek ellenére, egy feltételezett közönség körvonalai bizonyos kijelentésekből mégiscsak kirajzolódnak. A leideni beszámoló rövidségének fentebb már idézett motivációja adja a legkonkrétabb fogódzót: az önéletírás intenciója szerint tanítani akar.⁸³ az a közösség pedig, akiknek szól „mások pedig, kivált maradékim (ha Isten őket élteti)” (86.). A családi közeg mellett van még egy komponens, amelyről nem szól az idézet, a „mások” kategóriája. Gyöngyössi gyakran mond köszönetet, illetve ügyel arra, hogy a köszönetmondásban azonos segítségért azonos jellegű említéssel válaszoljon, és hogy lehetőleg kimerítse azon személyek lajstromát, akiknek köszönettel tartozik. Ilyen jellegű az anyai és nagyanyai gondoskodás közötti különbségtétel.⁸⁴ Az a néhány javítás is, mely egy korrigáló jellegű olvasatról tanúskodik, ilyen irányban változtatott a szövegen. Az első mecénásáról, Kendeffy Elekről szóló passzushoz ezt illesztette később:

Ez az én nagy kegyességű Pátronusom már az előtt majd más fél esztendeig asztalán tartott vala engemet... (8.)

A köszönetmondás logikája uralni látszik a szöveg összes személynév-említését, a személyek aszerint kategorizálódnak, hogy viselőik Gyöngyössivel szemben negatív vagy pozitív magatartást tanúsítanak. Ebben a logikában kap helyet az a mozzanat is, mely leghangsúlyosabban árulja el, hogy Gyöngyössi számolt egy tágabb olvasóközönség lehetőségével. Tordai híveivel támadt konfliktusa esetén szándékoltnak nem jegyzi le rosszakarója⁸⁵ nevét, márpedig az az információ a tordai lakosság körén kívül nem rendelkezik jelentőséggel. A mások tehát implicit módon azzal a kisközösséggel áll összefüggésben, mely Gyöngyössi verseinek is olvasóközönsége volt, s amely az önéletírás és Gyöngyössi versei argumentumainak személyneveiből összerakható. Megszólítottként azonban az önéletírás egyetlen instanciát nevez meg: Istent, ami a lelkeszi státusszal való azonosulásnak is jele lehet.

⁸¹ Az önéletírás eseményeinek eleve Gyöngyössi javára eldőlt erőviszonyait példázhatja a lelkes és hívei közötti konfliktus története a marosvásárhelyi állásajánlat ügyében. (101–104.) Ez az esemény is kitüntetetten nagy szerephez jut az utolsó évek elbeszélésében.

⁸² Az élettörténet megírásának gesztusára való reflektálás a hasonló peregrinációs beszámolóként debütáló önéletírásokban sincs jelen. Keresztesi József és Fogarasi Sámuel idézett autobiográfiái a genealógiával indítanak: „Az atyám... Keresztesi Szabó Miklós ... megházasodott...elvévén...Horváth Juliannát...édes anyámat.” KERESZTESI 1868: 1; „*Fogarasi Szabó János* lakott Székelykeresztúr városában, azon jószágban, melyet a fia eladott.” FOGARASI 1974: 58.

⁸³ A tanítás szándéka az ún. erdélyi memoáíróknál mind jelen van, legtöbbször kulturális vonatkozásban. Ez az Apor Pétertől származtatott hagyomány szintén a maradékokat invokálja szinte teljesen azonos formulákkal: „Hogy én is azért az én maradékomnak (ha Isten megtartja) ezen következő írásom által holmi mostani dolgokat és occurentiákat által adhassek, leírtam mind ez hazában, sőt másutt is történt dolgokat...” RETTEGI 1970: 53. Viszont az Augustinus és Rousseau példáját is szem előtt tartó Kislén is jelen van a leszármazottak közönségként való említése: „Tulajdonképpen csak magamnak, fiaiimnak, unokáimnak 's jó barátimnak írok.” KIS 1845: 5.

⁸⁴ „Soós Ferentzné Asszonyommal ki hozzám olly anyai hűséggel volt és szeretettel, hogy mondhatom az édes anyámet felyül multa. Maga asztalán tartott majd hat esztendeig, mellynek vagy igen kevés, vagy mondhatom majd semmi compensatioját nem küldötte az édes anyám, habár meg vallom, hogy az édes anyám-is hozzám kiváltképen való anyai szeretettel viseltetett. Az édes anyám a' meszsze földről is ruházott, de az én Nagy Anyám azt-is folyton pótolta a maga költségéből.” (6.)

⁸⁵ „Az az ember ki legyen, neve szerint ide-le nem írom. Tudja azt az Isten, sőt tudja az egész Város. Elég az, hogy az az ember itt az Eklésiában élé-kele. Ide-jövetlemnek-is ellene állott, de semmit sem tehetett. Eleitől fogva titkos ellenségem volt, ha szinten külsőképen jól élt-is vélem. Ez az ember itt lakásomban oldalomban lévő ösztön gyanánt volt nékem. Az-is léssen mind éltig. Az Isten botsásson-meg nékie.” (104–105.)

Önlegitimációs stratégiák. Az önlegitimáció, illetve az írásaktus legitimálásának a formái ebben a szövegben sokszor esnek egybe, amit kettős igény motivál: a társadalmi presztízs igazolásának szándéka, illetve annak a karrier egyediségének tudatával való összekapcsolása. Az árvasággal járó hátrányok tudata a megvalósítások esetén nagyobb elismerésigénnyé alakul:

„Mert midőn, mind Szüleimtől rész szerint tsetsemő, rész szerint neveletlen koromban lett el-maradásom, mind pedig a Collegiumban töltött Deákságom alatt felette elegyes, sőt inkább mondhatni szegény, és igen kevés jövedelmű szerentséim miatt, Collegiumi életemet ugyan tisztességesen ki-értem volna;” (11.)⁸⁶

Az önlegitimálás igénye ebből a hátránytudatból származik, s eltérő pozíciók betöltését implikálja az adott élethelyzeteknek megfelelően. A gyerekkor és a kollégiumi élet periódusában az ellenségek és rosszakarók hiányoznak, Gyöngyössi nem ezekhez képest dolgozza ki élettörténete specifikusságának tudatát, hanem kiváló képességeire alapozva. Ennek a periódusnak a narrációjában van a szöveg egyetlen olyan mozzanata, mely a feltételekhez nem kötött kiválóságtudatot hangoztatja, s melyet az elbeszélés csak a kötelező szerénység toposzának megidézésével képes integrálni.⁸⁷ Ez a kijelentés a poétai képességek gyakorlásához kötött, a szituáció, melyben elhangzik, a kollégiumi közösség izléséhez köti a versek kiválóságának tudatát, illetve szerzőjük önbizalmát is. A jó versszerző identitása tehát ebben a közegben születik meg. Az írást kiváltó távozás feltételezi az ezzel a közeggel való leszámolást is, annak ellenére, hogy a későbbiekben az elbeszélő hasonló biztonságot nyújtó referenciapontokat keres. Az utazás leírásának részletessége még ebből a kiválasztotti identitásudatból ered: a peregrinusok sajátos helyzetben vannak azokhoz képest, akiket otthon hagynak. Az utazás privilégium, az utazó privilegizált. A kiválasztottság e logikája arra vonatkozóan is tartalmazhat magyarázatot, hogy miért szűnik meg Leidenben az önéletírás folytatásának késztetése: az egymás között levő peregrinusok mind hasonlóak egymáshoz, tapasztalataikban nincsen semmi sajátosság, illetve amennyiben van, az könyvekben visszakéreshető.⁸⁸ Az élettörténet elmondásának másik legitimáló tényezője az egyéni élettörténet jelentőségét meghaladó, ritka, jelentős eseményben való részvétel. Mária Terézia

⁸⁶ A szintén árva Rettegi Györgynél is jelen van ez a gondolat: „De itt sem derék conditóm volt, mert semmiképpen reá nem vehettem nagyanyámat, hogy taníttasson. Szüntelen csak azt felelte, hogy taníttasson a mostohaapám, mivel ő bírja a jószágot. És így én a sok apa s anya között tanulás nélkül maradtam.” RETTEGI 1970: 63.

⁸⁷ „1764ben. A Prosidiumból előbb vittek, és tettek a Poética Classisban Praeceptorak. Melly hivatalt egy (...) hiiján két esztendeig nagy gyönyörűségemre viseltem. Minémű szorgalmatosággal viseltem légyen e hivatalt, és mitsoda haszonnal, bizonyosságok még maig egy néhány tanítványim, kik most már Deákok, arról. Azt tudom, hogy a Magyar szók Quantitásaira regulákat én tanítottam leg-először, és előttem senki, ugy tudom sem Kolosváron, sem sehol a Magyar földön. Ezeket a regulákat a Tanítványimnak ki-adtam, azok szerint vélek Magyar Distichonokat irattam, arra őket szoktattam. Ezek szerint a regulák szerint írt Magyar Distichonok oly kedvesen, és természet szerént folynak a Magyar nyelvnek természete szerint, hogy, ugy tudom, előttem oly hiba nélkül valo verseket Magyar nem írt, a'holott a' Magyar Nyelv természetéhez illendő Quantitas oly hiba nélkül fel-találhatnák.” (9.)

⁸⁸ Hogy a peregrináció élménye mennyire konfrontálhatta a 18. század végi diákok a tömeges hátrányos helyzet gondolatával, arra egy európai és egy magyar példa is van. Keresztési Józsefnél ez olvasható: „Ezen beneficium oka, hogy itt (Utrecht) mindég sok magyar atyafiak vagynak, sokan lévén veszekedek, irigykednek, egymás alá áskálódnak, szegények vagy fősvények lévén, sok illetlenségre vetemednek, ily szép jeleit adván papi vocatiojoknak. Itt nem a legjobb becüsletek vagyon a magyaroknak.” KERESZTESI 1868: 11. Illetve Roger Chartier egyik tanulmánya mutatta ki, hogy az újkori Európa diákságának körében mennyire érezhető volt az elhelyezkedés nehézségeiből eredő fenyegetettség érzése: CHARTIER 1986.

himlőből való felépülésének ünnepe az a látványosság, mely Gyöngyössit a császári hatalommal szembesíti.⁸⁹

Ekkor a' Tzinteremből a'mint ki-ment az ő felsége hintója, melyben mind jövőleg, mind menőleg a tsászár jobb kézfelől, a' Királyné bal kéz felől ült, mind a' kettő jó kedvvel és gyakori nevetéssel lévén, követte a' hintót egy pirosfel, melyben egy Camararius ülven, a Tzinteremben és attól fogva az utzán az Udvarig sok helyeken pénzt hintett; mellyet Fel. Aszszonyunk ezen solemnitásra veretett. (...) Ekkor láttam elsőben mind a' Tsászárt, mind a Királynét ő Felseégeket. Még a Királynén a' Himlő-helyeknek veressége nyilván ki-tetszett. (20-21.)⁹⁰

A vizualitás logikája rendelkezik itt olyan erővel, hogy az írás menetét is strukturálni képes. A hatalom reprezentációs formáira való ráismerés, azoknak a személyes élettörténet elemeihez való közelítése ismételtelen olyan összetevők, melyek az elmondásra méltó események szelekcióját irányítják. A hazatérés után változik meg alapvetően az önlegitimáció forrása. Míg ezt megelőzően a személy vagy az esemény kiválóságának tudatához kapcsolódott, innen ellentmondásossá válik, konfliktushelyzetekhez, illetve az azokban elfoglalt jó pozícióhoz köthető: a személyes érdemekkel megszerzett állás választása a mecénásnak tett ígérettel szemben, az újtordai gyülekezetben való megmaradása Zágoni Mártonnal való konfliktusa ellenére, a marosvásárhelyi ajánlat története, a feleségszerzés, verseinek recepciója ilyen elemei a történetnek. Ebben az esetben az írásintenció elemzésekor körvonalazódott kisközösség garantálja a jó oldalon állás tudatát.

Lelkeszi vagy költői státusz. Gyöngyössi 1841-es életrajza a biografikus elbeszelés kiindulópontjaként Gyöngyössi státusza három aspektusának elkülönítését választotta:

Hogy T. Gyöngyösi János Ur életének további folytatásának rövid summáját elő adhasam – három fő pontokra kell fügeszteni figyelmemet: 1; Meg kel tekintenem mind férjet, attyát, és Házi gazdát, 2., mint Papot, 3; végre mint Poétát.⁹¹

A névtelen biográfus is úgy ítéli, hogy Gyöngyössi biográfiájának vezérelvét a peregrinációs út utáni periódusra kell alkalmaznia, s a szerepkör hármas tagoltsága innen kezdve érvényes. Ez a szempont az önéletírás adott szöveghelyeinek elemzésekor is vezethet némi eredményre, hiszen Rass esetében is az volt a szöveggel szembeni ellenérzés kiindulópontja, hogy Gyöngyössi keveset ír költői tevékenységéről. Tételelesen két szöveghely van, ahol

⁸⁹ Hasonló jellegű mozzanatra áttételelesen és más dimenzióban Kis önéletírásában is van példa: „1790-ben jelentém neki (ti. Nagy-Mesterházy János nevű soproni tanítójának), hogy Leopold koronázására többekkel együtt el akarok menni. A' szándékot helybe hagyá, de egyszersmind tanácsolá, hogy magamra igen jól vigyázzak, mert olyan alkalmakkor sok rossz emberek szoktak megjelenni. Megígérém 's feltevém magamban tanácsát szemem előtt tartani. Azonban a' koronázást megelőző napon midőn a' király a' koronának fejére illesztése végett egy templomba viteték, én is az össze tödült sokaság közé elegyültem. Egyszerre kiáltozás történik: jaj oda van a pénzem, oda van az erszényem, oda van a zsebörám. Ekkor én is zseembe nyulék, 's az én erszényem is pénzzemmel együtt oda volt. Ezen koronázásokor még az is emlékenben maradt, hogy a' fejedelmi család' ebédlesekor annyi nézők bocsáttak be az ebédli szobába, a' hányon befértek. 'S mikor sokakkal együtt én is befutam magamat, véletlenül oly tolokodás történt, hogy egy juratus Albert herceg hitvesének Kristinának székéhez taszított. A fejedelmi asszony ijedve felugrott helyéből 's a' juratust csendesen visszanyomta. A' rémulés minden nézőkben természet szerint nagy lett, 's mindnyájan szeliden kiigazítottak, s kimentek a' kivezetett juratussal együtt. Mindnyájan örültünk, hogy békével kimehettünk, de leginkább örült a' juratus, hogy semmi bántása nem lett, 's fogadta, hogy azon ruháját, mellyen Kristina ételtől zsíros kezének helye megmaradott emlékezetül egész életében meg fogja tartani. A' dolognak ekkor vége lévén, ismét uj nézők bocsáttak be az ebédlőbe nagyobb vigyázzással.” Kis 1845: 39.

⁹⁰ Az esemény leírása a 17–22. oldalak között folytatódik.

⁹¹ Ms 2580: 5r.

Gyöngyössi konkrétan említi versszerzési ambícióit,⁹² illetve ugyanítt lehet említeni a verseiért kapott jövedelmek listáját. Az első említéskor a versszerzési tevékenység gyakorlása fölött érzett öröm igencsak érzékelhető, a második esetben viszont a narrátor a publikussá tétel felelősségét „Doctor Szegedi Sogorra” hárítja át, ő maga nem vállal felelősséget versei nemzeti nyilvánosság elé kerüléséért, a versek minősége melletti érvként anonim közönségként leírt ’mások’ ítéletét említi.⁹³ A tonalitásnak ez a semlegessége akkor ad okot gyanúra, ha összevetjük a lelkeszi feladatok teljesítésére vonatkozó részek számosságával, illetve azok hangvételével. Gyöngyössi feljegyzí az első keresztelő, az első halotti prédikáció, az első úrvacsoraosztás időpontját, felépüések pedig ezt írja:

Akkor annak harmad napján predikállottam azon letzkéről melly vagyon Rom. 1:9,10,11. Úgy tetszett, mintha akkor kezdenék előbb hivatalomhoz és egy új világ nyílnék-meg előttem: Attól fogva egy darabig igen ritkán, de idővel tovább-tovább szolgáltam, a ’mint szollásbeli erőm nevedekett. (113.)⁹⁴

Ez a kijelentés abban a szövegösszefüggésben fordul elő, ahol lelkeszi feladatainak teljesítését jellemzi, némileg itt is az értéktudat hangján.

Az önéletírás olvasásából nem csupán az válik evidenssé, hogy Gyöngyössi hallgat poétai munkájáról, hanem az is, hogy ehelyett lelkeszi tevékenységéről beszél.⁹⁵ Kétségkívül gyanús lehet ez a jelenség, főként amiatt, mert Gyöngyössit költőként, igaz hogy dilettáns, vagy kevésbé értékelő fogalommal, „mesterkedő” költőként tartja számon az irodalomtörténet. Ha a jelenségre e felől az értelmezés felől keressünk választ, valószínűsíthető, hogy Gyöngyössi a verseit ért támadások miatt nem beszél önmagáról poétaként. Lelkeszi szerepkörének hangsúlyozása védekezés a támadások ellen: aki jó lelkesz, lelkeszként jó poeta is, de nem igényel ennél többet. Ezt a tendenciát érvényesíti biográfusa is, aki nem költőként, hanem lelkeszként akarja őt

⁹² Az első szöveg helyet már idéztem, a kollégiumi poetica classisbeli praeceptor tevékenységével kapcsolatos, a másik pedig a Rass által is kiemelt mozzanat: „Azonban épen akkor tájban kezdődék a’ Magyar Ujság Posonban, Magyar Hirmondo titulus alatt nyomtatattni. A mikor-is ottan-ottan versek is adattattak-ki a’ közönség eleibe, mellyek bizony a quantitasokra nézve hibások és némelylek sületlenek valának. Azért Doctor Szegedi Sogorom ösztönzéséből én-is akkor kezdettem verseket közönségessé tenni. Előbb-is az Ifju Tanulonak Elmélkedését, a’ Kémény Seprőnek haláláról, és a’ b Fels. Mária Theréziának temetési tiszteletére irt verseimet közöltem az Ujság kiadóval. Mellyek akkor nagy kedvességet találtak mind a két Magyar Hazában még érdemek felett-is, és akkor a’ Kadenziás vagy Leonina semmi crisis ellenem nem támadott tudomra, melly azután sok esztendőkkkel támadott nemelley új Magyar Tudosok által, és ma-is folytatattik, kik között nevezetesekek lettek Virág Benedek, Kazintzi Ferentz, Döbrentei Gábor, még előbb Gróff Rádai Gedeon Ur-is, ki levele által-is dehortalt az olyan Romai formára szabott Verseknak Kádentziáktól. De voltanak sokkal többen, kiknek tetszett, kiknek sokaknak leveleiket-is vettem. Folytattam ezért azon formát, ha már hozzá kezdettem külömbféle alkalmatosságokra, mellyek végre tsomora gyűltek és a’ Bétsi Kurir által előbb-is ki-adattak.” (110–111.)

⁹³ Ugyanez a gondolat van jelen két megjelent kötetének előszavában is, ahol a kádencia védelme a versek minőségét már visszaigazolt közönségért való erkölcsi felelősség érzetéből inspirálódik.

⁹⁴ A prédikációban való kedvtelés azzal is összefüggésben állhat, hogy Gyöngyössi leideni tartózkodása alatt éppen azt az Ewald Hollebeckeket hallgatja előszeretettel, aki az ún. szintetikus, angol típusú igehirdetési módszerre való átmenetet javasolta a Hollandiában használt analitikus-exegetikussal szemben. Az előbbi lényege az, hogy az alapigéinek rövid magyarázatot kell szentelni, s azt a praxis pietatis-szal összefüggésben kell majd részletesebben magyarázni. Erről részletesebben GRAAF 1979: 154.

⁹⁵ Az előbb idézett részlet, mely a versek Magyar Hirmondóbeli, illetve kötetben való megjelenéséről ír, azért is érdekes, mert az „azonban” ellentétes köztöszó vezetí be. Ez a köztöszó ehhez a két mondatához kapcsolódik: „Teldegeték azután-is az esztendőek feleségemmel töltött boldog keresztény élettel. Kinek szép elméjében és kegyességében mindennap gyönyörűségemet találtam.” (110.) A versek megjelenése és az akörüli botrány – a köztöszó által – az elbeszélés szintjén felszámolni látszik ezt az idilli állapotot.

kanonizálni: „Igen hasznosak és kedvesek valának az ő Tanításai!!”⁹⁶ Ezt a hangsúlyos kezdőmondatot Epikharmosszal való összevetés követi, aki Szókratész és Plátón tanáraként a bölcsélet születésénél ott bábáskodik. A másik megoldás különbözik ettől, bár nem teljesen zárják ki egymást. Gyöngyössi egyszerűen azért nem hangsúlyozza jobban költői identitását, mert az ennél nem fontosabb.⁹⁷ Amennyire gazdaságilag fontos, az a füzetvégi listákról is kielvethető. Gyöngyössi mindenekelőtt lelkésznek írta meg magát ebben az önéletírásban, költői tevékenysége ennek a státusznak függvénye.⁹⁸

Gyöngyössi önéletírásának egyik fő tanulsága éppen ehhez az aspektushoz köthető. Eredményesnek tűnik ugyanis, ha Gyöngyössi esetében a státusz és szerepkör közötti elkülönítést bevezetjük. Társadalmi státusznak célszerű tekinteni a lelkesítő feladatkört, mely azt a cselekvési területet fedi le, ami a társadalmi ágens megélhetését biztosítja és ezzel önértékelésének központi eleme is. Szerepkörnek viszont azokat a tevékenységi formákat tanácsos tekinteni, melyek időlegesen jelen vannak ugyan Gyöngyössi hétköznapijaiban, nem válnak viszont az élettörténet megítélésének kulcsmozzanatává. Ilyen értelemben a költői szerepkör ugyanazon a szinten áll, mint például a szőlősgazdái vagy a családapái és férje.

Az önéletírás mint útirajz

Gyöngyössi autobiográfiájának tekintélyes része útleírásként is olvasható. Ennek a műfajnak az értékelése amiatt vált problematikusá, mert az antropológia és a néprajztudomány genealógiájában kapott helyet, s ezzel megnőtt az érdeklődés azok iránt az útleírások⁹⁹ (illetve az útleírások azon aspektusai) iránt, melyek az idegenről, az idegenségről szóló konstrukciókat forgalmazták.¹⁰⁰ A 18. század második feléről állítja azt a művelődéstörténeti szakirodalom,

⁹⁶ Ms 2580: 1r.

⁹⁷ Ebben a vonatkozásban lehet jelentősége Gyöngyössi néhány levelének is. A két Kazinczyhoz intézett levélben, illetve a Horváth Ádám egyik Kazinczyhoz intézett levelében töredékesen fennmaradt szövegben is Gyöngyössi minduntalan lelkészként határozza meg magát a „literátorokkal” szemben. Illetve az ellen is védekezik, hogy lányát „poétériának” tekintsék. Gyöngyössi János Kazinczy Ferencnek, Újtorda, 1816. október 31-én, KazLev, XIV, 400–411; illetve Uaz Uahhoz, Uott, 1816. december 15-én, KazLev, XIV, 473–478.; Horváth Ádám Kazinczyhoz, Szántód, 1789. október 29-én, KazLev, I, 483–486. Irodalmi kérdések iránt nagyobb érdeklődést mutatnak az Édes Gergelyhez, illetve az id. Szilágyi Ferenchez írott levelek. Gyöngyössi János Édes Gergelyhez írott levele 1790. május 7-én, ABAFI 1881; Gyöngyössi János id. Szilágyi Ferenchez írott levele 1816. május 21-én: IZSÉPY 1985: 27–31. Az Édes Gergelyhez írottban azonban a sértést itéli el a poézisnél inkább becsült felebaráti szeretet jegyében, Szilágyi Ferencsel szemben pedig az ismeretség jellegénél fogva lelkészként nyilvánul meg, s beszél a „magába anyira belé szeretett nagy ember”. Kazinczy ellen.

⁹⁸ A Horea-féle parasztlázadás után Gyöngyössit – Gulácsi Gáborhoz intézett levelei tanúsága szerint – komolyan foglalkoztatja az események megőrkítésének, az erdélyi magyarság szenvedéstörténetének megírása. A hangerő a 17. századi prédikátorok történelemszemléletének elemeire emlékeztet. (Ehhez vö. TÓTH Zs. 2004): „Méltóztassék nekem válaszolni, ha veszi e levelet. Mert ezután versíráshoz kezdek. Ideje most már Hórát leírom és Erdély fatumit általa.” (SZILÁGYI I. 1887: 208.) Gyöngyössi e hosszabb levelének elemzésére – a Horea-féle parasztlázadáshoz kapcsolható verseivel is összevetve – külön fejezetben keríték sort. Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy felhívta a figyelmem erre a levélre.

⁹⁹ Ebben az esetben is elkülöníthető egy esztétikai, illetve egy nem-esztétikai műfaji hagyomány. Fried István Kazinczy útirajzaról szóló tanulmányában vizsgálta ezt a dichotómiát: „S miközben a *Hármas kis tükörről* jellemezhető iskolai-iskolás hagyománytól elszakadt, és inkább az irodalmi-stilizáló leírásban fedezte föl a jövő műfaját, addig annak gyakorlati hasznát nem tagadta, csak éppen a szépirodalomban nem látta helyét.” FRIED 1993: 354–355.

¹⁰⁰ Felvilágosodás és útleírás kapcsolatára ilyen szempontból lásd DUCHET 1977. Különösen: Chp. 2. L’information : de la littérature des voyages aux mémoires d’administration: 65–136. Az említett premisszákat magyar nyelven Sükösd Miklós foglalta össze. Az antropológia posztmodern fordulata előtti útleírást „klasszikus”

hogy a diákok mellett egy másik társadalmi csoport, a nemes ifjak is peregrinálni kezdenek.¹⁰¹ Ezekhez az utazásokhoz sajátos, a diákok által vezetett peregrinációs naplók formai hagyományától némileg különböző íráshelyzetek tartoznak, s a külföldi világ eltérő erkölcsének leírása, az eltérő látványösszetevők jelzése a tapasztalatok különbözősége miatt a narrációban nagy szerephez jut. Ehhez a modellhez a peregrinációs útinapló¹⁰² kevésbé alkalmazkodik, hiszen a térben való elmozdulásnak szakmai célja van, a beilleszkedés is az otthoni kollégiumhoz hasonló elveket érvényesítő médiumban megy végbe, illetve az új közeg idegenségét mérsékelik az ezekről a helyekről korábbi generációk révén szerzett ismeretek.¹⁰³

Gyöngyössi önéletírásának útirajzáról korábban azt írtam, hogy a hely, idő és pénzösszeg közötti megváltozott viszony jellemez minden új helyszínt. Az utazás e logikáját vezeti be az a cselekménymozzanat, mely a külföldi tanulmányút elkezdéséhez szükséges anyagi javak megszerzését írja le.¹⁰⁴ Gyöngyössi úgy utazik át Európán, hogy az eltérő karakterű helyek ismeretlensége nem lepi meg, pontosabban a szövegben meglepődésnek nincsenek nyomai. A különböző helyekhez köthető történetek elmesélésében nincs tonalitásbeli eltérés. Gyöngyössi olyan idegen világban mozog, melynek erőviszonyait korábbi leírásokból már ismeri. Amennyire a töredékesen olvasható részekből kiderül, a narrátor a reprezentatív helyek, turisztikai látványosságok leírására nem szakít időt, mindössze említésszerűen kerülnek be a szövegbe. Az indulás és érkezés, az elszállásolás forgatókönyvét kétszer szakítja meg hosszabb leírás, Pest, illetve Bécs esetében, amit az itt eltöltött idő hosszúsága is indokol. Pesten a négy peregrinusból összeverődött társaság két napot tölt, a *possusra* való várakozás miatt viszont egy hónapot kénytelenek Bécsben időzni. Az elszállásolási lehetőségek és a fogadókban fizetett összegek leírása után az elbeszélés mindkét esetben a látogatásra érdemes látnivalók listájával folytatódik. Bécs esetében különösen érdekes az a passzus, melyet Gyöngyössi áthúzott ugyan, de olvasható maradt:

(...) hogy Bétset, {melly a' Romai Imperiumnak Compendiuma [...] láthatnók. A'mit ott az ember lát, azt le nem lehet, nem is szükséges le-írni}* . A' nevezetéseket, a'mik az alatt mig ott mulattunk, vagy lettenek tudomra, vagy a'mely ujságokat láthattam, a magam hasznomra le-írom. (17.)

útleírásnak nevezi és ezt írja: „A műfaj eredeti formájában az útleíró mindig fehér és európai, s majdnem mindig férfi; a fő téma pedig a 'felfedezés'”. SÜKÖSD 1998: 19.

¹⁰¹ Ennek a gondolatnak első, esszézerű kifejtését adja HALÁSZ 1918. A gondolatot átveszi Tolnai Gábor Teleki József útinaplóinak kiadásához írott előszavában: TELEKI J. 1987: 14–15. A Telekiek alkalmas példa lehet az arisztokrata peregrinus típusának illusztrálására, hiszen Teleki Józseffel egyszerre utazik Teleki Sámuel, akinek útját diáriuma és peregrinációs albuma is dokumentálja: vö. TELEKI S. 1908; TELEKI S. 1991.

¹⁰² Az útinaplók és a peregrináció magyar művelődéstörténeti szerepét a III. Nermzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) előadásai tárgyalták. A konferencia előadásai önálló kötetben 1993-ban jelentek meg: BÉKÉSI 1993.

¹⁰³ Szelestei N. László 16–18. századi napló- és útleírás-antológiájának előszavában Radvánszky László naplója kapcsán ezt írja: „Az ő útja nem zárandoklat, hanem nemesi külföldjárás, gyakorlati tapasztalatokra építő tanulmányút.” SZELESTEI N. 1998: 8. Használó típusú útleírás Kresznerics Ferencé, aki Somogyi János államtanácsos fiának nevelőjeként két évig Bécsben tartózkodott. Innen a Moson-Veszprém-Pest-Selmecbánya-Pozsony-Bécs útvonalon 1805-ben két hónapos utazásra indul. A napló ezt az utat dolgozza fel. DOBRI 1995.

¹⁰⁴ Kresznerics útinaplója is így indít: „Utazás rendbe ki volt csinálva, úti költségül adtak ezer forintot (...)” DOBRI 1995: 90. Utazás és költségek Teleki Józsefnél is szoros kapcsolatban áll. Ő két naplót vezet, a narratív, eseménykövető, illetve a kiadásokat rögzítő gazdasági naplót: *Németországi utamban tett költségeimnek minden hiba nélkül való táblája*, TELEKI J. 1987: 268–310.

* áthúzott rész

Az áthúzott részben a mitikus nagyváros mítosza készül megfogalmazódni, a narrátor elragadtatottságának is hangot akar adni, hirtelen viszont lemond erről. Ehelyett a „maga hasznára” írja le, amit ott látott. Ebben a szintén intencionalitásra utaló kijelentésben az *album amicorum* Melanchtontól induló protestáns tradíciójának gondolata van ott, a saját használatra szánt emlékkállítás,¹⁰⁵ az áthúzott rész azonban a benyomások rögzítésének tudatos mellőzésének lehet a jele. A feljegyzett mozzanatok a császári hatalom reprezentációs formáinak városaként örököltik meg Bécsét. Az utazás következő stációi utalásszerűen szerepelnek a szövegben a térben való előrehaladás logikájának értelmében. A Leidenbe való érkezés előtt viszont, mintha a szerző a beutazott világ komparatív értékelésének érezné szükségét, a magyar és osztrák földön kiválóan megmunkált és termésre alkalmas földeket veti össze az út további részén látott homokos, kavicsos talajjal: az emberek és szokások leírását a táj és mezőgazdaság közötti viszony leírásával helyettesíti. Az emberek ennek ellenére helyet kapnak Gyöngyössi útleírásában, azok azonban nem az utcán, haladtukban látott helybéliel, hanem a fogadósok, kocsisok, a mozgásban levő, illetve helyhez való viszonyában sajátos populáció. A szerző közel ötven ilyen nevet említ, s ez a kategória szembesíti majd két ízben is a négy utazót a családdal és az emberi rosszindulattal. A tapasztalatok azonban ebben a két esetben sem vezetnek el az adott helyek lakosságának természetére vonatkozó általánosításokhoz. Az elbeszélésből az is látható lesz, hogyan kapnak helyet az utazás megszervezésében a megelőző peregrinus generációk tapasztalatai, ismeretségei, javaslatai, illetve a hazatérő és a kiutazó diákok hogyan találkoznak egymással az út kijelölt pontjain. Ebben a logikában az útleírás a szöveg intencionalitásának még egy elemét hozza mozgásba: a peregrinációs narráció segítségével lehet a következő évek utazóinak. A szöveg konkrét téjé a tapasztalatok kommunikálása. Ezt a tendenciát erősíti a visszaút leírásának teljes mellőzése, hiszen a bejárt út megtételére egyszer alkalmasnak mutató megoldások egy következő alkalommal is felhasználhatóak, ezért a történetnek itt már téjé nincs. S hogy az út nem annyira benyomásként, személyes tapasztalatként értékelődik, arra az is bizonyíték lehet, hogy az elbeszélés további részében nincs utalás erre a periódusra, illetve az is nehezen belátható, milyen később is megmaradt kapcsolatok származtak Gyöngyössi élete e periódusából.¹⁰⁶

Az önéletírás és Gyöngyössi társadalmi hálójá

Az önéletírás utalásai alkalmas forrást biztosítanak ahhoz, hogy az abban említett személyek alapján Gyöngyössi szociális hálóját kíséreljem meg rekonstruálni. Ilyen típusú felméréshez két mennyiségi természetű történeti módszer kínálkozik. Az egyik lehetőség a prozopografikus megközelítésmód, mely a társadalmi ágensek közötti relációt viszonyháló formájában, grafikusán, ún. gráfok segítségével reprezentálja.¹⁰⁷ Másik eljárás lenne az, mely a

¹⁰⁵ Ehhez a gondolathoz vö. GÓMÓRI 2005: 200.

¹⁰⁶ A Szabó-Szőgi-féle mutatók és az önéletírásból kiolvasható, 1774 utáni események kontextusában előforduló nevek összevetéséből Gombási István neve az, amely mindkét esetben szerepel. Ő 1767-ben iratkozott be a franekeri akadémiára. SZABÓ – SZÖGI 1998: 190. Másik arra vonatkozó adat, hogy a peregrinusok számon tartották egymás tevékenységét hazatértük után is, az lehet, hogy Gyöngyössi 1790-es kötetének a BARC-ban őrzött példányának possessorii bejegyzése a peregrinus-társ Dombi Jánostól származik. Jelzet: R126027: [...] Johan. Dombi Anno 1793 die 7ma April Claud.

¹⁰⁷ E módszert alkalmazó francia kutatás eredményeként született tanulmánynak magyar fordítása is van: GRIBAUDI 1995. Legutóbb *Hálózatok és hierarchiák* címmel az *Aetas* folyóirat tematikus számot szentelt e kutatási iránynak (2005/1–2.)

hálózatok reprezentálására a szociológiában használatos programokat alkalmazza.¹⁰⁸ A kutatás egy későbbi stádiumában e formalizált mennyiségi módszerek alkalmazásának lehetőségét fenntartom ugyan, az önéletrírásból körvonalazódó szociális háló leírására itt a mennyiségi és minőségi módszertant kombináló, kevésbé formalizált eljárást választottam. Az önéletrírásban előforduló 123 személynév esetén öt komponenst vettem figyelembe: a viszony típusát (milyen társadalmi kategóriához tartozik az illető, honnan származik/származhat az ismeretség), az említések gyakoriságát, az említések szöveghelyét (az előfordulás a főszövegben, illetve a bevételi listán fordul-e elő), előfordul-e a név Gyöngyössi két megjelent verseskötetének argumentumaiban; végül hogy a peregrináció előtti vagy utáni periódus narrációjában fordul-e elő az említés. Az első szempont alapján nyolc csoportot határoztam el:¹⁰⁹ a család (21; 17,07%); a hivatásos irodalmárok (7; 5,69%); Gyöngyössi hívei, illetve a tordai és Torda környéki polgárok (29; 23,57%); nemesek (17, 13,82%); a kollégiumi tanárok, illetve a kollégiumi adminisztrációban dolgozók (8, 6,50%); diáktársak (15, 12,19%), egyháziak (14, 11,38%), az utazás során említett, egyszer előforduló nevek (12, 9,75%). Nyilván a kapott szám adatok reprezentativitása kérdéses, hiszen nem figyel az említések gyakoriságára, illetve a kapcsolatok az említés tonálisából kiolvasható fontosságára, mégis láthatóvá válik, hogy a legnagyobb arányban a tordai és Torda környéki polgárok kapnak helyet az említettek között, ami éppen azon a ponton vezethet következtetésekhez, ami Gyöngyössi esetében kérdésként leggyakrabban megfogalmazódott: milyen társadalmi kategóriákból tevődik össze megrendelői köre?

A *családra* vonatkozó említések két következtetéshez vezetnek. A genealógia megrajzolásából látható az apai felmenők iránti érdeklődés, amit a név továbbvitelének igénye hangsúlyoz. A tendencia azért is meglepő, mert Gyöngyössi sorsának alakulásába inkább az anyai ág rokonok szoltak bele. Neveltetését anyai nagyanya irányította, anyja testvérét, Soós Ferenc kolozsvári lelkipásztort egy közbeiktatott mondat erejéig szintén nevelői között említi. Illetve Gyöngyössi kéziratos verseskötetének¹¹⁰ egy lábjegyzete alapján derült ki, hogy Abats Márton őtordai lelkipásztor Gyöngyössi nagybátyja volt,¹¹¹ tordai látogatása, melynek következtében 1772-ben megszerezte az őjtordai segédlelkész állást, valószínűleg családi jellegű volt. Másfelől meglepő lehet az, hogy a családi viszonyok jelentősége a peregrináció után megszűnik, a szöveg nem tesz említést arról, hogy Gyöngyössi tartja-e a kapcsolatot mostohaapjával, illetve az első oldalakon említett Gyöngyössiekkel. 1775 után a kiscsalád

¹⁰⁸ E programok történettudományban való alkalmazásához két tanulmányra hivatkozom: EMIRBAYER – GOODWIN, 1994; ERICKSON 1997. A hálózatok modellálására alkalmas programokkal az egyének szociális hálóját több szempontból is elemezhető lesz: nagyságuk, sűrűségük, összetételük, illetve az egyes kapcsolatok nyitottsága vagy lezártasága szerint. A kérdésről részletesebben lásd a disszertáció társadalomtörténeti részének második fejezetét. (A programok teljes listájához: www.insna.org/INSNA/soft_inf.html)

¹⁰⁹ A következőkben zárójelben az előfordulások számát, illetve az összes említéshez képesti százalékarányt adom meg. A többször előforduló neveket egy említésnek számolom, az említések gyakorisága a kapcsolat minőségének szempontjából jelentős.

¹¹⁰ GYÖNGYÖSSI é. n.b: 61.

¹¹¹ Abats Márton felesége, Soós Krisztina, Gyöngyössi anyjának, Soós Máriának, illetve az előbb említett Soós Ferencnek testvére. Apjuk Soós Ferenc református püspök (1717–1720). Abats Márton 1768-ban meghalt, felesége azonban Tordán maradt, tordai lakosként említi őt Gyöngyössi 1775-ös esküvőjének vendéglistájában. Gyöngyössi é. n.a: 98. Abats János (1745-1815) későbbi református püspök tehát anyai ágon rokona Gyöngyössinek, ilyen minőségben is ír verset Abats János Tsernátoni Vajda Péter református püspök (1773–1782) lányával, Tsernátoni Vajda Krisztinával tartott esküvőjére: 1777. 12. 11-én. GYÖNGYÖSSI 1790: 45–48. Hogy a viszonyok családi, illetve szakmai karaktere mennyire egymásra tevődik, arra szintén Gombási István lehet példa, aki aranyosgerendi (a Torda melletti Aranyosszéken található falu) lelkipásztorként 1779-ben vette el feleségül Abats Sárát, János húgát.

kitüntetett jelentőséghez jut, Gyöngyössi feleségéről írott néhány sora kétségkívül az önéletírás érzelmileg leginkább értékelhető passzusaihoz tartozik (99, 110).

A *diáktársak* olyan kategóriát alkotnak, mely teljesen hiányzik a hazatérés utáni elbeszélésből. Nincsen tehát olyan név, mely a peregrináció előtti és utáni periódusban egyaránt visszatérne, feltételeztem megmaradó kapcsolatokra csak az önéletíráson kívüli forrásokból következtettem.

A *kolozsvári kollégiumi tanárok* olyan kategóriát képeznek, mely nagyon fontosnak bizonyul Gyöngyössi karrierének indulásában, hiszen ők biztosítják az erdélyi nemesség kollégiumi mecénásként számon tartott rétegével való kapcsolatot. Ebben a csoportban négy kolozsvári kollégiumi professzor.¹¹² Ezekre a viszonyokra Gyöngyössi szintén nem hivatkozik a peregrináció utáni periódusban, meglátjuk bizonyos esetekben azonban feltételezhető, hiszen Pataki Sámuel 1767-től vette át a kolozsvári kollégiumi nyomda irányítását, ahol Gyöngyössi alkalmi verseit gyűjteményes alkalmi verskötetekben többször is kinyomtatták.

Az *erdélyi nemesek* között nagy történelmi családokat találunk: a Bánffy, a Bethlen, a Wesselényi, a Kendeffy, a Korda, a Toldalagi családok szerepelnek az önéletírásban, túlnyomóan azonban a bevételi listákon, a verseskötetek ajánlásaiban viszont két, az önéletírásban nem említett nemesi család is feltűnik, a Thoroczkai, illetve a Rhédei. A kollégiumi és peregrinációs periódusból Kendeffy Elek neve fordul elő többször.¹¹³ Az alsórákosi udvari papi állás visszautasítása után viszont Kendeffy Elek teljesen kimarad a történetből, Elek húga Kendeffy Rákhel,¹¹⁴ aki a család aranyosgyéresi birtokait igazgatja, megrendelőként szerepel Gyöngyössi listáin ezek után az események után is.

Az *egyházias* kategóriájában Gyöngyössi paposkodása idejének összes püspöke feltűnik (Abats János, Tsernátoni Vajda Péter, Eperjesi Zsigmond, Szathmári Pap Zsigmond), látható azonban, hogy a családi kötelekkel is megerősített viszonyok azok, melyek nagyobb jelentőséggel bírnak. Ebben az esetben az említések tonalitása is más, a szöveg egyértelműen „barátként” beszél ezekről a személyekről. Ezekben az esetekben viszont a listán és a narrációban való előfordulás viszonya éppen fordított, mint az előbbi esetben, hiszen az ezekhez a személyekhez írott versekért Gyöngyössi nem vár fizetséget, a nevek nem tűnnek fel a füzetvégi listákon, a vers érzelmi viszony megerősítésére, reprezentálására szolgál. Ugyanez a kategória az, melyben a társadalmi ágens legellentmondásosabb viszonyai szerveződnek: újtordai lelkészelődjére Zágoni Mártonra,¹¹⁵ illetve Borosnyai Lukács Simeonra gondolok itt. Nyilván a viszonyok e polarizációja, mely az eddig említett esetek egyikében sem volt jellemző, a státus általi odatartozásnak jele és folyománya: a nemesekkel szembeni anyagi alárendeltség és a tanárokkal szembeni tisztelet után, ezzel a kategóriával kapcsolatban az azonos léptékben való mozgás tudata érzékelhető.

¹¹²Bodoki József (1730–1799) a filozófia és teológia tanára, Verestói György (1685–1765) bölcsélet- és teológiatanár, Pataki Sámuel (1731–1804) a bölcsélet tanára, Verestói utóda, Huszti György (1710–1767) a keleti nyelvek és a teológia tanára.

¹¹³ Megfelelő források hiányában ezt a viszonyt, illetve annak feltételezett megromlását nehéz megítélni. A viszonyt részletesen elemzem az életpálya rekonstrukciójának társadalomtörténeti vonatkozásait tartalmazó részben.

¹¹⁴A korán árván maradt Kendeffy testvéreket Árva Bethlen Kata nevelte fel. A mecénási magatartásra tehát korán szocializálódhattak.

¹¹⁵ Árva Bethlen Kata udvara és az újtordai parókia közötti viszonyoknak hagyománya lehetett, amiben talán a Torda környéki birtokokkal rendelkező Kendeffyek lehettek a kezdeményezők. A leszármazottak nélküli Zágoni Márton ugyanis Árva Bethlen Kata könyvtárára hagyományozta könyvtárát, ami ma a székelyudvarhelyi kollégiumi könyvtár tulajdona. Erre vonatkozóan vö. JAKÓ 1976a.

A *tordai és Torda környéki polgárok* a legnépesebb kategória, mely tovább növekszik a csupán a verseskötetekben előforduló nevek figyelembevételével. A rájuk vonatkozó említések is számosabbak a bevételi listákon. E kategóriára tanulmányozásához kevés forrás áll rendelkezésünkre.¹¹⁶ Ez a közösség társadalmi hovatartozása szempontjából heterogén: orvost, hadnagyot, egyházi gondnokot említ Gyöngyössi, a legtöbb esetben viszont a foglalkozást nem tünteti fel. A listák tanúsága szerint Gyöngyössi ebbe az irányba szélesítette megrendelői közösségét, a nemességgel ellentétben azonban ebből a kategóriából ugyanaz a személy élete során általában egy kiemelt jelentőségű helyzetben kért verset, azonban a közösség kiterjedt volta miatt¹¹⁷ még így is folyamatosan foglalkoztatták a versszerző Gyöngyössit.

A *hivatásos irodalmárokr*a vonatkozó utalások arra a dilemmára engednek következtetni, mely a korábbiakban már érzékelhető volt: talán a Gyöngyössit ért támadások hatására, talán attól függetlenül, ez a kategória nem tölt be fontos szerepet Gyöngyössi szociális hálójának alakulásában. Feltűnő viszont, hogy Szacsvey Sándor, Gyöngyössi 1790-es kötete kiadójának neve fel sem tűnik az önéletírásban.

A társadalmi háló rekonstrukciója felerősíti a lelkészként, illetve ilyen minőségében néha versszerzőként is megnyilvánuló Gyöngyössi alakját. A társadalmi hálóra vonatkozó következtetéseket jelentősen árnyalhatja a versek és halotti orációk argumentumaiból összerakható kép, s ez az íráshasználat itt látott modelljének értelmezésében is hasznos lehet.

¹¹⁶ Az egyes személyekre vonatkozóan az önéletírás utalásai, illetve a tordai korabeli anyakönyvek bejegyzései használhatóak. (ANDJC, Colecția matricole parohiale de stare civilă 1702–1961, Nr. fond 42; nr. inv. 83, 84, 171, 499).

¹¹⁷ Tordán 1750-ben 630 házat és 874 háztartást számoltak össze, háztartásszáma 1786-ban 1452, házszáma 1226, népességszáma pedig 6374, 1850-ben népességszáma 7687. SONKOLY 2001: 189-261 passim.

Az alkalmi költészet tipográfiai kontextusai I.

Hírlapirodalom és versírás. A vers mint újsághír. Gyöngyössi János jelenléte a korabeli hírlapirodalomban

Sajtó- és médiatörténeti megfontolások

Nyugat-Európa 18. század végi sajtótörténetében a folyóiratok meglepte már nem számít újdonságnak. A 17. század végén megjelenő nyomtatványtípus erre a periódusra már a differenciálódni kezd, a hírlapirodalomtól elkülönül a témaspecifikus, tudományos nyilvánosságot is biztosító sajtó, elkezdődik az érvelő újságírásról az üzletnek tekintett zsumalizmusra való áttérés.¹¹⁸ E folyamatok igen változatos következményei közül most azt a kettőt emelem ki, melyeknek témám szempontjából jelentősége lehet. Egyrészt Peter Burke azon Habermasszal vitázó nézetét, miszerint ez a periódus még nem jelenti a mai értelemben vett nyilvánosság megszületését, hanem a strukturális és konjunkturális nyilvánosság oppozíciójának elkülönítése ad alkalmas keretet arra, hogy a média társadalomtörténetének ezt az időszakát a konjunkturális nyilvánosság korának tekintsük.¹¹⁹ A másik tétel Anderson nacionalizmus-elméletének az a vonatkozása, hogy a nemzeti közösséget a hírlapok teremtik meg, hiszen ezek szólnak először tételiesen a nemzet „elképzelt közösségéhez”.¹²⁰ Ugyanez a tétel az eltérő francia politikai és nem kulturális alapú nemzettudat hangsúlyozásával a francia médiatörténetben is megfogalmazódott.¹²¹ A 18. század végi magyar sajtó történetében az itt jelzett tendenciákhoz képest némileg más utakon és eltérő társadalmi kontextusban ugyan, de bekövetkeznek a jelenségek és folyamatok.

A magyar sajtótörténet szerzői a magyar és európai időszaki sajtó közötti fő különbséget éppen az előbbi differenciálatlanságában¹²² látták. Kókay György így fogalmaz Rát Mátvás tevékenysége kapcsán: „Rát Mátvás a magyar folyóiratok hiányával indokolta meg azt a jelenséget, hogy lapjába a politikai és gazdasági jellegű hírek mellett bevonultatta az irodalmi és tudományos témákat is. Ez az eljárás azonban, bár kényszerűségből: a magyar időszaki sajtó kezdetlegességéből és differenciálatlanságából folyt, egyszersmind hozzájárult ahhoz, hogy az első magyar lap a szellemi életnek is aktív tényezőjévé váljon. Ugyanakkor megalapozott e lap típus hazánkban egy olyan hagyományt, amely hosszú ideig jellemző maradt: a politikai publicisztikának és az irodalmi-tudományos témáknak az újságokban megfigyelhető szoros kapcsolatát, sőt, bizonyos időszakokban az utóbbiak túlsúlyba jutását.”¹²³ Ehhez képest a korszak másik jelentős újságírójának, Szacsavay Sándornak a tevékenysége visszaesésnek minősül, hiszen

¹¹⁸ Ezekről a folyamatokról lásd BARBIER – BERTHO LAVENIR 2004: 97, 163.

¹¹⁹ Ezt a tételt lásd BRIGGS – BURKE 2004: 101–103.

¹²⁰ ANDERSON 2006: 44–51.

¹²¹ „Közismert tény, hogy a nemzet mint szervező elv (a közös vallásra, kultúrára, nyelvre, irodalomra, tehát a médiumok rendszerére és természetesen a közös politikátörténetre támaszkodó) kiemelkedése a kor legfontosabb tényezője. Franciaországban a széles körű politikai részvétel és a forradalom hozza létre a tájékoztatás – és így a nyomtatás – piacát, amelynek országos szintű kiterjedése teremti meg az ágazat ipari forradalmának lehetőségét.” BARBIER – BERTHO LAVENIR 2004: 79.

¹²² A differenciálódás későbbi folyamataihoz lásd SZAIBÉLY 2005. Az általam a későbbiekben tárgyalt két lap típusra a „referáló hírlap” és a „tudományos-enciklopédikus folyóirat” terminusokat használja.

¹²³ KÓKAY 1979: 78.

Szacsvay éppen erőteljes politikai kultúrája és jogi végzettsége miatt inkompetens a magyar nyelv és irodalom kérdéseiben. 1784-ben a *Magyar Hirmondó* általa átvett szerkesztése a bécsi orientáción túl a Rát és Révai Miklós¹²⁴ képviselte irodalmi ízlés tévesztését jelentette, majd pedig a *Magyar Kurir* és annak irodalmi melléklapja, a *Magyar Múza* megjelenése az alkalmi költsézt szinte kizárólagos favorizálásával járt együtt. Szacsvay „amit beküldtek hozzá, azt általában közreadta”, az alkalmi versszerzők közül „a műfaj legnépszerűbb művelőjének”,¹²⁵ Gyöngyössi Jánosnak a verseit adta ki leggyakrabban, nem tudósított a frissen megjelent könyvekről és elhanyagolta a nyelvi-irodalmi-verstani vitákról való tudósítást. Ezzel szemben viszont jozefinizmusa miatt erőteljes politikai arculatot adott az általa szerkesztett lapoknak. A *Magyar Hirmondó* Szacsvay alatti profilváltását Kókay azzal is magyarázza, hogy Szacsvay örökölt ugyan elődeitől egy tudósítógárdát, minthogy e levelezőpartnerekkel személyes kapcsolatban nem volt, e tudósítások elmaradoztak, a személyes ismeretség hiánya pedig a levelezőpartnerek megbízhatóságát tette kérdésessé.¹²⁶ Szacsvay szerkesztői tevékenysége tehát a lap tudósításainak földrajzi beszűkülésével, a lokális és regionális tudósítások ritkulásával, az irodalmi témák visszaszorulásával és az irodalmi szövegek minőségi visszaesésével, illetve a politikai orientáció konkretizálódásával járt együtt. Ami Andersonnak a nemzet kialakítási stílusáról szóló tételét illeti, a magyar szakirodalomban nem történt kísérlet a 18. század végi 19. század eleji hírlapirodalomnak a nemzeti identitás problémája szempontjából való elemzésére. Az utóbbi évek magyar irodalomtörténet-írásában két átfogó kutatás vonatkozott nemzet és identitás témájára.¹²⁷ Debreczeni Attila a nemzet és identitás kérdésének szentelt átfogó tanulmányának¹²⁸ négyosztatú („tudós hazafiság”, „republikanizmus”, „ősi alkotmányra hivatkozás”, „dinasztikus heroizmus”) modelljében a modern politikai nemzetfogalmat megalapozó diskurzusok között a hírlapok elhelyezése nem történik meg, a folyóiratoké viszont igen. Ha a következőkben tárgyalt, Szacsvay nevéhez kapcsolódó lapokat ebbe a rendszerbe próbálnánk illeszteni a dinasztikus és etnokulturális identitás keveredésének, majd pedig egy megkérdőjeleződő „dinasztikus heroizmusnak” a nyomaival lehetne számolni.¹²⁹ S. Varga Pál háromosztatú rendszeréhez képest (államközösségi program, eredetközösségi narratíva, hagyományközösségi paradigma) talán az államközösségivel vegyített hagyományközösségi paradigma előzményei között kellene keresni a hírlapok értelmezéséhez illő kontextust.¹³⁰ Balogh Piroska Schedius Lajos János lapjainak koncepciójában egy olyan paradigmát azonosított

¹²⁴ Révai koncepcióját részletesen Cibula Katalin elemezte. Révai szerkesztői programjának újszerűségét a magyar nyelvű ismeretterjesztésben, a természettudomány eredményei iránti fogékonyságban, s erkölcsi tanulsággal rendelkező történetközlésben látja. A költői értékrendet illetően Cibula is elismeri a Szacsvay viszonyított nagyobb igényességet, ugyanakkor viszont azt is, hogy a lapot dicsérő költők között Révai sem válogatott. Lásd Tsébi Pogány Ferenc esetét. Szacsvay teljesítményét illetően ő is ugyanazt állítja: „nem a tudós literátor, hanem a közgondolkodást tükröző, azzal együtt úszó zurnalista jut pályafutásával diadalra – a magas minőség iránti érzék nélkül.” CZIBULA 2006: 492.

¹²⁵ KÓKAY 1979: 93.

¹²⁶ KÓKAY 1970: 243. Szacsvay esetében a tudósítóknak tulajdonított jelentőséget hangsúlyozza Szacsvay a Siebenbürger Zeitung kapcsán írt beadványa, mely már kolozsvári korszakából adódik. A beadvány részleteit kiadta és a szöveget elemezte DEZSENYI 1968.

¹²⁷ A két alább idézendő elméleti paradigma egy hosszú tartamú történeti narráció keretei közé illesztve együtt volt jelen a *Nemzet-identitás-irodalom* című tanulmánykötetben. BÉNYEI – GÖNCZY 2005.

¹²⁸ DEBRECZENI 2001b.

¹²⁹ Az idézett fogalmak DEBRECZENI 2001b: 531–535, 542.

¹³⁰ S. VARGA 2005: 289.

a göttengeni és Sonnenfels-hatással, mely túlmutat a magyar nyelvű irodalmiságban érzékelhető nyomokon.¹³¹

A hírlapok kérdése azért is lehet izgalmas terepe a nemzeti identitás alakulástörténetére rákérdező kutatásnak, mert a hírek regionális megosztottsága, szerkesztő és tudósító eltérő szemlélete a „helyi deviancia, a provincializmus” kérdésével szembesít. Az alábbiakban egy ilyen típusú megközelítésre teszek kísérletet. Hogyan alakíthatják át a szerkesztői szemléletet a helyi tudósítók beszámolóí, hogyan simulnak egymásba a hírlap egységes tipográfiai arculatának köszönhetően az eltérő tétellel és funkcióval rendelkező szövegtípusok, a lokális identitás megjelenítései és a nemzeti/országos nyilvánosság biztosította lehetőségek?

A Gyöngyössi-szakirodalom és a korabeli időszaki sajtó

A magyar sajtótörténetben Gyöngyössi János szerepe nem elhanyagolható. Gyöngyössinek ugyanis köteteit, illetve túlnyomórészt a kolozsvári református kollégium nyomdájában megjelent, különálló nyomtatványokon szereplő verseit leszámítva, a Magyar Hirmondó, majd a Magyar Kurír és annak melléklapja, a Magyar Múza teremtett szinte állandó megnyilvánulási lehetőséget. Egyébként nevéhez inkább a leoninusok elítélését érintő kritikák kötődtek. Ezek viszont már az újságírás differenciálódási tendenciáit mutató irodalmi folyóiratokban, a *Magyar Museumban*, az *Orpheusban*, az *Erdélyi Múzeumban* jelentek meg, melyek ebben a periódusban még nem tudtak huzamosan fennmaradni. Gyöngyössi első verseit ugyan még Rát Mátyás szerkesztése idején közölte a Hirmondó,¹³² Szacs vay önálló lapalapításával azonban valószínűs szűz szerzővé vált. 1790-ben a hírlap kiadványaként megjelent verseskötete a szerkesztő ajándéka volt olvasóinak.¹³³ Kölcsey *A Kritikáról* című tanulmányában így írt e jelenség hatásáról:

A Bécsi Múza korában Gyöngyösi János nem csak kedvelőket talált, de a verscsinálók egész nyáját követésre vonta; s lehet-e képzelni, hogy Csokonai és Vályi Nagy már akkor vissza ne rettentek volna az ízetlen példánytól, ha valaki oly erővel, ízléssel és tudománnyal szólalt volna meg, mint például a *Siegwart* recensense?¹³⁴

Amint már említettem, a magyar irodalom- és kultúraorientált sajtótörténeti szakirodalomban is bevett eljárás a Magyar Hirmondó Rát Mátyás szerkesztői szerepét követő periódusainak hanyatlásként való bemutatása.¹³⁵ E hanyatlást gazdaságilag éppen az 1787-ben induló Magyar Kurír konkurenciája igazolja. Szacs vayval a Magyar Hirmondó jofezfinista politikai orientációja következik be, majd Szacs vay kilépése után az ún. „nemesi mozgalommal” való szimpatizálás. A lap erőteljes politizálódása a kulturális kérdések háttérbe szorulását jelzi. Ennek a tendenciának pedig a jofezfinista politikai újságíró és a poétikailag korszerűtlen, de népszerű és császárpárti költővel, Gyöngyössi Jánossal való szövetkezése felel meg.¹³⁶

¹³¹ BALOGH 2007a: 189–194.

¹³² Gyöngyössi első verse a pozsonyi Magyar Hirmondó 1780. augusztus 23-i számában jelent meg, a következőt az augusztus 26-i szám közölte (valószínűleg ugyanabban a levélben lehetett a kettő).

¹³³ „A T. T. Gyöngyösi Úr félbe szakasztott verses gyűjteményével ezen következő fél-estendőben bizonyosan készen leszünk. Egy szóval, valamivel tsak leveleinket e’ mi E. Olvasóink előtt kedvesebbé tehetjük, mind azt tselekedni el-nem mülattjuk.” Magyar Múza, 1790. nov. 30. A szerkesztő levele olvasóíhoz. 1367.

¹³⁴ KÖLCSEY 1886: 121.

¹³⁵ KÓKAY 1979: Szacs vay Sándor újságírói indulása 89–94. Illetve KÓKAY 1970: Szacs vay Sándor pozsonyi újságírói évei: az újság bécsi orientációjának kiteljesedése 228–256., illetve *A bécsi magyar újságírás története (1786–1795)*, 293–319; 378–401.

¹³⁶ Lásd KÓKAY 1981: 36–37.

A klasszikus magyar irodalom története az utóbbi években egyre erőteljesebben orientálódott az olvasás- és médiatörténet kutatási módszertana felé.¹³⁷ Dolgozatom az 1780 és 1818 közötti sajtóirodalmat tekinti át Gyöngyössi említéseinek, illetve megjelenéseinek szempontjából e kutatási szemlélet ihlette kérdésekkel. Ha közelebbről vizsgáljuk azokat a kontextusokat, melyek Gyöngyössi a szerkesztők által közlésre elfogadott verseit övezik, túlléphetünk azon a korszerűség/korszerűtlenség, népszerűség/esztétikum oppozíción, mely e jelenségek értékelését meghatározta. Gyöngyössi verseinek közlése szinte minden esetben egy olyan helyi eseményhez kötődik, mely a verset hírértékkel ruházza fel, illetve *lokális identitás megkonstruálására*, egy csoporttudat közvetítésére, *reprezentációjára* teszi alkalmassá.

A korabeli időszaki sajtóban Gyöngyössinek és verseinek kétfajta megjelenésére van példa. Az első esetben – és a versek közlésekor szinte mindig ezzel a publikációtípussal kell számolnunk – a vers Tordát vagy annak környékét érintő hírhez társul. Négy ilyen esetet azonosítok majd: a Kis János kéményseprő halálára írt epitáfiumot, az 1784-es román parasztlázadás kapcsán közölt verseit, a torokköszentgyörgyi Thorotzkay családhoz kapcsolódó költeményeit, illetve a Splényi gyalogezred zászlótartójának búcsúzására írt verset. Hasonló jellegűek a császári család tagjainak köszöntésére írott *encomiasticumok*, melyek egy hírértékű esemény (a császárnő halála, a császár megkoronázása stb.) jelentőségének kiemelésére alkalmasak, illetve azok a versek, melyek a folyóirat életével kapcsolatos eseménnyel állnak összefüggésben. A második esetben Gyöngyössi nevének azokra a megjelenéseire figyelek, melyek már a differenciált újságírás irányába mutatnak. Ezekben az esetekben a versnek és szerzőjének dicsőítése vagy elmarasztalása már poétikai ügy, még ha a kor nézeteinek megfelelően össze is kapcsolódik a magyar kultúra ápolásának és terjesztésének narratívájával. Gyöngyössi alkalmi versei már jellegüknél fogva is alkalmatlannak bizonyulnak arra, hogy egyfajta esztétikai-poétikai keretben jelenjenek meg. Talán mindössze első megjelent versének, a *Non aestas est laeta diu* címűnek a közlése tekinthető tisztán verstani publikációs szándékkal összefüggőnek. Ez a vers pedig a kollégiumi versírási gyakorlatok minden összetevőjét tartalmazza. Az irodalom konjunkturális nyilvánosságában a leoninus terjedésének veszélyeire lesz éppen Gyöngyössi a kiindulási pontja, melyekhez képest verseinek közlése – legalábbis az időszaki sajtóban – eltérő publikációs keretben megy végbe. Ezt a publikációs keretet a Szacsavayval való személyes ismeretség, a feltehetően alkalomhoz igazított versek írására való felkérés, illetve a regionális tudás forgalmazásának igénye teremti meg.

Verse és hírközlés

A Magyar Hírmondó 1780. augusztus 23-án közöl először Gyöngyössi János-verset, az *Ifjú tanulónak ama mondásról való elmélkedése: Non aestas est laeta diu*¹³⁸ szövegét a *Tudománybéli dolgok* rovatban. A verset Rát Mátyásnak a leoninus terjedésének veszélyeire figyelmeztető sorai követik a közölt szöveg érényeinek hangsúlyozásával, mintha az valamiféle szabályt erősítő kivétel lenne. A következő, augusztus 26-i lapszámban újabb Gyöngyössi-vers jelenik meg, a *Kis János kéményseprő epitáfiuma*. A Tordai-hasadék barlangjaiban meghalt kéményseprőt a tordai unitárius kollégiumban ismeretlen verselő is elsíratta a Gyöngyössi

¹³⁷ Ennek a tendenciának a jelentkezése követhető volt az *Első folyóirataink* sorozat beindulásával (lásd SZILÁGYI M. 1999; DEBRECZENI 2001; DEBRECZENI 2004.), illetve a nemzetközi olvasástörténet klasszikusainak lefordításával (néhány kiragadott példa: CAVALLO – CHARTIER 2000; BARBIER 2005; FEBVRE – MARTIN 2005.) Legutóbb pedig a szegedi klasszikus magyar irodalomtörténeti doktori iskola kiadványa, *A látható könyv* vállalkozott ennek a kutatási módszertannak az alkalmazására. HÁSZ-FEHÉR 2006a, illetve LABÁDI 2008.

¹³⁸ A sor eredetije Hésziadosz, *Munkák és napok*. 502. sor. Az azonosítást Balogh Piroskának köszönöm.

verséhez igencsak igazodó poétikai megoldásokkal. 1894-ben Kanyaró Ferenc közölte ezt a verset a helyi időszaki sajtóban.¹³⁹ Kommentárjából, a vers keletkezési adataiból, mely Székely Istvánnak, Aranyosrákosi Székely Sándor apjának verskolligátumából több, az eseményre írott verset is megemlíti, arra következtethetünk, hogy az esetnek Tordán jelentős visszhangja lehetett. Feltehetőleg poétikai gyakorlatként is szerepelt. Ehhez a kontextushoz közelített a Hirmondó is, amikor a verset hírtérkéi kommentárral a *Hazánkbeli dolgok* rovatban jelentette meg. Itt már nem a vers vagy a versforma, hanem az ahhoz kapcsolódó esemény a fontos, annak köszönhetően kap helyet a beküldött szöveg a hírlapban. Az első két közlemény kettős karaktere Gyöngyössi-verseinek összes folyóiratbeli közlésében felismerhető: vagy a leoninus kapcsán kerítik sorra, mint ennek a versformának első és példaszzerű gyakorlóját, vagy pedig egy esemény kontextusához illesztik a Tordáról és környékéről, vagy az erdélyi református előkelőségekről szóló regionális tudás keretében. Erre igen eklatáns példa a Magyar Kurír és a Magyar Múzsza szinkron olvasása, hiszen a Kurír-beli hírt gyakran erősíti meg Gyöngyössinek az eseményhez kapcsolódó, a Múzsában közölt verse. A hírlap médiumának megfelelően a vers csakis valaminek az apropóján közölhető, a kimondottan irodalmi jellegű lapokban viszont Gyöngyössi versei mindössze hivatkozásként, az elretentő példa emblémájaként szerepelnek. A reprezentativitását nyíltan felvállaló szöveg csak reprezentációra lesz majd alkalmas.

Az első tömb szövegelemzéseinek kiindulópontja az a kontextus lesz, melyet a *Kis János epitáfiumánál* azonosítottam: a régióra vonatkozó tudósítások.¹⁴⁰ A Magyar Hirmondó, a Magyar Kurír, a Magyar Múzsza Tordáról és környékéről szóló tudósításainak végigolvasása azzal az olvasói tapasztalattal szembeesik, hogy az a néprajz által a 19. század végén egységesként leírt táj,¹⁴¹ mely ebben a korszakban eltérő vármegyékbe integrálódott, néhány kulcsfontosságú név, esemény, jelenség köré gyűjthető össze. Mintha a vidékről már ekkor létezett volna egy egységes tudás,¹⁴² vagy legalábbis olyan tudósító tollából származnak az átdolgozott, helyenként pedig a szerkesztő megjegyzése szerint változtatás nélkül idézett hírek, aki egy református dominanciájú, időnként Kolozsvárhoz képest meghatározódó, földrajzilag a hasadéks és a bányászati lehetőségek által meghatározott vidék nemességének és kebelesített polgárainak nevében ír. Minthogy Rát Mátyás vagy Szacsvey Sándor tudósítóinak listája nem áll rendelkezésünkre, megfogalmazom a feltételezést, hogy ez a tudósító Gyöngyössi, vagy legalábbis hozzá igen közel álló személy lehet, már csak amiatt is, mert a Múzsában közölt egyes könyvelőjegyzési listáknál Torda esetében mindig Gyöngyössi neve jelenik meg a megrendelések összegyűjtőjeként.¹⁴³ Mindenképpen izgalmas, hogy a Magyar Hirmondó első évfolyamában Gyöngyössi és általa Torda már jelen van, tordai hírek pedig folyamatosan jelennek meg a Hirmondó és a Kurír

¹³⁹ KANYARÓ 1894 (az „Aranyosvidék” tárczája rovatban). Az itt közölt vers így kezdődik: „Vágyakozol látom, Dárius kincsére barátom...” és ugyanolyan moralizáló hangnemben zárul, mint Gyöngyössié. Ez utóbbiról korábban írtam: KESZEG A. 2007.

¹⁴⁰ Vers és hírközlés eme regionális identitásformálás felől elemzett viszonyában számolni érdemes a históriás ének lesüllyedésének néprajz által azonosított hagyományával is. Lásd TAKÁCS 1958. A Kis János-történetnek ilyen kontextusa lehet.

¹⁴¹ A régió kialakulásának tudománytörténetéről lásd KESZEG V. 2006.

¹⁴² A későbbben megjelenő regionális időszaki sajtó ebből a szempontból nézve egyenetlen. Huber András a leghosszabb ideig fennállt tordai lapról, az 1891-ben alapított *Aranyosvidékről* írja: „A híreknek szánt rubrika – általában 7–12, 1905-től már 35–40 információ – legtöbbször kikerüli a megye torockói, alsójárai, topánfalvai, felvinci és marosludai járását, nagyjából a megyeszékhelyekre figyel.” A lap „táji kötődése” csak 1892-től erősödik fel. HUBER 1997: 293.

¹⁴³ Ilyen megrendelői listák például: Magyar Múzsza, 1787. március 24., 187–189.; 1788. április 16., 173–176. Magyar Kurír, 1788. szeptember 3., 864.

hasábjain. Az erdélyi régiók közül – a lap fennállásának első három évében – ez a legképviseletesebb, Nagyszeben, Nagyenyed, a székely vidékek nem tudják a folyamatos jelenlétet biztosítani, sőt a Kolozsvárról szóló tudósítások is a Tordáról címzett levelekbe foglaltaknak. A bécsi Magyar Hirmondónak kiadása első évében (1792) még egyáltalán nincs kolozsvári tudósítója, az onnan érkező hírek a tordai tudósításokban olvashatóak, melyek gyakran kezdődnek így: „Így halljuk Kolosvárról...”¹⁴⁴

A pozsonyi *Magyar Hirmondó* az első két Gyöngyössi-versközlés után 1781 januárjában közli azt a Mária Terézia halálára írt verset, mely a kéziratos énekeskönyvek, önálló nyomtatványok, de a leoninus-kritikák egyik legkedveltebb Gyöngyössi-verse lesz, a *Nemzetek Annyának*’ kezdetű. Ehhez a vershez járul az a szerkesztői megjegyzés, melyben Rát egy „érdemes Jó-akaró” levele alapján Gyöngyössi Jánost „Erdélybenn az Uj-Tordai ref. gyülekezetnek Egyházi Tanítóját, amaz híres Magyar Vers-szerzőnek, Gyöngyösinek atyjafiaként” említi.¹⁴⁵ Ugyanazon év szeptemberében pedig *Erdélynek Felséges II. Jó’séf Örökös Nagy Fejedelemehez hittel kötelezett maga-ajánlását* közli Rát ezzel a megjegyzéssel:

Ezen Verseknak Szerzője ki légyen, azt a Magyar Hirmondónak Olvasói önnön magoktól-is el-fogják találni, Mert Gyöngyösi János-Uram verseibenn valamelly közös tulajdonságot tapasztalhatni, melly azokat hamar meg-esmérteti.¹⁴⁶

A következő oldalon pedig az *Egyéb Erdélyi tudósítások* címszó alatt egy tordai keltezésű levélben a Doboka vármegyei sáskajárásról számol be a tudósító.

A hírlap első két éve tehát megteremtí a népszerűség kialakulásának feltételeit, illetve a negyedik vershez írt megjegyzéssel már meglevő ismertségre hivatkozik. 1781-ben megjelenik az első Torockóhoz kapcsolódó hír is: a nagyenyedi református zsinaton a lelkészek gróf torockószentgyörgyi Thorotzkay Zsigmond előtt tesznek esküt, illetve a gróf és felesége gyéresszentkirályi jószágukon takácsműhelyt hoznak létre, ahol a jobbágyasszonyok „a vékony Sléziai gyoltszhoz mindenképpen hasonló gyoltsókat” szőnek. Ugyanazon család torockói bányájában gránát és topáz köveket termelnek ki, melyeket a család hölgytagjai ékszerként viselnek. A tudósítást ez a megjegyzés zárja:

Minden igaz Hazafi illendőbbnek fogja azt ítélni akár melly egyéb afféle ékességnél, melyért a Magyar pénz idegen országokra hordatik.¹⁴⁷

1782-ben a vidék ismét a Thorotzkay családnak köszönhetően lesz jelen a *Hirmondó* március 13-i számában. A tudósítás kiindulópontját képező esemény pedig szintén a régiófejlesztéshez kapcsolható: Thorotzkay Zsigmond lekövetetzi a Nagyenyedet Torockóval összekötő utat.¹⁴⁸ Tudósítás szól arról is, hogy a Mária Terézia halálára Erdélyben írt jelentősebb

¹⁴⁴ Magyar Hirmondó. Első szakasz, Bétsben. Hummel J. betűivel, Januarius 10-dik napja 1792, 49. Kolozsvárról szóló Tordáról címzett közlemények: 1792. március 3., 388.; 1792. november 13., 716.; 1793. február 12., 191.; 1793. május 10., 651–652. A kolozsvári tudósítások stratégiája annyira meghonosodik a Tordáról keltezett levelekben, hogy a város 1793-tól szinte kizárólag a kolozsvári hírek vonzáskörében képviselteti magát. Ennek a folyamatnak a leírása helytörténeti szempontból, Torda Kolozsvárral szembeni presztízsvesztésének történetében van jelentősége.

¹⁴⁵ Magyar Hirmondó, 1781. január 31., 66.

¹⁴⁶ Magyar Hirmondó, 1781. szeptember 19., 572.

¹⁴⁷ Magyar Hirmondó, 1781. november 28., 726.

¹⁴⁸ „Erre pedig vitte a Máltaságos Grófot mind a közönséges jónak elő-mozdítására tzelőző szándéka, mind pedig az, hogy Atyjafiaihoz téiben-is, telelő helyén szerentséje lehessen: a minthogy most, edgyetlen edgy kedves Pál nevezetű Fiának neve napjára, Torotzkóra igyekező szándékjokat meg-értvén kedves Testvéreinek, maga a tisztelt Gróf elejekbe ment az újonnan tsinált útakra, és hogy azon nagy mesterséggel vágott útnak híre annyival-is

halotti búcsúztatókat Kaprontzai nyomdájában megjelentetik (1782. szeptember 14. 565.).¹⁴⁹ Az 1783-as évben Torda egy megyesi református lelkész tudósítása miatt kerül be a Hírmondóba, aki tordai latin házfelirat-gyűjtését küldi el a szerkesztőségnek (1783. április 23-i levél toldaléka). Egyértelmű, hogy a tordai és Gyöngyössivel kapcsolatos hírek és versközlések 1784 második felétől, azaz Szacs vay szerkesztői tevékenységének elkezdődésével sokasodnak meg. Ezek a közlések az 1784-es erdélyi parasztfelkeléssel kezdenek sűrűsödni, amikor a tordai tudósítások több ízben is utalnak Gyöngyössire, a költőnek az eseményhez való viszonyára.¹⁵⁰ A parasztlázadást követően, már attól független kontextusban hírt közölnek arról, hogy Gyöngyössi prédikációt tartott a református zsinaton (1784. július 26. 462.), közlik Korda Ádám özvegyének halotti búcsúztatóját, a vers szerzőjét ráadásul „ama híres Magyar Ovidiusnak T. Gyöngyösi Urnak” nevezik (1785. június 25. 390–393.). 1785-ben két Gyöngyössit dicsőítő vers is megjelenik, az elsőt Vácott írta névtelen szerző (1785. augusztus 17. 511–513.), a következőt pedig Csenkeszfai Poóts András ismeretlenül címzi a versszerzőnek.¹⁵¹ Hasonló dicsőítő hangnemű vers jelenik meg 1786-ban Pálóczi Horváth Ádámától is, aki Gyöngyössi magasztalásával a kádenciás disztichonoknak is védelmére kel (1786. március 1. 133–140.). Gyöngyössi és a hozzá kapcsolódó verses tudósítások folyamatosan alkalmasak arra, hogy a lap politikai hírei mellett vonzó tartalmat biztosítsanak. Gyöngyössi pedig „esméretlen barátokat” szerez. Ugyanakkor a régiót illetően az 1785-86-os években Torda a nemes ifjak nyilvános vizsgáiról szóló tudósításokkal van jelen ismét (Thorotzkay Pál vizsgájára vonatkozóan 1785. október 26. 668.; Losontzi Bánffy György három fiának vizsgáztatásáról pedig 1786. május 3. 288–289.), majd egy Kolozsvárról címzett tudósítás két tordai vérfertőzéses házasságról számol be és egy újtordai eltiltott iszákos papot említ, 1786 áprilisában pedig sóbányászattal kapcsolatos hír vonatkozik Tordára (1786. március 25. 199–201.; 1786. április 29. 282.).

A *Magyar Kurír*-ban és a *Magyar Műsában* lesz jelen ismét ilyen intenzitással Gyöngyössi és a tordai régió. A tudósítások jellegében változás történik, hiszen a Kurír szerkesztője egységes szöveggént képzeli el egy-egy szám tartalmát és a leggyakrabban nem idézi, hanem saját szövegébe illeszti a kapott tudósításokat. Versszöveget pedig ünnepi alkalmakkor közöl leginkább, olyankor pedig előszeretettel vállalkozik ő maga a verselői szerepre. Nem túlzás talán azt a kijelentést megkockáztatni, hogy Szacs vay írja az első magyar nyelvű vezércikkeket. A szerkesztői szerepkör szerzői öntudattal való vállalására utal, hogy a címlapon a „Bétsi Magyar Kurír” név alatt az „Iratott Esztelneky Szatsvay Sándor által” szerepel. Az egyes lapszámokat indító cikkek, azoknak kérdésbe burkolt felütései a regionális híreket háttérbe szorítják a bécsi, udvari vagy aktuálpolitikai hírekhez képest, illetve az anekdotikus tudósításokat ezekhez az eseményekhez képest értelmezik. Az egyes földrajzi régiókról szóló narratívák megfogalmazására a Kurírban megjelenő periferikus funkciójú helyi tudósítások, illetve a Műsában közölt, a jelzett lokális eseményhez kapcsolódó versek egymáshoz viszonyítása nyújt lehetőséget.

nagyobban ki-terjedjen, trombita szóval és ágyúzásokkal késértette-bé kedves Testvéreit.” Magyar Hírmondó, 1782. március 21., 161.

¹⁴⁹ A császárnő halálát gyászoló irodalmi termés igen jelentős. Orczy Lőrinc Koppi Károlyhoz 1781. január 16-án írott levelében Benyák Bernát, Trenck, Sonnenfels verseit említi és érdeklődik az erdélyi megemlékezésekről. A levelet közölte és a gyászverseket azonosította BALOGH 2008. Köszönöm Balogh Piroskának, hogy az adatra felhívta a figyelmem és a kéziratot még a megjelenése előtt a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁵⁰ Erről a jelenségről lásd a *Kontextusok* fejezet III. alfejezetét.

¹⁵¹ „Hirtelenséggel ezen Tsenkesfai Pots András verseit tesszük ide, mellyet esméretlen Barátjának T. Gyöngyösi Urnak ír.” 1785. október 15., 651.

1787. február 28-án a kolozsvári kerület négy vármegyéje nemeseinek előrelátó és nagylelkű gabonafelvásárlási akciójáról, az ugyanitt pusztító „Forró-nyavallyáról” számolnak be két, egyébként Gyöngyössivel is kapcsolatban álló orvos tevékenységének kiemelésével (136–137.). Ugyanez év december 5-én pedig a Torda környékén és a Mezőségen pusztító marhavészről, a szüretéről, illetve más mezőgazdasági eseményekről olvasható tudósítás (797.). 1788 elején pedig a tordai marhavész pontos statisztikai adatokkal is dokumentálják (1788. január 23. 58.). Februárban tordai híradás számol be a búza árának csökkenéséről, Wesselényi Kata haláláról, Markó György szolgabírói tisztségéről való lemondásáról, az új adószedő kinevezéséről, illetve a helyi rendőrség egy személyben való felállításáról (1788. február 16. 132–134.). Ez év 24. lapszámától a harmadik osztrák-török háború hadi beszámolóit dominálják majd a tudósításokat. Június 25-én viszont beszámolót közölnek az ótordai református zsinatról, ahol Fartzádi Nagy Gábor a nagyenyedi jegyzői hivatalban megerősítettet (546.). Az előző szerteágazó tudósításhoz hasonlóan itt is igen eltérő jellegű információk kerülnek egymás mellé, megemlítik viszont a nagyenyedi kollégium gondnokának, Borberek Alvinczi Gábornak a halálát (547–548.). Ugyanehhez a hírhez kapcsolódik a július 9-i beszámoló Borberek temetéséről (601–602.). Tordával kapcsolatos hírblokkok megjelennek még 1788. augusztus 30-án (ennek a keltezése egyenesen Újtordát adja meg helységgént és ismerteti a marhavésszel kapcsolatos felfogásokat, babonának titulálva azokat, 845–847.), 1790. február 10-én (155–159.). Ez utóbbiban kivonatolják egy splényi gyalogezredbeli főhadnagy levelét és két szökött katona elfogásáról is beszámolnak. Ezt követően a Kurírban egyre kevesebb tordai tudósítás jelenik meg. Gyöngyössit 1791-ben említik ismét egy kolozsvári tudósításban, ahol a szép téli idő magasztalását Gyöngyössi szónoklatának dicséretével kapcsolja össze a tudósító:

Kolosvárt, 27-dik Jan. A' közelebb múlt Vasárnap itten igen szép, 's nagy fénylen tündöklő idő vala, de az előtt 's az után máig igen nedves és ködös idők 's lágy napok folytanak; mellyek miatt nagyobbára a' Gyermekeknek a' számár huruthoz hasonló köhögései váltának és vagynak ma-is. A' most el-múlt éttzaka téli módra forgolódott. Lám hogy a' Kalendárium is találja az időt, vagy inkább az idő a Kalendáriumot. Ezen nap tisztában derült-fel, és a' napnak sugára, a' Deli ablakokat szépen világosittya. Az említett Vasárnapon [jan. 23. – megj. K. A.], a' Belső Farkas Uttzai Reformátum nagy Templomban, Ujj-Tordai Pap T. T. Gyöngyössi János Uram, minekutánna az előre botsátani szokott Könyörgését el-végezte, vévén fel Textusul, Sz. Dávid 90-dik'Sóltárának 14. 15. 16. És 17-dik Verseit, a' mostani időkhöz, melly szerint mi nemű Esztendőre léptenek által az el-múlt Esztend, és az Ország Gyűléshez alkalmaztatva, olly fontos és munkás Prédikátiót vagy Tanítást tett, hogy minden ahhoz értőktől nagy ditséretet nyert. Én részemről ha az Isten házában kett vóla a' tapsolás, öszve tsattogtattam volna Tenyereimet. Éljen! Kár lenne a' Könyörgésekkel együtt ki-nem nyomtattatni. (1791. február 8. 163.)

Ezeknek a látszólag Borges kínai enciklopédiájának szelekciós elveire emlékeztető tudósításoknak az információi verses kidolgozásban a Magyar Múza versközléseiben ismétlődnek meg. A Kurír irodalmi mellékletének 1785-ös bemutatószáma Gyöngyössi előljáró verseivel indult. Furcsamód a felvezető szövegben ez állt: „Ama nagy érdemű M. Musának T. T. Gyöngyösi István [!] Urnak Elöljáró versei.” Az OSzK-ban levő példányon a tulajdonos Jánosra javította a szerzői nevet. Gyöngyössi következő versét 1787-ben közli a Múza. E Thorotzkay Pálra írt vers ezzel a bevezetéssel jelenik meg:

Ezen verseket még tavaly készítette vala ama nagy Músa Gy. I. [!] Úr, de a' megbékázott paripájú Posonyi Kurir velek nem szolgálhatván Érd. Olvasóinak; - véteknék tartaná a' Bétsi ezeket továbbra is el halgatni. (1787. március 21. 177–183.)

A megjegyzés mögött érzékelhető már Gyöngyössi térvessztése, a leoninust érintő kritikák miatt népszerűségének egyfajta dacoló magatartással való összekapcsolódása. Egy hónap sem telik el egy névtelen poétikai értekezés megjelenéséig, mely a „kétszeres versek” név alatt említett leoninust pozitívan értékeli. (1787. április 11–14–18. 225–247, a leoninusról 239–242.) 1788-ban Gulácsi Gábor és Szemere Terézia esküvői verse jelenik meg Gyöngyössi tollából, ezúttal a hadhelyzethez alkalmazva, címe másik Gyöngyösiére utal: *Márrsal barátokozó Vénus: az-az Hadi-Készületben tartott Menyegző* (1788. november 19. 73–78.). Az 1789-ben közölt versek pedig már igen egyértelmű kapcsolódási pontokat mutatnak a Kurír 1788-as tordai tudósításával: januárban Alvintzi Gábor *epitaphiuma*, februárban a Fartzádi Nagy Gábor lányának *genehliacuma* jelenik meg ezzel a címmel: „Torockói Látóna”, márciusban pedig a splényi gyalogezred zászlótartójának búcsúztatója (1789. január 3. 49–50; február 18. 67–82.; március 28. 100–106.). A Kurír 1788. június 25-i és augusztus 30-i tordai tudósításai itt új kontextusba kerülnek. Ugyanazon év júniusában a Thorotzkay-dossziéhoz adódik egy újabb vers: ezúttal egy *encomiasticum*:

Hála-Adó Versek. Méltóságos Gróff Torotzkó Szent-Györgyi TOROTZKAI 'SIGMOND Úr ő Nagyságának, a' Ts. és Kir. Apostoli Felség Arany-Költös Kamarás Hivének és a' Nagy-Enyedi Kerülethez Tartozó Réf. Ekklesiák' Inspector fő Curátorának tiszteletére, midőn 1789dik Esztendőben, Juniusnak 21-dik napjára egyben-gyűlt Gener. Synodust ő Nagysága Tor. Szent-Györgyi örökös jószágában önként való Gratziájából elhívta és gazdagon tartotta volna. (1789. XI. szám, dátum nélkül; 123–126.).

1790-ben Thorotzkay Zsigmond halálát bejelentő, majd halálának körülményeiről és temetéséről beszámoló tudósítás érkezik Tordáról, az előbbi a magyar viselet terjedéséről való híradással egybekötve (1790. február 13. 180.; 1790. március 3. 239–242.). A Múzsza utolsó évfolyamában a tordai tudósítások ismét nagyon változatossákká válnak: beszámolnak a téli epertermésről,¹⁵² a tavaszi időjárásról, a vármegyei gyűlésekről, Thorotzkay Pál gróf egy nagylelkű tetteiről (1790. április 2. 382–383.; 1790. április 13. 403–406.), Gyöngyössi poétai terveiről.¹⁵³

A Thorotzkayakhoz kapcsolódó panteonizáló¹⁵⁴ tendenciájú narrációk dominálják a régióból érkező tudósításokat. A torockói grófi család a régiófejlesztő apa és a tudós fiú kettőse

¹⁵² Ennek a tudósításnak a jellege néhány stiláris egyezést mutat a költő Gyöngyössi stílusával, ezért idézem: „Valamellyik Ujság leveléből olvasom vala nem régen, hogy Hamburgum táján a' télen ért eperj találtatott. Hasonlót írhatok én-is: egy Uj-Tordai Nemes férjfiu Novemberben a' Szilágyban járván a' Kövendi határon az erdőn gyönyörűséges erdei meg ért epret szakasztott-le azon hónapnak 23-dik napján, melyet újságban bé-is hozott. Hát ugyan Omnia naturae prepost. Legibus ibunt? – Távol légyen! Sőt inkább ezek – talán - a' szomorú télnek közepette-is Kedves Hazánknek örömeire érlelt gyönyörűséges gyümölcsöket jelentették, melyeket a' reménység: mint egy serény Pomona, már is a' maga Kosarában kezdett szedegetni.” Magyar Múzsza, 1790. március 3., 241.

¹⁵³ „Ama nevezetesebb Vers szerzők közül való nagy Férfi T. T. Gyöngyösi Úr., a' Barlaeus Dámonját igen szép magyar Versekre fordítja, mellyek minden órán készen lévén, kedves Nemzetének, nemzete hív szolgája a' Kurir által, minél hamarabb udvarlására fog ezzel is lenni, és e' fog az ő Nemzetétől nyert hervedhatatlan Borostyán-koszorújának edgyik zöldellő ága.” 1790. augusztus 21., 1004. Gyöngyössinek erről a fordításáról nincsen tudomása a szakirodalomnak. 1790. augusztus 21., 1004.

¹⁵⁴ A fogalmat Porkoláb Tibor nyomán alkalmazom, aki a 19. századi magyar irodalmi jelenségeire dolgozta ki azt. „A panteonizáció műszo nem csupán a Panthéonba (vagy valamely más, a nemzeti panteon státusára emelt objektumba, nekropoliszba stb.) történő bebecsátatás proceduráját jelölheti, hanem általában a panteonképző nyelvi és nem nyelvi szertartások rendszerét, azaz a ceremonális kommunikációnak azt a változatát, amely feladatát elsősorban a nemzet kollektív emlékeztetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok felépítésében és működtetésében látja.” lásd PORKOLÁB 2005: 7.

révén kerül be a Kurír és a Múza olvasóinak köztudatába. Porkoláb Tibor az emlékbeszéd és az emlékkóda műfajvariánsaiban követi nyomon a panteonizáció retorikájának alakulását. Az alkalmi költsézet *encomiasticum* műfajának is e kettőhöz hasonló funkciói vannak, más viszont a vers célközönsége. Az alkalmi költsézet műfajai mindig az eseményben részt vevőkhöz szólnak, e kis csoport közösségi emlékeztetének a kihelyezésére, textualizálására alkalmasak. Porkoláb szerint az argumentációval retorikailag inkompatibilis *genus demonstrativum*hoz kapcsolódó műfajok 19. század végére bekövetkező hanyatlása arra vezethető vissza, hogy „olyan írók, művészek, tudósok, közéleti személyiségek formális és tömeges méltatásává degradálódik, akiknek 'szellemi arcképéhez' immár nem társítható az emlékező közösség feltétlen elismerése.”¹⁵⁵ Az alkalmi vers dicsőítő műfajai, amennyiben átkerülnek az országos terjesztésű hírlapokba, mindenképpen érvelő keretbe kényszerülnek: közvetíteni kell a kisközösségek belül érvényes tudást.¹⁵⁶ De módosítani, alakítani is lehet azt. Gyöngyössi erre a mechanizmusra alkalmazza a „képében” kifejezést, mely két versének argumentumában is ott van: „Írtam a' Fő-Tiszteleendő Generalis Szent Synodusnak képében.”; „Temetési Tisztességére készítették a Nagy-Enyedi Kerületbéli Réf. Papi Társaság képében.”¹⁵⁷

A hírekben szereplő Thorotzkay Zsigmond igen előkelő helyet foglal el a Thorotzkayak családfáján, hiszen 1757-ben ő szerzi meg a grófi címet, lányának, Teréznek pedig Mária Terézia volt a keresztanyja. Fia, Thorotzkay Pál 1815-ben Torda vármegye főispánja lett.¹⁵⁸ A történetnek van azonban egy, a korábbi történetírás által némileg osztályharcos retorikával feldolgozott vonatkozása. A Thorotzkay „saga” ugyanis ebben a periódusban kapcsolódik össze Torockó lakosságának sajátos szász identitástörténetével.¹⁵⁹ Jakó Zsigmond adatai szerint az 1770-es években a torockói bányászgazdák adómentességet kértek, illetve a nemesi család befolyása alóli szabadulást. 1781-ben Thorotzkay Zsigmond úgy akart segíteni a helyzeten, hogy egy kivételesen szigorú fellépésű intézőt alkalmazott birtokaira, aki azzal fenyegetőzött, hogy „a gróf jobb gazda-emberi közül is kilenc vagy tíz nyakas embereket a földdel egyenessé teszen,” illetve hogy „Torockó városa koldus lesz..., hogy levetteti a piros csizmát az asszonyokkal Torockón, s az férfiaknak az hosszú kucsmájuk tetején kilátzik a hajak, [mert] nem illik az paraszt embernek csizma, hanem bocskor s gyékény ködmen, mint a sváboknak.”¹⁶⁰ Zsakó Mihály bányászgazda egy, Horea stratégiájával is párhuzamba állítható eljárással a község lakosságának stájerországi telepítésére és 1291-es III. Endre által kiállított kiváltságlevelére hivatkozva kísérelte meg a közösség adómentességének megszerzését. 1787-ben sikerült is huttman-széket felállíttatni Torockón, mellyel a helység bányászainak kiváltságait elismerték. A Thorotzkayak mindössze 1790-re érték el e rendelkezések hatályon kívül helyezését. Jakó Zsigmond tanulmánya az oklevél, illetve Torda vármegye és a Thorotzkay levéltár adatai alapján bizonyítja, hogy a Zsakó által előállított kiváltságlevél Medve Mihály, királyi jogügyi igazgatóhelyettes által készített hamisítvány, mely ennek ellenére alkalmasnak mutatkozott arra, hogy az addig magát aranyosszéki székelynek valló kisközösség sajátos osztrák identitástudatra váltson át. A privilégium-szerzési stratégia pedig Offenbánya a Mikesek uralma alól való felszabadulására és kincstári birtokká válásának modelljére lehetett kidolgozva. Torockó nem az

¹⁵⁵ PORKOLÁB 2005: 155.

¹⁵⁶ Az alkalmi költsézet e mechanizmusairól Csokonai és Arany példája kapcsán lásd SZILÁGYI M. 2003a.

¹⁵⁷ 1789. XI. 123.; 1789. január 3., 49.

¹⁵⁸ NAGY I. 1865: XI. 272. A császárnő keresztanyaságára vonatkozó adatot Sipos Pál Thorotzkay Teréz felett elmondott temetési beszédére hivatkozva közli.

¹⁵⁹ JAKÓ 1976b.

¹⁶⁰ JAKÓ 1976b: 65.

egyetlen birtoka volt a Thoroczky családnek, viszont kétségkívül az egyik legfontosabb.¹⁶¹ Éppen ezért a bányászhelység lakosságának emancipálódási kísérletei komoly gondot jelenthettek uraiknak. Ezért nem érzem véletlennek, hogy a Thorotzkayak Magyar Műza- és Kurírbeli, illetve a bányászközösség privilégiumainak érvényre juttatásáért beindított peres eljárása párhuzamosan bontakozik ki. A hírlapbeli jelenlét alkalmas terep lehet a régió lakossága egy kategóriájának véleményével ellenkező jó gazda, vidéke fejlesztésén dolgozó, egyházát, jobbágyait támogató nemes identitásának megerősítésére.

Jakó tanulmányának megírásakor a felekezeti szempont¹⁶² nem játszott szerepet a peranyag értelmezésében. Holott a levéltári dokumentáció alapján világosan követhető, hogy a privilégiumok miatti pereskedésen túl az unitárius bányászgazdák és eltérő felekezetű nemesek közötti konfliktusról is szó van.¹⁶³ A Thorotzkayak felekezeti hovatartozása valószínűleg többször is alakult a század folyamán, illetve a családnak református és katolikus ága is lehetett. 1715-ben egy János nevű felmenő „a katolikusok közül királyi úlnok lett”, az itt szereplő Zsigmond viszont a Rákóczi-szabadságharcban való részvétele miatt esett fogságba. Terézia illusztris keresztanyja katolikus felekezeti színterű, halálakor viszont Sipoš Pál református lelkész mondott temetési beszédet.¹⁶⁴ Thorotzkay Pált mint a nagyenyedi református kollégium diákját egy 1790-es tudósítás említi (*Magyar Műza*, 1790. április 13. 403–406.). A kérdésnek abban a Farkas Gyula által kidolgozott, majd Csetri Lajos által újraértelmezett rendszerben lehet jelentősége, mely dunántúli, katolikus, császárpárti, illetve tiszántúli, kálvinista, kurucos identitást feltételez. Csetri szerint a jozefinista periódus ezt az összefüggést rendezte át és tette császárpártivá a reformátusokat.¹⁶⁵ Gyöngyösi esetében a Horea-féle parasztlázadás anyaga érzékeltette, hogy a jozefinista elkölözöttség megrendülése volt az oka annak, hogy lemondott a felkelésről szóló eposz megírásáról. A Thorotzkay család érdeklésviselete viszont azt a lehetőséget erősíti fel, hogy a nemesség rendi szemléletével összefüggésben álló kételyek már korábban megfogalmazódtak. A sajtótörténet feltételezése szerint Szacsavay szemében a harmadik török-osztrák háború kérdőjelezte meg II. József tekintélyét.¹⁶⁶ Jelen események kontextusa viszont arra utal, hogy Szacsavay szemléletét is meghatározták azok a nemesi érdekek, melyek a tudósítások által jutottak el hozzá. Azt a felfogást, hogy Szacsavay Sándort erdélyi nemesi identitása császárpártiságánál mélyebben meghatározta, Jakab Elek életrajzi tanulmánya

¹⁶¹ A Thoroczky család birtokainak kiterjedéséről lásd JAKÓ – VALENTIN 1944: 5–6.

¹⁶² E szempontnak az események kontextusában való jelentőségére Szilágyi Márton, illetve Tóth Kálmán hívta fel a figyelmet. Megjegyzéseiket, javaslataitak köszönöm.

¹⁶³ Az *investigatio* első pontja kérdezett rá a bányászgazdák privilégiumtudatának eredetére (Miért nevezik Thorotzkay lakosok magok lak helyeket városnak még pedig bányász városnak? Magokat Bányászoknak vagy Metallurgusoknak és a Bányászok Articulusaival élőknek, van-e erre Privilegiumuk? kitől? mikor? s az ma hol tartatik?), a 4. pont pedig az intéző sértő szavaira kérdez rá (Kinek szava járása az a Thorotzkaiakhoz hogy mit tsínáljon az Unitarius Lelkekkel?). ANDJIC, Thorotzkay család levéltára, 444. 16. XX. 1–55.

¹⁶⁴ NAGY I. 1865: XI. 272. *Az épségben meg-tartott szent egy szomorú beszédben, melyet néhai mélt. született Gróf TOROCZKO SZENTGYÖRGYI TOROCZKAY THERÉZIA Úr Asszonyának Méltóságos liber báro NALÁCZI NALÁCZY JOSEF Úr, Nemes Zaránd Vármegye Emeritus Fő Ispánja* 'völt Élete kedves Párjának Kaptorsó bé-tétele felett Bőjtmás havának 15dik napján 1816dik Esztendőben a' Bábolnai Udvarház' Palotáján tartott SIPOŠ PÁL, A' Tordai Reform. Eklé'siának Lelki Tanítója. Kolo'sváronn. Nyomt. a' Ref. koll. betűivel 1816.

¹⁶⁵ CSETRI L. 2007a; CSETRI L. 2007b.

¹⁶⁶ „Szacsavay nézeteinek lassú módosulásához elsősorban a török háború nélkülözései nyomán egyre fokozódó, és a nemességen kívül a parasztságra és az értelmiségre is kiterjedő ellenzéki hangulat éleződése járulhatott hozzá.” KÓKAY 1970: 302. Ennek a háborúval szembeni ellenérzésnek még az engedelmisség mellett érvelő közleménye a Splényi gyalogezred zászlótartójának idézett búcsúverse. Ennek a szövegnek a kontextusához lásd Csetri Elek tanulmányát: CSETRI E. 1999/4. A vers részletesebb elemzését lásd a *Kontextusok* című fejezet IV. alfejezetében.

még intenzíven képviselte.¹⁶⁷ A hírlapban érvényesülő tendenciák is arra mutatnak, hogy a jozefinizmus szemléleti kerete nem elégséges Szacs vay szerkesztőségi tevékenységének illusztrálására.¹⁶⁸ Illetve, hogy a hírlap médiuma közvetített érdekek és orientációk gyűjtőhelye.

A Gyöngyössi és Szacs vay közötti viszony történetéről mindössze hipotéziseket lehet megfogalmazni. Gyöngyössi kötete, illetve a két hírlapbeli versközlések lehetővé teszik valamiféle kronológia összeállítását, és annak a lehetőségnek a felvázolását is, hogy Thorotzkay Zsigmond, Nalá tzi József, Szacs vay Sándor és Gyöngyössi János között létezhetett szorosabb barátság. Levelek, memoárok hiányában viszont a kérdést nyitottan marad. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy Szacs vay a Hírmondó révén ismerkedett meg Gyöngyössi Jánossal, s minthogy házassága és származása is Erdély, szorosabban pedig Kolozsvár és Marosvásárhely felé orientálta, a levelezői viszony személyes kapcsolattá alakult. Szacs vay valószínűleg jövedelmező szerzőt látott Gyöngyössiben, hiszen lapja tipográfiailag jelentős helyein az ő verseit szerepelteti, és verseskötetének első kiadását is stratégiai célnak rendeli alá. S talán ezzel az anyagi érdekek függhet össze az is, hogy a Gyöngyössi Istvánnal való párhuzamnak több tudatos vagy véletlen nyoma is marad a szövegközlésekben.¹⁶⁹

A francia etnográfusok a francia forradalom bicentenáriumaival fedezték fel azt a „történeti lázat”, mely a nemzeti esemény kontextusát lokális, regionális identitások konstruálásával és megnyilvánulásával töltötte fel. Alban Bensa szerint Európában a „vidéki migráció és a nagyvárosok ezzel párhuzamos fejlődése, az ipari agglomerációk és a régióellenes politikák a 19. és 20. század Európájában egyszerre fosztották meg központjától és tették értéktelenné a lokálist”.¹⁷⁰ ehhez képest viszont az 1990-es évek változásai éppen a lokális narrációk visszatéréséről és felértékelődéséről szólnak. Az időben és földrajzi térben is távoli változások ezeket a sajtóbeli történeteket annak a hipotézisnek a perspektívájában olvastatják, hogy a lokális narratívumoknak létezik egy folyamatos hagyománya, melynek a 18. század időszaki sajtója megnyilvánulási teret engedett. Éppen akkor, amikor a sajtó a nemzet elképzelt közösségét látszik megteremteni, ezt a közösséget lokális identitások egymás mellé helyezéséből rakja össze. Ez a folyamat akkor alakul majd át, amikor Torda és Aranyosszék esetében 1877-től kezdődően a regionális lapok is elkezdene k megjelenenni, és azok kontextusa lehetőséget teremt a helyi és országos nyilvánosságnak szánt események közötti súlyozásra.¹⁷¹

Vers és differenciált újságírás

Mialatt a hírlapokban Gyöngyössi verseit egyértelműen pozitív kontextusban közlik, a hivatásosodó¹⁷² irodalom egyre egyértelműbben határolódik el a jelenségtől.

A *Pozsonyi Magyar Hírmondó*beli közlésnek előbb pozitív visszhangjai vannak. 1783-ban Révai Kreskay Imréhez intézett versében így ír Gyöngyössiről: „Másodfényc ditső Erdélynek, Gyöngyösi János/Már e ritka nevet seregünkbe hozá:/S köztünk illy számbann

¹⁶⁷ JAKAB 1881–1882.

¹⁶⁸ A jozefinista orientáltság a lapalapításkor kihasznált kapcsolattal, a császári kabinet titkárával, Grossingerrel való ismeretséggel állhat összefüggésben. Ehhez lásd JAKAB 1881–1882:166.

¹⁶⁹ Gyöngyösi István hatástörténete azt mutatja, hogy a rá való hivatkozás könnyen válhatott az anyagi siker garanciájává. Poétikai jelentőségének bő szakirodalmából lásd MEZEI 1974: 76–79.

¹⁷⁰ BENSA 2001: 1.

¹⁷¹ Aranyosszék és Torda sajtóbeli jelenlétét, illetve önálló, regionális sajtójának megszületését lásd KESZEG V. 2006: 9. HUBER 1997: Torda-Aranyos vármegye magyar nyelvű időközi sajtója 1944 végéig. 276–389. 1877 és 1944 között a városban 36 időszaki kiadványt alapítottak.

¹⁷² A fogalmat T. Szabó Levente nyomán használom: T. SZABÓ 2006: 677–680.

Fejedelmünk érdemit írja,/S ezzel már maga is gyűjt jeles érdemeket:/S hogy tessék mindkét részről, szorgalma mi terhes,/S már kettős kötelű verse tsodára való.”¹⁷³ 1786-ban azonban már negatívvá változik a leoninusra vonatkozó ítélete. Lehr Vilmos leoninusról írott monográfiájában így ír a versek fogadtatásáról:

Mert Gyöngyössi föllépte után áradatja jön e verseknek. Egymásután ütik fel fejüket az ország minden részében a leoninusok szerzői; az első magyar hírlapok, a „Pozsonyi Magyar Hírmondó”, a „Magyar Múza” magasztalva hozzák a beküldött verseket, serkentve szerzőiket további munkásságra. Előljárt a mester, Gyöngyössi, kit lelkesedve üdvözöltek a magyar költészet új Messiásának, Erdély napjának, magyar Vergiliusnak.¹⁷⁴

Szintén Lehr foglalta össze a leoninus terjedésének, majd hirtelen megtagadásának adatit: Révain kívül Földi Jánost, Szentjóni Szabó Lászlót, Pálóczi Horváth Ádámot, Kreskay Imrét, Berzsenyi Dánielt említi. Az első nyilvános Gyöngyössi ellen irányuló támadás szerzője Ráday Gedeon volt, aki *Dieneshez* című és az *Magyar Museum*ban közölt versével előbb feltehetőleg magánlevélben,¹⁷⁵ majd publikusan is figyelmeztette Gyöngyössit a leoninus stílusis tarthatatlanságára. 1792-ben Édes Gergellyel folytatott levelezése apropóján írja meg Ráday a *Parnasszusi Leckét*, melyet 1803-ban Édes a *Keservei és nyájaskodásai* című kötetben ki is adott.¹⁷⁶ Baróti Szabó Dávid 1786-os *Verskoszorújának* előszavában támad a leoninisták ellen:

... támadának némyelleyek a kik a Deák és Görög derék vert útból kitántorogván, aztat ha pázsitjában nem fojtják is meg, legalább derekasan meg-tsávalák. Nem az igaz, s tölem is érdemek szerint nagyon betsúlt Ritmista nagy nevű Poétákat értem én itten, hanem egyedül azokat, kik az alagys verset úgy szokták felosztani, hogy a közép vágaték hangj esetével a vers végkimenetele szüntelen azon egy húron pendüljön; azaz: úgy nevezetni szokott Leoninum legyen. (...) Vallyon kit vettek ezek a jámborok maguknak kalauszúl? adjanak, ha emberek, tsak egyetlen egy régi Görög vagy Deák főbb nevezetű Versszerzőt, a ki ezen egyező, s egyedül tsak fülnek, nem elmének szolgáló hangzat kedvéért illy tsigán kinozta volna a szegény Alagyt?¹⁷⁷

A sorban Péczeli következik, aki a *Mindenes Gyűjtemény*ben 1789-ben támad a „tudatlanság s rossz ízlés Századjainak gyümölcsei ellen”.¹⁷⁸ Ugyanebben az évben jelenik meg a Magyar Museumban Kreskay leoninus elleni támadása Metastasio *Scipio álma*-fordításának előszavában, melyet a kritikai kiadás jegyzetei szerint egy Batsányi által kihúzott, Gyöngyössit még felmentő hangnemű mondat hiánya tett egyértelműen támadóvá. Ugyanebben a számban közölték Ráday *Dieneshez* című epigrammáját is.¹⁷⁹

¹⁷³ RÉVAI Miklós, *VII. Alagya, Tisztelendő Kreskai Imre úrnak Grétzéből, 1783*. RÉVAI 1787: 96–97.

¹⁷⁴ TOLNAI 1892: 50. A kérdés további szakirodalmá: KECSKÉS 1991: 154–158. A viták anyagát lásd KECSKÉS – VILCSEK 1999: Horváth: 139–141, 188–200; Földi: 178–179, 307; Berzsenyi 441–445, Kreskay: 226–228, Gyöngyössi: 236–240, 344–358.

¹⁷⁵ Ráday Gyöngyössihez írott levelére csak közvetett adatok vonatkoznak. Az Édes Gergelynek küldött levél egyik mondatából következtethetünk arra, hogy Gyöngyössinek címzett levél is létezett. A levelet Máté közlésében olvastam. MÁTÉ I. 2004: 34.

¹⁷⁶ ÉDES Gergely, *XIX. Parnasszusi Lecke, T.T. Gyöngyössi János Úrhoz*, ÉDES 1803: 180–184.

¹⁷⁷ BARÓTI SZABÓ 1786: II. A2.

¹⁷⁸ Idézi TOLNAI 1892: 55. Az észről vagy elmésségről. In: *Mindenes Gyűjtemény*, Komárom, 1789. II. negyed, III–V. levél. 47–54; 65–68. 65. Újraközlve: KECSKÉS – VILCSEK 1999: 233–236, 234. A támadás történetének részletes ismertetéséhez vö. TOLNAI 1892: 57–77. A leoninusvita kontextusának részletes elemzését lásd a *Kontextusok* című fejezet II. alfejezetében.

¹⁷⁹ DEBRECZENI 2004: I. negyed. Ráday epigrammája 65, Kreskaynál 169–170.

A leoninus elleni támadást Döbrentei indokoltan tartotta az Erdélyi Múzeumban még hangsúlyosabbá tenni. Az Erdélyi Múzeum tíz füzetéből a 2. és a 3. tartalmaz Gyöngyössi és a leoninus ellen irányzott támadást. 1815-ben jelent meg Kazinczy *A' Magyar verselésnek négy nemeiről* című tanulmánya, melynek egyik korai változata egy 1807-es Rummy Károly Györgyhez írt levél.¹⁸⁰ Ebben a levélben a négy versnem ilyen név alatt szerepelt: „Zríni – Sylvester – Ráday – Torda.”¹⁸¹ A tanulmányban a negyedik nem már a „leoninus versek” név alatt szerepel, s hozzá ilyen kommentár járul:

Negyedik nemét teszik a' Leoninus versek, mellyek a' setét századoknak példája után nálunk is szokásba és kedvességbe hozattak azoknál, kik a' poézis belső becsét nem értékék. Ezen versek arra vannak kárhoztatva, hogy semmi szépségeket ne fogadhassanak el, de nem csak eltűrhetetlen bosszúság nélkül is, senki, a' ki érzi, mi a' szép, az az, a' ki izlését a' régi és új Classicusok studiuma által képezte. Azon felül, hogy Leoninus Versfáragóinknak még eddig ismeretes munkáiban nincs egyéb intempestive eruditionál, - ha t.i. az ollyas eruditio érdemes a' szép nevezetre! – semmi elmésség, semmi szökélése a' phantasiának, semmi nemesebb, melegítő érzés; a' római mértékű verseknek cadentiára szedése (ők így nevezik a' rímet a' homoeoteleüton) olly neveltséges dolog, mintha valaki a' Vaticanus Apolló szép statuáját testi színnel kenné-bé, a' vakon-hagyott szemalmák helyébe üvegsemeteket rakna, az isten' lobogó üstökét a' márványról lefaragtatná, 's helyébe egy undok parókat tenne.¹⁸²

A posztmodern művészet ars poeticájának is beillő hasonlatot ez az egyértelmű Gyöngyössire vonatkozó célzás követi: „A' negyedik versnemnek könnyű folyamatú nem feltalálója, hanem csak elterjesztője, kímélést érdemel, és e' miatt eléggé ismeretes nevét szíves tisztelettel elhallgatom.”¹⁸³ Gyöngyössi el is értette a megjegyzést.

A kíméletes elhallgatás elve érvényesül Döbrentei didaktikus szándékú tanulmányában, mely a versforma teljes diszkreditálását célozza meg. A *Magyar litteraturát* illető jegyzések. *Egy szépelműjű ifjú-barátomnak* című tanulmány a *Versírási nevetségek* kategóriában egy versforma és egy műfaj szerepel, mindkettő közvetlenül vonatkoztatható Gyöngyössire: a „leoninus versek” és az „alkalmatossági versek”.¹⁸⁴

A folyóirat szerkesztői annyira nem számolnak Gyöngyössivel, hogy a terjesztésben is megkerülik a tordai megrendeléseket „Mélt. Ugron István”¹⁸⁵ veszi fel, Gyöngyössi pedig a prenumeránsok között sem szerepel. Gyöngyössi id. Szilágyi Ferenchez írott levelében olvashatók az Erdélyi Múzeum vonatkozó számainak olvasásával kapcsolatos megjegyzései. Szilágyi ajándékba küldte Gyöngyössinének a Döbrentei tanulmányát tartalmazó lapszámot, s erre Gyöngyössi így reagált:

Olvastam én-is a' Második Füzetben, mimodon a' jó Kazintzi Úr tsak nem nyughatik a' kadentziás romai versek írása ellen buzogni és az ollyant tsufondároson fulánkos ki-tételekkel gunyolni, tzelozván kivált reám is, kinek ugyan nevemet el-hallgatta, es mint írja, tisztelesbül, de a' végén annak a' \$-phusnak nyilván ki-mutatta. [...] De anyira

¹⁸⁰ Kazinczy Rummy Károly Györgynek, Széphalom, Gegend von Tokaj den 8-ten Aprill. 1807. KazLev, IV, 547–548.

¹⁸¹ KazLev, IV, 548.

¹⁸² KAZINCZY 1815: 127.

¹⁸³ KAZINCZY 1815: 128.

¹⁸⁴ DÖBRENTÉI 1815: 105–111.

¹⁸⁵ Ugron István Torda főispánja és a Tordai Kaszinó egyik alapítója volt. Orbán Balázs közli azoknak a hírlapoknak és folyóiratoknak a listáját, melyeket 1832-ben Ugron elnöke alatt rendeltek meg a tordaiak a Kaszinó számára. Ugronról lásd: ORBÁN 1889: 309, a lapok listája 355.

belé szeretett az a' nagy ember magába, hogy a' mit ő talál és tsínál, már az minden embertől szépnék és jó izűnek ítéltsék, tsak azért mivel az ő inyen jó izles. Épen olyannak tartom a' jo Tudos Urnak az ilyenek[ben] való izlését, mint a'ki a' jó faolajos salátátul iszonyodik, de az nyűves bűdös sajtot jó izléssel és gusztussal eszi. Meg-tudnék én arra a' jó Széphalmi Tudósnak publice felelni, de már ilyen vénségemben nintsen kedvem vetélkedni kiszállani.¹⁸⁶

Lehr meg is jegyzi:

Különleges jelenség a leoninus történetében, hogy ellenei akkor támadták a leghevesebben, mikor uralma már egyáltalán végét élte, mikor komolyan már alig űzte valaki. 1810-től 1830-ig foglalkozik vele a bíráló, kimutatva, mily erőtetett, mily izléstelen és jogosulatlan léte az irodalomban.¹⁸⁷

Hírlap és kötetkompozíció

Gyöngyössi János első, Szacsvey által finanszírozott verseskötetét 1790-ben jelent meg Bécsben.¹⁸⁸ Verseinek második, két kötetben megjelent kiadása az első kötetben tizenkét évvel később ugyanabban a sorrendben vette át a verseket. A szerző mindössze két hosszabb *epicediummal* egészítette ki az elsőben megállapított sorrendet. A kötetkompozíció és a folyóiratban való megjelenés között több megfelelés is van: egyrészt minden hírlapban megjelent vers bekerül a verseskötetbe (az első publikálás a vers minőségének garanciáját jelenti), illetve az egyes versek ugyanabban a sorrendben kerülnek közlésre, mint hírlapbeli megjelenésükkor. A versek argumentumában a legtöbb esetben az is szerepel, hogy az itteni publikálást megelőzte az időszaki sajtóbeli.

A kötet ajánlásában három név szerepel: Gróf Malomvízi Kendeffy Jánosé, Gróf Kisrédői Rhédei Ádámé és Gróf Torockószentgyörgyi Thorotzkay Pálé. Az ajánlásban tehát már megtörténik az első visszacsatolás a hírek kontextusához. Az eminensen vizsgáló, apjától kultúrapártolást, nagylelkűséget örökölt Thorotzkay Pál „az hazabéli tudós Minerva” szerelmetes tanítványaként”, „Bölcs *Apollónak* született sajátjaként” szerepel Gyöngyössi kötetében.¹⁸⁹ Az 55. oldalon, majd az 57-en egymást követi az *Iffy tanulóknak elmékedése ama’ közönséges Mondásból: Non aestas est laeta diu*, majd a *Tordai kémény-seprő Kis János’ epitaphiuma*, mindkettő címében szerepel „az a’kori Pisoni Magyar Hirmondó” közönségessé tette vala.”¹⁹⁰ A 75 és 85. oldal közötti szövegegyüttes a parasztlázadás kontextusához kapcsolódó verseket tartalmazza: a három képfeliratot, illetve Gyöngyössi Harsányi József levelére írt választát. Ezúttal a Hirmondóbéli szövegközlésre nem történik utalás. A 99. oldalon ismét egy Hirmondóban is közölt vers, az 1786-os Esterházy Ferenc-*epicedium*. Majd Thorotzkay Pál 1786-os nyilvános vizsgájára írt vers következik.¹⁹¹ A kis gróf egy évvel korábbi nyilvános vizsgájáról a pozsonyi Magyar Hirmondó közölt már idézett tudósítást. A 124–131. oldalak között a *Magyar Kurír*nak írt homlok-írás olvasható, majd egy vers közbeiktatása után a 148. oldaltól kezdődik az a négy versből álló szövegtömb, mely a Magyar Műzsában megjelent verseket tartalmazza: a Gulácsi-Szemere esküvőre írott, Alvintzi Gábor sírhalmi verse, a

¹⁸⁶ Gyöngyössi János id. Szilágyi Ferenchez írott levele 1816. május 21-én, IzsÉPY 1985: 27–28.

¹⁸⁷ TOLNAI 1892:74.

¹⁸⁸ GYÖNGYÖSSI 1790.

¹⁸⁹ A kötet íjvelzése és oldalszámozása az ajánlás és az előjáró beszéd után következik. Az ajánlás a)(2, az *encomiasticum* pedig a)(3 jelzésű oldalon található.

¹⁹⁰ GYÖNGYÖSSI 1790: 55, 57.

¹⁹¹ GYÖNGYÖSSI 1790: 106–112.

Torockói Látóna, majd Bogács Zsigmond búcsúverse.¹⁹² Valamivel később a Thorotzkay Zsigmondhoz írott háláadó versek következnek, illetve Szacsвай Sándor és Szathmári Pap Julianna *epithalamiuma*.¹⁹³ A megfeleltetéseket bővíteni lehet, ha a hírlapban nem közölt, de a fentebb szereplő személyekhez kapcsolódó verseket is figyelembe vesszük. Itt csak a Szacsвайt közvetlenül érintő két verset idézem: a *Kolozsvári Pollio* című vers Szacsвай apósának, Szathmári Pap Zsigmondnak kolozsvári polgármesterré való kinevezésére íródott 1787-ben, 1789-ben, Szacsвай esküvője előtt egy évvel pedig Gyöngyössi névnapján tiszti Szathmári Pap Juliannát.¹⁹⁴ Gyöngyössi és a Szathmári család közötti, Szacsвай vőként való megjelenésénél korábbi kapcsolat arra utal, hogy a személyes ismeretség a beházasodással kialakuló új kapcsolatokkal is megerősödött. A Kurír mellékleteként megjelenő kötet a szerkesztő családjának és a hírlap alapításának lett egyfajta emlékoszlopa, funkciója tehát kultikus is. Bár ez a tendencia expliciten nem fogalmazódik meg, a nyomtatott könyv struktúrája, a benne elszórt tipográfiai jelek (a verseket egymástól elválasztó metszetek között a Kurír homlokírása szerint stilizált Hermész is található) könyv és hírlap, eminens verselő és szerkesztő, időszaki sajtó és alkalmi költészet erőteljes egymásra utaltságáról adnak számot. A szerkesztő kiadja a verseskötetet, mely cserébe emléket állít munkásságának és családjának. A kötet panteonizáció, s csak kis mértékben az alkalmi versek címzettjeit panteonizálja.

Ennek a kötetkompozíciós eljárásnak két magyarázata is lehet. Az első kötet a Kurír költségén, szinte a hírlap irodalmi mellékletének funkciójában jelenik meg. A címlap igéi: „készített”, „egybe-szedvén közönségessé tett”, „ki-botsátotta” közül az első a versek szerzőjére, a második kettő viszont a kiadó Szacsвайra vonatkozik. Utalhat-e ez a kijelentés arra, hogy a kötetkompozíciót Szacsвай határozta meg? A kötet kiadási kontextusa szükségessé teszi a versek sorrendjének a hírlapban való megjelenés logikájához való alkalmazását, ugyanakkor azonban a versek második közlésekor Gyöngyössi minden összetevőjében megtartja ezt a szerkezetet. Sőt, még az ajánlás három címzettjére, a nemes úrfiakra tizenkét év távlatából is ugyanazok a megszólítások vonatkoznak. Holott az újabb bevezető,¹⁹⁵ a címlapon szereplő „az első ki-adáskori Versek most meg-jobbítva újonnan ki-adattak, és többekkel-is hátul meg-bővítetttek” megjegyzés arra utal, hogy a szerzőnek volt alkalmja átgondolni az újabb kiadással járó lehetőségeket. Másrészt Gyöngyössi alkalmi verseit viszonylag következetesen időrendben közli. Kézírt verseskötetében két elvet érvényesít. A szövegeket verstani szempontok szerint csoportosítja („Rimai formaju Verse”; „Rendes tizenkét Szillabaju Verse”), ezeken a csoportokon belül viszont időrendi sorrendben másolja be verseit. Az időrend pedig nemcsak az alkalmi költészetnek, hanem a hírlap működésének elve is.

Gyöngyössi hírlap- és folyóiratirodalombeli jelenlétének e két szintje azokat a folyamatokat illusztrálhatja, melyek az autonómmá váló irodalmiság-fogalommal jártak együtt. A folyóiratokban megjelent versek mikrotörténeti felmutathatják azoknak a politikai állásfoglalásoknak a szórságát, melyeket az első hírlapok lehetővé tettek, illetve Szacsвай szerkesztői tevékenységének egyetlen szemléleti keretben való meghatározásának nehézségeit. Az a folyamat, ahogyan a regionális hírek helyet keresnek az országos nyilvánosság előtt és alkalmi versekkel egészülnek ki, sajátos léptékeltolódással jár. Lehetőséget teremt olyan személyi kultusz-alakításra, mely a lokális közösségben már nem lenne működőképes. A verstani

¹⁹² GYÖNGYÖSSI 1790: 148–154.; 155–157.; 158–174; 175–182.

¹⁹³ GYÖNGYÖSSI 1790: 190–200; 288–310.

¹⁹⁴ GYÖNGYÖSSI 1790: 132–147.; 185–187.

¹⁹⁵ GYÖNGYÖSSI János, *Elől-járó beszéd ez újabb ki-adáshoz*, GYÖNGYÖSSI 1802:)(2.

kérdések még csak konjunkturális nyilvánossága engedi meg, hogy Gyöngyössi ettől a nyilvánosságtól függetlenül is keressen és találjon verseinek publikálási kontextust. Kőlcsey éppen ennek a strukturális nyilvánosság hiányából származó, a konjunkturalistát megkerülő lehetőségek kihasználásából hasznot húzó sikerre kérdezett rá idézett írásában. Csokonai példája arról győzi meg, mennyire közel (az ő szemében félelmetesen közel) vannak egymáshoz ezek a kontextusok.

Kontextusok

I. „az ebatta aestheticája, az Erdeljbe be ne jöjjön, mert eddig is eléltünk a nélkül”.

Az ízlésfogalom és az esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez

A címben az esztétikához való hozzáállás egy igen radikális megfogalmazását emeltem ki – önkényesen talán – a Kazinczy-levelezés kontextusából.¹⁹⁶ A rekonstruált történet másik végpontján egy kézírásban maradt költészettani és esztétikai ismereteket tartalmazó jegyzet utolsó oldalának bejegyzése állhatna 1862-ből: „Vége! Hál Istennek. ammen.”¹⁹⁷ E kijelentések ellenére, melyek inkább a folyamatok anekdotikus vonulatát, a jelenségek eltérő közegekben való megítéléseit engedik követni, az erdélyi esztétikai gondolkodásnak van egy peregrináció-történettel, református kollégiumi tanrendekkel összefüggésben álló története, mely az esztétika elleni tiltakozások ellenére is működőképes. Jelen összefoglalás ilyenformán negatív recepciótörténet, ugyanis egy négy személy köré épített erdélyi esztétikatörténeti ív vázolásával azt a kérdést válaszolja meg, hogy mi a magyarázata Edmund Burke kimaradásának az európai esztétika erdélyi recepciójából.

A 18. század második felét fordulópontként határozzák meg az esztétikatörténetek. Szorosan episztemológiai szempontból a kérdés felfogható úgy, mint egy új filozófiai diszciplína kialakulásának és elhatárolódásának története,¹⁹⁹ de úgy is, mint a filozófia és teológia felségterületeinek strukturális átrendeződése. Viszont olyan eszme- és mentalitástörténeti megközelítések is említhetők, melyek az ízlésfogalom demokratizálódását²⁰⁰ látják a diszciplína kialakulásában, s ezzel a modernitás történetének igen szerteágazó gazdasági-társadalmi változásaihoz kötik az „észlelési paradigma” 18. század végi változásait. A következőkben ezeknek a globális európai folyamatoknak az erdélyi vonatkozásait keresem meg, szerző esztétikailag értékelhető írásai, illetve egy fogalomnak ezekben az írásokban való megjelenése kapcsán.

¹⁹⁶ Cserey Farkas Kazinczy Ferenchez. Krasznán, 30dik April, 1810. KazLev, VII, 409–410. Az idézet kontextusa: „Kedves Barátom! légy, kérlek, tökéletesen meg győződve, hogy én bizony egész igyekezettel voltam, hogy exemplárjaid el keljenek – de nem értem célt. Miért? azért, mert a mint már egyszer néked írtam, Erdeljbe csudálatos olvasó guszthus vagyon a nagyobb résznél. Uri háznál a Ritter Romanok tészik az olvasó gustust, én eszt egy előmbbe terjesztet kérdésre is feleletül adám Maximilian Erz Herczegnek, és ő bámulta asztot; a’ kisebb rész olvas, de hogy mindég meg vehesse, a’ mit olvasni szeret, arra nem érkezik tehettsége. Aestheticus gustus pedig nincsen, mert itt aszt se tudják, micsoda fán termik az – csak haljad, mit beszélt nekem, egy igen nyílt eszű, és nagy culturájú Piarista Professor Kolosvárt a minapiba: ez egy Gróf előtt magasztalni kezdé az aestheticat és aszt állítani, hogy ez az emberi tökéletesség ki mívelésre hathatósan segítő tudomány légyen, tűzbe gyön az ostoba Domine doctus hitvány Gróf, és aszt feleli, de az ebatta aestheticája vagy hogy hívják asztot, az Erdeljbe be ne jöjjön, mert eddig is eléltünk a nélkül.”

¹⁹⁷ A BARC MsR 1282 jelzetű kéziratának szerzője Tollas Károly, aki 1862-ben másolta le a szöveget. Feltehetőleg azonos azzal a Tollas Károllyal, akit Szinnyei József a Telekiek ügyvédjeként említ. Lásd SZINNYEI 1910: XIV. 242.

¹⁹⁸ Ebben az esetben az erdélyi jelzöt nem annyira földrajzi (vagyis eszmetörténeti tradíciók követésében megkérdőjelezhető) értelemben használom, hanem éppen azon oktatási és a tudás áramlásának sajátos módjaival kapcsolatos paradigmára vonatkoztatva, mely Erdélyre a 18. század végén és a 19. század elején jellemző volt.

¹⁹⁹ SZÉCSÉNYI 1998: 140–145.

²⁰⁰ WOODMANSEE 1994.; BOURDIEU 2001.; EAGLETON 1990.

Kristóf György 1934-ben tette közzé az *Irodalomtörténeti Közleményekben* Kibédi Péterfi Károly rendszeres esztétikájáról szóló tanulmányát²⁰¹ majd 1940-ben a Jancsó Elemér szerkesztésében megjelenő *Erdélyi Ritkaságok* című sorozat második darabjaként²⁰² ki is adta a teljes traktátust, mely a marosvásárhelyi kollégiumban 1818 és 1836 között tartott előadássorozat kéziratán alapult. Kristóf az első teljes magyar nyelvű esztétikát ünnepelte tanulmányában,²⁰³ s felállította azt a nyelvi szempontú evolúciós görbét is, melyen Péterfi kézírata elhelyezhető. Eszerint lenne egyrészt a latin nyelvű eredeti esztétikák Szerdahelyvel kezdődő vonulata, melyet Verseghy Ferenc, Greguss Mihály, Schedius Lajos folytat, másrészt Szerdahelyével egyazon évben jelenik meg Sófalvi József Sulzer-fordítása, *A természet szépségéről való beszélgetés* címmel, ezt a fordítás-vonulatot pedig Pucz Antal, Szép János egészítik ki. Így a legelsőnek tekintett eredeti magyar esztétikát, Greguss Ágost 1849-es *Szépészetét*²⁰⁴ legalább egy évtizeddel megelőzi Péterfié. Erdélyi vonatkozásban ez a történet a kantianus Köteles Sámuel filozófiai gondolkodásához kapcsolódott,²⁰⁵ aki külön tantárgyként nem tanított esztétikát, de a filozófiai antropológia elnevezésű tantárgy keretében érintette az észlelés problematikájának a későbbi esztétika diszciplináris felségterületéhez tartozó vonatkozásait. Ezzel körvonalazódott is az esztétikai gondolkodás erdélyi, főként kanti alapozású iskolája, s ez a leszármazási vonal azóta megkérdőjelezetlenül része a magyar esztétikai gondolkodás történetének.²⁰⁶ A Köteles-Péterfi közötti összefüggés életrajzi adatokkal is könnyen alátámasztható, hiszen Köteles nemcsak tanítottnak Péterfit, hanem követték is egymást a marosvásárhelyi református kollégium filozófiai professzori székében.²⁰⁷ Ugyanakkor adódott egy Kant-Krug köré szervezhető fejlődéstörténet is, a kantianus Köteles tanítványa ugyanis a kanti filozófiát népszerűsítő Krugot tekintette mesterének.²⁰⁸ Ha azonban a Péterfi-Köteles vonalon kívül is tájékozódni kezdünk, az erdélyi esztétikai gondolkodás más paradigmái és eltérő hagyományrétjei is láthatóvá válnak. A másik két figyelembe vett szerző, Gyöngyössi János és Sófalvi József a kolozsvári református kollégiumhoz kapcsolódik, ahol az esztétika oktatásának nem voltak ilyen formátumú képviselői.²⁰⁹ Az ő esetükben vizsgált írások az ihletforrások nagyobb szórtságát bizonyítják, illetve a meglehetősen sok szerzőre hivatkozó Péterfi-féle esztétika²¹⁰ előtörténeteit is dokumentálják.

²⁰¹ KRISTÓF 1934.

²⁰² PÉTERFI 1940.

²⁰³ Lásd PÉTERFI 1940: 3. illetve KRISTÓF 1934: 341.

²⁰⁴ GREGUSS 1849.

²⁰⁵ Köteles etikája és a kanti etika összefüggéseiről legújabbban a filozófiai horderő és ártértékelés szempontjait felvető részletes elemzés született. EGYED 2008. Köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget a teljes megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta. Részletközlés: <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf6442.pdf>

²⁰⁶ Lásd NAGY E. 1983: 155–210.

²⁰⁷ A két életrajz adataihoz lásd KONCZ 2006: Köteles: 220–228., Péterfi: 303–316. Köteles Sámuelről részletesen: HAJÓS 1969.

²⁰⁸ KRISTÓF 1934: 351. A magyarországi Krug-recepció nem egyértelműen Kant-popularizáló vonulatáról lásd S. Varga Pál Rohonyi Zoltán „Úgy állj meg itt pusztán!” (Közelítés 19. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok, Budapest, Balassi Kiadó, 1996.) c. kötetéről írt recenzióját: S. VARGA 1999., e kérdéshez: 225–226. A recenzió megkérdőjelezi a magyar filozófiai és költészeti hagyomány Rohonyi által javasolt Kant előtt/utáni korszakolását, S. Varga javaslata e tanulmány szempontjából is jelentős.

²⁰⁹ A kolozsvári kollégiumban tanító tanárok kapcsán lásd EGYED 2008 összefoglalóját: 9 ljl. Illetve TÖRÖK 1905. II. A tanárok életrajza 1728–1848.

²¹⁰ Péterfi Károly esztétikájának sajátossága, hogy két esztétikai kulcsfogalom, a *szép* és a *fenséges* esetében több szerző definícióját is prezentálja, s ezeknek módszeres kritikáját adja. A *szép* fogalmához Baumgarten,

Ezeket a szövegeket az ízlés/gustus-fogalom meghatározásai, illetve eltérő használatai szempontjából vizsgálom, mégpedig két okból kifolyólag: 1.) mert a *gustus* definíciója ezekben a szövegekben követhetővé teszi az esztétikai diszciplína önállósodásának, területe elhatárolásának folyamatát azzal a kizárással, mely éppen ehhez a fogalomhoz kapcsolódik;²¹¹ 2.) mert a *gustus* meghatározása a korszak esztétikai gondolkodása szempontjából paradigmateremtő jelentőségű,²¹² és erre éppen Burke a legjobb példa. A *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* ugyanis mindössze a második, 1759-es kiadásban tartalmazott az ízléssel kapcsolatos bevezetőt, s ezt a bevezetőt éppen az első kiadást ért kritikák hatására illesztette vizsgálódásához a szerző.²¹³ Vagyis az ízléssel kapcsolatos előfeltevések magyarázó elvei lettek az értekezés szépről és fenségesről szóló részének, a teljes vizsgálódásnak.

Az ízlés-fogalom kontextusai

Az erdélyi esztétikátörténet iránt érdeklődő nem kerülheti meg azt a kérdést, hogy mi a viszonya az erdélyi folyamatoknak a „másik magyar hazában” végbement változásokhoz. Mialatt a kantianizmus recepciójának történetében az erdélyi professzorok előkelő helyet foglalnak el, s a Márton István körüli, majd a *Rosta* kapcsán továbbgyűrűző Kant-ellenes viták nem befolyásolják a kantianizmus kollégiumi oktatását, az esztétikai oktatás területén ez a „haladónak” nevezett filozófiai szemlélet a diszciplína a magyarországitól teljesen eltérő felfogását jelenti. Kristóf emeli ki, hogy az első tanterv, melyben az esztétika oktatandó tárgyként megjelent, 1842-ből való és itt a tárgy beiktatását feltételeken teszik kötelezővé: „esztétika is, ha lehet” összefüggésben fordul elő.²¹⁴ Ehhez képest a marosvásárhelyi kollégiumban már a század első évtizedében is oktattak esztétikai jellegű stúdiumokat, azonban sajátos kontextusban. Schedius Lajos *Principia Philologiae* előtti esztétikai nézetei után nyomozva²¹⁵ Balogh Piroska kiemelte²¹⁶ azt, hogy Szerdahellyel ellentétben nem általános esztétikát, hanem szakesztétikát, művészet- és irodalomesztétikát oktatott. Az erdélyi kollégiumokban a filozófiai képzés keretében maradó, általános esztétika a domináns, s az esztétikai összefoglalók tanulsága éppen az, amit Kant kapcsán is megállapították már, hogy a példaanyag a természet és a mindennapi észlelés területéről származik. Az az esztétika tehát, melynek autonómizálódása e periódusban Erdélyben végbemegy, általános, filozófiai esztétika. E folyamatnak pedig az az oktatástörténeti oka, hogy az a Köteles Sámuel, aki először tanított Erdélyben esztétikát, a filozófiai antropológián belül, illetve abból elvonva tárgyalta azt.²¹⁷

Mendelssohn, Hutcheson, Home, Batteux meghatározásait társítja (PÉTERFI 1940: 41–42.), a *fenségeshez* (nála *felséges*) pedig De la Mothe, Schlosser, Kant és „még egy másik esztétikus” definícióját (PÉTERFI 1940: 55–56.)

²¹¹ Az esztétikátörténet két – általam ismert – feldolgozása is az ízlésfogalom definíciójában beállt változásokhoz köti a 18. század végi változásokat: FERRY 1990; GIGANTE 2005. Ez utóbbi a gasztronómia mint önálló kulturális terrénum megszületését kapcsolja ezekhez a változásokhoz. Munkájának összefüggései Gyöngyössi János a továbbiakban idézendő elképzelései szempontjából nem érdekeltelenek.

²¹² Az esztétika mint *ízléstudomány* e korszakbeli meghatározásához lásd NAGY E. 1983:13–31.

²¹³ Lásd Burke vizsgálódása magyar kiadásának fordítói utószavát: BURKE 2008: 217–223. Itt: 219.

²¹⁴ KRISTÓF 1940: 337.

²¹⁵ Schedius 1792-től 1845-ig volt a pesti egyetem esztétika tanára. Köteles Sámuel 1799 és 1818 között, Péterfi Károly pedig 1818 és 1836 között volt a Marosvásárhelyi Református Kollégium filozófia professzora.

²¹⁶ BALOGH 1998. Bővített, kiegészített változatban: BALOGH 2007: 361–415.

²¹⁷ Ezt a kérdést Hájós így kommentálja Köteles kapcsán: „Köteles esztétikai fejtegetéseiben úgyszólván semmi sem tükröződik konkrétan a korabeli erdélyi művészetből. Pontosabban: az irodalomelméleti vonatkozások túltengése arra vall, hogy nálunk is a szépirodalom volt a művészeti érdeklődés homlokterében. A magyar példatár elmaradása

Az esztétika kollégiumi diszciplinaként való önállósodását viszont megelőzi az ízlésről való gondolkodás egy paradigmává nem váló és folytatásokkal sem rendelkező formája. Gyöngyössi János verseskötetének 1790-es, majd 1802-es előszavának egyik kulcsfogalma volt a *gustus*, az *íz-érzés*. A Kazinczy levelezésben nyoma van annak, hogy Kazinczy Schediusszal együtt hogyan mosolyogta meg Gyöngyössi előszavának ízléssel kapcsolatos megállapításait.²¹⁸ A koncepció – a két előző alapján – elgondolkodtatóan források és társ koncepciók nélkülinek látszik lenni. A *gustus* fogalma itt a leoninus versformájának védelmét szolgálja, azoknak a közösségeknek, konkrét személyeknek az íz-érzésére hivatkozva, akik kedvvel hallgatják, sőt különösen értékeli ezt a Gyöngyössi által is elismerten nagyobb tekintélyű nyugati hagyomány nélküli versformát. Gyöngyössi érve a görög-latin poétikai nézetekből indul ki és azokhoz viszonyítva állítja, hogy az egyes nemzeteknek jogukban áll saját ízlésüknek megfelelő versformákat gyakorolni. Idézem három, a *gustussal* kapcsolatos megállapítását:

Ugyan miért ne esmértem volna kötelesnek magamat ezeknek-is gyönyörködtetésekre örömet szolgálni és az ő íz-érzéseknél éppen nyek-szerint való fűszerszámmal kis kertetskémből kedvét találni? [...] Az egész bölts Természet abban találta-meg a' tökéletességet, hogy minden dolgok egymástól tsak nem véghetetlen számmal és nemmel különbözzenek. Ezt a' törvényt a' természet mind leg-hasznosabbnak, mind leg-inkább gyönyörködtetőnek lenni találta. [...] Ha némelyeknek nyek különböző képpen érez, mint sem a' miénk, kiknek ez az iz tetszik, azokkal vetélkedni a' *gustus* felett épen nem tzelöm.²¹⁹

Gyöngyössi kiindulópontja az ízlésbeni különbözőség elve, e gondolat filozófiai kontextusa pedig igen nehezen kereshető vissza a korszak esztétikai nézetei között. Az ízlés abszolutizált és törvényerőre emelt relativitása mellett nem érveltek a korszakban. Érdekes megfigyelni viszont, hogy milyen példákkal vezeti be Gyöngyössi ezt a – filozófiailag kétségkívül kevésbé kidolgozott – elvet: példái az eltérő kulturális szokások és ezek közül is jelesül a gasztronómia, az eltérő ízérzelés területéről származnak: a concettók prozódia/kádencia fűszerrel való azonosítását teszik lehetővé. Az ízérzelés különbözősége Burke-nél is példázni képes az ízlés működését, de éppen annak egységességének tézisért. Feltevésem szerint Gyöngyössi relativista elképzelésének gyökerei prédikációelméletiek és az osterwaldi lelkeszi szerepkörhöz kapcsolhatóak, mely peregrinációjának helyszíne, Leiden közvetítésével, de az Osterwald-fordító²²⁰ Gombási István révén – akivel jó személyes

azonban nemcsak újjászülető irodalmunk kezdetlegességére, hanem Köteles ilyen irányú tájékozottságának a hiányos voltára is utal.” HAJÓS 1969: 122.

²¹⁸ „Utolsó póstával vevém az aprilisi darabját az Annálisoknak. Abban recenseálva lelem a' Gyöngyösi' verseit, a' Tordai vén lantosét. Ki írta, azt nem tudom. Én sem nem írtam, sem írásában semmi részem nincs. De akárci írta, igazat írt. 1803ban édesdeden kacagtuk Prof. Schediussal, hogy ez a' komor képű Apolló mit mond az Ízlésről a' Praefatióban, 's innen az a' gyanúság lep-meg, hogy ezt talán Aesthet. Prof. Schedius írta. —, Kazinczy — Cserey Farkasnak, Széphalom, April 30d. 1808. KazLev, V, 417.

²¹⁹ GYÖNGYÖSSI 1790: XII, XIV.

²²⁰ E gondolat irányába mutató idézet Gombási Osterwald-fordításából: „Vagyon különösen Haszon-is, a'melyre kell a' Papnak vigyázni, és ez a' keze alatt lévő Nyájnak szükségei. Lássátok hát az itt követendő *Makzimát*, (*principiumot*): Ez az, Hogy a' papnak nem olyan *Tekstusokat* kell választani, a'melyekre Hajlandóságaitól és Fejességétől vezéreltetik; hanem olyanokat, a'minéműeket kívánnak az ő Nyájának szükségei.” Az érvelés folytatásában három olyan tényezőt ad meg, melyeket a lelkesnek figyelembe kell vennie prédikációja kidolgozásakor: az időt (a gyülekezet jóléte és a prédikáció alkalma szerint), a helyet (város és falu közötti különbség) és a „személyeket, kiknek prédikál”. OSTERWALD 1784: 50–51.

kapcsolatban volt – is eljuthatott hozzá. Éppen úgy, ahogy a prédikáció egyszerre alkalmazkodik közönségéhez, illetve nevelő szándéka az alkalmazkodás talajáról bontakozik ki, a leoninus is közönsége íz-érzéséhez alkalmazkodik azért, hogy azt más poétikai megoldásokra is receptívvé tegye.

Az esztétika oldaláról követhető történet azonban más irányba, mégpedig Sófálvi József Sulzer-fordításának²²¹ *gustus*-fogalma felé visz. Ebben az esetben a *gustus* fogalma tételiesen nem határozódik meg, a használat történeti szemantikai kontextusai viszont arra utalnak, hogy a *gustus jó ízlés*, a szépségre való természettől adott érzékenység értelmében használatos. Íme néhány idézet:

Hasonlatos a' Természet egy szép festett Képhez, a' melyben egy értetlen szemlélő is láthat valami szépséget; tetteznek néki a'ban a' színek, de egy kevés ideig gyönyörködve szemlélvén, előbb mégyen, 's leg-ottan el-felejtkezik a'ról. A'ki pedig tud hozzá, a'kor kezdi magát a'ban leg-jóbban gyönyörködtetni, mikor már oda hagyta azt az első. Sokkal többet lát ő a'ban; Nem tsak a' színek, hanem e' mellett, minden részeknek illendőképén lett meg-választatások, egy mással való helyes egybe-kötetése, azok közül a' leg-kisbobbiknak-is az egészsz Kép' nagyságához képest való *proportio*ja, egy szóval, a' Kép-Irónak egész Festése és *Gustussa* egy formán meg-illetik ötét. [...] Nem egyebet várhattam egy olyan *Gustustól*, a'minéműt esmérek Tebenned. Jól tudtam én azt, hogy ha tsak távolról szemléltem-is veled ezeket a' szépségeket, érzékeny fogsz Te azokra lenni. [...] Ezen igen szép *Gustussal* készült Barlangot, a' maga képzelődése (*gondolatja*.) szerint építette Eukrates. [...] Igen nagyon gyönyörködttem én ezen Barlangnak szemlélésében, és az én Barátomnak illy együgyű, de a' Természetet illy elevenen ki-ábrázoló *Gustussában*, melyet úgy néztem, mint a' mely az ő Természet munkái körül vett vi' sgalódásának következése.²²²

Sófálvi magyarítása erkölcsi és vallásos kontextusba illeszkedik (a fordító gróf Teleki László²²³ intézett ajánlóbeszédében olyan munkának tekinti Sulzerét, „a'mellynek egyedül tsak az a' tétlja, hogy az embereket a' valóságos gyönyörűségre, az igaz boldogság Kút-fejéhez az ISTENhez vezérelje”), a valóságos szépség és a természeti szépség kulcsa a jó rend, mely a szemlélő saját természetének felel meg.²²⁴ Ebben az összefüggésben pedig a *gustus* nem lehet különböző, ugyanaz az arányérték a kiindulópontja, mely a fenti idézetben a természet és a szép festett kép közötti megfelelést tette lehetővé. Viszont a megismerő idea és esztétikai idea közötti különbségnek a szemlélés aktusában és a szemlélő tapasztalataiban való megalapozása Gyöngyössiéhez némileg kapcsolódó elméletet feltételez.

A Gyöngyössi- és Sófálvi-féle²²⁵ kezdeményezéseknek nem adatolhatóak konkrét folytatásai.²²⁶ A kollégiumi oktatáshoz laza szálon kapcsolódó, a főként egyházi körök nyilvánossága elé lépő szerzők koncepciói zárványszerűek maradnak, és egységes életmű-tervezethez sem vezetnek. Mindkét szerző a kolozsvári református kollégiumból indul, Sófálvi itt

²²¹ SULZER 1778.

²²² SULZER 1778: 19, 38, 46.

²²³ Erdélyi főpohárnok. 1710–1778 között élt. Lásd NAGY I. 1865: XI. 91–92.

²²⁴ Hogy emögött mennyire feltételezhető a német populárfilozófia háttérének ismerete, melyhez Sulzer tanait is társítani szokták, nyitva maradó kérdés. A populárfilozófia Berzsenyire tett hatásáról, illetve a neohumanizmus áramlata jelentős magyar recepciójának feltérképezéséről ld. FORIZS 2009: 55–72, 329

²²⁵ Sófálvi másik fordításáról lásd TARNAI 1958.

²²⁶ Az ízlésfogalom francia hagyományát Péczeli József *Mindenek Gyűjteménye* közvetítette: PÉCELI 1791: 362–378.

is tevékenykedik helyettes teológiatanárként tíz évig, a kollégiumtörténetek²²⁷ szerint viszont a harmincas években sincs olyan filozófiaprofesszor, aki önálló tudományként esztétikát tanítana. Gyöngyössi poétikai alapú elképzelésének és Sófálvi fordításának túl nagy távot kellene befutnia, hogy összeegyeztethetővé váljon azzal a wolffianus paradigmával,²²⁸ mely még a század végén is meghatározta az itteni filozófiai stúdiumok jellegét. Sófálvi munkásságának tüzetesebb elemzésével, esetleg Lengyel István tanári tevékenységének tartalmi körvonalazásával finomítható volna e megállapítás. Lengyel ugyanis Kendeffy Ádám nevelésére készülve Göttingában, majd Jénában peregrinált, s az utóbbi helyen „két év alatt hallgatott philosophiát Schellingtől, Ulrichtól, Schadetól és Krausétól (...) aestheticát Schellingtől” 1800-ban.²²⁹ Lengyel István életművének adatolása még további kutatást igényel.

A kanti-krugi nézetek szerinti filozófia- és esztétikaoktatás a másik két protestáns kollégiumi központban, a marosvásárhelyi és a nagyenyedi kollégiumban szinte párhuzamosan bontakozik ki egy személy köré építhetően. Köteles Sámuel 1799-ben foglalta el a filozófia, antropológia, politika professzori állást Marosvásárhelyen 1818-ban pedig Nagyenyeden töltötte be e pozíció megfelelőjét 1831-ben bekövetkezett haláláig. A marosvásárhelyi állásban a fiatalabb Kibédi Péterfi Károly követte, akit Köteles szellemi követőjeként ír le a szakirodalom, s kettejük nézeteinek azonosításában, Péterfi epigon-voltának hangsúlyozásában már esztétikája magyar nyelvűsége kérdésének magyarázatát is látták.²³⁰ Viszont a diszciplína önállósodásának

²²⁷ TÖRÖK 1905: II. Sófálvi élettörténete: 102–107. Az 1822-i évi tanterv szerint, mely először választja szét a *philosophiae* és a *naturalis historiae* professzori állást, a filozófia professzora következőket tanítja: „az egész philosophiát, geographiát, statisticát és német nyelvet. Még pedig a mely esztendőben a matheseos professor a két első évi deákok számára tanítja a mathesist, ugyanazon évben a harmad-, negyedéves deákoknak tanítja a philosophiae professor a moralt, jus naturae és statisticát. A mely évben edig a matheseos professor a physicát tanítja a harmad-, negyedévesek számára, ugyanazon évben a philosophiae professor a philosophia purát tanítja a két első évbeliek számára.” TÖRÖK 1905: I. 345. 1843-ban Salamon József hittantanár az Erdélyi Híradó 1842-es pályázatára benyújtott tantervmódosításában a *philosophiai osztályban* a *practica philosophia* professorának előírja az *aesthetica* tanítását is a *jus naturae*, *ethica*, *vallásphilosophia* mellett. Lásd TÖRÖK 1905: II. 257. Bár a tanári életrajzokban 1843-ig az esztétika tanításáról nincs említés, az 1830-as tankönyvjegyzékben feltűnik a *historiae professor* által tanított tárgyak között az esztétika, melyet „Blair Hugo könyve: Vorlesungen über Rhetoric und schöne Wissenschaften” alapján tanítják. TÖRÖK 1905: III. 133. 1830-ban a história és filológia tanára ifj. Szilágyi Ferenc.

²²⁸ Sófálvi elődje, Méhes György kéziratok hagyatéka alapján állapítja meg a szakirodalom a leibnizi-wolffianus szemléletben való oktatást. Legutóbb lásd EGYED 2008: 14.

²²⁹ TÖRÖK 1905: II. 189. Az 57 éves korában, 1833-ban elhunyt Lengyel fölött Herepei Károly és Sárospatak József mondtak halotti beszédet, illetve diákjai búcsúverseket. Ezek a szerzők szelidségét, bölcsességét emelik ki, következtetni lehet arra is, hogy diákjai körében népszerű lehetett, viszont tanításai tartalma részben ismeretlen. Peregrinációja alatt Jénában és Göttingában járt 1801-1802, illetve 1803-1804 között. Ekkor választotta tagjának a jénai „Minerologica Societas”. Önéletrajzában mindössze az általa oktatott tárgyakat sorolja fel, viszont a konkrét tananyagról nem ír: „úgy mindazon által, hogy a” *Philosophiát* tanító, ezenkívül még a” *Paedagogicát*, *Geographiát*, *Statisticát* és *Német Nyelvet*; a” *Mathesist* és *Physicát* tanító pedig a” *Naturalis Historiát* is tanította.” LENGYEL É. N. 14 v. Török adatai szintén az önéletrajzon alapszanak.

²³⁰ Kristóf megállapítása szerint Kötelesnek nem volt teljes esztétikája, Péterfitől latin nyelvű előadásvázlat csak esztétikából maradt fenn, azt fordította aztán magyarra. Eppen ezért úgy látja, hogy „Csak ahol mestere nem tört nyelvűnkön utat, ott kényszerült [Péterfi] előbb latin nyelven próbát tenni. Egyebütt eleitől kezdve csak magyarul adott elő, latin nyelven vezérfonalat nem is állított össze, s így az fenn sem maradt.” KRISTÓF 1934: 342. A nyelvkérdéshez további kommentár: „Előadási nyelve elsősorban latin volt. Köteles ugyan már magyarul tanított, de a latin 1815-ben a reform, iskolák némelyikénél (Pápan, S. Patakon, Vásárhelyen stb.) ismét behozott. Visszavettük, mert a tanulók közt nagyon hanyatlott a classicus irodalom ismerete. Péterfi Károlynak is tehát latinul kellett kezdetben tankönyveit kidolgozni, majd a közszellem fordulását észelve magyar kéziratokat adott ki s magyarul

első erdélyi állomását az ő nevéhez kapcsolták.²³¹ Az esztétikai stúdiumok terén a szakirodalom sokáig látta úgy, hogy Kötelesnek önálló esztétikája nem volt, hanem a filozófiai antropológia és filozófiai enciklopédiája alapján rekonstruálhatóak ezzel kapcsolatos nézetei. Hajós József és Benkő Samu kutatásai mutatták ki, hogy e tárgyú előadásvázslatai elvesztek ugyan, de adatolhatóan megvoltak.²³²

A *Philosophiai anthropologia* két, az izlésfogalom meghatározásainak történeti szemantikájához kapcsolódó mozzanatot is tartalmaz. E fogalmak tisztázása előtt azonban nem árt kitérőt tennünk e kötet kiadástörténete irányába, hiszen megvilágító erejű lehet mindez a Köteles-féle koncepció recepciótörténetére nézve. A *Philosophiai anthropologia* 1839-ben, Köteles halála után jelent meg.²³³ A kiadáshoz Toldy Ferenc írt előszót, s ő maga lehetett a kéziratot változathoz képest alig átdolgozott szöveg lektora is. És azért éppen ő, mert az özvegy őt kereste meg férje kéziratot hagyatékával. A kiadás utolsó oldalán látható azonban, hogy a kiadói tanácsban szereplő két figura egyike az a Szentágh Gusztáv, akit a magyar esztétikatörténet Hetényi János mellett az „egyezményesek”²³⁴ vagy „egyezményes bölcsélet”²³⁵ kategóriába sorol. Ez a mindössze egy évtizedes irányzat krugianus alapokról képzelte el a bölcséletet, és emiatt Kötelest fontos előzményének tekintette. A filozófiai antropológia 1839-es kiadásának kapcsolata ezen irányzat egyik kiemelkedő képviselőjével arra utal, hogy az újabb, Kötelessel kapcsolatos munkák felejtés feletti siránkozása²³⁶ olyan szempontból megalapozatlan, hogy e recepciónak már a kortársak körében is mindössze egy szála azonosítható.

E kötet harmadik egysége szól „az érző tehetségről”, azon belül pedig különbséget tesz a külső, fizikai érzések és a belső lelki érzések között, ez utóbbiak közé tartoznak az *aestheticai* vagy *izlés érzések*, melyeket a szép és fenséges tárgyak váltanak ki a szemlélőből. A szakirodalom régi megállapítása, hogy ebben a koncepcióban a krugi módosításokon átesett kanti tanítást fogalmazza meg a szerző.²³⁷ Rendszerelméleti szempontból az esztétika az elméleti bölcsélet harmadik részeként kerül tárgyalásra. Az izlésfogalom történetéhez viszont érdemes visszalapoznunk az antropológia második, „az esmerő tehetségről” szóló könyvének az „ismerő tehetség alsóbb ágairól”, azon belül pedig az „észrevevő érzékiségek” „alanyi érzékeknek” nevezett típusának meghatározásához:

116. §. Az első alanyi vagy személyes érzék az *izlés*, melynek élet művei a százjüregben, s főleg a nyelven elszórt izelő *szemölcsök* (papillae); melyek által a testek sós és olajos felolvadt részei a nyelvben levő idegek érdekeltetnek, 's ezen érdeklés által serken fel bennük az ízek érzékenysége. 117. §. Az izlés' érzeményei igen elevenek és hatásosak,

kezdett, tanítani. Újítását azonban a főgyháztanács nem helyezte s a latin nyelv ismét behozatott, de „az idő még hathatósabban fűvő szellemének» nemsokára ismét engedni kellett s az iskola újból magyarba öltözött.” KISS Á. 1882: 100. Kiss tanulmánya Péterfi mára ismeretlen helyen levő önéletrírására hivatkozik.

²³¹ PÉTERFI 1940: 5; KRISTÓF 1934: 341.

²³² Benkő Köteles *A Curialis Stílusról, vagy a Közönséges Conceptusokról* című compendiumának másolatáról írva tér ki a *Szép izlés tudománya* cím alatt számon tartott kéziratra. BENKŐ S. 1971: 209–215.

²³³ KÖTELES 1839. E könyv keletkezéstörténete még megírásra vár, az erdélyi könyvtárakban fellelhetőek olyan kéziratok másolatok, a kurzusokhoz készített jegyzetek, melyek a koncepció alakulását példázhatják, illetve tisztázhatják a könyvbéli koncepció és az előadáson elhangzottak viszonyát. Lásd pl. egy latin jegyzet BARC-ban levő kéziratát: MsR 1185 Köteles Sámuel, *Anthropologia Psychologica in usum auditorii*, copie din 1824, copist idem, Nagyenyed.

²³⁴ NAGY E. 1983: 372–397.

²³⁵ MITROVICS 1928: 114–123. A BARC R101504-es jelzetű példánya Jancsó Elemér posszeszori bejegyzésével.

²³⁶ HAJÓS 1969: 89, 93. Az alább említendő Szentágh-féle Köteles-recepciótól Hajós elhatárolódik.

²³⁷ NAGY E. 1983: 179–181; illetve MITROVICS 1928: 56–57.

azonban nem tiszták, hanem homályosak és zavarosak. Innen azok ismereteink' tömegét kevésbé szaporítják.²³⁸

Az érvelés az ízelés zsarnoki hatalmának hangsúlyozásával folytatódik, kitér azok „szüntelen dolgozó ösztönökhöz” kapcsolódására,²³⁹ illetve a szokás hatására e kérdésekben. Kötelessnél tehát az íz-érzés és az ízelés két eltérő fogalommal alakul, s a filozófiai antropológia két eltérő vizsgálati irányába tartozik, más könyvbe. A kettő összekapcsolásának lehetősége fel sem merül.

Péterfi Károly esztétikájának keletkezési időpontja nem állapítható meg pontosan. 1818 és 1836 között keletkezhetett, hiszen tanári kötelezettségeivel áll összefüggésben, a Kristóf által kiadott kézirat azonban nem tartalmaz olyasmint, mely alapján datálni lehetne.²⁴⁰ Nagy Endre azonosította kizárólagos forrásai között Péterfi *Alapfilozófiájában* már mesterének nevezett és tisztázta hozzá való viszonyát.²⁴¹ Rendszertani szempontból a vizsgálódó filozófiának három része különül el nála: a logika (*dianoecologia*); a metafizika (*gnoseologia*) és az esztétika vagy ízeléstudomány (*geumatologia*). Az utóbbin belül különül el egymástól a tiszta és az alkalmazott esztétika, ez utóbbi pedig magába foglalja a szép (*calleologia*), a felséges (*hyposeologia*) és az ezekkel atyafiságos nézetek tudományát (*syngeneologia*).²⁴² Abból a szempontból igen izgalmas olvasmány, ahogyan a diszciplináris határokat negatívan, a mi *nem* az esztétika tárgya kérdés megválaszolásával kezdi el megvonni, és csak fokozatosan jut el a tételes meghatározáshoz. A tudomány rendeltetése szerint elválik a tehetségekre neveléstől:

innen az [az esztétika] sem ízlést, mint esztétikai itélő [olvashatatlanúságig áthúzott szó], sem mesterségi zsenit, mint esztétikai természetű tehetségeket nem adhat az embernek, hanem mint természetből adottakat, mindakettőt előre felteszi: ahonnan csak úgy nézettelik, mint távolag való segítő eszköze azoknak kifejezésére és kiművelésére.²⁴³

E kitételnek a poétika alkalmazott oktatásához képest van jelentősége az esztétika tisztán spekulatív alapozásának perspektívájában. A tárgy kapcsán a tiszta esztétika esztétikai ideákról szóló részeinek mindhárom leágazásán elhatárolási stratégiákkal él a szerző: e gondolatmenet szempontjából itt a szép elhatárolásának problematikája izgalmas. A tárgy szépségéről való ítéletet a tetszés előzi meg, a tetszés viszont nem csupán a szépség, hanem a kedvesség, a kíváncsiság, a hasznosság, az igaz és a jó. Ezen összetevők szépségtől való elhatárolására vezet

²³⁸ KÖTELES 1839: 70.

²³⁹ Az általam használt példány a BARC-ban bőven széljegyzetelve van. Izgalmas az e passzushoz kapcsolt bejegyzés: „p. o. a falánk és nyálának, iszákos. – A paedagogiának feladata már jokor megtanítani, h. az ízelés nem cél, hanem eszköz.” Pedagógia, megszokás és ízelés összekapcsolása Gyöngyösinél is megtörtént.

²⁴⁰ Balogh Piroska példaszűrő elemzése (adatait lásd a 215. jegyzetben), melyel a Schedius-előadás jegyzetének datálása körüli vitában foglalt állást azért járhatatlan út, mert Péterfi példaanyaga annyira szegényes, illetve időben nem meghatározható jelenségekhez kapcsolódik, hogy nem tesz lehetővé ilyen szempontú időbeli elhelyezését.

²⁴¹ „Egy filozófust is kirekesztőleg nem használtam, vakon nem követtem. A tudós és népszerű író Krugnak eleitől fogva sokat köszönhetek, de azt is, amit benne igaznak s jónak tartottam, nem szenvedőleg vettem által, hanem előbb az öntudás műhelyében mintegy kifőzvé, elhasonlítani, s csaknem sajátomná tenni igyekeztem; azonban a tudománynak mind anyagát, mind alakját illetőleg tőle sok nézeteim s elméleteimben önállóság és lényegesen el is távoztam...Lehetségig azon igyekeztem, hogy az igazság életgyökerére hassak és azt a maga valóságos belső okaiban keressem és találjam fel...” (X. 1.) Idézi KRISTÓF 1934: 351.

²⁴² Kristóf állapítja meg, hogy ezen a ponton Schediushoz képest más rendszerösszefüggéseket állít fel, az esztétika ugyanis nála a szépség tudomány fölé, míg Schediusnál az alá rendelődik. KRISTÓF 1934: 356. Valójában Schediusnál a *calleologia* az abszolút, érzékeléstől független szép tana, az *aesthetica* a relatív, érzékelt szépség tana, összefoglaló nevük a *philocalia*. Lásd BALOGH 2007: 388–389.

²⁴³ PÉTERFI 1940: 19.

be Péterfi a filozófiai antropológiából ismerős ösztönfogalmat. Eszerint három alapösztön létezik az ember esetében: a maga megtartásának ösztöne, melynek célja magam mint individuum fenntartása (*egoisticus instinctus*); a nem ösztöne, ennek célja a maga nemének fenntartása, illetve a társaság ösztöne, s ennek rendeltetése a társaság fenntartása (utolsó kettő *sympatheticus instinctus*). Ezen ösztönök kielégítéséhez pedig a *kedves* és a *kíváncs* összetevőknek megfelelő érzéletek segítenek hozzá és ez az, ami a *gustus* fogalmkörébe tartozik, ily módon különbözik az embereknél, vagyis a latin *maxima* szerint: „de gusto scilicet organico et materiali seu de gustibus non est disputandum.”²⁴⁴ A szépséges és felséges, illetve azok rokon fogalmainak meghatározásáig még több lépést kell megtennie a szerzőnek, a *gustussal* azonban már itt leszámol. Az *íz-érzék*ént felfogott *gustus*, ízlés fogalmilag egybeesni látszhatott ugyan e történet kezdetén, de Kötelesnél és Péterfinél folyamatos kivonulása történik meg az esztétika terrénjáról. Az egyik esetben az esztétika meghatározásán kívülre a megismerő tehetségek közé számíttatik, a másik esetben pedig a tárgyak kiváltotta minőségek közül kapcsolódik ahhoz, mely az esztétikai vizsgálódás körén kívül esik. A folyamat éppen abban az összefüggésben lehet izgalmas, hogy az *íz-érzés* eltérő formái közötti különbségek intézményesülését²⁴⁵ jelenti az a korszak, s az itt felvillantott lehetőségek az egybetartásra vonatkozó kísérlet kudarca az elkülönülő rendszerek inkompatibilitásának tanulságát hordozhatja. Innen Kazinczy és Schedius mosolygása – ha valóban hiszünk a Kazinczy felidézte emlék valóságosságában. Másik oldalról pedig innen az is, hogy amíg Gyöngyössinél és Sófalvinál az esztétikai nézetek összefüggésben állnak a költészet, irodalom valamilyen regionális gyakorlatával, az intézményesülő esztétika teljesen ezekkel párhuzamosan, ezeket figyelmen kívül hagyva határolódik el és alakul ki.

Hipotézisek az elmaradt Burke-recepcióra. Peregrináció és tanterv

A négy bemutatott fogalomkörnyezet négy, eltérő generációhoz tartozó szerzőhöz kapcsolódik. Az 1741-ben született Gyöngyössit, az 1794-ben fiatalon meghalt Sófalvi Józsefet közvetlenül követő generáció a Köteles Sámuelé (1770-1831) és a Péterfy Károlyé (1790-1873). A két generáció között, vagy pontosabban a második révén bekövetkező filozófiai stúdiumokbeli váltás nyomai követhetők ebben a fogalomtörténetben is. A kollégium-történetek szerint a 18. század végéig az erdélyi filozófiaoktatás leibnizi-wolffianus paradigmát követett, hol Wolff műveit tanították, hol pedig azok Thümmigius-féle átdolgozását.²⁴⁶ Az a váltás, mely ennek a filozófiának a „lecserélésében” állt, éppen a Köteles kortársaiként meghatározható tanárgenerációval következik be. Viszont a németes hatást szintén a német filozófián belüli tájékozódás jellemzi Kant és Krug tananyagga avatásával. E recepciós útvonalak a peregrinációs folyamatokkal magyarázhatóak. Az említett szerzők közül Gyöngyössi Leidenben peregrinál (ahol főként prédikációelméleti kérdések iránt mutat fogékonyságot, emiatt is valószínűsíthető Osterwald hatása), Sófalvi szintén ott, valamint Göttingában.²⁴⁷ Köteles Jénában, Péterfy pedig Degenfeld Ottó tanítójaként járt Bécsben (élettrajzírója szerint természettudományokat, élettant,

²⁴⁴ „az ízlésről, tudniillik a szervestről és anyagról vagyis az ízlésekről nem kell vitát nyitni.” PÉTERFI 1940: 25.

²⁴⁵ Vö. GIGANTE 2005.

²⁴⁶ JUHÁSZ 1996b; TÖRÖK 1905: I. 61–67.

²⁴⁷ Sófalvi a göttingai iskola ún. „aranykora” előtt járt ott 1771-ben. Schedius pedig több mint egy évtizeddel később. A göttingeni paradigma kapcsán lásd BALOGH 2007: 263–272. BÉKÉS 1997. Az 1737-ben alapított intézmény történetének idevágó összegzése Békésnél: „Az egyetem hírneve kezdettől fogva sokáig töretlenül emelkedett, de Göttinga igazi nagy korszaka – ebben megegyeznek a kutatók – az alapítástól számítól negyvenötven évre bontakozott ki, s mintegy három évtizeden át meghatározója volt a német kultúra vonzáskörébe tartozó tudományos életnek...” BÉKÉS 1997: 72–73.

psychológiát stb. tanult, hogy a rejtélyes stb. mire vonatkozhat, adatolnom nem sikerült²⁴⁸). Az ő esetében már volt meg azoknak a klasszikus peregrinációs útvonalaknak a lehetősége, mint a másik három szerző esetében. Ezek az útvonalak, az Erdélyben normaadóknak számító németes hatás, az esztétika iránt érdeklődőknek a kollégiumi környezethez kötöttsége tette megkerülhetővé Edmund Burke-öt. Másrészt pedig az említett szerzők esetében igen erőteljesen érvényesül az alkalmazhatóság elvárása, s ez minden esetben morális, pedagógiai és a lelkesítő praxissal összefüggésben álló kérdéseket helyez előtérbe.

Az esztétika diszciplináris kialakulása igen érdekesen kerül meg a szakeszztetikává alakulást. A didaxisnak alávetett poézis, mely az erdélyi protestáns kollégiumi kultúra révén olyan hosszú ideig maradt fenn, nem épült be egy esztétikai szemlélet példaanyagába sem, holott átrendezhette volna annak kereteit. Ehelyett mosolygásra késztető próbálkozás maradt ízlés és íz-érzés összekeveréséről.

²⁴⁸ KISS Á. 1882: 99.

II. Mennyire és kire nézve ártalmas a leoninus? Egy verselméleti polémia tanulságai

Fáradt elmével, ne akarj futtatni gebével:

Mert gebe, meg ha szakad, kitöri árva nyakad.

(Arany János: Gyöngyösiád. Összes Művei VI. Zsengék. Töredékek. Rögtönzések, Akadémiai, Bp., 1952, 176.)

„... a tömegkultúra-kritika a társadalom egyik alkotórészének támadása a másik ellen: a művelteké a műveletlenek ellen, az iskolázottaké az iskolázatlanok ellen, a finom ízlésűeké a parlagi ízlésűek ellen, a gazdagabbaké a szegényebbek ellen, a kulturális szakértőké a laikusok ellen. Mindig az előbbi bírálja az utóbbit amiatt, hogy nem felel meg a jó élet általa felállított mércéjének.” (GANS 2003: 114.)

Irodalmi vita, pennaháború?

Jelen fejezet Gyöngyössi János verseskötetéhez írt előszavainak értelmezésével kísérletezik. A fenti két mottó is utal rá, hogy az előszavak és az a prozódiai vita, melyhez irodalomtörténetileg kapcsolódnak, csak igen erőteljes kontextualizációs műveletek segítségével válik érthetővé. Valójában a vitapozíciók számunkra már meglehetősen érthetetlenek: egy verselési forma létjogosultságának védelmében, illetve elutasítása nevében szólnak fel a felek, s bár igen sokat tudunk a verselméleti nézetek eredetéről, poétikatörténeti forrásairól, az állásfoglalások vehemenciája kérdéseket támaszt, s maga a vitahelyzet is számos problémát vet fel. Pedig Gyöngyössi János életművének tárgyalása szempontjából azért is van kiemelkedő jelentősége a kérdésnek, mert neve leginkább ehhez a kontextushoz kapcsolva van jelen az irodalmi köztudatban. (Erre utal a mottóul választott Arany-leoninus is, mely éppen rögtönzés volta miatt izgalmas – a Gyöngyössi-féle leoninus kritikája az elmét szinte akaratlanul, komolyabb poétikai tervtől függetlenül foglalkoztató verstémaként bukkan fel.) E középrimes hexameterekkel kapcsolatos 18. század végi vitáról nagy egyértelműséggel állítja a szakirodalom, hogy a korszakban a leoninus támadói javára dőlt el. Ráadásul e versforma első és legkövetkezetesebb gyakorlójaként Gyöngyössi János magára maradt, egyedül került a vesztesek térfelére. Sőt, Kazinczy Ferenc 1818-ban a Tudományos Gyűjteményben megjelent, majd a *Magyar Pantheon*ban újraközölt nekrológiájában továbbvitte az 1816-os erdélyi látogatásakor kidolgozott narratívát, miszerint Gyöngyössi végleg lemondott a leoninusban való verselésről, s azt állította, hogy újabb munkáiban már nem alkalmazza a rimes hexametert.²⁴⁹

A Kazinczy-említetté kötet nem jelent meg, kéziratos verzióban viszont az elmúlt évek során felbukkant: a kézirat²⁵⁰ kötet szerkezete tanúsítja, hogy, bár néhány rímtelen vers is van a poémák között, Gyöngyössi a klasszikus versformák teljes, *poetica classis*ban elsajátítható arzenálján kipróbálta a rím/kadencia működését, illetve – további poétai keresztként – a klasszikus strófaszerkezetek szimultán verselésével is kísérletezett. Ennek ellenére a szakirodalomban fennmaradt a Kazinczytól átöröklött megtéréstörténet, másrészt pedig a „pennaháborúban” a teljes csatavesztésé. A leoninus kapcsán Kecskés András verstan-történet

²⁴⁹ Verseinek már kijött két kötete mellett egy harmadik fog adatni, melyben már rímtelen metrikus versei is lesznek. KAZINCZY 1818. A *Magyar Pantheon*beli újraközlés: KAZINCZY 1884: 368.

²⁵⁰ GYÖNGYÖSSI é. n. b.

viszonylag enyhén fogalmaz: a verstípust a „középkori latin kultúrában gyökerező iskolás klasszicizmus eredményének” tekinti és a kortársak véleményét a versforma kapcsán az „ostoba, barbár, gyermeteg”²⁵¹ szavakkal minősíti. Toldy Ferenc líratörténetének megállapítását terjedelmesebben is idézem:

Legnagyobb *aberrációját* a népieseknek *Gyöngyössi János*ban kell megrónunk. Ma már megfoghatatlannak látszik, hogy *ez* a *lelketlen* leoninista annyi csodálót, annyi követőt találhatott, s ezek közt eleinte még Csokonait is. *Hiába* aposztrofálta őt maga a szelid lelkű, de kényes ízlésű Ráday: vég nélkül öntötte ő csengő-pengő disztichonjait s munkái rövid időn két kiadásban *nyelettek* el. De *örvendjünk*, hogy ez irány nyom nélkül kienyészett. Az irodalomtörténész azonban *nagy elterjedtségénél fogva* említés nélkül nem hagyhatja.²⁵²

Toldy érvelésében feltűnnek azok a retorikai fordulatok, melyek a versforma 20. század eleji, Babits-féle újravételéig meghatározzák a leoninus-kérdés tárgyalását. A leoninus művelőjét erkölcsi attribútummal nevezi meg (*lelketlen*), a jelenség megítélése az érvelő szövegben kiszólásként ható értékközvetítő szavakban követhető, a versekre vonatkoztatott *nyelettek* ige pedig a tömegtermelésű irodalommal szembeni megvetés kialakulóban levő diskurzusának jellemzője. Ugyanakkor a tömeges fogyasztásra szánt irodalmi formákkal összefüggésben álló elterjedés lesz a motivációja a jelenség tudományos témává avatásának. Toldy érvelésében tehát Gyöngyössi leoninusai ugyanazon szempont szerint támadhatók, mint költészetének alkalmissága (mely kérdéssel egy másik fejezetben részletesen foglalkozom): a sikeresség, a tömegizlés kiszolgálása miatt. A leoninus-kritika tehát a tömegtermelésre szánt irodalmi formák elleni támadás²⁵³ egyik korai formája, annak a folyamatnak eleme, melyet a „rossz ízlés invenciójának”²⁵⁴ nevezhetünk. Ilyen értelemben a jelenség az irodalomtörténet területéről átcsúszik a néprajztudomány, az irodalomszociológia területére,²⁵⁵ s ez esetben kommunikációtörténeti témává avatom azáltal, hogy a vita mechanizmusának néhány elemére kérdezek rá, illetve ebből a szempontból tárgyalom együtt az egyébként verstani és esztétikai relevanciájuk felől értelmezett szövegeket. Loet Leydesdorff a kommunikációs szociológia elméletének kidolgozója, az autopoétikus rendszerek luhmanni elméletének továbbgondolója a tudományos viták elemzésében különbséget tett a *mit* és a *hogyan*, vagyis a kommunikációs helyzet *tartalma* és *mechanizmusa* között. (A különbség némileg leegyszerűsítőnek látszik, viszont a dolgozat elején megidézett externalista és internalista szemléletű irodalom-felfogások különbségéhez visszavetítve igencsak használható.) Az irodalmi viták esetében a kérdést úgy foghatjuk fel, hogy az engem érdeklő aspektusok inkább a *hogyanhoz*, a *mechanizmusokhoz*²⁵⁶ kapcsolódnak. Ugyanis, ha alaposabban megfigyeljük a leoninusokhoz társuló vitaszituáció

²⁵¹ KECSKÉS 1991: 156–157.

²⁵² TOLDY 1867: 404. Kiem. K. A.

²⁵³ A népszerű kultúra és magaskultúra ellentétéhez lásd GANS 2003., LÖWENTHAL 1973: 99–176. A kérdés szakirodalmából most megelégszem e két munka idézésével, ugyanis mindkettő történeti aspektusba illeszti a kérdést és kitér a 18. század végi változásokra.

²⁵⁴ Ehhez a kérdéshez vö. a fiziológiai és esztétikai értelemben vett ízlésfogalmak elkülönülését, melyről a Burke recepció kapcsán Gyöngyössi ízlés-fogalmát tárgyaló fejezetben esik szó.

²⁵⁵ Irodalomszociológiai háttérből kiindulva vetette fel a kérdést Rákai Orsolya monográfiája. A nyelvújítás értelmezése kapcsán feltételezésként említi a az írók (beszélők) és nagyközönség (némák) közötti határ megerősítéséért folytatott küzdelmet. E fejezet talán példázhatja a kötet nagyívű gondolatvezetése miatt némileg háttérbe szoruló gondolatot. Ld. Népszerűség-viták: a nagyközönség „elnémítása” (és az „imádottak” recenziálása). RÁKAI 2008: 305–307.

²⁵⁶ Hasonló, a *hogyan* egy sajátos aspektusára, az önimázisformáló stratégiákra figyelő vitelemzéshez lásd CZIFRA 2008a.

összetevőit, már tartalmi kérdésekben is érzékelhető némi aszimmetria a felek álláspontjai között, a különbségek azonban még evidensebbé válnak a kommunikációs helyzetben való részvétel minősége szempontjából.

A leoninus-vita irodalmának és szakirodalmának végigolvasása több aránytalanságra is felhívhatja a figyelmet. Mindenekelőtt – nyilván a vitákról szóló diskurzus alapvető sajátossága miatt –, a felek az értelmező szövegekben összemérhetőnek tűnnek, egyazon vita résztvevőiként azonos kommunikációs magatartással rendelkezőként tételeződnek: vagyis úgy tűnik, mintha egyazon tárgy fölött vitatkoznának. Holott – és a korabeli irodalmi viták nagy részében ugyanez a helyzet – a résztvevők elvárásai, szándékai, pozicionáltsága, a vita tárgya nagyon sok mindenben eltérnek egymástól. Illetve a leoninus jogosultságát vitató írárok nagy részével egyszerű számossági probléma van: mialatt a támadók egy személy ellen csatáznak, csak a vitába bevonható szövegkorpusból (a kollégiumi, közköltészeti irodalommal nem számolva) legalább tizenhárom név (Gyöngyössi János, Kreskay Imre, Szacsavay Sándor, Tsébi Pogány Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Csenkeszfai Poóts András, Váry János, Simai Mező István, Molnár Borbála, Percsényi Nagy László, Édes Gergely, Szenthe Pál, Varjas János) említhető a leoninust pozitív és követendő gyakorlatnak tekintők táborában. Ezzel szemben az ellenzők száma tizenötöre (Ráday Gedeon, Révai Miklós, Rájnis József, Baróti Szabó Dávid, Péczeli József, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Schedius Lajos János, Versegly Ferenc, Aranka György, Sándor István, Virág Benedek, Vályi Nagy Ferenc, Döbrentei Gábor, Somogyi Gedeon, Berzsényi Dániel, Kölcsy Ferenc, Szemere Pál) a jelenséghez ambivalensen hozzáállók pedig négyre (Rát Mátyás, Szentjóni Szabó László, Földi János, Csokonai Vitéz Mihály) tehető. (Nyilván az említett számadatok a szakirodalmilag számon tartott szövegeken alapuló kalkülációk, az irodalmi kánonban fenn nem maradt szöveganyagokkal rendelkező szerzők kimaradnak, illetve magánlevelezésekben elképzelhetők még olyan állásfoglalások, melyekre nem terjedt ki a figyelmem.) A vitaanyaghoz rendelhető szövegek szinte fél évszázados spektrumot fognak át. 46 év telik el Gyöngyössi János első leoninusainak publikálásától (Magyar Hírműködés, 1780) egészen Berzsényi és Kölcsy műfajjelenes támadásaiig (Tudományos Gyűjtemény, illetve Élet és Literatura, 1826). Eközben a Mondolat-vitában is felmerül a kérdés, illetve 1809-ben a leoninus annyira komoly ellenfélnek bizonyul, hogy Vitkovics Mihály szerint Szemere Pál a leoninus –minden jel szerint el nem készült– történetének megírásán dolgozik.²⁵⁷ Az sem mellékes kérdés, hogy 1826-ra, az utolsó nagy értékező szövegek megszületésének idejére a műfajjal azonosított Gyöngyössi János nyolc éve halott. Mint ahogy az sem, hogy az első közlések idején a hírlapirodalomba integrált, tudományos hírként eladott verstani kérdések adják a közlések mediális kontextusát, míg a 20-as évekre kialakulnak a szaktudományos folyóiratírás lehetőségei. A résztvevők nem ugyanott, nem ugyanúgy élnek a megszólalás lehetőségeivel. Tartalmi szempontból a feleknek nehéz megegyezniük abban, hogy mi tekinthető leoninusnak – az Arany-féle mottó szerint is főként a rimes vagy középrimes hexameterre vonatkozott leginkább, ugyanakkor viszont vonatkozhatott az időmértékes, klasszikus versformák rimeltett formáira is, ebben a kiterjesztett jelentésben fordul elő Berzsényinél. Sarkítva akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy egy verselési gyakorlat negatív értékelésének

²⁵⁷ „Mi az Epistolán eleget változtattunk addig, míg a mostani formájába öntöttük. Tsak azt o hajtottuk volna, hogy azon Hézag, melyet a Ráday említettése, és az utolsó Vers előtt, látni láttatunk, még egy két jó gondolattal kipótolhattott volna. De erre Palit már semmi-képpen reá nem vehettük. A Te Javaslásod, ha meg egygezve a miénkel, ötet igen sokra bírhatná. *Most a Leoninus Verseknak historiájában dolgozik, 's annyira elmerült, hogy három négy nap sem láthatyuk személlýét.*” Vitkovics Mihály Kazinczy Ferenchez, Pest, 1809. dec. 1. KazLev, VII, 120–121.

konszenzusa úgy alakult ki, hogy az empirikus tapasztalaton kívül nem volt olyan, mindenki által elfogadott integráló teória, melyben az akár ugyanazon megítélést osztó felek kiegyeztek volna.

Az esemény forгатatókönyve a következők szerint alakult: az első Gyöngyössi-féle leoninus közlése után a versforma a Magyar Hirmondónak, majd a Magyar Műzsának köszönhetően terjedni kezdett főként református közegekben, első körben vita zajlott le a hírlapban Péczeli József és Pálczi Horváth Ádám között a jelenség értékeléséről, Ráday Gedeon magánlevélben fordult a műfaj két fő reprezentánsához, Gyöngyössi Jánoshoz és Édes Gergelyhez, hogy megpróbálja őket lebeszélni, az elsőként beinduló irodalmi szakfolyóiratok (Orpheus, Magyar Museum) reflektáltak a jelenségre, majd a prozódiai vitának, illetve a Mondolat-konfliktusnak köszönhetően a pozíciók szilárdsága ismét kinyilatkoztatásra került. Gyöngyössi két verseskötetének előszavában foglalt állást a kérdésben, védte álláspontját. Újabb lendületet adott a vitának az Erdélyi Múzeum megindulása, mely az erdélyi (vagyis a Gyöngyössihez regionálisan köze álló) olvasóközönséghez feltételezhetően inkább eljutott (legalábbis a szerkesztői szándékok szerint), s mely első évfolyamában két támadó hangvételű tanulmányt is közölt, ráadásul az egyik Kazinczy egyetlen nyilvános állásfoglalása volt a kérdésben. Kazinczy ezen 1815-ben megjelent a *Magyar verselés négyféle nemeiről* című tanulmányában – melynek volt egy német első változata is 1807-ből egy Rummy Károly Györgyhöz írott levélben – véglegessé tette a versforma Gyöngyössi János nevével való azonosítását. A 20-as évek második felében születő támadások már egy másfajta poétikai szemléletbe integrálták a leoninus alkalmatlanságának tézisért. Ráadásul ekkorra a folyóiratok kultúra differenciálódásának következtében lezajlottak a kritikairás módszertanát, etikai kódexét érintő viták is, melyeknek köszönhetően részben tisztázódott, hogy a támadások esetén mi számított személyeskedésnek, milyen szempontok bizonyultak relevánsnak egy hadjárat kialakítása esetén.

Nem árt megfigyelni a tárgyalt szövegekben²⁵⁸ azoknak a metaforáknak a kognitív rendszerét, melyek ezeket az íráscselekvéseket a háború, támadás, csatározás, hadviselés körzetéhez kapcsolják,²⁵⁹ s megnövelik az állásfoglalások téjét. Efelől válik érdekessé Gyöngyössi magatartása, aki egy idő után megtagadja a „hadüzenetekre” való válaszadást, ezzel éppen azt érzékeltetve, hogy számára ez a megnövekedett tét nem jelent ugyanannyit, mint az őt támadóknak. Az már más kérdés, hogy hallgatása belátásként értelmeződik éppen amiatt, mert a megnövekedett tét érzékelése lehetetlenné teszi állásfoglalása intencióinak felismerését. Ugyanennek a helyzetnek másik komponense az irodalmi élet központjainak kialakulása, melyek elkülönülnek a „hadakozás” kijelölt színtereit, s azok a színterek, melyeket Gyöngyössi választ, érzékelhetetlenek. Vagyis – visszatérve a hadviselés retorikájához – 1803-as kötetének előszava után a leoninus védelmében mindössze partizánként nyilvánul meg. Persze, az már további kérdés, hogy ezeknek a központokkal szembeni látns támadásformáknak a 20. század második felében mekkora jelentőséget tulajdonítottak a társadalomelméletek.

²⁵⁸ A leoninus-vitához kapcsolható írásk listáját lásd a dolgozat 1. számú mellékletében.

²⁵⁹ A metafora használata egyébként már a korszakban elterjedt. Batsányi Rájnis József metaforahasználatát így karikírozta: „Előre el-látom ugyan, hogy Te az én legvilágosabb-értelmű szavaimban-is homályt 's gántsot fogsz keresni. Sőt talán, mivel én vagyok leg-első, a'ki nem tartván halállal *reggeteő két-élű fegyveredtől*, veled a' vívó piatzra bátran ki-szállani, vagy-is inkább (mivel-hogy verekedni nem szándékom) a'ki tölled különböző-képpen érezni, itélni, 's feddő Leveledre felelni merek; talán, mondom, éppen én leszek az, a'ki ellen *halálos tsapásokat* fogsz intézni.” Batsányi János: T. Rájnis Józsefnek, a' Virgilius fordítottjának, viszontag egészséges hosszú életet kíván Batsányi János. DEBRECENI 2004:

Vitairatok és publikációs kontextusok

A leoninus-kérdés korai megjelenésére a *Magyar Hirmondó* hasábjain Rát Mátyás kommentárjával a Gyöngyössi hírlapirodalmi jelenlétét tárgyaló fejezetben részletesen kitértem. Példáztam azt a kétirányú folyamatot, mellyel Gyöngyössi a Szacsвай-féle Magyar Hirmondó, majd Magyar Múzsza sztárszerzőjévé vált, illetve azt is, hogy éppen Gyöngyössi kitüntetése hogyan bélyegezte meg Szacsвай irodalmi ízlését. A Magyar Hirmondó 1784-ben valóban lehetőséget teremtett arra például, hogy Csenkeszfai Poóts András Gyöngyössihez írott dicsérő hangvételű episztolája megjelenhessen,²⁶⁰ ezekben az években viszont a versforma gyakorlása még nem számított elitélendőnek. Révai Miklós 1783-ban Kreskay Imréhez írott episztolája²⁶¹ is dicsérő hangnemben nyilatkozott Gyöngyössiről, holott később Révai is a versforma elitélői közé állt. A Horváth Ádám és Péczeli József között az 1786-os év legelején lezajlott vita vitte először a nyilvánosság elé a kérdést, s annak következményeként Kazinczy is állást foglalt a vitában – névtelenül. Természetesen ez a megszólalás már önmagában izgalmas, hiszen a szerző nevét a lap nem tünteti fel, a leoninus kritikája Baróti Szabó Dávid dicséretébe illetve fogalmazódik meg, s a levélből vett hosszú idézet második részének kivonatolása követi: a levélíró nemcsak a leoninus kérdésében foglal állást, hanem Abaúj vármegye híreiről is beszámol, arról, hogy postautat építenek, illetve, hogy a debreceni vásárról hazatérő szekerekre hogyan támadtak útonállóak. A leoninusról írottakat idézem:

A' Leonínusi pattogás, játékosan tsiklandoztatja a' tanulatlan füleket; de, szenvedhetetlen azok előtt, a' kik a' férjfiú Dis-hármoniához szoktak a' Görögök' s Rómaiak' verseiben. *Docti, rationem artis intellegunt; indocti, voluptatem*, azt mondja *Quintilianus. Szabó, Rágalmazóinak* számoktól, bár akár menyinyien légyenek, nem fog elrettetni: érzi önnön érdemét: és ha ezen kívül más bátorításra lenne szüksége; Hazánkknak két szent Öregjei, *B. Ráday és B. Orczy*, neki vigasztalására lésznek.²⁶²

Kazinczy leoninus-ellenes kritikájának forrását sokan azonosították Rádayban. Kazinczy levelezésében is ekkor tűnik fel először e leoninusra vonatkozó ítélettel Ráday ötdik levelében, s ebben valóban követhető, hogy a rimes időmérték elutasítása Rádaynál és Baróti Szabó Dávidnál merül fel először.²⁶³ Kazinczy a levél kivonatában már úgy fogalmaz, hogy:

²⁶⁰ Magyar Hirmondó, 1784. 651–652.

²⁶¹ Az idézetet lásd korábban a 172. lábjegyzethez tartozó főszövegben.

²⁶² Magyar Hirmondó, 1786. Mind szent havának 25 napján szerdán költt 84 levele, 702. Kazinczy levelét a szerkesztő kommentárja vezeti be: „Valamint minden mások' kissebbségére olylykor olylykor hozzáam küldettetni szokott leveleket nagyon szorgalmasan ki szoktam zánni hirmondó leveleimből, úgymint a' melylyek éppen nem arra valók, hogy a' mások között való haragot s ellenkezéseket hordják széljel: úgy ellenben semmit se tselekszem örömeoseb, mint ha valamelyly érdemes Hazafinak jó híre' neve' helyre állításában valamit tehetek, úgymint a'ki nagyon tudom betsülni s tisztelni mind azokat, a'kik Hazájoknak egygy vagy más részben lehető böldogításában fáradoznak. [...] Bizony egygyzersmind ezen tudósító Tudós Úr is ditséretet érdemel minden igaz Hazafitól, hogy az érdemnek így fogja pártját.” 701; 703. A vitapozíciók első megfogalmazódásakor már felmerül a vitázó felek adekvát magatartásának kérdése.

²⁶³ „Illyen az, hogy nevezett Tisztelendő Ur [Baróti Szabó Dávid] edgyik előljáró beszédgye szerént nem szenvedheti azt, hogy az Hexameterék és Pentameterék, az Vers közepén és végén, öszve hangoztassanak. Ez Vers írás módgyának T. Szabó Dávid Ur sem nagyobb ellensége, mint én vagyok: mint ezt maga az Ur tapasztalhatja azon Verseimből, melylyeket az iránt magának Gyöngyösinek írtam, és az Úrral is Pesten létemben közöltem. Mostan ezen Verseim Pétzelen vagynak, s'talám ha itt lettek volna, bátorkodtam volna azokat, mint egy a költsönnek vissza adása képeben meg külden, s'történhetik, hogy ezentúl is meg küldöm, tsak hogy ezen esetben azon kérem az Urat, hogy az Nevem még most el halgattassék, minthogy még Gyöngyösinek magának sem küldöttem meg azokat: egyébbként nem ellenzem, ha Tisztelendő Szabó Dávid Úrral közöltetni fögnakis; de másokkal tsak az

„Megegyeznek ízléseik a’ Leoninus versek utálásában”.²⁶⁴ Ha a levél időpontját és a hírlapban névtelenül megjelent leoninus-kritika időpontját figyelembe vesszük, Kazinczy levele ugyan korábbi, viszont Ráday Pesten megmutatott leoninus-támadó versei valóban hihetővé teszik az elutasítás Rádaytól való származtatását. 1786-tól 1815-ig Kazinczy gyakorlatilag nem viszi a nyilvánosság elé a leoninus-ellenes ítéletét: vannak mások, akik ezt megteszik helyette (például a *Felelet a Mondolatra* textusai között a számár szájába adott monológ Gyöngyössi János Mária Terézia halálára írott búcsúztatójának²⁶⁵ parafrázisa). Amint a karrierminták családi öröklődéséről szóló fejezetben látni fogjuk, hogy a Mondolat-vitában Gyöngyössi fiának részvételétől is tartottak egy ideig, vagyis a támadásra való reakciót családi kötelességgé avatták – egyfajta vendetta-logikát kölcsönözve neki. Valójában az 1815-ös *Erdélyi Múzeumbeli* közleménynek 1807-ben már volt egy verziója. Ez a verzió egy, Rumi Károly Györgynek írt levélben fogalmazódott meg, melyet aztán német fordításban az *Annalen der Literatur und Kunst* Intelligenzblatt közölt 1807 júliusában.²⁶⁶ Amikor 1814-ben Döbrentei Kazinczyval tárgyalni kezd *A’ magyar verselésnek négy nemeiről* közléséről, Döbrentei azt kéri Kazinczytól, hogy Gyöngyössi János neve expliciten ne jelenjen meg a szövegben.²⁶⁷ Íme a két verzió közötti különbség (az 1807-es szövegnél a levélbeli változatot közlöm, mert ez alapján készült a német fordítás):

Negyedik neme az a’ korcs monstrum (Zwitter), mellyet az ostobaság századjának példája után a’ Tordai Lantos (der Leyermann zu Torda) hozza szokásba és kedvességbe az izeveszett füleknél.

Ez (Diese Gattung) arra van kárhoztatva a’ Muzsáktól, hogy semmi szépségeket ne fogadhasson-el. A’ homaeoteleütonos distichonokat ’s Sapphói dalokat értem. — Soha nem olvasta ezeket nem mondom gyönyörűséggel, de nem csak eltűrhetetlen bosszúság nélkül is senki, a’ ki érzi mi a’ szép, az az a’ ki ízlését a’ régi és új Classicusok’ stúdiuma által képzezte (gebildet.) azon kívül, hogy leoninus versfaragóinknak még eddig isméretes munkájikban nincs egyéb intempestiva eruditió nál — ha tudnillik az ollyas eruditio érdemes a’ szép nevezetre! — semmi elmesség, semmi szökellése a’ phantaziának (saillien), semmi nemesebb melegítő érzés; a’ görög mértékű verseknek reimokra szedése olly ízetlen dolog, mintha valaki a’ Vaticanus Apollo’ szép statuáját testi színnel kenné-be, a’ vakonhagyott

felgyebb jelentett meg határozás mellett.” B. id. Ráday Gedeon Kazinczy Ferencnek, Pest, 1786. november 23. *KazLev*, I, 119.

²⁶⁴ *KazLev*, I, 120. Rádayról szóló memoárjában Kazinczy 1782-83-ra teszi Rádayval való kapcsolatának kezdetét. E periódusról szóló beszámolójában említi: „A tordai Gyöngyösinek »untató fecsegését« épen úgy nem szenvedheti, mint leoninus módját.” *KAZINCZY* 1884: 6.

²⁶⁵ FODOR 1995: 139–141.

²⁶⁶ Franz von Kazinczy, übersetz von Karl Georg Rumi: Von den Verschiedenen Gattungen der ungrischen [sic] Versification. (Vorzüglich zum Besten der Deutschen, die die ungrische Poesie nicht kennen, versasst.) *AnnLitKunst*, Intelligenzblatt, 1807. july, int. 32–36.

²⁶⁷ „A’ Magyar Poézis négy nemeiről írt Czikkelyedben ezeket a’ rendeket: mellyeket az ostobaság Századjának példája után a’ Tordai Lantos hozza szokásba az ize-veszett füleknél, kihagyom. Ha ez elmarad, egyéb ítéleted a’ Leoninus versekről bizonyosan tetszeni fog. Fogna az külömben is, de azon kifejezések igen sértének. – Nevezük azokat csak Leoninus verseknek, ’s maradjon-el Torda. Külömben is, Zrinyi, jelességéért, Sylvester, Ráday kezdésekért megérdemlik a’ nevezet-kezdését, Torda, a’ Leoninisták silány serege között vész-el. Mivel egy leveledben Gyöngyösy iránt felszabadítál, ezt is, hiszem, megengeded.” Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1814. nov. 16. *KazLev*, XII, 187.

szemalmák' helyébe üveg szemeket rakna, az Isten' lobogó üstökét (wallendes Haar) a' márványról lefaragtatná 's helyébe egy undok parókát tenne.'²⁶⁸

Az ítéletével lényegében változatlan marad: a leoninus ellenérvei ugyanazok (a szépség befogadására nem alkalmas, a klasszikusokon nevelkedett jó ízlés nem fogadhatja be őket, mindössze tanuláson, a mesterség gyakorlásán alapszik, de a fantázia kibontakoztatására nem alkalmas) és teljesen azonos az a groteszk esztétikai kategóriájával leírható kép, melyhez Kazinczy a versformát hasonlítja. A groteszk kategóriája alá tartozó képek egyébként is gyakran feltűnnek a leoninusok jellemzésében (erre hamarosan látni fogunk néhány példát). Újdonság viszont az, ami az idézett levél tanulsága szerint Döbrentei tanácsára kerül a szövegbe:²⁶⁹ Kazinczy elhallgatja Gyöngyössi nevét és a *korcs monstrum* kifejezést elhagyja, az *ízevesztett füleket* pedig a *poézis belső becsét* nem ismerőkre cseréli. A változtatások két szinten fejtik ki hatásukat. Egyrészt a név elhagyása a regionális elvárásokhoz alkalmazza a tanulmány mondanivalóját (a folyóirat-kultúráról szóló fejezetben arra is kitértem, hogy Döbrentei hogyan foglal állást a kérdésben): Gyöngyössit éppen Kolozsváron nem ildomos explicit kritikával illetni. Nyilván a támadást Gyöngyössi elérte. Másrészt viszont váltás mutatható ki abban, hogy az ízlésre való hivatkozás esztétikai paradigmája²⁷⁰ itt már a költészet belső becsében hívó koncepcióban fogalmazódik újra. Ennek a szemléleti különbségnek Kazinczy nézetei evolúciójában ugyanúgy kereshető a magyarázata, mint abban is, hogy Gyöngyössi 1803-as védekezése éppen az ízlésparadigma egy kései és kétségkívül ekkorra már korszerűtlen – vagy még inkább nem esztétikai szövegek alapján tájékozódó – megfogalmazását jelenti. A Tudományos Gyűjteményben megjelent nekrológ jóval türelmesebb hangvételű: Gyöngyössit ugyan a „leoninista verselők vezéréként” nevezi meg, viszont a halálhír megfogalmazása az ítéletételtől való tartózkodást vonja maga után.²⁷¹

Mint ahogy Kazinczy Ráday Gedeonra utal a leoninus-vita kezdeményezőjeként, s a szakirodalomban arra is történik utalás, hogy a gróf Gyöngyössivel is kapcsolatba szándékozott lépni, a Ráday-féle támadások története különlegesen izgalmas kérdés. Ráday Gyöngyössinek írott levele nem maradt fenn. Hogy meglehetett, arra Gyöngyössi előszava is utal:

²⁶⁸ Kazinczy Ferenc Romy Károly Györgynek, Széphalom, Gegend von Tokaj den 8-ten April. 1807., KazLev, IV, 547–548. A másik verziót lásd a 181. jegyzethez tartozó idézetben.

²⁶⁹ Döbrentei megjegyzésének van egy további vonatkozása is. 1815 februárjában Döbrentei átküldi Kazinczynek Sági Ferenc levelét, melyben Sági amiatt panaszkol, hogy Kazinczy recenziói elriasztják az Erdélyi Múzeum olvasóit. Kazinczy megjegyzése szerint „kezemhez a' Vitkovics asztalánál jöve 1815. apr. 19. hol azt a' Vendégeknek azonnal felolvasám”. Lásd MTAK Kéziratár – Magyar Ir. Lev. 4^o117 X.

²⁷⁰ Kazinczy esztétikai nézeteinek változásáról és ízlésfogalmáról lásd CSETRI L. 1990: 122–126.

²⁷¹ Az MTAK Kéziratárában fennmaradt Gyöngyössi két 1816-os Kazinczyhoz írt levelének Kazinczy által széljegyzetelt változata. A leveleket Kazinczy a *Glottomachusok* kötetbe illesztette. Erről részletesen lásd CZIFRA 2008b. Gyöngyössi levelében Kazinczy a következő szavakat húzta alá: „Hogy pedig a' Leonina formára-is hajottam azután, annak oka volt a' Magyar közönségnek akkori közönséges iz-erzése, mellynek semmi nem volt kedves, hanem ha étele tsemegével trágyázattott. [...] Meg-vallom azt sem láthatom által, hogy ha a' Rimet, vagy cadentiát örömet meg-szenvedjük...[...] Ha a' régi görög építményeknek formája a' mostani Europai modal nemely-részében egybe foglaltatik és formaltatik, ha egy Antik-kép egy uj módj szép szép rámba téteti... [...] ... annál tökéletesebbnek tartom a' Nyelvet, mentől több formakra szabattathatik.” Magyar Ir. Lev. 4^o117 66/67 Tordai Predikator Gyöngyössi János Úr levelei. A Kazinczy által használt szobormetaforának itt egy másik verziója bukkan fel. A Czifra által végigvitt érvelést, miszerint a teljes kötetet a korszakban apoloگیként olvasták, az aláhúzott részek is alátámasztják. Ugyanakkor a cimbén rejlő harcászati metaforika szintén tanulságos a korábban felvetettek szempontjából.

Semmitől-is inkább nem tartok, minthogy a' Deák formára szabott, de mindenik rendnek közepén és végén meg-egyező hangon járó *Distichon*aikkal sok Tudósaink előtt kedvet nem találók; minthogy már ezt mind tsupa hírből, mind levelekből nyilván tapasztaltam; sőt én-is ez által a' porban jádzó gyermekek közé töllök számlálatomat.²⁷²

A szakirodalom bevett állítása, hogy Ráday egyszerre próbált Édes Gergelyre és Gyöngyössire hatni a *Parnasszusi leczkével*.²⁷³ Ugyanakkor viszont a fennmaradt Gyöngyössilevél híján az események időrendjén mégiscsak érdemes elgondolkodni. Mikor figyelmeztette Ráday Gyöngyössit a leoninus ártalmasságára? 1792-ben Édes némileg félreérthetően fogalmaz Ráday versének újraközlésekor: „Ezt írta b. e. GRÓF idősb RADAY GEDEON Úr a' korona-örzöne atyja és nékem, mint Gyöngyösi János Úr követőjének, úgy küldötte meg 1792-benn egy más hoszszasabb Levéllel”.²⁷⁴ A verses levél alcíme azonban egyértelműen utal arra, hogy címzettje „T. T. Gyöngyösi János.” A Kazinczy levelekben arra is utalás történik, hogy Ráday már korábban intő verset írt Gyöngyössinek. Annak azonban, hogy Gyöngyössinek korábban külön levél ment volna, éppen az események időrendje mond ellent. Kazinczy fent idézett levele, melyben Ráday Gyöngyösi-ellenes verseire hivatkozik, 1786-ban már tud ezekről a szövegekről, 1789-ben pedig a Magyar Museumban a jelzett vers meg is jelenik. Valószínűnek tartom, hogy Ráday azon való tűnődése, hogy megküldje-e Gyöngyössinek a levelet, ekkor a nem javára dőlt el és a Magyar Museumban a névtelen támadás mellett döntött. A *Dieneshez* című vers a szerző és a megtámadott nevének feltüntetése nélkül jelent meg. 1792-ben feltehetően azért kellett megismételni a támadást, mert 1790-es évszámmal megjelent Gyöngyösi első verseskötete (ez a kötet 1791-ben került forgalmazásra – a kiadás körülményeiről szintén Gyöngyösi folyóiratokbeli jelenlétéről szóló fejezetben szóltam részletesebben). Ráday tehát mindössze másodsorra engedett a direkt felszólításra való felhívásnak, nem sokkal halála előtt (1792. augusztus 6-án következett be).²⁷⁵ További kérdés tárgyat képezheti az is, hogy miért az egy *Dieneshez* című versről van tudomásunk, holott Ráday idézett levele többes számot használ versei említésekor. A kérdésre a Magyar Museum szintén választ ad. A III. negyedben egymást követően jelenik meg névtelenül három olyan vers, mely „a felettébb szokásba jött ortza festés ellen” íródik. A versek a Ráday-kiadásokban²⁷⁶ jelen vannak, a szerző identitása nyilvánvalóan a folyóirat szerkesztői előtt nem volt ismeretlen. A három szöveg után hét oldallal – szerzői névvel megjelent versekről van szó – újabb ismeretlen szerzőjű vers következik,²⁷⁷ a szóban forgó *Dieneshez*, melyben a következő olvasható:

[...] Hidgyed valaki maga versét // Kelletnél fellyebb szereti tisztázni, az úgy jár, //
Mint ama orczáit vakoló Dámátka, ki-mentül //Több pirosítóval keni képét, annyival
otsmányb;

A fel nem tüntetett szerzői névvel megjelent szövegekből kirakható a támadások egy olyan verziója, melyben Gyöngyössit nem direkt módon támadják és a támadások egyik része

²⁷² GYÖNGYÖSI 1790: 9.

²⁷³ A hipotézishez lásd TOLNAI 1892: 72. MÁTÉ I. 2004: 78.

²⁷⁴ ÉDES 1803: 180.

²⁷⁵ Ráday levelének pontos keltezése ismeretlen, annyi tudható, hogy 1792-ben íródott és, hogy Édes Gergely 1792 júniusában válaszolt neki. Édes megjegyzése szerint Ráday további támadást tervezett: „Ezen mentség ellen az öreg Méltóság folyóbeszédben eléggé tüzesenn kikelt. [...] fenyegetett hogy versekben még keményebben fog támadni bennünket: de fájdalom! ezen Levele után az irigy halál nem sokára kiragadta az élők közül.” ÉDES 1803: 190.

²⁷⁶ RÁDAY 1892: 93–95.

²⁷⁷ DEBRECZENI 2004: 65.

metaforikusan vonható a korpusz keretébe egy olyan vitastratégia értelmében,²⁷⁸ melyről később Ráday is le fog mondani. A leoninus kérdése tehát az arcfestéssel kapcsolatos vitákkal is összekapcsolódik, s olyan perspektívába kerül, melyben művelése a mérték elleni vétés kategóriáját meríti ki. A mértéktelen sminkelés kritikája azért van jelen a Magyar Museum II. negyedében, hogy felerősítse a rimes hexameterek elutasítását, mintegy megadja annak az erkölcsi diskurzusokban megjelölhető párját. Ez az összefüggés amiatt is izgalmas lehet, hogy Gyöngyössi a leoninus gyakorlatát a női olvasáskultúra horizontjában helyezi el.²⁷⁹ Vagyis a női erkölcs védelme és a leoninus kritikája egymással összefüggő fogalmak. Valószínűleg ebből az érvelésből származnak Kazinczy későbbi groteszk képei is. A leoninus és piperészkedés összehasonlításának metaforáját Ráday Édeshez írott versében is megőrzi.²⁸⁰

A Magyar Museumban közölt szövegnek két további vonatkozása is van. A Museumban ezzel még nem zárult le a leoninus-ellenes kampány. Ráday viszonylag diszkrét támadását²⁸¹ két további állásfoglalás követi. Az egyik Kreskay Imre Metastasio-fordításához írott előszavában kap helyet. A Museum kritikái kiadása szerint Kreskay álláspontja nem ítélte el egyértelműen a leoninust, a szerkesztett verzióban viszont olyan lábjegyzet kapcsolódott össze a főszövegbeli érveléssel, mely egyértelművé tette a verstípus negatív megítélését. Ráadásul Kreskay szövege az időmérték magyar nyelvvél való kompatibilitásáról szól, a leoninus kérdését nem is érinti.

Én RÁJNISnak, SZABÓnak, és RÉVAInak verseit olvasván, tagadni nem merészelem, hogy a' Magyar Nyelv a' verselésnek ezen új mértékre vett módgyában, kivált a' hatos versben, a' Deáknak méltóságához minden Európai élő nyelvek közül, (mellyeket értek, 's a' melyek effélében gyakorlották magokat) leg-közelebb járúl. De az a' kérdés, mely Európai nyelvben, ki-vénen a' Deákat, állatták a' Versben-szólásnak módgyát Görög lábakra?²⁸² Én nem fogom irigyleni Nemzetemnek, ha a' Vers-szerzésnek ezen új, és más Nemzetek előtt ismértlen módgyában tökéletességre juthatand; de mind addig ugyan-tsak Őseim' nyomdokin maradok, 's e' módot méteyl helyett balzsamnak nevezem: amaz pedig úgy nézem, mint-ha egy Szittyai lakost látnék Párisi rántzokban negédeskedni.

²⁷⁸ A konkrét támadástól való tartózkodása talán személyiségjegyekkel is motiválható. Kazinczy emlékezésében ez áll (természetesen tisztában vagyok a pszichologizáló érvelés hátrányaival, mint ahogyan azzal is, hogy Rousseau említése ebben a kontextusban nagyon is megkérdőjelezi az állítások komolyan vehetőségét – lehetőségként azért megfontolandó): „A ki Rádayt látta, ezzel a nagy világba nem illő együgyű lélekkel, képzelheti Rousseaut. A francia bölcsnek nem volt ennyi és ilyen gyengéje, de a magyarnak nem volt epéje, mint a franciának.” KAZINCZY É. n.: 12.

²⁷⁹ A női közönség jelentősége a neohumanista szerzőknél is feltűnik: BALOGH 2007: 165–179; FÖRIZS 2009: 97–98.

²⁸⁰ „Illy alacsonyással verset piperézni...” ÉDES 1803: 181. Édes válaszában továbbviszi az iges metaforát: „mégis becsesebb volt / Munkájok mint bár mily” ekkhóval piperézt / Versesztink; mivel akkor még a' vesztegetett ész / Bénémmaszlagoló Parnaszszus berkeit. Ügyde / Mit tehetünk egyebet már a' mai kényes időbenn / A' mikor a' rendes Költők, a' mostani Módit / Szeretlen óhajtó népnél, elbecstelenedtek? / A' mikor a' jó ész mene tőlünk számkivetésbe / És mikor a' szemekis külső cifrának örülnek, / 'S a' fülek a' hangbann kiívánnak holmi cikornyát.” ÉDES 1883: 187–188.

²⁸¹ Diszkrét abban az értelemben, hogy nem említi név szerint a támadott személyt. Viszont a vers utolsó sora („Istenem! e' méteylt háritsd el a' Magyaroktól.”) éppen a vehemens állásfoglalást bizonyítja.

²⁸² Nem tsak a' Deákok, hanem több most-élő Európai Nemzetek-is írtak, 's írnak a' Görög mérték szerint Verseket; [...] Jobban szeretik 's betsülük azonban mind magokat, mind pedig anyai nyelveket, hogy-sem azt, az úgy nevezett *Leoninum* versekre, a' régi tudatlanságnak ama' szomorú maradványaira, le-aláznák; melyek egynéhány esztendőktől fogva a' mi Hazánkban-is némellyeknél kedvet találni látszanak. Mi leg-alább, kik külömben mind a' Görög 's Deák mértékre vett, mind az egyenlő szó-tagokkal végződő verseknek, (tsak igaz poétai tüzzel 's ízléssel készítve legyenek) minden elő-ítélet nélkül való kedvellőji vagyunk, a' verselésnek ezen most-nevezett nemét gyermeki játéknak tartjuk, és éppen meg nem foghattuk, miként találhatta, egy olyan tudós és szép tehetségu Férjfiú, a' millyennek GYÖNGYÖSI János Urat lenni ismértjük, ilyen, 's több efféle, versben gyönyörűségét [...] Jegyzése a' MUSEUM' Ki-adójinak.” DEBRÉCZENI 2004: 169–170.

Kreskay álláspontja a lábjegyzet által átminősül, s e lábjegyzet éppen amiatt izgalmas, mert a szöveghez fűzött összes többi szerkesztőségi megjegyzést Batsányi János szignálja akár a teljes név, akár a monogram feltüntetésével, itt azonban a múzeum kiadói testületként lépnek fel, ítélettelük kollektív és megmásíthatatlan, a szerzői intenciónál is inkább nyom a latban. Ráadásul Kreskay idézetének utolsó mondata megőrződik egy egészen más összefüggésben is és egyértelműen a leoninusra vonatkoztatva: Virág Benedek *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* című munkájában.²⁸³ A párizsi ráncokban negédeskedő szittyia lakos ismét egy olyan kontextust idéz fel, mely a piperészkedéssel szinoním és leginkább Orczy Lőrinc alakjához²⁸⁴ köthető (de Gvadányi Józseftől Dayka Gáborig és Kazinczyig számos más propagálóját is idézhetnénk) – a magyar viselet megőrzését. Ebben az érvelésben az adekváció elve alapján születnek döntések és ennek az elvnek az alkalmazása ismerhető fel Kreskay érvelésében is. Virág Benedek monográfiája éppen arról a jelenségről értekezve, melyet Kreskay a metaforával megbélyegez, kiemeli a leoninust az egyébként nagyon pozitívan megítélt magyar nyelvű római mértékre írott versek közül, és csak erre vonatkoztatja. Hogy mennyiben tudatos a ferdités, illetve mennyiben a Museum szerkesztőinek jól elhelyezett lábjegyzetének hatása, hogy Kreskay érvelésének teljes menete megváltozott Virágnál, ma már kinyomozhatatlan. Viszont látható az, hogy a piperészkedés diskurzusának másik aspektusa is érintett a kérdésben, a viseletbeni ösiség.²⁸⁵ Virág Benedek ítéletének korábbi vonatkozásai is vannak, ráadásul Gyöngyössi 1803-as előszava reflektál is erre a kritikára. A *Horátiusz Poétikája* előszavában említi Virág Gyöngyössi 1790-es előszavának azt a tételét, hogy a kádencia antik versmértékkel való kombinálása főként a nőközönség ízlését célozza meg. Virág érve éppen a nőközönség sértését látja ebben az elvben. A római mértékre írott vers számára az *új út*, egyfajta professzionalizmus garanciája.

A másik vonatkozás Édes Gergely állásfoglalásáé. Édes pozitívan ítéli meg Gyöngyössi költészetét, és ő az egyetlen, aki a Tordai Leoninus panteonizálását 1818 után is vállalja. Gyöngyössi magatartásával összevetve azonban egészen más utat választ verstani nézetei propagálására. Egyrészt nemcsak verseinek közlésével, hanem az egyes versek megkeresésével és a levelezési viszony folyamatos fenntartásával. Kazinczyval az 1790-es évektől Kazinczy haláláig leveleznek. Ráday intéséhez való viszonyulása a szakmai vita feltételeinek elfogadását jelenti, illetve azok nagyközönség előtt való vállalását. A leoninus védelmében felhozott érvei Gyöngyössi érveivel képest kevésbé tág spektrumban fogalmazódnak meg: az ízlésfejlődéssel és fejlesztéssel, illetve a közönség elvárásaihoz való alkalmazkodás elvével állnak összefüggésben. Azonban a dialógushelyzet vállalása, Ráday levelének reprezentációs szándékkal való felhasználása²⁸⁶ és az irodalommal való szakszerű foglalkozás hívei közötti folyamatos jelenléte másfajta megítélést biztosítanak neki, mint Gyöngyössinek.

²⁸³ Nagyon vettettel abban, kedves *Gyöngyösim*, hogy a' tisztelettel említendő *Rádai* 1792-ki hexameterait, melyekkel az igaz SZÉPSEG elfogadására ösztönzött, szívedre nem vetted. Igen hasznos tanácsot adott, hasznosabbat, mint a' ritmusa fülű emberek, mint p. o. az, ki *nagy ellensége volt a' Görög és Római módon írt magyar Verseknék*; akár az, ki *egy szittyai lakost látni* nem akart, *Párisi rántokban negédeskedni*; és kinek sokkal *egyenesebb és részre hajlás nélkül való – ítélete* neked most is tetszik. Tisztelet, bötsület ezeknek? Vajha nagyobb volna benne a' SZEPNEK érzése! – Vedd jó néven barátságos soraimat; ély, 's ébreszd a' vitéz *Tuhutum* szerentsésb órában született Onokáit! VIRÁG 1804: 71. A szerző kiemelése.

²⁸⁴ Lásd BÍRÓ 2003: 70–71.

²⁸⁵ Ezek az aspektusok a hagyományközösségi narratíva S. Varga Pál-féle modelljében megférnek egymás mellett. S. VARGA 2005: 288–289.

²⁸⁶ Édes 1803-as kötetében a Parnasszusi lecke mellett a Keservek II. kötetében Rádai Gedeon halálakor argumentummal is szerepel egy vers. Annak a végére Édes beilleszt egy másik halotti búcsúztató verziót ezzel a

Kettejük viszonya szempontjából lehet izgalmas Gyöngyössi 1790-ben Édeshez írott levele, mely kontextusa nélkül maradt fenn, Édes sem korábbi, sem válaszelevelét nem ismerjük. A levél keletkezésének időpontja arra a periódusra tehető, amikor Gyöngyössi János első verseskötete Bécsben Szacs vay által kiadatik. Édes levelében információkat küldött Gyöngyössinek azzal kapcsolatban, hogy Szacs vay hol tartja a Gyöngyössi-versek kinyomtatott példányait, és megpróbált vizsályt szítani szerző és kiadó között. A levélre adott válasz már amiatt is izgalmas, mert kiderül belőle, hogyan is zajlott a Magyar Múzsza ajándékaként szétküldött Gyöngyössi-kötet kiadása. A tordai szerző nem egyszerre küldte fel Szacs vaynak a teljes kötet kéziratát, hanem a verseket különálló kis csomókban juttatta el hozzá folyamatosan, bizonyára olyan időközönként, ahogyan haladni tudott a javítással. Az egyes íveket Szacs vay kinyomta és a hírlappal együtt kiküldte a megrendelőknek, a teljes kötetet utólag illesztette össze a különálló árkusokból.²⁸⁷ Édes – a szerző és a kiadó közötti egyezséget nem ismerve – arról ír Gyöngyössinek, hogy verseinek példányait Bécsben jártakor a szemétkben látta heverni, és megpróbál bizonyítékokat felhozni amellett, hogy Szacs vay át akarja verni. Gyöngyössi elutasítja a Szacs vayra vonatkozó vádakat, mégpedig kapcsolatuk tartosságára hivatkozva („melyekkel ellenkezőket valamíg bizonynyal nem tapasztalok, a minthogy azt épen nem is reményelem, mind addig a minden erkölcsöknek regulái engemet hozzá köteleznek; még pedig a mint hiszem, örökösén”),²⁸⁸ illetve egy olyan magatartásmintát is propagál, melyre előszavaiból is több példát hozhatnék. És ez a vitahelyzet türelemmel és erkölcsi alázattal való kezelése, mely nem az igaz ügy szolgálatának Kazinczynál Czifra által azonosított krisztusi pózával azonos,²⁸⁹ hanem a felebaráti szeretet elvére vezethető vissza.

azonban míg én Szacs vait szeretni meg nem szünöm, az urat úgy is becsülni kész vagyok, a mint a szeretetnek regulái következnek. // Leveleit az úrnak jó szívvel olvasom; csak hogy azok csendes tüzsel írottak legyenek; mivel én azt az ingyen kegyelmet vettem, melyet a poézisnál is feljebb becsülök, hogy legkisebb felebarátomnak megsértődésére is igen érzékeny vagyok.²⁹⁰

A barátságra, a felebaráti szeretetre és a kipróbált viszonyok elsőbbségére való hivatkozás az előszavakban is visszatér. Édesselel ellentétben Gyöngyössi nem a literátori barátságokra alapozza auktori biztonságát, hanem azokra a személyekre, akikhez személyes tapasztalatok kapcsolják. Gyakorlatilag az előszavak struktúráját is e köré az elv köré építi: egy kipróbált közönség tetszését nem adja fel az eleve támadó hangvételű kritikáknak való megfelelésért, és e közönség védelmében építi fel érvelését. Kazinczyval szembeni ellenérzése is, melyre id. Szilágyi Ferenchez írott leveléből következtetünk, szintén erkölcsi megítélésre, az önszeretet Gyöngyössi szemében vállalhatatlan morális hibájára vezethető vissza. Éppen ezért érdemes Édes Gergely magatartását és Gyöngyössiét kontrasztba állítani egymással, hiszen mindketten református lelkészként tevékenykednek, s ez az erkölcsre hivatkozó érvelés azonban

megjegyzéssel: „de ezt azért hagyám kidolgozatlan ’s azért vetém-el, hogy még hólta utánis megne sértsem ezen nagy embernek hamvait, a’ ki életében a’ Leoninus verseknek olly nagy ellensége volt.” ÉDES 1803: 74.

²⁸⁷ „Hogy csekély munkáimat oly szálíngozva és halkal adogatja ki, az épen az én akaratomból és tartozásomból esik, a ki terhes hivatalom miatt csoportul felküldenem nem érkezem az írást. De azonban elégséges nyomtatott exemplarok állnak készen, melyek a nyomtatás végén, egész darabban is kezembe jönek, s másoknak is, kiknek tetszik.” ABAFI 1881: 140.

²⁸⁸ Uo.

²⁸⁹ CZIFRA 2008a: 473–474.

²⁹⁰ ABAFI 1881: 140.

csak Gyöngyössinél ismerhető fel. Illetve a literátorokkal kötött barátságok elmaradása – sőt, e levél hangvételéből ítélve, a kapcsolat felvételének pillanatában, elutasítása – a korszakban mindenképpen egyedülálló. Az a néhány levél, mely Gyöngyössitől fennmaradt, ennek a stratégiának a következetes végigvitelére enged következtetni: a nagy autoritással felszólaló személyeket erkölcsi elvek alapján megítélni, illetve a levelezést, kapcsolattartást a Gyöngyössi által lefektetett elvek szerint végigvinni. Pálczi Horváth Ádámhoz 1789-ben írt levelében ugyanez a magatartásforma ismerhető fel.²⁹¹

Ezzel párhuzamosan Gyöngyössi János két nyilvánosság előtti szereplése meglehetősen kontextus nélküli: első verseskötetének, majd harmadik verseskötetének előszavában védekezik a támadások ellen. Egyetlen vállalkozáshoz sem társult az akkori irodalmi viszonyok között komolyan vehető, tudományosan elismert szaktekinély.²⁹² A további vita lehetőségét pedig Gyöngyössi éppen a vitaszituációban megnyilvánuló személyiségjegyek összeférhetetlenségére hivatkozva utasította vissza. Az előszavak között már terjedelmi szempontból is jelentős különbségek vannak: az 1803-as kötet ötven oldalas előszava²⁹³ jóval meghaladja az 1790-es hosszabb,²⁹⁴ illetve az 1802-es kötet²⁹⁵ bevezetőjét. S míg az első előszóban a vitákra felszólító levelekben jelöli meg Gyöngyössi a válaszdadás szükségességét, a későbbi előszó éppen a leoninus védelmében hozzá érkezett levelekre utal. Emiatt is sajnálatos a Gyöngyössi hagyaték szétszóródása, mert ezekből a levelekből rekonstruálható lett volna a leoninus-vita másik aspektusa, a magánlevelezésekben zajló. Tételezen hivatkozik a *Kassai Museumra*, Virág Benedek *Horátzius Poétikájára*, s idézi is a Magyar Museumban megjelent és korábban tárgyalt lábjegyzetet egyetlen módosítással: elhagyja a képességeit dicsőítő passzust. A támadások lényegét két tételben kivonatozza:

Melly le-írásban e' két nevezetes Ítélet-tételt találom: *Először*, Hogy az olyan Vers'-neme, melynek egy példája –is említetik, olly idétlen légyen (ezt pedig erőltette ennyire a' *Leonina* formának, vagy az egymásnak hasonló hangon meg-felelő végezeteknek kedvellése) melyben egy jó ízlésű Hazafi is méltó gyönyörűségét [!] nem találhatja. *Másodszor* Hogy mind azok valakik azt a' formát kedvellik, annyival inkább írják, gyermeki Ítélettel bírók, és tudatlanok légyenek. Nem szeretnénk sem én, sem azok, úgy tartom feles számmal, a' kik velem együtt e' vers formának született nyelvünkön kedvellői, hogy gyermekekeskedésnek, és tudatlanságnak bélyegével a' miatt meg-bélyegeztessünk annyival inkább hát illendőnek tartottam, e' kérdés felől egy felelettemmel próbát tenni.²⁹⁶

Már az előszó felütése is arra hivatkozik, hogy írójának nincs új mondanivalója a kérdésben, viszont a megismételt támadások miatt kötelességének érzi a válaszdadást. Ezt a nem

²⁹¹ Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. október 29. KazLev, I, 484–485.

²⁹² Szacsavay irodalmi kérdésekben nem vették komolyan. 1817-ben Kazinczy két levelében is elmeséli azt, hogy Szacsavay hogyan vélekedett a *Tövises és virágokról*: „Ellenben Epigrammjaimat, melyek felől a' szegény Szacsvai egy nyomtatatlan Recensiójában az Erd. Muz. első Füzetének azt mondá, «hogy ha olly verseket volna kénytelen olvasni, bänná hogy olvasni megtanult»; valamikor kezembe akadnak, olly örömmel olvasom, mint ha más írta volna. Ezt nem rettegtem kimondani, mert én itt is mint mindenütt máshol, inkább akarok vétkesnek találatni mint hamisnak. A' hiúság, a' góg, a' pöffedtség felette neveltséges gyengeség, kivált midőn el akar rejtezni, 's olly setén rejt-e magát hogy minden lépten kilátszik: a' hamisság nem neveltséget hanem útálatot, borzadást és rettegést érdemlő nem gyengeség, hanem vétek, 's a' világ' Bölcei által annyira csudált szerénység igen jól tudjuk mit ér.” Kazinczy Ferenc Bölöni Farkas Sándornak. Szépalom, 1815. október 22. KazLev, XII, 241–242.

²⁹³ GYÖNGYÖSSI 1803: I–LII.

²⁹⁴ GYÖNGYÖSSI 1790: ívjelezzéssel, tizenkét nyomtatott oldal.

²⁹⁵ GYÖNGYÖSSI 1802: ívjelezzéssel, négy nyomtatott oldal.

²⁹⁶ GYÖNGYÖSSI 1803: III–IV.

létező új mondanivalót mégis ötven oldalra rúgó szövegben képes összefoglalni. Az idézet mondanivalójában is leginkább az a meglepő, hogy a szerzőnek nincsen tartalmi kifogása az ítélettel kapcsolatban, normativitása, a kirekesztés és megbélyegzés gesztusa az, mellyel vitába száll. Nem a versformát védelmezi/támadja, mint ahogyan az a viták nagy részében lenni szokott, hanem azt a közösséget, akinek ízlésének alapvető összetevője. Az ízlésítélet relativitásának tézisért hozza elő, mely az 1790-es előszónak is kiindulópontja volt. Ebből a téziséből ebben az esetben az következik, hogy senki sem nevezhető ki bírának az ízlés dolgában, mely elv Kazinczyval szembeni ellenérzésének is egyik alapösszetevője lesz. A kérdés mellett ezúttal éppen a klasszikus időmérték magyar nyelvre való alkalmazásának vitáira hivatkozva érvel és kimutatja Péczeli József, Horváth Ádám, Rájnis József, Virág Benedek, Kreskay Imre elképzeléseinek különbségét. A megítélésekben rejlő különbségek következő csoportját az egyes nemzeti poézisok verselési rendszerei adják: Gyöngyössi a görög-római és a német verselési formák példáját hozza fel. A fentebbiekben idézett és a római mérték-kádencia összeférhetetlenségét példázni hivatott groteszk képekre ő a viseletből hoz ellenpéldát.²⁹⁷ Teszi ezt akkor, amikor a különböző viseletek magyar viseletté való egyeztetése éppen olyan akut kérdés volt, mint az adekvát magyar versnemeké, csak éppen fórum nem volt, ahol az érveket szisztematikusan egymás mellé rendezni lehetett volna. Gyöngyössi további példái is az öltözetek, a gasztronómia, a nemzeti szokások területéről származnak, s a kritikából idézett szövegrészekkel szemben repetitíven hozza fel a kirekesztés erkölcsileg igencsak megkérdőjelezhető elvét. Ha ezt az előszót a korszak egyéb érvelő szövegeivel hasonlítjuk össze, az egyidejű egyidejűtlenségek tapasztalata a legerőteljesebb. Az érvek szerkezetéből, a képek jellegéből, a hivatkozott példákban az elszigeteltség, a többi szerzőtől különböző nyelvet beszélő verselő tapasztalata érzékelhető leginkább. A barokk prózai nyelv elemeinek megőrzése a halmozott, de azonos jelentésű concettókban követhető, mely a korszakban egyedülálló. Egyetlen példa:

mint a' törvénytelen ágyból származott gyermek sem lehet ő magára nézve megvetendő, mert lehet azt jól és törvényes móddal használni az emberi társaságban. Használjuk mi is ezt a' szüleményt, a' mi nyelvünkben, melynek ízlése azt bé-veheti, 's gyönyörködéssel szenvedí.²⁹⁸

Ugyanakkor szintén az izoláltságra utal a *gustus* relatív volta melletti érvelés, melynek elméleti kontextusa visszakereshetetlen. Gyöngyössi elképzelése valóban páratlan, azonban éppen páratlanságában anakronisztikus, nem azt a nyelvet beszéli, melyet pályatársai. Ennek a különbségnek egyik oka éppen abban a lelkeszi szerepvállalással összefüggésben álló nézetrendszer lehet, melyet a korábbiakban osterwaldi eredetűnek neveztem. Ugyanakkor elgondolkodtató az is, hogy mialatt ugyanazokat a hírlapokat és folyóiratokat olvassa, mint támadói, ugyanazzal a klasszikus verstani műveltséggel rendelkezik, az általa kidolgozott nézetrendszer még párhuzamosságot sem mutat azon szerzők nézeteivel, akiknek szövegeit olvassa. Ilyen szempontból is tanulságos lehet: a regionális irodalmi termelés, mely nem keres kommunikációs lehetőségeket, illetve azok meglétekor saját szabályrendszer szerinti elbírálást

²⁹⁷ „Ha én a' Német módból egy kaputot vészek, és azt Magyar Nadrággal 's tiszmaival egyben-foglalom, mert így e' kettőt egygyütt magamnak alkalmasabbnak találok; azért engem senki helytelenséggel nem vádolhat.” GYÖNGYÖSSI 1803: IX–X.

²⁹⁸ GYÖNGYÖSSI 1803: XVI. Az idézetnek éppen az az izgalmas vonatkozása, hogy a törvénytelen gyermekről szóló, a korszakban igencsak elterjedt viták ismerete nem érzékelhető mögötte. TÓTH I. 1991.

követel meg, már nem életképes. A valóban terjedelmes előszó a mondanivaló 8 pontban való összegzésével zárul, s a példaanyagot leszámítva, ezekben a sorokban valóban nincsen olyan tartalom, mely már az első, 1790-es előszóban ne lett volna ott: 1. a magyar poézis fő jellemzőjét nem a rimeléssel azonosítja; 2. a latin rimes időmérték meg nem léte nem elegendő érv amellett, hogy magyarul se gyakorolthassák a versforma; 3. az általa alkalmazott verselési technika a magyar versrendszer gyarapítását szolgálja; 4. az időmérték rimeltetése nem áll ellentétben a vers tökéletességével; 5. a nemzeti verselésben leginkább a diverzitásban látja a fejlődés lehetőségét; 6. a leoninus elleni támadás a magyar nyelv elleni támadás is; 7. a leoninusnak felróható nehézség a gyakorlás hiányával magyarázható; 8. a „poétai tsata-piatz” legjobban akkor működhet, ha az írók megbékélnek egymással.²⁹⁹

Érvelésében követhető egy olyan toposz, mely a korszakban még egyes szerzőknél felismerhető: a magyar nyelvű költészet fejlődésének korszakaié. Gyöngyössi folyamatosan a fejlődés első fázisának jelenségeként utal a leoninusra (impliciten elismeri tehát a gyermekség vadját), s a versforma létjogosultsága még nem feltétlenül jelent életképességet. Ezzel kapcsolatban idézi az orvos metaforáját, aki az ártó, de a betegnek kedves íztől nem tilt el, hanem beépíti azt a „nyavalya” kezelésének folyamatába. E visszatérő kép, a „nevendékeny gyermek magyar Apolló”, a „nemzeti vers-írás piross reggele” stb. éppen Virág Benedek munkájával állítható összefüggésbe, aki úgy látja, hogy a magyar költészet a gyermekkorból a felnőttkorba jutott. Ismételt az izolált szemléletmód láttatja ily módon a kérdést Gyöngyössivel? A populáris művészeti formák ellen támadás központi kategóriája, verselés mennyiségi szempontú megítélése is azonosítható Gyöngyössi retorikájában:

De szinte el-felejttem, hogy mostan Elöl-járó beszédet, nem pedig Verseket írok. Szinte túlléptem a’ rendes határon.³⁰⁰

Innen nézve lehet izgalmas az is, hogy az erdélyi tudományos intézményrendszer debütjeként számontartott Aranka György-féle³⁰¹ vállalkozások megkerülték Gyöngyössi személyét. Holott arra igenis van adatunk, hogy Gyöngyössi megpróbálkozott azzal,³⁰² hogy kapcsolatba lépjen velük. Aranka György levelei között azonban levelei nem maradtak fenn. Gyöngyössi marginalizáltsága az erdélyi tudományos közösségen belül is érvényes, az a közösség, melyre többes szám első személyű érvelését alapozza³⁰³ ennél kisebb, illetve az alatt, ezzel párhuzamosan szerveződő nem professzionális olvasói bázis.

Vitairatok és médiumok

²⁹⁹ GYÖNGYÖSSI 1803: L–LI.

³⁰⁰ GYÖNGYÖSSI 1790: A’.

³⁰¹ Egyébként Aranka György 1806-os verseskötete is az olvasói rétegék elvére hivatkozva utasítja el a leoninust: „A’ mely szép elme ezzel a’ két vers’ nemével az Hexameterrel és Distikhonnal magát, és nevét, kivált a’ jövő nyom előtt, mely a’ személyes Érdemeket csak a’ munka érdeméről ítéli meg, esméretessé akarja tenni: írjon Kadentziás Hexameterket és Distikhonokat; elérí tőljárt. Mint emez Ékesenszöllás’ Attya, Juvenalis szerint, ama’ Versével O fortunatum natam me Consula Romam. Ezekbenn az ugród versekbenn a’ Kadentzia nem szabad. Ha a’ gyermekek, némely aszszonyok, és együgyű emberek kedvellik: ez annak bizonyosága, hogy megcsalattak. És őket megcsalni, rossz izre vezetni ’s szoktatni; annál vétkesebb dolog.” ARANKA 1806: VI–VII.

³⁰² JANCsó 1969: 61.

³⁰³ Az 1790-es előszó zárlatja alkalmazza először a többes szám első személyű érvelést: „tsak épen a’ gustusnak örök régulája-szerint azt bátorkodunk mi-is kérni, hogy a’ mi inyünk-is szabados tetszése-szerint élhessen a’ különbözőknek ellene-mondások nélkül olyan tsemegével, mely mi előttünk nem utálatos.” GYÖNGYÖSSI 1790: (0)

A megszólalásminták közötti különbségek másik jelentős összetevőjét a megszólalás médiumainak különbsége adja. Az említett/felsorolt szövegek négy eltérő műfajtípus kánonába illeszkednek és hét mediális környezethez (hírlap, folyóirat, magánlevél, nyomtatott levél verseskötetben, röpirat, előszó nyomtatott kötetben, nyomtatott tankönyvbéli példanyag) társíthatók. A folyóiratok esetében a fő különbséget az irodalmi, tudományos szaksajtó megszólalása, illetve korábban a hírlapokban hírközlő szándékkal (a magyar nyelven való versírás előmeneteléről való beszámolóval) kiadott verstani viták között az irodalmi kérdés autopoétikus szerveződése szempontjából a műfaj felett mondott ítélet jelentősége nagyon eltérő motivációkat mutat. Az egyik esetben a jelenség létezése alapvetően pozitívként tételeződik és a *natura* árnyalása a kérdés, a másikban viszont a jelenség maga kérdőjeleződik meg. Ezt a különbséget Szajbély Mihály kategóriái a „referáló hírlap” és a „tudományos-enciklopedikus folyóirat”³⁰⁴ terminusaiban ragadják meg. A folyóirat médiumai közötti különbségek eltérésén túl – amint Gyöngyössi kötetének megjelenése kapcsán a korábbiakban jeleztem – igencsak érdekes lenne azoknak a gazdaságtörténeti folyamatoknak az ismeretében újragondolni a kérdést, melyek e hírlapok és folyóiratok jövedelmezőségét³⁰⁵ biztosították. Bár Szacsavay pályájáról viszonylag sok adat áll rendelkezésünkre, a vállalkozás jövedelmezőségéről igen keveset tudunk. Főként a hírlapban publikált anyagokból lehet áttételesen következtetni a népszerűsítés stratégiáira. A „referáló hírlap” feltételeire jellemző módon Szacsavaynak nem pusztán egy többféle szociológiai jellemzővel leírható közönség elvárásinak kell megfelelnie és irodalmi termékek iránti keresletét kielégítenie, hanem ahhoz a regionális szóráshoz is alkalmazkodnia kell, mely a lap földrajzi terjesztéséből következik. Ezzel is magyarázható az, hogy annyi helyi költői teljesítmény bemutatásának biztosít teret és nem egyetlen, valamely esztétikai elvnek alárendelt szempontrendszer szerint válogat a beérkező irodalmi anyagokból. Amit az irodalmi szöveg és hírközlés szinkretizmusáról egy korábbi fejezetben állítottunk, és ami Kazinczy 1786-os névtelen levelében is jól kivehető, a korszakban csak a 90-es években fog megváltozni.

A levelezés médiumában a misszilisek, illetve a kötetekben közölt episztolák szintén eltérő tétet mutatnak.³⁰⁶ Ráday Gedeon figyelmeztető levele szintén a kíméletes bánásmódra való apellálás narratívája szerint építkezik, ennek a levélnek a magánszférában való terjesztése a cél. A támadás epigrammatikus és a szerző-támadott közötti viszonyról semmilyen támpontot nem szolgáltató formája a Magyar Múzeumban a nyilvánosság azon formájára látszik utalni, mely a szövegtermelés tudatos gyakorlított feltételezi. A szerző neve elmarad, a támadott pedig álnév alatt jelenik meg: a támadás egy személyre vonatkozik, az adott személynek tudomása van róla, a név elrejtését a kiadók mégis szükségesnek érzik. Amennyiben Gyöngyössi korábban valóban megkapta Ráday versét magánlevél formájában, az itteni közlés egyfajta vendettaként is olvasható a kötetformában mégis közlésre került leoninusokért. És úgy is felfogható, mint példastatuálás. Édes Gyöngyössiétől eltérő stratégiát választ azzal, hogy a tanított beépítő poétai praxisába, és kötettervébe illeszti Ráday versét és annak dialogikus kontextusát.

A megszólalás másik lehetőségét a kötetekben közölt előszavak jelentik. Ilyen szempontból Gyöngyössi két előszava az egyetlen, mely az érvelés teljes struktúráját a leoninus jelensége köré építi – az előszavakban egyébként marginális, éppen csak érintett kérdésként van jelen a leoninusra való hivatkozás. Gyöngyössi ezzel vállalta a rá kiosztott szerepet. Az önálló kötet elé írt előszó olyan érvelési szerkezetet feltételez, melyben a vitázó felek nem ugyanazzal

³⁰⁴ Lásd SZAJBÉLY 2005.

³⁰⁵ A sajtótörténet gazdaság- és társadalomtörténetének megírását sürgeti GYÁNI 2006: 191–192.

³⁰⁶ E két médium különbségéről a levélműfaj tekintetében lásd LABADI 2008: 135–225.

az eséllyel indulnak: a kötet szerzője a saját térfelére nem engedi be partnerét. Amennyiben az válaszolni akar, szükségszerűen a medialitás más formáját kell választania. Illetve másrészt megállapításai, érvei teljesen visszhangtalanok is maradhatnak. Ami ebben az esetben be is következik.

A röpiratszerű támadás példáját a *Felelet a Mondolatra A számár a Mondolat írójához* című szövegében azonosítom. Hogy a *Felelet* kidolgozói indokoltak tartották Gyöngyössi karikírozásának beiktatását a szövegegységek közé, éppen Gyöngyössi jelzett sehova sem tartozása miatt elgondolkodtató: a jelenség intenzív elítélése lehet a magyarázata annak, hogy mégiscsak helyet kap ebben a heterogén szövegtermésben. A monológ Gyöngyössi egy szövegét parafrázálja, mottóként görög karakterekkel leírt Homérosz-idézetet szerepeltet (körülményességre és kollégiumi iskolás költészetre utalva), a szamarat pedig Sancho Panza szamarának teszi meg. A szöveg zárata színre viszi Gyöngyössi jelzett alkalmatlanságát a költők közötti említésre:

Légy boldogságos jó Úr hát, mint te, Tudákos // Vagy, s jóság szerető semmi gonoszkövető // Szép kíméléssel nevemet Pindusra vivéssel // Sorsomat erre felé túl magamon emeléd.³⁰⁷

Végül pedig Szenthe Pál mohácsi prédikátor révén a leoninus kérdésében a tankönyvirodalomban is állást foglaltak. A Szenthe által főversezetnek nevezett leoninus népszerűsége ismételtelen egy olyan fórumon erősített meg, mely a verstani kérdések önszerveződő rendszerében nem számított hiteles instanciának. A médiumok közötti különbségek, de akár a nyilvánosságformák közötti váltások adhatnak magyarázatot arra az anakronizmusra is, amivel 1826-ban kiújulnak a leoninus ellenes támadások. A megszülető újabb médiumtípusokban és nyilvánosságformákban szükség volt a leoninus feletti ítélet újramondására, a konszenzus meggyökereztetésére (bár az ítélkezés motivációi és teóriája kétségkívül egészen másként értelmeződtek már), ugyanakkor pedig egy generációs különbségeket is implikáló revízió lehetőségének kizárására.

Vitairatok és kommunikációs modellek

Miközben a vádiratok megpróbálják tartalommal feltölteni ezt az érvelési szerkezetekbe nehezen integrálható és főként szillogisztikus alakzatokkal alátámasztható tézist, Gyöngyössi invenciója az 1790-ben született előszóban az a stratégia, mely a relativizmus és tolerancia tételére alapozva erkölcsi kérdéssé alakítja a versforma használatát. Nehéz dolga van, ugyanis vitapartnerei egy teljesen új esztétikai minőség invencióját vetik be ellene, melynek csak a modernitásban lesz majd mozgástere: a groteszkét. Az, ami Kazinczynál a vatikáni Apolló üvegszemmel, parókával és festékkel bekenve, Virágnál a párizsi ruhákban negédeskedő szittya lakos. Mindkét kép a római versmérték egy hagyományréteghez tartozó voltának a más hagyományrétegből származó, hagyományos magyar versre jellemző rímmel való vegyítésére vonatkozik. Gyöngyössi ebben a kombinációban nem lát összebékíthetetlen ellentmondást („Az egész bõlts Természet abban találta-meg a' tökéletességet, hogy minden dolgok egymástól tsak nem véghetetlen számmal és nemmel különbözzenek.”³⁰⁸) Az érveléstechnikák közé bevisz egy, a vitapartnereitől lényegesen különböző ércsoportot, mely az osterwaldi lelkeszi szerepkör értelmezéséből származik, és az irodalmi rendszer határain kívüli célokra apellál. A versforma

³⁰⁷ FODOR 1995: 141.

³⁰⁸ GYÖNGYÖSSI 1790: 10.

elutasítása a „szeretet regulái” ellen vét. Szintén a szeretet reguláira hivatkozik magánleveleiben is, ha más személlyel szembeni állásfoglalásra kéri fel. Teszi ezt aközben, hogy a prozódiai harcban elkezdődik a szakmai vita adekvát formáinak kidolgozása. Erre a kérdésre már Szajbély Mihály kritikátörténete is felhívta a figyelmet.³⁰⁹

A szakmai vita tétjének és jellegének be nem látása ez esetben Gyöngyössinél nagyon látványos, viszont Édes Gergelynél hasonló érthetlenség fejződik ki *Egy Krizisre* című versében.

De miért bántjátok a' Múzsák' papjait / Mint az emberiség' legiobb barátait? / És a' természetnek olly apostolait / Kik mivelik a' nyelv 's szív' jobbúlásait? // Légyetek bár kiki munkára serények / Miért vagytok egymás iránt olly kemények? / Haddal lésztek- hát olly híres legények? / Mit gondoltok ti óh gyávák óh szegények?³¹⁰

Hozzáállásuknak többféle motivációja is lehetséges: egyrészt a megélhetésüket biztosító jövedelem irodalmon kívüli forrásokból származik, melyért más módon és más formában kell megküzdenni. Ezért is nevezhető Gyöngyössi egyfajta szabadidős költőnek, aki a versírást lelkesítő teendői elvégzése után fennmaradó idejében végzi. Édes Gergelynek írott, fentebb már idézett levelében ki is tér arra, hogy „távol vagynak többnyire tőlem *secessus* et *otium* a vers írásnak e két segédei.”³¹¹ Ilyen összefüggésben a vitában való részvétel fontossága eleve másodrendű. 1803-as előszavában így fogalmaz:

Fel tettem vólt ugyan magamban eleitől fogva, a' miolta a' Magyar Verseknak írása ollyan divatjában kezdett lenni, és e' vers-írásnak módjáról támadott különböző ítélet-tétel nemzeti Tudóssainkat fárasztja, hogy a' töllem, 's hozzám hasonlóktól különböző értelemben lévőnek semmi se feleljek, hanem mélylőlegesen hallgassak, a' szót én-is hijában ne szaporítsam, bizván tsak a' következendő időre, a'mit mi most a' sok nem egy forma gustus miatt el-nem igazíthatunk.³¹²

Fennmaradt leveleiben is folyamatosan a versírásra fordítható idő szűkösségére hivatkozik.

Ugyanakkor a korábbiakban érintett hadviselési metaforika éppen ezekben az években van elterjedőben, a magyar verselői közösség ekkor ismeri fel a vitahelyzetek jelentőségét mind elvi értelemben, mind pedig a hierarchiák kialakításának összefüggésében. A vitahelyzetek manipulálásának stratégiái a prozódiai vitában alakulnak ki. Ebben a helyzetben a literátorok társaságán belül kialakul annak megítélése is, hogy ki milyen partnernek számít ezekben a helyzetekben. Révai Miklósról például feltehetően Batsányi³¹³ ezt állapítja meg Révai 1787-es kötetének Baróti Szabót perlő mondatai margójára írott megjegyzésében: „kofához illő motskolódás! Révai sokszor kofa volt!” A Magyar Museum pedig éppen Batsányit helyezte az egyik első komoly elvi vita középpontjába a Milton-fordítás körüli vitában, mely a Museum II–III. negyedének tetemes részét töltötte ki, sőt a III. negyedének toldalékaként³¹⁴ Batsányi Rájnis

³⁰⁹ Az ennek szánt részfejezet címe: A pennacsaták feltételeinek kialakulásáról. SAJBÉLY 2001: 107–109. Berzsenyi vitaikijáról és a személyisértés elkerülésének jelentőségéről ld. FÖRIZS 2009: 97–98.

³¹⁰ ÉDES 1803: 127–131. Itt: 127; 129.

³¹¹ ABAFI 1881: 140.

³¹² GYÖNGYÖSSI 1803: II.

³¹³ A bibliográfia RÉVAI 1787 tételének OSzK-ban őrzött példánya, mely Batsányi possessori bejegyzését tartalmazza. A kézírás és a tinta a kötetben nem egységes. Batsányi könyvtárának szétszóródásáról és az ezzel kapcsolatos kérdésekről lásd BARÓTI-TARNAI 1953.

³¹⁴ Toldalék a' Magyar Museum III-dik negyedéhez. T. Rájnis Józsefnek, a' Virgilius fordítottjának, viszontag egészséges hosszú életet kíván Batsányi János. DEBRECENI 2004:

Józsefhez írott vitairata is megjelent. A vitairat szövegéből hosszabban idézek éppen amiatt, mert megelőlegezi azt a kérdéskört, melyet a alábbiakban részletesebben tárgyalok:

A' szép Tudományok nem-is jöhetnek valamely Nemzetnél nagyobb virágzásba, ha-
tsak azon Nemzet a' maga gustussát, ízlését tökéletességre nem viszi, 's annak vezérlése
szerént osztán, valamint a' rosszszat, úgy a' közép-szerüt-is el-kerüli, távoztattya. Erre a'
tökéletességre az ízlésnek pedig egyébként nem juthatunk, hanemha a' szép
Tudományoknak 's Mesterségeknek fundamentomit, tulajdonságait minden
figyelmetességgel 's szorgalmatossággal ki-nyomozni, és ismérni tanúllyuk. Valameddig a'
szép Tudományokat tsak mint-egy instinctusból, tsupa belső hajlandóságból, üzzük;
valameddig egygy-valamelly munka' szépségeinek meg-választását tsak vaktába, és mint-egy
gondolom-formán határozzuk-meg valameddig magunknak, vagy másoknak kedvező
tekéntetből, a' kitsiny hibákat-is tsak annyiban veszszük, valamint-szintén a' kitsiny
szépségeket egy szóval: valameddig többet nem kívánunk, többre nem törekedünk, hanem
hogy tsak közép-szerűek legyünk: mind addig nem reménylhettyük, hogy ízlésünket
tökéletességre vigyük. Egyedül tsak a' figyelmetes, okos meg-vizsgálás tehát, vagy-is
(mivel erre magyar szónk nintsen) a' Kritika az, mely az ízlésünket ki-tisztítván, néki azt a'
kényességet és bizonytságot adhattya, mely által az, valamely munkának szépségeit, vagy
hibájit, leg-ottan által-láttya; a' kényes ízlés pedig nem egyéb, hanem olly kész tehetség,
melly a' Kritikát a' leg-jobb módonn alkalmaztattya.

Batsányi pontosan méri be, hogy a kritikával szembeni tiltakozás éppen azokra jellemző, akik belső hajlandóságból írnak. Természetesen a belső hajlandóság alatt annyiféle motiváció tartható számon, hogy abból egy teljes alternatív poétikai rendszer is kidolgozható. Viszont a kritika téjténe felismerése ott következhet be, ahol az ízlés ítélete alá vonható szépségek mindössze egymás kontextusai lesznek. Ugyanakkor az elvi jelentőség Batsányinál is összekapcsolódik a hierarchia-építés és intézménypolitikai szempont belátásával. A *Magyar Museum* példányába Kazinczy egyik mondata mellé, melyben az a Museumot sajátjának nevezte, ezt jegyezte be: „Negyedébe adandó darabjaimat kell vala mondanía, nem ő lévén a redaktor és kiadó.”³¹⁵ A kritika hangnemének és kommunikációs formáinak letisztulása a 19. század első negyedéig fluktuál és többször vált stílust. Czifra Mariann Kazinczy Márton István kétéjára írott recenzióját elemezve mutatta ki, mennyire sok imázsépítő aspektusa volt például Kazinczy esetében egyetlen vitában való állásfoglalásának. Természetesen éppen egy olyan kontextusban, ahol, mint Batsányi, a vitahelyzet etikájának és tisztán szakmai motivációinak elvét ismerte fel. A vita fórumainak elkülönülése eltérő vitaetikai profilok kidolgozását és ütköztetését is implikálja. Hipotézisként még az is felvethető, hogy a professzionális fórumok kihívását vállaló és a leoninus mellett nem egy közösség irodalomból való kirekesztése felől érvelő diskurzusnak talán lett volna esélye arra, hogy átrajzolja az erőviszonyokat. Így viszont a vita a félreértés lehetőségét minden szinten kitermelte: az eltérő témamejelölés szintjén (Gyöngyössi a vitapartnerei szemében nem létezőt nem képes inventálni), a kommunikációs stratégiák szintjén, a megszólalás fórumaiban, a működtetett kapcsolati tőkében, a vitához való hozzáállásban, az álláspontok megítélésére alkalmasnak érzett közönségben.

Perspektívák

A fejezetet bevezető Gans-féle mottó a leoninus-ellenes megnyilatkozások több retorikai aspektusát is megvilágíthatja: éppen azokat, melyekre Gyöngyössi előszavaiban annyira

³¹⁵ Idézi BARÓTI-TARNAI 1953: 215.

érzékenynek bizonyult: a leoninus kedvelői ízetlenek, gyermetegek, elmúlt századoknak butaságát még nem vetkőzték le. Virág érvelésében az új utat mutató poézis jellemzése összegzi a szóban forgó érvelési szerkezetek tartalmát:

A'kik a' *régiséket* regelik, azt akarják, hogy a nemzeti poézis ezután is az legyen, a'mi eddig volt; és hogy a' kik poétai névre vagynak, például vegyék magoknak a' falusi Kántorokat, Nótáriusokat, Bútsúztatókat, a kik ama' nyegegő sorokban gyönyörködve fāradoznak. Régi atyáinknak, hogy fenn-tartották nyelvünket, sokkal tartozunk: minékünk, hogy azt nagyobb tökéletességre vittük, megköszöni a' Maradék. Ennek meggondolása minden betsületes, és tudós Hazafinak nagy ösztön a' Munkára, és egyszer'smind vígasztalás is, a'mellynek édességét tsak az érezheti, a'ki méltó reá. – Ez az elmebéli világosság, ez a' tudománybéli ízlés, melyet minden józan Nemzet a' maga hasznára, 's ditsősségére fordított...³¹⁶

Az elmebéli világosság, tudománybéli ízlés, józanság hiánya még egy további komponenssel kapcsolódik össze, melynek a leoninus elítélésében kitüntetett jelentősége van: a vidékiséggel. A megbélyegzés nem pusztán a kompetencia, hanem a származás és identitás komponenseit is magába építi. Ezért is beszéltem a fejezet elején arról, hogy itt a populáris kultúra formáinak korai kritikája azonosítható. A terminus alkalmazása kétségtávol számos tudománytörténeti és a nemzeti tudományok evolúciójával kapcsolatos megfontolást von maga után, ezekre utalok ugyan,³¹⁷ itt viszont azzal szeretném megkerülni, hogy a *populáris* fogalom használatának korabeli kontextusára hozok példát, illetve érzékeltetem, hogy a tömegizlés és a tömegizlést kiszolgáló kulturális termékek megítélése mennyire szerves eleme az esztétikai diskurzusoknak. Leo Löwenthal és Marjorie Fiske kutatásai kimutatták azt, hogy az ipari forradalom utáni Angliában a populáris kultúra elutasítása az irodalmi szaksajtó központi problémája volt, s olyan elutasítási mechanizmusokat dolgozott ki, melyek máig meghatározzák a tömegkultúra és tömegizlés kritikáját.³¹⁸ Ebben a folyamatban a Magyarországon jelentős recepcióval rendelkező *Spectator*nak kiemelkedő szerepe volt.³¹⁹ A vitát az alfabetizációs statisztikák megváltozása tette aktuálissá, hiszen a tömegeknek szánt kultúrától attól kezdve volt értelme beszélni, hogy az írás és olvasás gyakorlatai sokak számára hozzáférhetővé váltak. Ebben a vitában nem egyszerűen a tömegirodalom sajátos formáinak az elítélése történt meg, hanem – és főként – az irodalmi termelés ezekhez kapcsolódó promóciós formáinak elutasítása. Gyöngyössi valójában az első olyan szerző, akit ezeknek a profitszerző mechanizmusoknak a mintájára népszerűsítene: kötete ajándékként jut el a Magyar Múza előfizetőihez. Nem előfizetőket gyűjtenek arra, hogy a nyomtatási költséget lefedhesse a kiadó, hanem a kötet maga hivatott arra, hogy további előfizetéseket hozzon a lapnak és hozzájáruljon jövedelmezőségéhez.³²⁰ Egyszerre növeli szerzője és a kiadás fórumának népszerűségét. Bár

³¹⁶ VIRÁG 1801: 31–32.

³¹⁷ Összefoglalóan tárgyalja a kérdést HOFER 1994; a 18. század végének kontextusában a nép-paraszti és magaskultúra közötti eltérések történeti horizontját a következő kötet problematizálta: HOPP-KÜLLÖS-VOIGT 1988. A történeti populáris kultúrák kutatásához lásd: BURKE 1991; BAUSINGER 1995.

³¹⁸ LÖWENTHAL 1961: 52–109. A populáris kultúra elítélésének fő érvrendszerét kivonatolja GANS 2003. Löwenthal megállapítása, hogy a populáris kultúra kritikája nincs hatással annak fejlődésére és eladhatóságára.

³¹⁹ BALÁZS-LABÁDI 2005. Az 1783-as magyar fordítás kapcsán a kiadók éppen a *Spectator* magyar fordításának az angolétól eltérő célközönségét emelik ki. 23–24.

³²⁰ Löwenthal szerint: „The eighteenth century in England had no »mass« audience in the modern sense (...). But the eighteenth century was modern in the sense that, from that time on, a writer could support himself from the sale of his work to the public. (...) At the same time, the production, promotion, and distribution of literary works became profitable enterprises.” LÖWENTHAL 1961: 55.

Gyöngyössi nyilván nem pusztán irodalmi munkáiból tartja el magát (és amennyiben a versei után befolyó jövedelme mégis sokban hozzájárul megélhetéséhez, annak nagy része hagyományos mecénási finanszírozásból származik), a kötet megjelenésének körülményei mégiscsak strukturálisan eltérő lehetőségekre utalnak. Ugyanakkor a leoninus kiválóan alkalmas arra, hogy egy helyzet adott paramétere alapján mondanivalót generáljon: ugyanazon jellemzőkkel rendelkezik, mint mindazon kulturális formák, melyeket az angol viták a *craftsmanlike* jelzővel illettek. Ennek a kifejezésnek a magyar megfelelője a *versifikátor* terminusában azonosítható. Harmadszor pedig a populáris kultúra kapcsán lezajlott viták azon rétege is felidézhető, mely az adott irodalmi terméket fogyasztó társadalmi kategóriákhoz kapcsolódik. Kazinczy leveleiben Gyöngyössi elítélése gyakran kapcsolódik össze egy-egy, az ő verseit kedvelő személy vagy közösség elítélésével. Vagyis a népszerű kultúra támadása egyszerre irányul az alkotói, a kiadói és az olvasói stratégiák ellen, illetve kapcsolódik össze a népszerűség hatásaitól való félelem víziójával. A tömeg megélhetést biztosít, ezért jelentős kérdés az, hogy ki hány előfizetőt képes megnyerni. *Az én életem* egy passzusa éppen a populáris kultúra fertőző hatásáról szóló érvkészletet példázza.³²¹ Ebből az érvkészletből származnak azok a kijelentések, melyek – amint azt Rádaynál, Virágnál, Kazinczynál láttuk – isteni csapást látnak a leoninusban.

A népszerű kultúra kritikája összekapcsolódik az esztétikai nézetek azon vonatkozásaival, melyek a Csokonai-megítélésben is jelen vannak: a normatív stilisztikai és poétikai elvekkel. Csetri Lajos mutatta ki, hogy e zsenielméletet kiegészítő szemléletmód Kazinczynál hogyan kapcsolódott össze és befolyásolta Csokonai megítélését, illetve Kazinczy Csokonai-átírásait.³²² Éppen ennek a szemléletmódnak az érvényesítése kapcsán merül fel Kazinczynál a 'populáris' kifejezés használata. Gelei József Robinson-fordítása kapcsán írja:

„Ez a' könyv egyyike a' leg-olvashatóbb fordításainknak. [...]

Kedvetlenek, sőt néhol szenyvedhetlenek azok a' populáris alacsony szökök, melyeket – ha gyanakodásom meg nem tsal, és magának a' Fordítónak itt hinni bátoraság – egy Barátja, ki a' nyomtató-sajtó alól ki-jött laplagokat nyomtatásbéli hibáiktól tisztogatta, a' Fordítónak kedve ellen, sőt hire nélkül is, belé rakott. [...] Szökökhat ézetlenebbül akármely sopánodásokhoz szokott vén-anyó? [...] Az ilyen populáris szökökkel való élest egyg általjábann illetlennek nem tarthatni sőt inkább a' comicus munkákban, a' millyen például Prof. Sirmay Kristófnak a' *Ravaszága*, tüzet ád és életet az egész munkának: de ki hallgathatja ezeket a' Robinzonban, egy tanúlt és gyermekeinek elő-menetelenn szorgalmatoskodó Atya' szököéből?”³²³

Majd Bartzafalvi Szabó Dávid Szigvart-fordítása kapcsán erre a passzusra utalva hozzáfűzi:

„Ha kedvetlenek voltak Olvasóink előtt azok a' paraszt szökök, a' melyeket a' Museum' első Negyedének 50dik ökölän meg-jegyzettünk...”³²⁴

³²¹ „Minthogy ízlés felett haszontalan minden villongás, ökö is, én is azok maradánk akik voltunk, s én próbáimat az egy Szathmári Mözessel láttatám, ki felemen állott. Szabónak versei Patakon nem szökök semmi jöt, de rosszat szökök, mert emlékezetbe hozák a leoninusokat, melyeket a tordai Gyöngyösi már írogata. Valaha az ő *Házasadol, látom*-ja találtaték, ott minden igyekezők annak mását venni, s a névnap köszöntök most inkábbra magyar leoninusokban íratattak, s nagy vala az öröm közzöttünk, hogy a székely poéta homályba temettetik.” KAZINCZY 1987: 85.

³²² CSETRI L. 1990: 125.

³²³ DEBRECZENI 2004:

³²⁴ DEBRECZENI 2004:

A fogalmak használata éppen arra a nehézségre utal, melyet Hofer is kiemel fogalomtörténeti összefoglalójában.³²⁵ A populáris hosszú időn keresztül nem válik el a népitől (mely alatt ez esetben paraszti értendő). A Kazinczy levelezésben az 1810-es években tűnik fel a populáris szó népszerű értelemben való használata: a jelentés itt is fluktuál és a legtöbb esetben nem honi irodalmi jelenségekkel kapcsolódik össze. Dessewffy József a francia írókról szólva beszél populáris szerzőkről, ezalatt a társasági kommunikációban otthonosan mozgó auktort értve.³²⁶ 1818-ban szintén Dessewffy az Aeneist nevezi populáris munkának, s „nemzetre hatóként”³²⁷ fordítja a szót. 1815-ben Kazinczy a nyelvkérdést nevezi „populáris portékának”³²⁸, köztisztvisletben álló, sokak által kedvelt nagyméltóságú személyt „populárisnak”³²⁹ 1822-ben. A tömegterjesztésre szánt irodalmi formák elítélése éppen a stílusrétegek adekvációja stilisztikai elvének köszönhetően nem válik külön kifejtés tárgyává, szociológiailag is eltérő kontextualizációt kellene adni a jelenségnek. Míg Angliában a populáris irodalmi formák megjelenése együttjárt egy új szociológiai kategória, a középosztály kialakulásával, a magyar viszonyok között főként a terjesztés és termelés jellege alapján lehetett volna különválasztani a populárist a parasztitól. Ami némiképp meg is történik, de mindössze abban az értelemben, hogy a stílusosan adekvát kifejezésmódok közül a leoninus kirekesztődik. Nyilván amiatt, mert nem társítható hozzá olyan természetesen konstruálható közösség, melynek adekvát és történetileg hiteles megszólalásmódja volna.

A *Fentebb stylus* című Kazinczy-epigrammában szintén a kultúra egy tömegtermeléssel összekapcsolható formájával szembeni ellenérzés érzékelhető:

„Engemet a sokaság ért s kedvel.” - Pörsereg, erre!// Lőré árulok s nyírvizet; édes ital!”

Az idézetben nem véletlenül fordul elő a vásárok két legnépszerűbb itala, a lőre és a nyírvíz, melyet igen nagy mennyiségben fogyasztottak és olcsón lehetett hozzájutni. A sokaságnak való megfelelés automatikusan kapcsolódik össze a könnyen és nagy mennyiségben való előállíthatóság elvével. Ugyanez a két szempont merült fel az alkalmi költészettel szembeni kritikákban is. Létezik egy bizonyos fogyasztói csoport, aki keresletet tanúsít bizonyos fajta szövegformák iránt, s olyan helyzetben is képes verstermést produkálni, amikor a szeniélv és ihlet szentesítette alkotási folyamat nem tudna beindulni. E közönségtípusok megbélyegzése az ízlés, tájékozottság, értelmi képességek megvonásával jár együtt. Innen nézve talán érdemes lenne végiggondolni mind a közköltészet működését, mind pedig az alkalmi költészet kritikájának 18. század végi folyamatát. Feltételezésem szerint a természetesen esztétikai nézeteknek is betudható ítélettétel összekapcsolódik egy olyan import kritikával, mely a tömegtermelés különböző formáival szembesült irodalmakban a 18. század folyamán kibontakozott. A magyar irodalom esetében e tömegtermelés nem pusztán a nyomtatásban

³²⁵ „A mai »populáris«, »népszerű« értelemez olyan jelenésváltozásokon át vezetett az út, mint »nem tisztességes, számító módon népszerűséget hajhászó«. Lenéző, lekicsinylő színezete volt az 1697-ben jelentkező popularitás (popularity) kifejezésnek is, ez összefüggött azzal, hogy a szót általában olyanok írták le, akik kívülről (félülről) nézték a népet. (...) A *populáris kultúra* is mások és nem maga a nép definiálta, és ezek a meghatározások toivább vitték két régi értelmezést: alsóbbrendű (lásd populáris irodalom, populáris sajtó, az utóbbit megkülönböztetve a populáris sajtótól), másfelől népszerűsége törekvő (mint populáris újságírás megkülönböztetve a demokratikus újságírástól vagy populáris szórakozások).” HOFER 1994: 236.

³²⁶ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, Eperiest 1811. március 8. KazLev, VIII, 367.

³²⁷ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, Kassa, 1818. január 15. KazLev, XV, 439.

³²⁸ Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, Széphalom, 1815. augusztus 12. KazLev, XIII, 69.

³²⁹ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, Széphalom, 1822. szept. 15. KazLev, XVIII, 158.

terjedő irodalmi formákra jellemző, hanem a kollégiumi szöveggyártás³³⁰ és kéziratos másolás formáira vonatkozik.

Identitások

Végül pedig két társadalomtörténeti szempontot szeretnék kiemelni e kommunikációs stratégiák egy másik dimenziójának felmutatása céljából. Ugyan a szakirodalom expliciten nem fogalmazta meg, de Kecskés András verstani összefoglalójából érezhető az a hipotézis (illetve az az elleni tiltakozás), hogy a leoninus pozitív megítélése protestáns színezetű. A vita résztvevőinek névsorán végignézve valóban jól követhető, hogy a műfaj meggyőződéses gyakorlóit a református kollégiumok felől érkeznek, ugyaninnen azok is, akik ellentmondásos viszonyba kerültek e versformával, de pályájuk elején maguk is gyakorolták, illetve bizonyos mértékig védelmezni próbálták. És emögött kétségkívül sajátos poétikai ismeretanyag áll, mely ebben az esetben az állásfoglalások szemléleti keretét is kijelölte.

A másik összefüggés pedig Gyöngyössi János erdélyisége – még pontosabban tordaisága, újtordaisága – melyet gyakran emlegetnek a kritikák. Ugyanakkor azonban e versformát adoptáló többi szerző esetében is a regionalizmus sajátos válfajai ismerhetők fel – bizonyos ideig olyan kontextusban, melyben a centrum/periféria fogalmainak jelentése egyáltalán nem egyértelmű. Viszont a leoninus az alkalmi költészet egyik kedvenc versformájaként – nehezen gyakorolható volta miatt reprezentációs szándékkal kiválóan alkalmazhatóként – a verselés regionális gyakorlataihoz kapcsolódik. És ez természetesen ismét a szakmai önszerveződő fórumoktól jelentősen különböző terjesztési formák alternatívája. Nem véletlen, hogy Gyöngyössi érvelésének kulcsmozzanata a versformát fogyasztóként értékelő kisközösség védelme.

³³⁰ Sebestyén Attila a halotti búcsúztatókról írott tanulmányában ezt a metaforát használja: „közköltészeti iparos tüzem”. Lásd SEBESTYÉN 2004.

III. A Horea-féle parasztlázadás irodalomtörténetéhez

A „lila könyv” Gyöngyössi Jánosra vonatkozó összefoglalójában szerepel ez a mondat: „Semmiképpen nem lebecsülendő kulturális teljesítmény, ha valaki verseivel egy országnyi terület szellemi elitjének figyelmét képes folyamatosan lekötni.”³³¹ Miközben Gyöngyössiről, verseiről, a vele kapcsolatos forrásokról gondolkodom, minduntalan ehhez a mondathoz igyekszem érveket, példákat találni. A következő történet is ezek közé tartozik.

Az 1784-es Horea, Cloșca és Crișan vezette erdélyi parasztlázadás izgalomba hozta a 18. század végének európai gondolkodóit. A lázadást követően például Jacques-Pierre Brissot írt két olyan, a román történetírás által méltatott, II. Józsefhez intézett nyílt levelet, melyekben elismerően nyilatkozott a parasztság elnyomása elleni tiltakozás szimbólumává avatott Horeáról, Cloșcáról és Crișanról.³³² A felkelés írásos feldolgozásában ugyanakkor az animális tulajdonságokat hangsúlyozó jellemrajzok hagyománya is jelen volt, melynek jó példája az a Schiller-előszóval megjelent bűnöző-lajstrom, mely Pugacsov, De la Motte stb. életrajzai mellé iktatta be a felkelés vezetőinek bemutatását.³³³ Az 1784-es parasztlázadás vezetőinek megítéléséről is meg lehetne írni annak a szemléleti forradalomnak a történetét, melyet 1514 vonatkozásában Kulin Ferenc rekonstruált reformkori szépirodalmi művek alapján.³³⁴ A lázadásra vonatkozó szakirodalom ebben az esetben is a szociális és a nemzeti szempont szerint oszlik meg, s ez a megosztás annál látványosabb jelenség, hogy a parasztfelkelés két nagy évfordulója is köthető. A Horea-felkelésre vonatkozó irodalom tetemes része ugyanis a lázadás 100., illetve 200. évfordulója körül keletkezett, ami azt is maga után vonta, hogy 1984-85 óta nem született olyan történeti munka, mely korszerűen foglalta volna össze a lázadásra vonatkozó tudásunkat.³³⁵ Innen nézve azt hiszem, szinte magától értetődő, hogy a 100. évforduló körül született munkák a nemzeti szempontot részesítették előnyben, s bár ezt a legtöbb esetben nem bevallottan tették, a források tartalma által az erdélyi magyar nemesség szenvedéstörténetét dokumentálták. A 200. évfordulóra már véglegesen érvénybe lépett az az osztályharcos logika szerinti interpretáció, mely az elnyomott parasztság nemesség elleni küzdelmének történetébe illesztette a lázadást és annak nemzeti összetevőit eltörölte.³³⁶ A lázadás szakirodalmának értelmezésében látványos eredményekkel kecsegtető szempont lehetne annak figyelemmel követése is, hogy a román történészek hogyan, milyen hangsúlyeltolásokkal alakították a román történetírás egyik központi kérdéskörévé azt a jelenséget, melynek első leírásai (erdélyi) magyar történészekről származnak.³³⁷ A két, egyidőben íródott, de hat évnyi különbséggel megjelent

³³¹ BÍRÓ 2003: 284.

³³² PRODAN 1984: II. 699–704.

³³³ CZÓVEK 1817: Horeara és Cloșcára vonatkozóan I. 241–262; Pugacsov, I. 151–241; De la Motte, II. 378–384.

³³⁴ KULIN 1982.

³³⁵ Az erdélyi három nemzet identitásmintáinak bonyolult egymásra helyeződéséről a 18. század végén legutóbb GRANCEA 2009: 15–55.

³³⁶ Ezt a szemléletmódot érvényesíti a felkelés történetének legutóbbi román nyelvű összefoglalása: PRODAN 1984. Egyébként a parasztlázadáshoz kapcsolódott a kommunizmus idejének egyik legnagyobb szövegkiadási projektje. Lásd IZVOARELE. A kiadás meglehetősen rendhagyó filológiai elvek szerint építkezik. Gyöngyössi elemzett verseit a III, a felkelés sajtójelentését bemutató kötetben kellene közölniük azokkal az újsághírekkel együtt, melyekbe beépültek. A kiadók megtörik az újsághírt és zárójelben annyit jegyeznek meg, itt Gyöngyössi János versei következnek, melyek helytelenítik a felkelést. Ld. IZVOARELE, III, 159, illetve vonatkozó jegyzetek. A kiadásban nem ez az egyetlen ilyen jellegű eljárás.

³³⁷ A lázadásnak szentelt két legkorábbi monográfia: TELEKI D. 1865; SZILÁGYI F. 1871; SZILÁGYI F. 1865.

legkorábbi monográfiák szerzői, Teleki Domokos és Szilágyi Ferenc között a 19. század 60-as éveinek második felében lezajló vita, melynek Gyulai Pál is egyik szereplője volt, a magyar történettudomány önállósodásának egyik mozzanataként is olvasható. A felkelés teljes szakirodalma a román és magyar történetírás történetének szempontjából izgalmas olvasmány lehetne.

Itt viszont a lázadás kortárs feldolgozásainak egyikét elemezve leginkább arra a kérdésre keresem a választ, hogy mit jelentett Horea pórhada az azzal közvetlen viszonyba kerülőknek? Milyen krízishelyzet jelét látták benne? Hogyan és kiknél vált az írás a lázadásra való reakcióra alkalmassá? Az elemzés ugyan Gyöngyössi Jánosnak a lázadáshoz kapcsolódó szövegeiből indul ki, igyekszik azonban érzékeltetni annak a hatalmas szövegvilágnak a kontúrait is, melyet az esemény kortársai a lázadás idején és az azt követő években memoárok, levelek, versek formájában létrehoztak. Megítélésem szerint az erdélyi társadalomban ez az esemény a személyes műfajoknak ahhoz hasonló divatját indította el, mint az 1848-49-es forradalom évekkel későbbben. Az írás privát szférába való bekerülésének egyik kulcsmomentumát jelenti ez az esemény. Az elemzésben leginkább azoknak a román történetíróknak a munkáira támaszkodtam, akiket a jelenség művelődéstörténeti vonatkozásai érdekelték.³³⁸

Az eseményt követő években az erdélyi magyarság körében a lázadás feldolgozása négy műfaji hagyomány keretei között történt meg. Részben a napisajtó igényei, illetve a diplomáciai megrendelések miatt az esemény ideje alatt, azt közvetlenül követően pedig a levél jelentette azt a keretet, melyben a támadásokról szóló első narrációk létrejöttek. A *Hazánk. Történelmi Közöny* 1884-, 1885-, 1887-es évfolyamaiban több ilyen levelet is közzétettek. 1984-ben Magyar András kötetre való anyagot adott ki e szövegtermésből. A kolozsvári akadémiai könyvtár Mike Sándor- és Kemény József-kolligátumában pedig több kiadatlan, bár hivatkozott levelet őriznek.³³⁹ A memoárok a katasztrófaként megélt történesek feldolgozásának másik alkalmas terepét jelentették: bizonyos esetekben a lázadásra vonatkozó elbeszélés hosszabb élettörténetbe épült be, más esetekben viszont a szerzők önálló memoárt szenteltek a parasztlázadásról szóló tapasztalatuknak. Példaként Retegyi György, Bajesdi Vitán Sándor, Mátyásfalvi Geótfy Borbála emlékiratai említhetők. Másik, Erdélyben talán kevésbé jelenlévő műfaj volt a pamflet,³⁴⁰ mely hangvétele által alkalmas volt ugyan a felkelés vezetőinek és ideológiájának kipellengérezésére, de nem nyújtott megfelelő terepet a sérelmek elpanaszolására. E feldolgozások egyik igen izgalmas példája Mátyási Józsefnek az a *Semminél több valamiben* megjelent verse, mely Horea és Cloșca pokoljárását vergiliuszi mintát követve írja meg (*Aeneas Christianus apud Manes. Sive Hora et Kloska in infernis. Anno 1785. grassante tumultu Valachico*).³⁴¹ A tapasztalatok feldolgozására leginkább alkalmasnak ígérkező műfaj a verses krónika³⁴² volt. Bár mindössze négy konkrétan azonosítható verses históriát tart számon a szakirodalom (Böloni Sámuel, Enyedi NN, Bikfalvi Szabó Zsigmond, Hidi József verseit), az erdélyi levéltárakban számos töredékes feldolgozásra bukkantam, melyek ismertetésére a későbbiekben még kitérek. Nem elhanyagolható az sem, hogy az említett négy szöveg sokféle

³³⁸ PRODAN 1942; EDROIU 1976; BEU 1935.

³³⁹ MAGYARI 1984; Mike Sándor- (Ms 34/I-II. I. egyveleg III. kötet Az oláhokról; II. Toldalék az egyveleg IIIik kötetéhez, Hóravilág), illetve Kemény József- (msKJ 37-39. Josephus Comitiss Kemény. Collectio Minor Manuscriptorum historicorum, Tomus XVI.) gyűjtemény. A Kemény-féle kis gyűjtemény poszesszori bejegyzése szerint az anyagot Aranka György gyűjtötte.

³⁴⁰ A műfaj kora újkori magyar és nemzetközi történetét G. Etényi Nóra foglalja össze: G. ETÉNYI 2002:15–36.

³⁴¹ MÁTYÁSI 1794: 32–45.

³⁴² A szövegtipushoz lásd Takács Lajos kutatásait. TAKÁCS 1958; TAKÁCS 1956.

másolt és újramásolt változatban terjedt. Éppen ezért azonosításuk máig sem lezárt (pontosabban fel sem tett) kérdés.

Gyöngyössi János életművében két olyan szövegtípus van, mely a parasztlázadáshoz kapcsolódik. 1790-es kötetében három olyan vers szerepel, melyek a lázadás vezetőinek értékeléséhez köthetők: *Ezer-Hét-Száz Nyóltzvan-Négyben támadott Oláh-Zenebona' Fejének HÓRÁNAK* vagy más igazabb névvel, *KRISZTA NYIKULÁNAK Azon Tzímeréről, melyet vagy önnön-maga választott, vagy leg-alább közönségesen neki akkor tulajdonítottak, Írtam M.DCCLXXXV-dik Esztendőben Januáriuszbán, mikor már Hóra Károly-Fejérvárat fogságban tartatnék; Hórának Képét, el-fogattatása után, midőn le-festette volna Koré 'Sigmond Uram; ilyen alája való Verseket írtam; Ugyan akkor írtam Klóska Juon' Képe alá-is ezeket.*³⁴³ A versek Gyöngyössi munkáinak 1802-1803-as kiadása első kötetében ismét megjelentek. Ezek a szövegek két okból is érdekes forrásai a jelenség megítélésének (illetve a Gyöngyössi életműnek). Egyrészt Szacsвай Sándor közölte a verseket a pozsonyi Magyar Hirmondóban,³⁴⁴ s ezzel beépítette őket a jelenségről szóló informatív beszámolóik közé. Másrészt a szövegek Bikfalvi Koréh Zsigmondnak³⁴⁵ a felkelőkről készített festményeihez kapcsolódtak, melyek az 1784. december 27-én elfogott Horeat és Cloşcát a gyulafehérvári bebörtönzésük utáni napokban élő modellt követően ábrázolták (Crişant csak egy hónappal később, 1785. január 30-án fogták el). A nagyenyedi kollégiumban tanuló Koréhnek, aki később Pálóczi Horváth Kazinczy rézkarcmásolatában fennmaradt olajportréját is készítette, legkorábbi meglévő munkáiról van itt szó, amelyeket a szakirodalom úgy tart számon, mint a felkelőkről élő modell szerint készült három ábrázolás egyikét. A pasztellek ma a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium tulajdonában vannak. A másik szövegtípust azok a Gulácsi Gábornak írott levelek képezik, melyeket 1887-ben Szilágyi István tett közzé a *Hazánkban*.³⁴⁶ A leveleket és mellékleteiket a román történeti szakirodalom erőteljes nemzetgyűlöletük miatt hivatkozta,³⁴⁷ nekem meg azért jelentettek izgalmas olvasmányt, mert a felkelés írásos feldolgozásának motivációira voltam kíváncsi. Illetve érdekes lehet a Gulácsi Gábor – Gyöngyössi János viszony kérdése is. Gulácsi Gábor neve a Gyöngyössire vonatkozó forrásokban nem csak itt fordul elő. Gyöngyössi 1790-es kötetében szerepel egy Gulácsi és Szemere Terézia esküvőjére írott vers 1787-ből. A címzettnek köze lehet ahhoz a Gulácsi Gáborhoz (feltehetően apja), akinek emlékkönyvébe Kölcey is írt verset, s akiről Szabó G. Zoltán a Gulácsy Antallal, Kölcey gyámjával való rokonságot feltételezte.³⁴⁸ Az azonosságot a Gyöngyössi-levelekben szereplő helynevek (Fehérgyarmat, Nagykároly) alapján lehet valószínűsíteni, hiszen Kempelen és Nagy Iván genealógiai munkái szerint a Gulácsyoknak valóban ebben a régióban voltak birtokaik. A Hazánk-beli levélközlés bevezetőjében az áll, hogy ez a Gulácsi Szatmár megye egykori táblabírája volt és öreg korára a kéziratok tanulmányozásának és a jeles férfiakkal való barátkozásnak szentelte idejét.

Meddig lehet taszigálni egy költőt?

³⁴³ GYÖNGYÖSSI 1790: 75–80.

³⁴⁴ Erdélyi szorol szora be-iktattott Tudosítások, Magyar Hirmondó, 1785 Böjt-Más Havának 2 napján szerdán költ 17 levele, 129–130.

³⁴⁵ Bikfalvi életútjához és értékeléséhez lásd M. KISS 1968; BAYER 1908: 242–243.

³⁴⁶ SZILÁGYI I. 1887.

³⁴⁷ PRODAN 1984: I. 176, 542, II. 449.

³⁴⁸ Lásd KÖLCSEY 2001: 632.

Szilágyi István 1887-ben olyan szándékkal tette közzé Gyöngyössi leveleit, hogy azok kiegészítsék, hitelesítsék a Teleki- és Szilágyi-féle monográfiák adatait. A leveleket mindeztidáig ilyen szempontból használta fel a román és a magyar történetírás.³⁴⁹ A levelek alkalmasak is erre, hiszen Gyöngyössi teljes dokumentációt küld a felkelés lefolyásáról, a veszteségek méretéről, mellékeli a Bikfalvi Koréh-féle portrék alá írt epigrammait. Ezen túl, a felkelés kirobbanásának okait érintő vitához is hozzájárul. Gyöngyössi megfogalmazza már azokat a kérdéseket, melyekre a Teleki- és Szilágyi-monográfia válaszolni igyekezett: rákérdez a császár bűnösségére (és nyilván felmenti II. Józsefet, mondván, hogy a román lázadó parasztság félreértette nagylelkűségét), a magyar nemesség vádolásával is próbálkozik, de rögtön el is veti a lehetőséget és említi a katonai bevonulásra vonatkozó rendelet káros hatását is. Bűnbaknak azokat a százsz *comissarius*okat teszi meg, akiknek hatalmukban állt volna korábban beavatkozni az események alakulásába:

A gubernium mindent ezekre bízott, ezektől függött informatio, militia fordulása, a parancsolatok és sok egyéb. És vajon magyarok valának-e ezek az auctorált commissariusok ilyen magyart illető és veszteni kívánó rebellióban? Domine condona! Két százsz vala ez. (...) Csudálkozhatunk-e hát azokon méltán, a melyeket ex effectu látunk! Miglen aztán későre gróf Kemény Farkas jó magyar hazafiú rendeltetett a sok unszolásra egyik affíle commissariusnak.³⁵⁰

Ezek miatt az állítások miatt Gyöngyössinek ki is járt az elfogult magyar nemespártiként való értékelés.

Amennyiben azonban az olvasót inkább az érdekli, hogy a katasztrófa az íráshasználat milyen helyzeteivel szembesíti a benne élőket, ennek a sajnos csak egyik fél válaszait megőrző levelezésnek másfajai tanulságai is lehetnek. Dokumentálni tudják egy lappangó szerzői szándék történetét. Gyöngyössi első levele (Torda, 1785. 02. 03.) így zárul:

Nem fárasztom tovább az urat az olvasással. Méltóztassék nekem válaszolni, ha veszi e levelet. Mert ezután versíráshoz kezdek. Ideje most már Hórát leírnöm és Erdély fatumit ő általa.³⁵¹

Ennek a levélnek a mellékletében szerepel az a két vers is, melyeket a szerző Koréh festményei alá írt, s melyeket e levéllel szinte egyidőben küldhetett el a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztőségének. Nem érdektelen figyelembe venni, hogy a kortársak mennyire gyorsan reagáltak az eseményre. Horeat és Clocát 1784 decemberének végén fogták el. Bikfalvi Koréh a börtönben el is készítette a két vezér portréját, Gyöngyössinek 1785 februárjára már másolata volt a festményekről, s márciusra már Tordai Sámuel kolozsvári lelkésszel ketten küldtek a képek alá írt epigrammát a Hírmondó szerkesztőségének. Ugyanakkor a levél közlése szerint a pasztellképekről Gulácsinak szánt másolat is készült. A *Magyar Hírmondó* felkelésre vonatkozó reakcióit az teszi különösen érdekessé, hogy a bécsi orientációjú jozefinista újságírás képviselőjeként kanonizált Szacsvey újságíróként tulajdonképpen az erről az eseményről szóló tudósításokkal debütált.³⁵² Szacsvey 1784 júliusában, Barczafalvi Szabó kéthavi szerkesztősködését követően lett a Hírmondó újságírója. Az erdélyi birtokos családból származó, marosvécsi Szacsvey a nagyenyedi, majd a debreceni kollégiumban tanult, s Gyöngyössivel való

³⁴⁹ PRODAN 1984: I. 176, 542, II. 449.; MARCZALI 1888: 6.

³⁵⁰ SZILÁGYI I. 1887: 118.

³⁵¹ SZILÁGYI I. 1887: 208.

³⁵² KÓKAY 1970: Szacsvey Hírmondónál való tevékenységére vonatkozóan lásd 228–256. A felkelésről szóló tudósításokról 243–245.

ismeretsége valószínűleg erdélyi szálakra vezethető vissza. Ahogyan korábban is láttuk, a Hírmondó folyamatos publikációs lehetőséget biztosított Gyöngyössi számára olyannyira, hogy Kókay egyenesen e tendenciából eredezteti „az alkalmi versek elharapódzását időszakai sajtónkban,”³⁵³ bár Gyöngyössi első megjelenése a Hírmondó hasábjain még Rát Mátyás tevékenykedésének idejéből való. Szacs vay a Horea-féle parasztlázadásról 1784. november 24-től kezdődően tudósít, és egészen 1785 derekáig közölt a felkelésre vonatkozó tudósításokat. A szerkesztő, aki maga is írt verset a felkelés apropóján,³⁵⁴ illetve a lap által közölt újévköszöntő verset is a lázadás eseménye köré építette,³⁵⁵ az 1785. március 2-i lapszámban közölte Gyöngyössi és kolozsvári társa epigrammáit ilyen kommentárral:

N. Kolozsvármegye kérte Gyöngyösi Uramat, hogy az egész Zenebonát rövideden írja-le Versekben, már régen gyűjti-is egyben a' hiteles Tudósításokat.³⁵⁶

Már második forrás utal tehát arra, hogy Gyöngyössinek szándékában állt hosszabb terjedelmű krónikában megírni a lázadás menetét, „Erdély fátumát.” A versek közlése előtt szintén Szacs vay kommentárjában fordul elő egy ugyancsak elbizonytalanító kifejezés miszerint, Gyöngyössit „addig taszigálták minnét omonnét jött (az Övéhez képest durva versekkel)”, hogy a szatíra műfajában válaszolt a lázadás verses feldolgozását illető felkérésre. Az adatok elgondolkodtatóak: Kolozs vármegye felkéri a versszerzőt az események megírására, öt jelöli ki az érvényes verzió elkészítőjéül. A tudósítás az adminisztratív egységet, a vármegyét nevezi meg a felkérés konkrét közvetítője helyett, a krónikairást nyomatékos cselekedetté, politikai tetté avatja. A kijelentés reprezentatív funkciót szolgált a szövegnek: a vármegyei, kollektív megrendelésre készült vers az események hivatalos változata, érvényes értelmezése, ennyiben képes az elszenvedett vereség és az anyagi veszteségek ellenére igazságot szolgáltatni az áldozatoknak. És ez annál inkább igaz, hogy a nagy többségükben írástudatlan felkelők előtt csak hatásaiban, de nem reális lehetőségként ismerős az írás hatalma. A felkelés konkrét kirobbanása is a Horea által felmutatott, a román parasztoknak olvashatatlan, de mágikus hatalommal bíró császári íráshoz kötődik. A testületként, vármegyeként megnevezett közönség tehát joggal érzi úgy, hogy verssel kerülhet vissza hatalmi pozíciójába. Ez a motiváció lehet jelen a fentebb már körvonalalaiban érzékeltetett szövegtermés mögött is.

A vármegyén túl a kisebb tehetségű szerzők maguk is úgy érzik, hogy biztatniuk kell társukat a krónika megírására, hiszen ő az, aki méltóan tud szólni a katasztrófáról. A „taszigálni” ige használatát egy korábbi közlés motiválja. Az időrend betartásáról itt éppen a történet sokkoló volta miatt mondtam le. Február 19-én ugyanis a lap arról tudósít, hogy a „sokak előtt legalább híreről esméretes Erdélyi híres magyar versszerzőnek”, Gyöngyössi Jánosnak névtelenek koporsót küldtek gyászverssel és azzal a felirattal együtt, hogy: „HÓRA Malum Patriae meditando Gyöngyössi dormit Apollo, az az: Horának a' Hazáról való gonosz gondolatai között alszik a' híres vers-szerző Gyöngyössi.”³⁵⁷ A számban közlik a gúnyos gyászverset is, melyen az aranyosszéki nyelvjárás hatása jól érzékelhető. Az anekdota sokkoló, szinte irreális. A Kárpáthy Abellóné-i tréfát itt egy feladatát nem teljesítő költőnek címzik. A felkérés és még a vaskos tréfa is imponáló lehet Gyöngyössire nézve, hiszen a családi, vármegyei események költője ilyen

³⁵³ KÓKAY 1970: 248.

³⁵⁴ A' Magyar Hírmondó' 1785 Böjt-elő havának 9 napján szerdán költött II. levele. 81-88. A cím nélküli verset Sz. S. szignóval közli.

³⁵⁵ A' Magyar Hírmondó 1785-dik esztendőben Bódog-Aszszony-Havának I. napján Szombaton költött I. levele. 1-3.

³⁵⁶ A' Magyar Hírmondó 1785 Böjt-Más Havának 2 napján szerdán költött 17. levele. 129.

³⁵⁷ A' Magyar Hírmondó 1785. Böjt-elő Havának 19 napján szombaton költött 14. levele. Elegyes Tudósítások, 109.

formán kapja meg élete nagy megrendelését. Ehhez képest az életmű a Horea-parasztlázadásra vonatkozóan mindössze a Koréh-portrék alá írt epigrammákat tartalmazza. Illetve azt a verset, melyben Gyöngyössi azonosítja a neki címzett gyászvers szerzőjét, Harsányi Józsefet, s megokolja akkor még véglegesnek nem tekintett hallgatását.³⁵⁸ Gyöngyössi sohasem írta meg a parasztlázadás krónikáját, nem vállalta azt, hogy az esemény hivatalos verziójának szerzője legyen. Az 1785. október 24-én írott Gulácsinak címzett levélben a *miérte* válasz érkezik:

Én még nem ülök neki a Hóra históriájának leírásának, vagy inkább összefűzésének, és kipallérozásának, mert darabokban ez a casus is, a másik s harmadik is, jó rendén készen volna. Bizony, noha szégyenlem én függőben tartani oly sokáig a közönségnek eziránt méltóztatott várakozásait: (...) Az igaznak leírásában betörök a fejem. Kényes a materia. (...) Reményltem, hogy az oláh pártosok és kártevők büntetettek; várnám ma is, ha a Bécsben levő deputatio, mellyről az úrnak minap írtam, úgy megszenteltetik az isteni kéz által, hogy sok dolgokról jobb conceptus formáltak ott, a hol illik és szükséges s tágasabb út nyitattik akárkinek a szólásra vagy írásra.³⁵⁹

A krónika elkészült részei levéltári kutatással részben összerakhatóak lennének. Mindeztidáig egy részletet sikerült azonosítanom a kolozsvári egyetemi könyvtár kézirattárának MS U 1255/1-12-jelzetű kolligátumában. A töredékes, nehezen rekonstruálható, nyolc ívnyi szöveg hitelessége mellett két érv szól. Egyrészt a szerző leoninusban írta meg versét, s a rímhelyzetben szereplő szavak Gyöngyössi egyéb verseiben is előfordulnak (rab oláh - bot alá; emberi név – vezér; magyarok - Uri Karok stb.), másrészt pedig a szöveget Gyöngyössinek a Magyar Hirmondóban is megjelent satirikus versei után írta be a másoló. Ugyanakkor a vers ugyanazon poétikai eljárás köré szerveződik, mint a Horea címeréhez kapcsolódó: a Horeat egyenes beszédben szerepeltető sorok a függő beszédben ironikussá alakított mondatokkal keverednek:

Nékem is emberi név, leszsz / Uraságra vezér. / Tészek azért dulást, nyerek a' míg fel / Szabadulást. Légy Űr már rab / Oláh, Szállj Magyar egig alá. (2.)

Amint e szövegtöredékből, illetve a satirikus versek jellegéből sejteni lehet, Gyöngyössi feltehetően a többi versében is alkalmazott technikákhoz fordulhatott. A leoninus formájának való megfelelés mellett a magyar nemesek, papok szenvedéseit az antik párhuzamokkal és azonosításokkal írhatta meg. Illetve a szerző merített a román orális költészetnek a felkelésre vonatkozó anyagából is, s az események kimenetelének függvényében fordította ki a sorok értelmét:

Hóra! sokat birtál, 's borozál, mikor, oh Haza! *Sírtál.* / *Síri* te, mi már örülünk; állj te, mi székét ülünk.³⁶⁰

Az első sorhoz ilyen kommentár tartozott:

Tzélozok azon Symbolumra, melly a' Tzimer mellé tétetett Oláh nyelven illyen szókkal: Hora be, si hogynyeste; Tzára plingyse, si pletyeste; az az: Hora iszik és nyugszik; Az Ország pedig sír és fizet.

³⁵⁸ Válasz tekintetes Harsányi Jó'sef Úrnak, Hajdon Tek: Nemes Küküllő Vármegye' Notáriussának, azután Regius Perceptorának, mostan a' Fels. Királyi Kamara' Exactoratusán lévő egygyik Ingrossistának levelére, mellyet írtam MDCCCLXXXV-dik Esztendőben Februáriusnak 19-dik Napján. GYÖNGYÖSSI 1790: 84–88.

³⁵⁹ SZILÁGYI I. 1887: 267.

³⁶⁰ GYÖNGYÖSSI 1790: 76.

A felkelés vezetőinek leírásában ugyanaz a szatirikus versekben is jelenlevő animális tulajdonságok köré felépített jellemrajz dominál. Ennek az eljárásnak mitológiai elemekkel összekapcsolt alkalmazása a Horeát Acteon „urába kapó ebeként” megnevező metafora, melybe a Gyöngyössi által preferált értelmezés más elemei is beiktathatóak az Acteon-történet teljes kontextusának felidézésével (Acteon ebeit uruk ellen uszította Artemisz, akárcsak a felkelőket ortodox papjaik). A lázadó eb-lázadó jobbágy párhuzamnak érdekes adaléka lehet a Hírmondónak az a Kókay által is idézett tudósítása miszerint „Mások pedig [Erdélyben] kutyákat Hóráról és Kloskáról nevezték el.”³⁶¹

Gyöngyössi nagy lehetőséget halasztott el. Mentségére szóljon, hogy olyan kételyekre, sejtésekre hivatkozva tette, melyek a történetírásnak később is problémái maradtak. Az esemény közvetlen közelében még határozott volt a történetek okairól vallott elképzelés. Nem pusztán Gyöngyössi versei, de a felsorolt szövegek nagy többsége is nemzeti konfliktusként mondta el a felkelés történetét, a megtorlás elmaradása azonban elbizonytalanította a konszenzust. Gyöngyössi szemében a román, ortodox parasztok lázadása érthetőbb jelenség volt, mint az, hogy a császári udvarnak nem sikerült idejében megfékeznie a katasztrófát. Az esetnek azonban leginkább abban érzem a jelentőségét, hogy dokumentálni tud egy olyan helyzetet, melyben egy költőt közösségi szó képviselőjévé neveznek ki. Illetve pontosabban, a parasztlázadás olyan kontextust teremtett egy magyar nemes- és császárpárti költő esetében, hogy szavának súlyát egy ilyen képviselői, reprezentációs logika függvényében gondolhatta el. Vagyis, már akkor is lekötötte olvasóinak figyelmét, ha nem verselt, hiszen közönsége az elutasítás gesztusának is jelentőséget tulajdonított.

³⁶¹ Magyar Hírmondó 1785. János havának 8 napján szerdán költt 44 levele, Hazánkban esett dolgok, 349., idézi KÓKAY 1970: 245.

IV. Katonák és katonabúcsúztatók hovatarozása. 1789

Des peuples assez éloignés entendent dire qu'on va se battre, et qu'il y a cinq ou six sous par jour à gagner pour eux s'ils veulent être de la patrie: ils se divisent aussitôt en deux bandes comme des moissonneurs, et vont vendre leurs services à quiconque veut les employer. Ces multitudes s'acharnent les uns contre les autres, non seulement sans avoir aucun intérêt au procès, mais sans savoir même de quoi il s'agit.

(Voltaire, Dictionnaire philosophique, Guerre)

A háború, a hadviselés, a katona irodalmi reprezentációinak története nem választható el a hadviselés történetétől. Az antikvitas hadvezéreitől az ismeretlen katonáig olyan hosszú tartamú történet követhető nyomon, melybe a birodalmak, nemzetek hivatalos hatalmi reprezentációinak, illetve a hadviselés eltérő mediatiszálásainak története egyaránt beleszól. A 18. század második felének irodalmában többféle problémakör részeként is előkerülhet a katonáskodás kérdése: a rendi nemzet karakterisztikumaként (1), szerzői identitásdilemmaként (2), kollégiumi verselési feladatként (3), aktuálpolitikai problémaként (4), folklór – és közköltészeti szövegekben pedig a katonasors dicséretének vagy kritikájának összefüggésében (5).³⁶² Az az általam kiemelt két irodalmi példa, melyet az 1789-es török–orosz-osztrák háború kapcsán bemutatok, két jelenséget példázhat: egyrészt a *natio hungarica* katonanemzeti öntudatának kontinuitását a Habsburg-uralom alatt, másrészt e hadviselés megítéléseinek szórtságát. Munkahipotézisem az a megállapítás, hogy a Habsburg-pártiság / Habsburg-ellenesség ellentett kategóriái még felekezeti szempont általi finomítással sem alkalmasak a 18. század végi irodalmi jelenségek politikai hovatarozásának leírására.

A 18. század vége Európában hadtörténeti szempontból (is) jelentős változásokat hozott. Zachar József állapítja meg, hogy II. Katalinnak az 1792-es jászvárosi békekötéssel zárult törökellenes hadjárata volt az utolsó zsoldosokkal vívott háború,³⁶³ ezt követően a 19. század folyamán már általánosan elterjedt a valamely országhoz, nemzethez való tartozás jogi kategóriáiban működő hadviselés vagy legalábbis a katonának a hadviselés céljával való hivatásszerű azonosulása. Európai viszonylatban a katonai szerepkör értelmezését két tendencia alakítja: egyrészt megszűnik a katona „áru-jellege”, mely a zsoldból következett, másrészt pedig az állandó katonaság kialakulása a polgár-katona és a nemzeti hadsereg megjelenését eredményezi. A katonáskodás évei alatt azonban a besorozott katonában sajátos hivatástudat alakul ki, a korábban gazdasági tényezők által motivált hadviselés a hadviselés technikái, a katonáskodás hivatásáért vállalt katonasors váltja fel. A napóleoni háborúk példája a több nemzetet egyesítő hadsereggel ezt a folyamatot példázza. Az elhivatott katona megjelenése pedig a katona mítoszának felszámolásával jár együtt.³⁶⁴

³⁶² Mindössze néhány példát adok meg, az egyes szövegcsoportok vizsgálata itt nem feladatom: Csokonai Vitéz Mihály, *A vitézkedő Magyarokhoz*, Berzsenyi Dániel magyarság-ódái (1); Fazekas Mihály, *Katonai búcsúének*, *Búcsúzás a hadi élettől*, Barcsay Ábrahám költészetében e dilemmát elemzi Egyed 1999 (2); Csokonai Vitéz Mihály, *A Had I.*, *A Had II.*(3); Berzsenyi Dániel, *A Felkölt Nemességhez*, *a' szombathelyi táborban*; *Herczeg Eszterházy Miklóshoz, midőn a Szombathelyi táborban commandérozó a' Nemességet* (4).

³⁶³ ZACHAR 1984: 34.

³⁶⁴ BERTAUD 2000.

Ami az osztrák birodalmi magyar katonaviselést illeti, a zsoldos identitást kizártnak tekinthetjük, hiszen állandó hadsereg 1715 óta létezett, így a Bertaud által összefoglalt tendenciák sajátos alkotmányos-jogi keretben, a francia példánál korábban jelentkeznek. A *natio hungarica* katonai öntudata, a *propugnaculum Christianitatis* toposz³⁶⁵ XV. századra visszamenő története sajátos konstellációt teremtett, melyben a katonai öntudatnak kitüntetett szerepe volt. Az 1741-es pozsonyi országgyűlésen Mária Teréziának felajánlott nemesi felkelés gesztusának értelmezése még egységes szemléleti keret feltételezésével volt összeilleszthető ezzel a katonai identitással. A magyar felvilágosodás Kosáry Domokos által leírt korszaka a magyar nemzetiségen belül már két táborban, jozefinista, felvilágosult abszolutista és rendi felvilágosult táborban gondolkodott, s a jozefinizmussal való szembenállás eseteit, a császári hadviselés logikájának megkérdőjelezését vette figyelembe.³⁶⁶ Ezt a koncepciót árnyalta Csetri Lajos a következőkben részletesen ismertetett tanulmánya. Az én kérdésem is ennek a vitának a talajáról indítható: mennyiben egységes a katonai identitás értelmezése a 18. század végének sajátos hadhelyzetében, illetve milyen nyomai vannak a katonasors értelmezése két nagy paradigmájának, a szökött katoná lázadó és a katonasorsot dicsőítő közköltészeti hagyománynak a korszak alkalmi költészetében.

A kuruc mozgalmak és az 1848/49-es szabadságharc közötti periódusban a katonai identitás többféle jogi szabályrendszer szerint alakulhatott és a magyar történetírás eleve ellentmondásosnak tekintette a hadsereghez való tartozást, a hadviselés céljával való azonosulást. A magyar hadtörténet hosszú ideig kevés figyelmet szentelt az 1711 és 1848/49 közötti periódusnak arra hivatkozva, hogy amennyiben önálló magyar hadűgy nem létezik, a hadviseléssel kapcsolatos kutatások is érdektelenek. Ez az érdektelenség az első magyar szisztematikus, eseményközpontú magyar hadtörténetre vezethető vissza, mely a korszakot a győztes csaták és azok területszerzései felől ítélte meg, és kísérletet sem tett arra, hogy az osztrák haderőn belül a magyar erőforrások jelentőségét felmérje.³⁶⁷ Zachar József legutóbbi monográfiájában az Osztrák Hadilevéltárban végzett kutatások alapján tisztázta a császári-királyi hadsereg magyar anyagi és emberi erőforrásait, harcértékét, a magyar katonák karrierlehetőségeit és vázolta a magyar finanszírozású ezredek történetét.³⁶⁸ A Habsburg hadseregen belül elkülöníthető hét szervezeti egység közül a magyarok négy egységben voltak jelen: az állandó hadseregben, mely 1745-ben vette fel a császári-királyi nevet, a magyar általános vagy részleges felkelésben, mely a magyar alkotmány előírásai szerint működött, bár a „Vitam et sanguinem!” kikiáltása után összeolvadhatott az előbbivel, az erődítményeken és végvárakban állomásozó egységekben, illetve a testőrtestületekben³⁶⁹ (ld. a Mária Terézia alapította magyar testőrséget).³⁷⁰ Az ebben a négy egységben hadat viselő katonákat három hadállítási eljárással rekrutálták: érvényben volt a korábbi alkotmányos előírásoknak megfelelő részleges vagy általános, bandériális vagy portális inszurrekció, a katonai határőrvidék szélesítése újabb erőforrásokat mozgósított, illetve egyre nagyobb lett a császári-királyi hadseregben való

³⁶⁵ A toposzkutatás több tanulmányt is szentelt a kérdésnek. Ebből a szakirodalomból most csak egy művet emelek ki: TARNAI 1969.

³⁶⁶ KOSÁRY 1983: 267.

³⁶⁷ BÁNLAKY 1941: 291–304.

³⁶⁸ ZACHAR 2004.

³⁶⁹ ZACHAR 2004: 120–135.

³⁷⁰ A magyar testőrség irodalomtörténeti jelentőségére az irodalomtörténetek külön kitérnek. Lásd pl. BÍRÓ 2003: 97–106, illetve Ballagi Aladár összefoglaló monográfiáját: BALLAGI 1872.

hadviselési kötelezettség.³⁷¹ Zachar úgy látja, hogy 1792-re a magyar királyságbeli területekről érkező katonatömeg a Habsburg-birodalom teljes mozgósítható hadipotenciáljának megközelítőleg a felét adta.³⁷² Ezeknek az egymásra helyeződő, egyszerre érvényben levő eljárásoknak köszönhetően a korszak katonai kultúrája mögött meglehetősen összetett társadalomtörténeti kategóriák, illetve mentalitástörténeti összetevők állnak. Az a feltételezés, hogy a magyar haderő méltatlan helyzetnek tekintette a császári hadseregben való harcolást – s e nézőpont igazolására kétségek nélkül jónéhány példa idézhető – sok jelenséget fed el méltatlanul, illetve értelmez téves és túlzó keretben.

Akkor, amikor a 18. századi magyar irodalom jelenségeinek azon spektrumára vagyunk kíváncsiak, melyek a katonáskodással kapcsolatos attitűdökkel állnak összefüggésben, ezeknek a történeti adatoknak megnő a jelentősége, hiszen ezek teszik árnyalhatóvá a katonasors elutasításának vagy éppen ünneplésének köz- és népköltészetből ismert poétikai eszköztára és a nemesi katonaköltészet Vénusz és Mars, Vénusz és Apolló, kard és penna oppozícióit működtető retorikája, a rendi katonai identitás és az idegennek érzett hadseregben való harc elleni kurucos tiltakozás közötti redukzív különbséget. Végül soron ebben az esetben is ugyanazt a dilemmát látjuk, melynek a korszak nagyon sokféle típusát termelte ki: milyen megoldásokat lehet találni a régi magyar alkotmány és a Habsburg birodalmon belüli jogi státusz ellentmondásainak áthidalására. Az adott korszakban a katonáskodással kapcsolatos szövegek két nagy intézményes struktúra kereteihez köthetők: egyrészt az országgyűlésnek a hadiadó megajánlásával, az inszurrekcióval és az újonccsallítással kapcsolatos vitái eredményeznek számottevő szövegtermést, másrészt pedig a katonaság intézményes keretei között élés, az odakerülést, kilépést, szökést, a hadviseléshez való viszonyulás konkrét helyzetit követik verses feldolgozások. Az első szövegcsoport szerzői nem a háborúban részt vevő katonák, hanem a megajánló, javait féltő nemesség rendi szempontjából ítélik meg a katonáskodás kérdését.³⁷³ *A nép nevében* című vers tette emlékeztetővé az utolsó nemesi felkelés 1809-es harc képtelenségét, s bár a történeti szakirodalom megkérdőjelezte a „győri futás” ilyen egyértelmű interpretációját, több érv is szól amellett, hogy a katonasággal szemben a magyar nemesség nem azonosult egyértelműen ezzel a kötelezettségével. Szijártó a somogyi példa vonatkozásában állítja: „itt nem a törvényszabta kötelezettség becsületes teljesítésével állunk szemben, hanem a kalkulációk mögött annak szándéka húzódik meg, hogy a megye birtokos társadalma a lehető legkisebb tehervállalással tudja le a terhes kötelezettségét.”³⁷⁴ Az általam vizsgált és a szakirodalomból ismert 18. század végi példák elgondolkodtató egyértelműséggel érvelnek a hadviselési kötelezettség vállalása mellett, a hadban résztvevő katonák nézőpontját a helyzettel azonosuló nézőpontként azonosítják.

Az alábbiakban két, 1789-ben keletkezett katonai búcsúztatót elemzek:³⁷⁵ Gyöngyössi János Bogátsi Zsigmond nemes ifjúra,³⁷⁶ illetve Mátyási József Varga István deák hadba

³⁷¹ ZACHAR 2004: 323–324.

³⁷² ZACHAR 2004: 215.

³⁷³ A hadsereg és a katonáskodás kérdéséhez az országgyűléseken lásd SZIJÁRTÓ M. 2005: 450–455.

³⁷⁴ SZIJÁRTÓ M. 2006: 68.

³⁷⁵ Az 1711–1867 közötti korszak verbuválással kapcsolatos költészetéből bő válogatást nyújt SZÜCS 1962.

³⁷⁶ A vers teljes címe így hangzik: Búcsúzó versek. Mellyekkel a' Nemes Splényi Regementben, Zászló-tartói Karban vitézködő Ifjú, Tek. Nemes Dé'si Bogátsi 'Sigmund Úr Ezer-Hét-Száz Nyóltzvan-Kilentzedik Esztendőben, Mártziusnak negyvededik Napján, Volkáni Határ-szélekre Kolo'svárról lett el-indulásának alkalmatosságával, Tordán által-ménvén, Kedves Testvéreitől atyafiságosan búcsúját vette, két kedves Ifjú-Aszszony Testvéreinek éneklése között. Írtam a' Zászló-tartó Úrnak szíves kérésére. (GYÖNGYÖSSI 1802: 182–189)

vonulására írott rövid drámáját.³⁷⁷ A vizsgálandó szövegek kiválasztásában a fő szempontot az azonos eseménytörténeti háttér jelentette, másodsorban pedig az alkalmiság kritériuma, mely azonos műfajmodellel belül tette lehetővé a hadba vonulás helyzetéhez való eltérő viszonyulások feldolgozását. A közös eseménytörténeti háttér az orosz-osztrák–török háború (1787–1792) jelenti, mely osztrák területszerzéssel nem járt, komoly anyagi és emberi veszteséggel viszont igen. 1787 augusztusában üzent hadat a török porta II. Katalinnak, melyre az oroszok rögtön, a velük május 23-a óta szövetséges osztrákok pedig 1787. december 2-án reagáltak. Az 1791. augusztusi szisztovói békekötés osztrák részről nem volt eredményes, az oroszok 1792. január 9-én Jászvárosban kötöttek békét, melynek értelmében a Fekete-tengernek a Dnyeszter és a Bug közötti partvidékét kapták meg, és a szultán elismerte a Krim-félsziget elfoglalását. Az 1791-ig, II. Lipót trónra lépése utánig húzódó hadviselésben való részvétel az 1780-as évek végének legnagyobb visszhangot kiváltó eseménye volt. Csetri Lajos sajnálatos módon abbamaradt kutatásai fogalmazták meg azt a hipotézist, hogy ez volt az a háború, mely a magyar értelmiségben belül érvényben levő érdekszövetségeket jelentősen megbontotta, nivellálta.³⁷⁸ A katolikus, császárpárti Dunántúl és a református, császárellenes keleti és északkeleti magyarság oppozíciója ebben a korszakban megváltozik, a türelmi rendelet ugyanis császárpártivá tette a protestánsokat, császárellenessé a katolikusokat, ez a háború pedig mintegy egységesítette a császár hadviselésével szembeni attitűdöt, a háború ugyanis alkalmat teremtett „a Habsburg-ház vezette birodalom iránt háborús körülmények között megerősödött lojalitástudat” kifejezésére.³⁷⁹ Csetri példái katolikus részről Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Batsányi János, akiknek „elkesedése jóval lepároltabb, általánosabb jellegű”, református részről pedig Szentjóni Szabó László, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály, akiknek „műveiben jóval több konkrétságra, életszerűsége található”.³⁸⁰ S végül Csetri következtetését sem árt idézni, hiszen tanulmánya e hadviselés irodalmi megjelenítéseinek tárgyalásában egyedülállónak nevezhető: „költői műveinkben az etnikai nacionalizmusnak és ezzel összefüggően a Habsburg-ház elleni függetlenségi törekvéseknek nem sok nyoma látható.”³⁸¹ Ennek a felekezeti szempont érvényét e kérdésben lebontó hipotézisnek az érvényességét vizsgálom meg azon a két példán, mely a harcterre készülő katona dilemmáit és nem a hadi dicsőséget ünneplő költők szemléletét hangsúlyozza. Felekezeti szempontból mindkét vers református szerző műve: Gyöngyössi újtordai református lelkész, Mátyási pedig a debreceni kollégiumban végzi tanulmányait.

A katonát búcsúztató lelkész

Gyöngyössi versét két közlésben ismerjük: 1789-ben megjelent Szacs vay Sándor lapjának, a Magyar Kurírnak irodalmi mellékletében, a Magyar Múzsában 1789. március 28-án,³⁸² majd újraközölve Gyöngyössi 1790-ben Bécsben, Szacs vay költségén megjelent verseskötetében.³⁸³ A két szöveg között nincs tartalmi, formai eltérés. A vers kézirat

³⁷⁷ Bútsúzó érzékeny játék. Mellyel Varga István nevezetű Író-Deák, a’ szerzőnek különös barátja, Barkó Nemes Húszár seregében 18. Febr. 1789. bé-álván, az induló nap előtt való napon, egynehány előbbeni kötelességbéli társaitól meg-tiszteltetett. (MÁTYÁSI 1794: 207–234)

³⁷⁸ CSETRI L. 2007a: 243.

³⁷⁹ CSETRI L. 2007a: 247.

³⁸⁰ CSETRI L. 2007a: 244.

³⁸¹ Uo.

³⁸² Magyar Múza 1789: 100–106.

³⁸³ GYÖNGYÖSSI 1803: 182–189.

másolatokban is terjedhetett, hiszen a kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája egy Debrecenben, egy Kolozsváron, illetve egy, az OSZK-ban őrzött 19. századi énekeskönyv esetében a szerző nevének megadása nélkül ezt a versszöveget is számon tartja.³⁸⁴ Az argumentumból a következők derülnek ki: a vers megrendelője, a tordai származású nemes dézsi Bogátsi Zsigmond, a Splényi ezred³⁸⁵ zászlótartói karának katonája; a megrendelés alkalmá: 1789. március 4-én a hadtest Kolozsvárról a vulkáni határszélekre megy és áthalad Tordán, itt a zászlótartó találkozik „két kedves Ifju-Aszszony Testvéreivel”. A búcsúnak két mozzanata van: a nők énekelve búcsúznak hadba vonuló testvérüktől (erre utal a versszerző), a búcsúhelyzet katonasírató műfajú szövegre utalhat, a testvér pedig a megrendelt verssel búcsúzik. A szöveg elhangzásának környezete adott: az énekelő női búcsúra a maskulin vers a válasz, mely teret enged az elérzékenyülésnek, de Thészeusz mintájára az elszakadás kegyetlenségével is számol. A kis Himfy-strófában írt huszonnégy strófás vers 5 nagy gondolati egységre tagolódik: az első két versszak a hadba indulás felülről elrendelt kegyetlenségét konstatálja. E rendelkezésnek a katona és hozzátartozói számára felfoghatatlan logikáját hangsúlyozza a még alvó természet és a már talpon álló sereg közötti konfliktus a 3 és 9 versszakok között, mely az időhatározók játékára épít. Ebben az egységben a hadba indulást két elem motiválja: egyrészt a „dühösön száguldozó Márs”, s ez a kép lehetőséget nyújt arra, hogy a hadi felelősséget a politikai kontextustól eltávolítsa a szerző, másrészt pedig a „felső parantsolat”, a „vérrel írt végezés” melynek itt nincs konkrét tartalma. A 10 és 15 versszak a természet és hadi helyzet konfliktusát a köteleesség (‘vitézek égedelme’) és személyes kötődés (‘a’ vérségnek szerelme’) belsőben végbemenő konfliktusnak rajzára transzponálja. Ennek a dilemmának a concettója a mágnes és annak a mechanizmusára épített kép:

Függök illy két mágnes között, / Mind két Erő meg-kötözött; / Egygyik hartzra bátorit, / A’ másik ölbé szorit.³⁸⁶

A Márs és Vénusz oppozíció, a férfi és női attribútumok elválasztása, a vitézi magatartásba beemelt hűség-elv strukturálják ezt a szerkezeti egységet. A hadhelyzet logikájának követhetlenségéhez itt társul az első azonosítható mozzanat: a királyhoz való hűségre való hivatkozás. Ráadásul úgy, hogy az éppen elszakítás előtt álló családi hűséggel kerül párhuzamba:

Egygyik kezemmel emelem / Zászlóm terhét markoson, / A’ másikkal meg-ölelem / Kedvesimet nyájason: / Mind Királyomnak ruháit, / Mind szerelmesim ortzáit / Tsak egy ajak tsókolja, / Melly az hívséget szólja.³⁸⁷

A Bánk báni dilemma ismétlődik itt meg kicsiben, s úgy, hogy a ’hívségek’ prioritáskérdése még azelőtt megoldódik, hogy tárgyalásra kerülne. A 16–18 versszakok e dilemma megoldását javasolják: a császárral szembeni kötelesség erősebbnek bizonyul a vérség és a természet kötelékénél. Az előbbi két egység metaforikája itt kapcsolódik egybe:

³⁸⁴ STOLL 2003: 749, 1253, 1384-es tételek.

³⁸⁵ Valószínűleg gróf Gyulai Ferenc vezérőrnagy hajdúezredéről lehet szó (alapította babocsai Bagossy Pál 1702-ben), melyet 1787-ben vett át Splényi Antal Gábor altábornagy, aki 1818-ben bekövetkezett haláláig meg is tartotta. Ez lesz a későbbi 51. császári és királyi gyalogezred. A Splényi huszárezredet, melyet 1734-ben alapított az azonos nevű Splényi Antal Gábor, 1768-ban felszámolták. Az ezredek a tulajdonosok neveit viselték, akik a csapatok toborzásáról, élelmezéséről, eltartásáról gondoskodtak, a vezényelet viszont nem az ő feladatkörikhöz tartozott.

³⁸⁶ GYONGYÖSSI 1803: 186.

³⁸⁷ Uo.

Mint a' Gyümölsőt fájához / A' természet ragasztja / De a' kert' Ura magához /
Kivánván le-szakasztja: / Nagy a Természet munkája, / De nagyobb a kert' Gazdája / A' mit
kiván, le-szedi, / A' természet engedi.³⁸⁸

A természetes tulajdon és a birtokviszonyból adódó rendelkezési jog konfliktusa összegződik és a Gazda – természet oppozíció ezen az egységen végigvonul. A vers nem itt zárul: Gyöngyössi kollégiumi költészet és barokk hagyomány ihlette poétikája szerint egy négy szakaszon át kitartott hasonlattal zárja a verset: a katona Thészeusz, a háború a labirintus, melyben a veszélyek Minotaurusz, az Ariadné-fonál pedig az Isteni Gondviselés, mely a katonát visszavezetheti szeretteihez. A hasonlat értelmében a vers a hadba és dicsőség keresésére indulás szolamával zárul. A történetnek a kimenetelét is ismerjük. Bogátsi következetes megrendelője marad Gyöngyössinek, 1804-ben ugyanis Gyöngyössi kézirat verseskötetéből ismert *epithalamium* tudósít arról, hogy Dévai Erzsébetet immár kapitányként veszi el feleségül a korábbi zászlótartó.³⁸⁹ Ez a vers már a Vénusz és Mars közötti konfliktusra és Mars Vénusz általi legyőztetésére épül, mely a magyar mesterkedő költészet Gyöngyössi István-i vonulatába mélyen gyökerező toposz.

A vers egyértelműen a hadviselés kötelezettsége mellett foglal állást. A királlyal szembeni engedelmisség mindent felülíró elve a rendi magyar tudatnak egyik legfontosabb összetevője. Irodalomtörténeti jelentőségét a Bánk bán, illetve a teljes Katona-életművet domináló problematika illusztrálja,³⁹⁰ a szöveghez közelebbi kontextusban pedig II. József 'kalapos királyi' identitásával szembeni tiltakozások, hiszen magyar királlyá koronázását elutasítva József éppen a feltétlen engedelmisség elvét hagyta megkérdőjeleződni. Ezeket a dilemmákat erősíti fel a vers elsődleges megjelenési kontextusának a figyelembe vétele. A korabeli újságírás a török-orosz-osztrák hadműveletek leírásának nagy teret szentelt, Szacsvey Magyar Kurírja mellett a szintén Bécsben, Görög Demeter és Kerekes Sámuel által megjelentetett *Hadi és más nevezetes történetek* éppen e háborúról való folyamatos tudósítást tűzte ki elsődleges célként.

A vers közlését biztosító Szacsvey Sándor pályaképének tisztázásával még mindig adós a magyar irodalomtörténet. Jakab Elek volt az utolsó, aki kizárólag az ő alakjának szentelt tanulmányban foglalta össze e meglehetősen sok kérdőjeles mozzanattal rendelkező karriertörténetnek a tanulságait.³⁹¹ A magyar sajtótörténetek beillesztették ugyan a szerkesztő és a lap történetét a magyar időszaki sajtó panorámájába, hozzájárultak viszont egy meglehetősen sablonos Szacsvey-kép kialakításához, mely őt jozefinistaként kezeli.³⁹² Kókay szerint a II. József tetteivel való feltétlen azonosulásban Szacsveyt éppen az a törökellenes hadviselés ingatta meg:

Szacsvey nézeteinek lassú módosulásához elsősorban a török háború nélkülözései nyomán egyre fokozódó, és a nemességen kívül a parasztságra és az értelmiségre is kiterjedő ellenzéki hangulat éleződése járulhatott hozzá.³⁹³

³⁸⁸ GYÖNGYÖSSI 1803: 187.

³⁸⁹ A sziven győzedelmeskedő szépség. Meltóságos kapitány Bogátsi Sigmond urnak Menyegzőjére írott Verseik. Készítettem a' tisztelt Kapitány Urnak barátságos kérésére. MDCCCIV Esztendő. GYÖNGYÖSSI é. n.b: 11–19.

³⁹⁰ CSETRI L. 2007b.

³⁹¹ JAKAB 1881–1882.

³⁹² KÓKAY 1970: 243.

³⁹³ KÓKAY 1970: 302.

Gyöngyössi versének közlése semmit sem sejtet ennek az ellenzékiiségnek a vállalásából. Nézzük meg azonban e kijelentés háttérében levő szövegkorpusz és Gyöngyössi versének viszonyát, a háborúról szóló hadi tudósításokat. A vers kiadásának lefutási ideje meglepően rövid, hiszen a március 4-én írt verset a Múza már ugyanazon hónap 28-án közölte. Ennek előzményeként 1788. február 16-án Szacs vay így jellemezte a háború kezdetét:

Mit hallunk? Dób szott és Trombita harsagást, melyet a 'Márs Isten' mezején meg-rivallott ágyúk' vilámása szokott követni. – Minekutánna a' *Mahumed* konyháján meg-tsömörlött Török *Divány* az embert és békességet szerető leg-hatalmasabb és böltsebb Doktoroktól eleibe tétetett Pilulákat le-nyelni tellyességgel nem akarná, mi-van egyéb hátra? az utolsó orvosi eszköz, az érvágás; mellyhez, minekutánna már az ő Orvosi jó-moddal hozzá-is készülenek volna, edgy a' múlt hónapnak 27-dikén indúlt Kurir által a' F. Ts. és Királyi Konstantinápolyban lévő *Internuntziusnak* és ez által a' *Diváynak* ezen hónapnak 9-dikén tudtára-is adaték; a'midőn ezen orvosi eszközhöz-való nyulás az egész F. Ts. és Királyi Tábornál-is ki-hirdetteték.³⁹⁴

Azonban az érvágás felőli meggyőződés fokozatosan valóban kezd átalakulni. Viszont Szacs vay nem a hadhelyzetet helyteleníti, hanem a hírek terjesztésének megakadályozását. Szacs vay, aki megítélésem szerint az első vezércikknek nevezhető tudósítások szerzője, 1788 közepétől igen gyakran enged meg magának a hírek minőségére, megbízhatóságára vonatkozó megállapításokat, illetve rostalyuk felirattal üresen hagyott részekkel jelzi a hírlap levelein a cenzúra által nem engedélyezett részeket. Elsőként 1788. március 22-én különbséget tesz a lap saját haditudósítóitól érkező, illetve a hivatalosan engedélyezett hírek között: az utóbbiakat a Hadi Tanácsszék kihirdeti, a hírforgalomba viszont csakis a 'monárka' engedélyezése után kerülhetnek, ami jelentősen lelassítja a tudósítás ritmusát. Ugyanez év júliusában 16-án már így kezdi tudósítását:

Ugyan száraz idő van az Ujságokra nézve. Egy Ujságíró azt írja, hogy le-ült reggel Ujság imi, és 23 pint bort ivott-meg addig, míg valamit késő-estvére össze-tudott szerkeztetni; - ezen szörnyű háborus időben, midőn a' 'Surnált' íróknak szám-vetések-szerént, legalább-is 900 ezer fegyveres Nép áll a' tastázó piazton tsak Európában...³⁹⁵

Jakab Elek, akinek tanulmánya Szacs vay „jellemének” rekonstrukcióját kísérli meg, több példával érzékelteti azt, amit „egyenest jellemnek és szókimondásnak” nevez, de amit sajtótörténeti szempontból inkább az újságíró szerepkör részrehajlás nélküli művelésének téziseként lehetne leírni.³⁹⁶

Ajánlatosabbnak látom tehát az újságírás sajátos logikájának végig gondolását feltételezni Szacs vay munkásságának egységes szemléleti kereteként, hiszen 1790. február 10-én már így fogalmaz:

Tudom mit keresnek leg elől-is Érd. Olvasóim a' Kurirban – azt-is jól tudom mit kellett volna ide iktatnom; de az Ugorkán és Salátán kívül, majd minden dolog meg érve jó – azért – míg öröndetesebb hírrel kedveskedhetnénk, az ő felsége nyavallyás állapota felől azt írhatjuk, - hogy 3 napoktól fogva semmit sem tudnak még a' maga test-örzői felőle miben van.³⁹⁷

³⁹⁴ Magyar Kurír 1788: 121–122.

³⁹⁵ Magyar Kurír 1788: 635–636.

³⁹⁶ JAKAB 1881: 266–267.

³⁹⁷ Magyar Kurír 1790: 153.

Ez a bevezető egy olyan hírről kapcsolódik össze, mely a Gyöngyössi-vers kontextusához is közelít. A Splényi regimentből szökött 2 'nagytolvaj' felakasztásáról ír a gyalogezred egyik katonája, s azt is feljegyzí, hogy a két testet a kolozsvári orvosok tudományos célból boncolni fogják. Ez a tudósítás ismét arra enged következtetni, hogy a hadkötelezettséggel szembeni engedelenség szolamát kell kiéreznünk Szacsavay lapjából.

Gyöngyössi versközlés és az idézett hírkomentárók két következtetés megfogalmazását engedik meg: 1. eszme- és politikatörténeti szempontból a Magyar Kurír tudósításaiban a rendi és dinasztikus szemlélet nagyon finom kombinálódása érhető tetten, mely a tudósítások és szerkesztői kommentárók sajátos rétegződéséből adódik; 2. Szacsavay meggyőződéseinek értékelésekor a lapban közölt hírek nem lehetnek teljesen irányadóak, hiszen a hírközlés sajátos kommentárjai inkább a hírforrások hitelessége iránti igényt közlik semmint politikai szerepvállalást, vagyis az újság hírei inkább az újságírói szakma önállósodását mutatják, semmint a szerkesztő politikai állásfoglalását. És ebben a történetben az alkalmi költő sajátos szerepértelmezésében feldolgozott búcsúzó katona szempontja csak egy a közvetített helyzetértelmezések között.

A katonává lett íródeák és a deáktársak

A másik 1789-es katonabúcsúztató még kevesebbszer utal a konkrét hadhelyzetre, annak értékelésére. Ezt a hiányt a vers keletkezési körülményeivel magyarázhatjuk. Mátyási József versének ugyanis egy közlési kontextusa maradt fenn. Ez a helyzet nem a család, hanem a búcsúztató diákközösség szemlélet közvetíti, melynek a versszerző is tagja volt. Ezek a verselő kisközösségek azt a közköltészeti hagyományt működtették, melynek irodalomtörténeti nyomait Csokonai Vitéz Mihály és Arany János költészetében Szilágyi Márton elemezte.³⁹⁸ Mátyási József – akit főúri titkári, majd kecskeméti városi tanácsosi karriere a kollégiumokótól és a vidéki papságtól különböző közösségek szemléletéhez közelített – több helyzetben is vállalta a kollégiumi hagyomány szatirikus színrevitelét. Kis János emlékezéseiben az 1792-es év eseményei között ez áll:

Ötlöte [gróf Teleki József] nekünk még egy más mulatságot is ada. Titoknokna, *Mátyás József*, ki több magyar verseket is ada ki, nagyon vidám kedvű s elmés fiatalember, néhány Debrecenben vele tanult s ekkor Göttingában volt barátaival együtt egyik barátja szállásán színjátékképpen előadták azon módot, mellyel a debreceni professzorok a kollégiumtól búcsút vevő s felsőbb tudományos intézetekbe s teológiát tanulni menő deákokat megvizsgálni szoktak. A magok között kiosztott szerepek eljátszásával annyit nevettek velünk, hogy akármely színházi vígjátékban sem kellett volna többet kívánni.³⁹⁹

Ez a szövegrészlet a kollégiumi színjátszással párhuzamosan haladó, annak a szabályai szerint annak kánonát kijátszó helyzetet rekonstruál, melyhez több ponton is kapcsolódik az a „búcsúzó érzékeny játék”, melyet Mátyási Varga István katonai búcsújára ír. Mindkét esetben a közönséget azonos státuszú személyek teszik ki, s az informális együttlét kerete éppen annak a

³⁹⁸ SZILÁGYI 2003a.

³⁹⁹ Kis J. 1985: 881. Mátyásival kapcsolatban a társasági költő toposza, illetve az Otrókoci Nagy Gábor meghonosította „magyar polgári életsejmeny” kialakítója kategorizálás kerül elő. Szemléltetésként Vetéssy Gézáól származó idézet: „Elete Kecskeméten leélt szakaszában gyakran megfordul a vig férfitársaságokban s gyakran megelégszik azzal, hogy ezeket a vidám összejövetelekre, névnapokra, vacsorákra, menyegzőkre írott verseivel áldozhat a költészet oltárán. [...] Az ellenszolgáltatásokra nem váró szeretet, az érdeknélküli megbecsülés sugallja ezeket a verseket.” VETÉSSY 1941: 6–7. Mátyási megítéléséről összefoglalóan lásd MACSIK 2008: 74–76.

kommunikációs kódoknak az érvényesítését engedi meg, mely csak e közösség tagjainak körében alkalmazható.⁴⁰⁰ Az íródeákok közösségében a katonabúcsúztató színjáték témája: „A’ nap képzelt pere foly a’ föld ellen, azért, hogy a’ föld közelebből való Atyafiságának állítja magát lenni a’ Holdhoz a’ Napnál.” A szöveg apropója a vetélkedés⁴⁰¹ műfaji hagyományára épít, s a szöveget két ízben is két egymással vetélkedő értékrend köré szervezi. Az argumentumban megadott vetélkedés az égitestek közötti apropója a másik, a situáció értelmezéseként felfogott vetélkedésnek, a katonasors és az íródeáksors közöttinek. Ez a második vetélkedési forma a mesterségek közötti versengés mulattató verstípusára megy vissza,⁴⁰² személyes utalásaival Varga István döntésére vonatkoztatja. Az első konfliktust a szöveg feloldatlanul hagyja, elnapolja, egy következő konfliktus kimenetelétől teszi függővé. A rövid színjáték szereplői: Merkúrius – „a’ föld prókátor”, aki a döntőbíró szerepét játssza a Hold és a Nap közötti versengésben, Gyurka, az íródeák, a Hadnagy, három múzsa, Uránia, Kalliópé, Thália, Bacchus, a Káplár, az Éneklő sereg, illetve „maga a’ Huszár”. Ezekből a szereplőkből kiindulva hat jelenet körvonalazódik: a Merkúrius-jelenet, mely az első versenyhelyzet paramétereit tartalmazza, s a hiányzó íródeák azonosításában a bonyodalom okát szolgáltatja, az Uránia-jelenet, melyben az eltűnt íródeák keresésére indított Gyurka konkrét utasításokat kap az elveszett legény potenciális lelőhelyét illetően. A katonasors és deáksors versengése két jelenetben bontakozik ki ellentétes előjellel: előbb Gyurka és az újoncok beszervezésével megbízott Hadnagy párbeszédéből bomlik ki a katonasors megjelenése hangol a mulatozás tónusára. Ebből a mitologikus kontextusból eredően a darab teljesen függetlenedik a hadviselés jelen helyzetének értelmezésétől, a Huszár végszava a hazáért folytatott küzdelem szólását veszi át:

Kotzkára hazámért vettem életet, / Örök hűségére le tévén hitemet, / Denem-is
[!] kéméllem egy tseppig véretem, / Hogy hiresit hessem ditső nemzetemet.⁴⁰³

A szöveg ettől a politikum irányába hajló bemutatásnál egyszerre nyújt többet és kevesebbet: kevesebbet, mert a drámát kifordítja a katonasors értelmezési keretéből, az íródeák-

⁴⁰⁰ A *Militat omnis amans* prózai felvezetőjében Csokonai „bakkancsos ruhába öltözött pajzán Múzsának” nevezi e versszerzési mód ihletőjét, Szilágyi Márton így foglalja össze a helyzet jellemzőit: „A rögzített situáció számos eleme minden bizonnyal általánosítható az ilyen jellegű szövegek genezisekor: a társaság homogén férfi jellege, a jelenlevők tanultsága, az izgatottság teremtette oldott hangulat, valamint az, hogy a kölőnek rátermettségét egy konkrét téma vagy situáció rögtönzösszerű megverselésével kell bizonyítania.” (SZILÁGYI 2003a: 54)

⁴⁰¹ A *certamenek* többféle principium vitáját közvetítő hagyományát a magyar néprajz a sumér és akkád költészetből eredezteti s a sok szövegvariáns, ami e műfaj alá sorolható, a kollégiumi diákkultúrában való meglétét is feltételezi. A Magyar Néprajzi Lexikon címszavában ez áll: „Első írásos változata 1739-ből, a Bocskor kódexben maradt ránk: de számos színjátékká bővített, majd dallá rövidülő variánsát ismerjük a magyar népköltészetben is (→ mesterségcsúfoló-diákdicséret). A Bocskor kódex-beli kézirat oszlopán az írástudó deákság életét – az éhezést, az embertelen iskolai fegyelmet és a tetves ágy ellenére – jobbnak, mert szabadabbnak tartja a földhöz kötött, mindenkitől kizsákmányolt, adóval és porcióval sanyargatott parasztnál. A téma késői, népköltészeti változatai diákszerzemények folklorizálódása révén keletkeztek, amelyekben már a különböző mesterségek, társadalmi csoportok kigúnyolására s a diákság öndicséretére esik a hangsúly.” (Magyar Néprajzi Lexikon, *vetélkedés*) A magyar irodalomtörténet a barokk népiességnél, illetve a Dorottya inspirációs forrásai, a Farsang-Nagybójt vetélkedés kapcsán tartja számon. (SÓTER 1965 II: 306–309; III. 241.)

⁴⁰² KÜLLÖS 2004b: 65.

⁴⁰³ MÁTYÁSI 1794: 232.

lét dicséretévé alakítja, az azzal járó sajátos attribútumok bemutatására használja, többet, mert a búcsún jelenlevő társaság egyik kulcsfigurájának, Gyurkának a karikírozott jellemzésére vállalkozik. A tematika csúsztatása egyszerre több szinten megy végbe: egyrészt a keretversengés kibillentése adja meg az új konfliktushelyzet lehetőségét, másrészt lingvisztikailag a szöveg a jegyzők körében alkalmazott szófordulatok felvonultatására és kiforgatására épít. Ezzel ebben a szövegben a lábjegyzetek funkciója megváltozik, nem enciklopédikus tudás közvetítésére szolgálnak, mint Gyöngyössinél, hanem a sajátos tudással rendelkező csoport közös hivatkozási tartományának illusztrálására. Az al- és felperes közötti vita eldöntésében Merkúrius a szakmai tudás minden elemét mozgósítja, monológja végén a bírák feletti személyes befolyást, azok korrumpálhatóságát teszi neveltségessé.

A társaság konkrét erőviszonyaira való hivatkozások az Uránia-jelenetben lesznek egyre gyakoribbak. Gyurka „egyik Író-Deákból” azzá a Gyurkává válik, akinek ilyen tulajdonságait ismerjük meg: nagy étvágát és ivóképességét, nagy mennyiségű étel- és italfogyasztásait, az itallal szembeni ellenálló-képességét, kétszínűségét, a retorikai bravúrok iránti érzékét, hízeglő voltát. A műsáknál való látogatásban két tulajdonság konkretizálódik:

én vagyok a' Gyurka, / Kinek egy ebédem tizenkét rőf hurka, / Kétszer ött itze bort
arra fel-pofázok, / Nyelvembe lábamba még-is nem hibázok.

S hogy az utalások félreérthetők ne legyenek, a lábjegyzetben ez áll: „Szokása volt az itten beszélő Író-Deáknak tréfából effélékkel dicsekedni.”⁴⁰⁴ A másik tulajdonság, hízeglés és simulékonyság azonosításával olyan regiszterbe lép át a versszerző, mely az adott személy hivatalos önreprezentációjának nem, a róla kialakított közösségi reprezentációnak viszont a részét képezi. Éppen ezért a jósláshoz értő Uránia azonosítja beszélgetőpartnere karakterisztikumait, az pedig tiltakozik ellenük. Ebben az esetben válik először szövegsszervező erővé a retorikailag képzett beszélőnek a saját maga állította cselben való elbotlása. Varga István tulajdonságainak azonosítása után Uránia Gyurka csillagjegyét is jellemzi, s míg az írődeák kezdetben igényli a jellemzést, a konkrét karakterjegyek felsorolása és Uránia jóslata után⁴⁰⁵ babonának titulálja Uránia jóslási módszerét. Holott a rábízott feladat teljesítésében a hasonló minőségű ismeretekre hagyatkozik, amikor volt kollégája keresésére „Márshoz néz be”. Aktuálpolitikai vonatkozást ennek az egyésgnek tulajdoníthatunk, hiszen a Hadnaggal való találkozás eleve csapdahelyzetet jelent: a magányos, „jól thertett legényt” a katonai toborzás és annak körülményes lerázásának próbatétele fenyegeti. A toborzás kezdőmozzanata már a deák / katona ellentétére épül, elsőként a Hadnagy oppozíciorendszerében. A meggyőzés első mozzanata a magyar identitásra való hivatkozás, a második viszont már Gyurka testi tulajdonságainak felméréséből adódik:

Látom, hogy az Urat Magyar föld termette, / Bizony az Isten-is lóra teremtetete. /
Meg-telne a' nyereg azzal a' jó farral, / Tsak játék lesz a' kard olly temérdek karral.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ MÁTYÁSI 1794: 213.

⁴⁰⁵ „Imé el olvasom igékről igékre, / A' mi tartozik a' *Kutya születékre*: / E' tsilagzat alatt születnek torkosok, / Mint a' nyalánk agár hasokra gondosok, / Farkokat tsaváló tsalárd hízlekedők, / Mindent ki ugatok 's hamar veszekedők, / Kiknek vagy vetni kell valamit azt enni, / vagy pedig fa nélkül nem jó nekik menni. ' De mond-is valamit, ha valót szólottál, / Magadról, hogy imént előnkbe állottál; / Mert sem bletsületes, sem gazdag nem lehetsz, / Ha, a' mint állítad, annyit ihatssz ehetsz, / ha azon Betyáros érköltsi rosszsz jelek / Igazak, az iránt előre felelek, / Söt Isteni rangom vesztébe fogadom, / 'S Jövendőlésemet kéz írásba adom, / Bakterségnél fellyebb hogy nem emelkedel, / Azt-is tsak *Stentori* hangodért nyeredel.” MÁTYÁSI 1794: 217–218.

⁴⁰⁶ MÁTYÁSI 1794: 219.

A katonasors és deákors ellentétének elemei: „rongy tenát körmű”, „ rossz koponyegbe”, „pennán kinlódni”, „Klastrom”, „könyvek között penészedni” szemben a „friss gyerek”, „tsákós süvegbe”, „a’ hír virágát *Márs* mezején szedni”. Ez az oppozíciórendszer Gyurka szövegében is folytatódik és nem ellentétes előjellel. Ez az a stratégia, melyet a minden helyzethez alkalmazkodni képes retor ellenfelével szemben adoptál: átveszi azt a szerepet, melyet ellenfelének kellene betöltenie. Maga vállalkozik a katonasors dicséretére, s a két oldalon át folytatódó *suasio* után karakterjegyeiben fedi fel a hadviselésre való alkalmatlanságot. A *genus deliberativum* műfaji hagyományát fordítja itt át, amikor a *dissuasio* helyzetében a *suasio* gyakorlatát választja, s ezzel lehetetleníti el a Hadnagy szerepét. A szöveg tehát amellet érvel, hogy az íródeák katonai pályára való áttállítása csak abban az esetben lehetséges, ha a deákban van elhivatottság, hiszen a katonasors dicséretének retorikai fogásait ő maga a toborzóknál jobban ismeri. A retorikai csel mellett a szöveg karikírozva szemlélteti a testi hibák⁴⁰⁷ azon költött lajstromát, melyre a sorozás ellen védekező újoncjelöltek hivatkozni szoktak:

Talám meg sem ütném a’ legény mértéket, / ’S ki szedné, bár másként jók-is, a
törpéket? / Más az, hogy fél szemet bé hunyni nem tudok, / Melly miatt a’ tzelba gyakorta
hazudok; / De még a’ többinél kurtább egy újjamis, / Mert énis voltam ám néha napján
hamis.⁴⁰⁸

A Gyurka és a Hadnagy közötti párbeszédet Gyurkának a Huszárral való találkozása követi, ahol a katonasors – deákors szembesítésének második, ezúttal valós mögöttes intenciókra támaszkodó eszköztárát vonultatják fel a vitapartnerek. Mátyási a versengés két módozatát mutatja be, a rögtönzöttet, a megrendelésre készültet, illetve a valósnak nevezettet. A két beszélgetőpartner itt éppen azért tisztázhatja a másik előtt ellenkező elvárásait, mert egymás érvelési stratégiái mögé látnak. A Huszár válasza ezért kezdődik el a meggondolással, majd folytatódik a retorikai tudás leleplezésével:

De hová mégy velem álhatatlan elme? / Te ékesen szóllás! nagy szív veszedelme! /
Hát tsak vízi habé egy férjfi szánéka? / Hogy legyen szeletek változó játéka. / Nem: a’
tengert előbb fel-gombolyítjátok, / Mint fel-tételemből ki mozdíthatnók.⁴⁰⁹

A Huszár monológja az íródeáki tudás leleplezésével, a jogi szakértelemnek nevezett áltudás lejárásával folytatódik, illetve azzal a mozzanattal, mely a vitézi virtust nemzeti karakterjegyként azonosítja.⁴¹⁰ A monológ vége pedig a Gyöngyössinél látott búcsúhelyzetet bontja ki, itt azonban a szöveg tonalitása a mulatozásé marad. A dráma zárójelenete a búcsú különböző összetevőit tartalmazza: a helyzet fölött napirendre térő, hiszen jóslatát igazolni látó Urániát, az utolsó meggyőzősi manővert latba vető Calliopéét, a négy soros strófában beszélő, a döntésre áldását adó Thaliát, az éneklő seregét. A búcsú kiemelkedő mozzanata Bacchus megjelenése, mely a drámán belül megteremt a társasági tevékenységként végbemenő mulatozás konkrét keretét.⁴¹¹ A beszédmód, viselkedés általi jellemzés eljárásai közé épül be a verselés megváltoztatása Thália, Bacchus és az éneklő sereg esetében.

⁴⁰⁷ A testi hibák alóli felmentés eseteire lásd CSETRI E. 1997: 506.

⁴⁰⁸ MÁTYÁSI 1794: 222.

⁴⁰⁹ MÁTYÁSI 1794: 225.

⁴¹⁰ De már úgy meg-ülök akármely paripán, / Valamint áll töven a’ ki-nyílt tulipán. / Könnyen-ki nem ejtem kezemből kardomat, / Egy rongy Jantsár fel nem fritskázza orromat. / Hiszem-is az áldott Magyarok Istenét, / Hogy jó szándékomnak nem vallom szegyenét. / *Merkúrius* pedig nem kap bennem soha, / Rikatom az Annyát, mért volt olly mostoha?” MÁTYÁSI 1794: 228.

⁴¹¹ A „rendezői” utasítások között ez szerepel: „egy darabig esznek isznak mulatnak”. MÁTYÁSI 1794: 233.

A szöveg a regiszterek közötti elmozdulással lehetséges karriertörténetekből nyújt láttelepet. A műzsáknál folytatott tanulóévekre két alternatív karrierminta következik: a katonái és a jegyzői. A vers a kettőhöz szükséges eltérő képességeket, az azokkal járó különböző jutalmazási formákat, életmódot prezentálja a dráma megengedte nézőpontváltások által. Gyurka alakjának kidolgozottsága, a huszáréval szemben hangsúlyozottabb szerepe a történet kimenetelétől eltérő hierarchiát állítanak fel a katonasors és a jegyzősors között, s ezt a hierarchiát az „előbbeni kötelességbéli társak” közössége el is várja.

Ebben a közköltészet és magas irodalom határán mozgó alkalmi versszerzésben a politikummal szembeni állásfoglalásnak nincs tere, vagy meglehetősen általánosító metaforizáció utal a helyzetértelmezésre. A szövegek használatának rituális kontextusa tartalmazza a helyzet értelmezéséről való közös tudást, éppen ezért funkciójuk inkább ennek a tudásnak a megfelelő keretben való elhelyezése: a lelkészköltő esetében átsegíteni az egyént a búcsúhelyzeten, biztosítani az e helyzetben való viselkedés reprezentációs keretét, a katonával azonos státuszú búcsúztatók esetében pedig az eltérő karriermodellek közötti választás dilemmájának a tematizálása. Mindkét esetben a katona nézőpontjának a kisközösségi értékrendszerbe való visszahelyezése történik meg, ezért szükségtelen az eseménytörténeti háttér értelmezése. A hadviselés aktusának támogatása viszont még Mátyási cenzúra által alakított szövege esetében is a hadhellyel való azonosulást implikálja. A publikált írott szövegek homogén szemléletének két lehetséges párhuzamát szeretném kiemelni. A *natio hungarica* katonai öntudatra való törtetlen hivatkozása a császári királyi birodalmi szemléleten belül modellértékű lesz a román nemzeti identitás kialakításában. A II. Józseffel kapcsolatban a jó császár mítoszát kitermelő románság éppen a katonai helytállásra és a birodalommal szembeni lojalításra alapozza nemzeti követeléseit.⁴¹² Vers és hadtörténet összekapcsolódásának egy következő stádiuma az, melyet a szabadságharc idejének sajtója biztosított. A különböző diskurzustípusok heterogenitása egyre erőteljesebbé válik és a vers konkrét befolyással lehet a hadi helyzet alakítására, a katonai magatartás változására. Petőfi *Lenkei százada* című versének keletkezéstörténete ebben a történetben válhat izgalmassá.⁴¹³ A 18. század végének kontextusában azonban a vers reprezentációs diskurzusformák struktúrájába integrálódott.

⁴¹² NICOARĂ 2001: 270–272.

⁴¹³ BENKÓ S. 1979.

V. „Betsesbb ért az arany rozsdá-fészek vasnál”. A rendiség retorikája Gyöngyössi

János Korda György felett mondott halottbúcsúztatójában

1795 februárjában meghalt a 13 éves gróf Borosjenői Korda György. A 18. század végi gyermekhalandóság kontextusában⁴¹⁴ az esemény jelentősége nem túl nagy, ezt a halálesetet viszont több tényező is sajátossá tette. Az eseményhez társítsunk egyelőre három írott kontextust, elsőként a genealógiát. A Korda családfán a Korda III. Zsigmondtól eredeztetett grófi ágon ez az esemény az utolsó fiúörökös halálát jelenti. A második kontextus a hagyatéktörténeté: a Korda család levéltárának szempontjából 1794 az irattár teljes újrarendezését, illetve a család nőági leszármazottjaira való áthagyományozódását jelenti.⁴¹⁵ A harmadik írott kontextus pedig egy vers. A haláleset második évfordulójára Gyöngyössi János, az újtordai református egyház lelkésze a rokonság megrendelésére hosszú, rímes hexameterekből álló halottbúcsúztatót írt. A vers argumentuma így szól: *„Marcellus; idején el-hervadtott reménységnek fia: avagy néhai méltóságos groff és boros-jenői l. báro Korda György úr-finak emlékezetére irott versek.”*⁴¹⁶ A szöveg furcsamód nem önálló nyomtatványként vagy halotti búcsúztatók kolligátumában maradt fenn, mint a korabeli halotti versek és búcsúztatók jó része, hanem Gyöngyössi János versei közé ágyazottan 1802-ben Pesten megjelent verseskötetében. Ez a kötet a szerző 1790. évi alkalmi versgyűjteményének⁴¹⁷ szöveganyagát tartalmazta két új, hosszabb költeménnyel, a Nyíró-lányok halotti versével⁴¹⁸ és Korda György epicédiumával együtt. A Nyíró-vers önálló nyomtatványként már korábban megjelent. A Korda-vers argumentumában a szerző utal is a megrendelés, illetve az elmaradt kiadás konfliktusára:

Készítettem a' Méltóságos Groff Atyafiságának kívánságára 1796-ban, de a'kiknek, akármí okból talált esni, nem tetszett világ eleibe bótátani. Én pedig igen sajnállván, hogy e' különösen kedves Urfinak emlékezete magával együtt el-temettségk, itten több Verseimnek sorjában közönségessé tenni el-nem múlathattam.⁴¹⁹

Hogy a konfliktus miben állhatott, arra vonatkozóan csak hipotéziseket lehet megfogalmazni. Gyöngyössi diáriumából kiderül, hogy az életmű e leghosszabb verséért gazdag honorárium járt, és több családtag is fizetett érte:

1796-ban Gr[óf] Korda György Urfinak emlékezetére irattak atyafi-successori verseket. Ez a Carmen több ezer paros versnél. G[róf] Toldalaginé, és G[róf] Bethlenné adtak ketten érte 14 aranyakat. Adott B[áró] Kemény Laszlóné G[róf] Korda Mária is 7

⁴¹⁴ Ezekhez az adatokhoz a kora újkori Európa kontextusában lásd ARIÈS 1987: 320–322. A 18. század végén az átlagéletkor megnövekedett: „A mortalitás visszahúzódása nem minden korosztályt érint egyformán. A legfiatalabb korosztályokban, tízéves kor alatt erősebb. A serdülőknél és a felnőttkorban csökken, hogy azután az öregeknél ismét emelkedjék.” 321.

⁴¹⁵ Az iratok Toldalagi Lászlóné Korda Annának, az említett Korda György nagynénjének kezébe jutottak, az ő halála után pedig unokaöccse, iktári Behtlen Domokos örökölte. Az iratanyag rendezését Szilágyi Mihály és Rettégi Miklós végezték el. ANDJC 377 Korda család levéltára. Fondleírás.

⁴¹⁶ GYÖNGYÖSSI 1802: 390–498.

⁴¹⁷ GYÖNGYÖSSI 1790.

⁴¹⁸ Amaz öt eszes szűzeknek két barátjai. GYÖNGYÖSSI 1802: 359–389.

⁴¹⁹ GYÖNGYÖSSI é. n.a: 289.

aranyakat. Es így ezen versekért adott a' M[éltóságos] Atyafiság 21 aranyakat, i[d] e[st] fl[orenius] h[ungaricus]⁴²⁰ 113. xr⁴²¹ 40.⁴²²

A fizetség talán azt a hipotézist kizárhatja, hogy a verssel való elégedetlenség lett volna a kiadás akadályja. Minthogy a Korda család grófi ágának emlékeztetét most már a Toldalagi, Bethlen, Kemény családok voltak hivatottak fenntartani, a kiadás gesztusának talán nem volt akkora jelentősége. A családi emlékezzettel szembeni kegyelet egy személy iránti kegyeletté alakulhatott át, amire egyébként Gyöngyössi is utal azzal, hogy az „*Úrfi emlékeztetése*” hivatkozik. A vers fennmaradása tehát két kimetszésnek köszönhető: egyrészt az ifjú Korda György halála a családtörténetből kiszakítva lesz jelentőssé, a költő és nem a család tartja fontosnak a megjelentetést, másrészt pedig a megírás rituális kontextusa felszámolódik, a vers a kötet textuális kontextusába kerül át. Ez a rituális kontextus már önmagában is problematikus, hiszen a vers nem kimondottan a temetéskor elhangzott búcsúztató, hanem a temetés után egy évvel íródott. Elemzésemben azt vizsgálom, hogy a versben e két kimetszésnek milyen nyomai maradnak, s e nyomok milyen műfai, retorikai hagyományok szerint artikulálódnak.

Halotti búcsúztató? Kutatási párhuzamok

Összegezve a fentieket, Gyöngyössi verséről a következő adataink vannak: a temetés után egy évvel a halott nőági felmenői megrendelnek egy búcsúverset, melyért fizetnek, publikálását viszont nem vállalják. Miért sajátos ez a helyzet? Bár a vers nem a temetési szertartás keretében hangzott el, műfajilag halotti búcsúztatónak tekintem, hiszen a szerző e műfaj textuális elemeiből építkezik.

A halotti búcsúztatók kutatását három tudományterületen kezdeményezték: az irodalomtörténet, a néprajztudomány (antropológia) és a művelődéstörténet vállalkozott e szövegtípus szituálására. A néprajz- és irodalomtudomány történetileg a műfaj kései, 19–20., illetve korai, 16–17–18. századi jelenlétét megosztva elemezte. A két történet egymáshoz illesztése a „lesüllyedt kultúrjavak” elméletére lehet példa.⁴²³ Ez a folyamat a halottbúcsúztatónak az egyházi szertartástól való (az egyházi tiltás miatt szükségszerű) elszakadásával, a műfaj autonómmá válásával járt együtt.

A *felhasználói közeg* alakulástörténete szempontjából a nemesi személyek temetéseinek gyakorlatába illeszkedő halottbúcsúztató a 19. század folyamán elszakadt ettől a társadalmi rétegtől, demokratizálódott, szövegszinten viszont a leszármazás nyomai nem tűntek el: „*A 18. és 19. századi búcsúztatók hatása a néphagyományra bizonyítható, sok formula apró változtatással ismételtelen megjelenik később a paraszti búcsúztatókban.*”⁴²⁴ A textuális kapcsolódásokon túl a

⁴²⁰ Florenus hungaricus = magyar forint ; értéke 50 krajcár, vagy 100 dénár.

⁴²¹ xr = krajcár

⁴²² GYÖNGYÖSSI é.n.a: 289.

⁴²³ Ezt az értelmezést a fogalom használata nélkül alkalmazza KATONA 1994: 157–172. „Az énekes halottbúcsúztatót mindig az adja elő, aki alkalmilag a szöveget is szerezte: az említett nagy gyakorlattal rendelkező előénekesek, fálusi (paraszt-)kántorok, olykor papok, kispapok, esetleg vőfélykedő, sőt ritkább esetben még nyomtatásban is jelentkező félnép, átmeneti figurák, akik vásári históriákat és egyéb verses műfajokat is 'szereznek'. A hozzátartozók ugyanúgy rendelik meg a búcsúztatókat, mint korábbi századokban a főurak és egyéb hírességek: ehhez névsort és egyéb szükséges adatokat is közölnek, esetenként írásban. A szerző búcsúztatója szövegét leírja, keres hozzá dallamot, és írásból is adja elő: a temetés után pedig a búcsúztatót átadja a megrendelőnek, vagyis a halott közvetlen hozzátartozóinak, akik ezt saját tulajdonuknak tekintik, és huzamos ideig őrzik.” KATONA 1994:166.

⁴²⁴ KRIZA 1993: 11.

műfaj eredettörténetében jól követhető a társadalmi presztízs és a család genealógiai emlékezete kifejezésének funkciója.⁴²⁵

A műfaj társadalmi használatának 19. századi változása a *szerszőség* kérdésének társadalmi összetevőit is meghatározza. A 18. század végén megbélyegzett alkalmi költészet műfajaként a halotti búcsúztatón sok, a későbbiekben az irodalomtörténet által kanonizált szerző próbálta ki verselői képességeit. Kis János, Csokonai,⁴²⁶ Pálóczi Horváth, Batsányi stb. életművéből is hozhatók példák a műfaj gyakorlására. A református kollégiumok tanárai, a nemesi udvarok, illetve városi, falusi lelkészek egyaránt írtak halotti verseket, melyek a temetésen elhangzott prédikációkkal együtt a család költségén jelentek meg (a különálló nyomtatványok terjedelme, a prédikációk és verses búcsúztatók száma szintén presztízsjelző funkcióval rendelkezett). A műfaj közegváltásának következménye, hogy halottbúcsúztatót a 19. század második felétől a „*falusi múzsák*” írják, „*vidéki papok, kántorok, kántortanítók*”⁴²⁷ vagy *temetkezési társulatok*”⁴²⁸, a 20. század végén pedig „*népi költők*”, helyi specialisták, akik „*a búcsúztatásért nem kapnak és nem várnak fizetséget.*”⁴²⁹

Az irodalomtörténeti kutatások esetében Kecskeméti Gábor,⁴³⁰ illetve Sebestyén Attila vállalkoztak a műfaj történetének megírására. Kecskeméti az egyházi halotti beszédek vizsgálva jutott el a világi halotti orációhoz, vagyis az előkelőségek temetésén elmondott búcsúztatóhoz, mely műfaj már a *genus demonstrativum* laudációra vonatkozó szabályai szerint építkezik és sajátos mitizációs sémákat alkalmaz. A halotti búcsúztatóvers lényegében ennek a műfajnak a versbe szedett változata. Kecskeméti a homiletika és *laus hominum* összekapcsolódását vizsgálta e műfaj esetében. A halotti búcsúztatók működése adott szövegelemeknek az individuális esetre való transzponálásán alapszik.⁴³¹ A búcsúztató elemei, melyek a *genus demonstrativumra* való visszavezethetőséggel állnak összefüggésben, ezek: bevezető (a halott életkörülményei, a halál oka és körülményei), a tulajdonképpeni búcsú és a halottért való imára való felszólítás.⁴³² E sémára ráépülő motívumok pedig: helyzetkép, szertartásirányító utasítás, biográfia, autobiográfia, búcsú, végrendelkezés.⁴³³ Ezen a textuális kapcsolódásokon túl a kora újkori halotti beszédek szövegépítkezési eljárásainak megfelelően hasonlóság mutatható ki az azonos státusú halottakra írott beszédek között. Nagy Zsófia Borbála a nőkre vonatkozó sztereotípiákat tekintette át,⁴³⁴ de azonos szövegcsalád alakítható a nemi kategóriákon túl a különböző foglalkozástípusok, életkorok szerint. Azok a mára referenciájukat

⁴²⁵ Bartha Elek gömői példái bizonyítják, hogy a búcsúztató a kapcsolatrendszer felmutatására alkalmas, hosszúsága pedig a társadalmi megbecsültséggel áll összefüggésben. Ehhez lásd BARTHA 1995: I. 143–146. E funkciót az epítáfium, a gyászjelentő és a völegény- és menyasszony-búcsúztató példájából kiindulva a genealógiai emlékezéssel Keszeg Vilmos hozza összefüggésbe: KESZEG V. 2002a.

⁴²⁶ SZILÁGYI M. 2007a.

⁴²⁷ A vidéki tanító ilyen attribúcióira vonatkozóan lásd MÉSZÁROS: 1988.

⁴²⁸ KRIZA: 1993. 10. Kriza Ildikó egy felsőnyéki kántordinasztia halottbúcsúztatóit adta ki és elemezte. A három kántor által írt szövegeken a műfaj három generáció elvárásaihoz való idomulása követhető, tünetértékű az egyes szám első személyű búcsúztatókról a harmadik személyűre való áttérés.

⁴²⁹ A „népi költő” fogalmat Keszeg Vilmostól veszem át: KESZEG V. 2002a. 210–211., idézet: 219. Az erdélyi példák azt bizonyítják, hogy a 20. század közepén a lelkészek mellett földművesek is betölthették ezt a szerepet.

⁴³⁰ KECSKEMÉTI – NOVÁKY 1988; KECSKEMÉTI 1998.

⁴³¹ A halotti búcsúztatókra jellemző kompilációs eljárásokról és azok retorikai háttéréről lásd SEBESTYÉN 2004.

⁴³² KRIZA 1993: 16–24; BARTHA 1995: I. 130–137.

⁴³³ KESZEG V. 2002a: 220–230, 240–241.

⁴³⁴ NAGY ZS. 2001.

vesztett formulák, melyek a jó apa, a jó lelkész, a jó orvos stb. portréját rajzolják meg, a kora újkori beszédekben bibliai, mitológiai exemplumok⁴³⁵ voltak.

Az elhangzás *rituális* és *vizuális* kontextusát a kora újkori halotti szertartások esetében Szabó Péter rekonstruálta.⁴³⁶ 17. századi példák alapján, melyek az Ariès-féle kronológiában már az *én halálának*⁴³⁷ episztéméjéhez tartoznak, Szabó erre a következtetésre jut:

Örzsűk, mi több, divatjuk [az elhunyra vonatkozó jelképeké – K. A.] elsőrendű biztosítéka az a családkultusz volt, amely a 17. században valósággal eluralkodott a világi előkelők szertartásain. Az arisztokrata familiák Európa-szerte tisztelték az ősök temetkezési szokásait. Alkalmazásukkal szimbolikus kapcsolatot teremtettek az elhunyt és a családja között: kifejezték vonzalmukat a vérségi közösség iránt. Tekintve, hogy egy-egy család temetkezési hagyományában az egyedi motívumok a szokványossal keveredtek, a gyászszertartás megmutatta annak a társadalmi szintnek a kultúráját is, amelybe a család tartozott. A főúri gyászünnepség így a nemesi hagyományt sűrítette, ezt jelenítette meg a legmagasabb fokon.⁴³⁸

Szabó vizuális motívumokra, látványelemekre alapozott következtetését a gyászszertartás szöveganyagának retorikai fordulataiban is követni lehet.

Gyöngyössi versének előadására, Korda György haláláról való megemlékezés forгатókönyvébe való beillesztéséről nincsenek információk. 1795. március 29-én az ifjú gróf temetésén két prédikáció hangzott el Kolozsváron,⁴³⁹ melyek szövege nem maradt fenn. Az egy évvel későbbi megemlékezésről azonban nincsenek adatok.

Tematikailag Gyöngyössi verse is egy olyan szöveghagyománynak folytatója, melyre a 18. század második felének erdélyi nemesi kultúrájából több példa is hozható: a fiatalon elhunyt nemes ifjak felett mondott beszédeké.⁴⁴⁰ Ehhez a korpuszhoz,⁴⁴¹ amint a továbbiakban látni

⁴³⁵ Ehhez lásd Kecskeméti Gábor kutatásait: KECSKEMÉTI 1998: 198–200. Kecskeméti a mitizáció és exemplumteremtés fogalmát használja e jelenségek leírására. Ugyanígy tematikailag rokonítható halotti beszédek tartalmaz KECSKEMÉTI – NOVÁKY 1988.

⁴³⁶ SZABÓ P. 1989.

⁴³⁷ Ariès a halálhoz való hozzáállás hosszú időtartamában a nyugati civilizáció történetében három állomást különített el: 1. a halál vulgáritásának kialakulása, a megszelídített halál: kora középkortól a 11–12. századig; 2. az én halála, az egyén halálára való felkészülése, 18. század végéig; 3. a másik halála, a halál az elsrátó szempontjából válik tragikussá, a szép halál felfedezése, 19. század elejétől napjainkig. Lásd ARIÈS 1987. Részletes kifejtését lásd ARIÈS 1975.

⁴³⁸ SZABÓ P. 1989: 12–13.

⁴³⁹ „...mint-hogy már ö-körülötte egyebet nem-is tselekedhetünk, utolsó Tisztesség-tételének meg-adására, rendeltük atyafiságos meg-edgyezésből, ezen folyó Holnapnak 29-dik Napját; a'midőn-is a' Kolo'svári Reformatum nagyobbik Templomban két Halotti Actióknak tartása-áttal az ő Kedves emlékezetét, a'mennyire tehetőségünkben áll, fenn-marasztani kívánván, meg-hidegedett Tetemeit a' Szilágy Tsehi Temető-Bóltba Néhai Édes Attya 's Annya mellé el-ki-sérni végeztük.” Korda György gyászjelentése. MOL P665. 2. t. 18. k. Teleki család lt. Köszönöm Ecseedy Juditnak, hogy a szöveg OSZK-ban levő másolatát a rendelkezésemre bocsátotta. A temetési prédikációkra vonatkozó adatot nem találtam. Köblös Zoltán 972 tételt feldolgozó bibliográfiája sem tartalmazza: KÖBLÖS 1905. Gyöngyössi versében az 1796-os év szerepel elhalálozási évként, ennek azonban metrikai okai lehetnek: „Ezek után le-folyt száz esztendő hétszer,/Negyven-völzt-is után sietvén-el kétszer.” A nap és a hónap megegyezik a nekrológ adataival, azaz február másodikika. GYÖNGYÖSSI 1802: 480.

⁴⁴⁰ A fiatal, a gyereket érintő halálnak a rendhagyó, természetellenes volta az Ariès által feldolgozott, e halottbúcsúztatóval egyidejű anyagban is követhető. ARIÈS 1975: 140–153. A fiatal halott felett mondott beszédek eltérő jellege a műfaj egész történetében követhető. Kriza Ildikó állapítja meg, hogy „a legtöbb érzelmi telítettséggel a kisgyerekek felett mondott halottbúcsúztatók készültek Felsőnyéken.” KRIZA 1993: 19.

⁴⁴¹ Az 1744-ben elhunyt Teleki József, az 1768-ban meghalt Teleki III. Sámuel és az 1770-ben temetett Pesti Szegedi Sámuel halotti beszédeit említem itt. Az első esetben három halotti beszéd jelent meg egy gyűjteményes

fogjuk, Gyöngyössi tudatosan kapcsolódik, a vers invencióját is innen meríti. Ez a hagyomány előír bizonyos retorikai fordulatokat, tropikus repertoárt. Gyöngyössi terjedelmes verse két tényező miatt emelkedik ki ebből a korpuszból: egyrészt mert pontosan, tudatosan hivatkozva forrásait és szerkeszti egybe a korábbi azonos tematikájú búcsúztatók poétikai készletének elemeit, illetve, mert a megrendelő és az alkalmi költő viszonyát is színre viszi, melyre az őt megelőző erdélyi korpuszban nem találtam példát. Ezt a repertoárt, melynek elemeit a következőkben elemezni fogom, a rendiség retorikájának⁴⁴² nevezem.

Ezt a retorikát a 20. századi népi búcsúztatókban azonosított, fentebb idézett modellre visszavezethető keretben követhetjük. A vers tizennégy szerkezeti egységre tagolódik, az egységek egymásra következésének forgatókönyvét a világi halotti beszédek normái szabják meg: a halottat elsiratásra méltóvá kell tenni, az életben maradtak gyászát pedig emlékeztetéssel, hasonlíthatatlanná, ugyanakkor azonban elviselhetővé. Az „*ezer páros sornál hosszabb carment*”⁴⁴³ egyfajta propozíció, illetve invokáció vezet be, a *helyzetkép* (1. rész, 390–393. – a továbbiakban az oldalszámok a 3. jegyzetben feltüntetett bibliográfiai tételre vonatkoznak)⁴⁴³, amelyben Gyöngyössi rajzolni kezdi azt a retorikai teret, ahol az ifjú Korda halála maximális reprezentációs értékére nőhet. A szöveg retorikai szerkezete is erre az elvre épül: hét egység termeli ki az értéként megnevezett személyiség reprezentációját, a *biográfiát* (2–8. rész, 393–454.); egy egység az elvesztést követő kétségbeesést (9. rész, 454–457.); hogy aztán azt a földi dolgok mulandóságából levezetett isteni gondviselésre való hivatkozással árnyalja belenyugvássá (10. rész, 457–474.). A felsőbb ráció által irányított végzetnek szánt rész a leghosszabb, s erre következnek a halál bekövetkeztének részletei – a szerző magát is elhelyezi a halottas ágy mellett (11. rész, 474–480.) –, a halál jelentésének szituálása a Korda család, illetve az erdélyi nemesi családok nemzetségtábláján (12. rész, 480–484.). Az utolsó előtti egység hozza az elsiratók nevének felsorolását, a *végrendelkezéssel* összekapcsolódó *búcsút*, a gyász mértékének hangsúlyozását (13. rész, 484–488.), a legutolsó pedig a vigasz allegorikus helye, Korda túlvilági fogadtatásának víziója (14. rész, 488–498.).

Vers és genealógia

Mielőtt még a kérdéses halottbúcsúztató genealógiai utalásait elemeznénk, egy olyan életmű példáját vezetem be, mely genealógia és poétika elméleti összefüggéseire épül. Ezen életmű egyik halotti búcsúztatója a következőkben kiemelt jelentőségű lesz. Id. Verestói György (1698–1765) „*tiszteletes-poétát*” a 18. század közepi Erdély kiemelkedő jelentőségű orátorának, „*Erdély nagy Temető-Mesterének*”⁴⁴⁴ tartották. Németh S. Katalin gyűjtötte össze azokat a kortársi beszámolókat (Bod Péter, Retzegi György, Hermányi Dienes József és mások írásait), melyek a kritika vagy a teljes elismerés hangján szóltak a rétor, püspök és kollégiumi professzor

kötetben, a második esetben hat, az utolsóban pedig egy halotti beszéd/vers áll rendelkezésünkre. Az egy személy fölött elhangzott halotti búcsúztatókat, a prédikációkat és verseket együtt, közös kiadványban adták ki, s e füzeteket a gyűjtők változó szempontok szerint kolligátumokba rendezték. A két halotti beszéd megtalálható BARC *Halotti Actiók* című kolligátum, poszszesszori bejegyzése: A Szászvárosi R. Nemes Gimnáziumé. Jelzet: R 91123–91145.

⁴⁴² E kérdésfelvetés kidolgozásában irányadóak és inspiratívak voltak Elie Haddad kutatásai, akinek disszertációja egy francia nemesi család 16–17. századi történetét követve hasonló kérdésekre kereste a választ HADDAD 2009. Köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget megjelenése előtt rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁴³ A szerkezeti egységek elválasztásakor a csillaggal elhatárolt szöveghatárokat tekintem irányelvnek, a bevezető részt külön egységnek tekintettem ugyan, de nem azon vizsgáztalás-történet részének, melyet a szöveg reprodukál.

⁴⁴⁴ JÉKELY 1981: 85. Verestóiról átfogóan, több életrajzi adat pontosításával lásd NÉMETH S. 1984: 855–888. Jékely írását idézi 857.

befolyásáról. Verestói alkalmi verseinek,⁴⁴⁵ illetve halotti prédikációinak⁴⁴⁶ posztumusz kiadásai egyaránt a genealógiai tudás paraméterei között határozták meg a kötetek hasznosíthatóságát. A két kötet kiadói ifj. Verestói György, illetve Kaprontzai Ádám lehetnek, így a verseket, prédikációkat megelőző címben és névtelen előszóban jelzett olvasói magatartás-jelzés az ő kiadási koncepciójukat tükrözi. Az alkalmi versek esetében megjelölik ugyan a „*Magyar Nyelven való verses próbatétel*”⁴⁴⁷ célként,⁴⁴⁸ de a genealógiai olvasási lehetőséget még a 20. század eleji hírlapi, a kötetre kuriózumként rámutató olvasatok is érzékelték:

A közel kétszázötven oldalas kötet mindenik verse erdélyi református mágna-családok halottjainak búcsuztatója, amelyben Verestói tiszteletes-poéta uram legtöbbször a család egész históriáját rímekbe faragja.⁴⁴⁹

A halotti orációk kötetnek már a címében is ez szerepelt: „Holtakkal való barátság. *Az az Némelly Erdélyi Nagy Méltóságoknak és Fő Renden lévő NEMESEKNEK Halálok után-is virágzó kedves emlékezetek. Mellyet, azoknak utolsó Tisztesség tételekre készített ORÁZIÓI által az örök feledékenység ellen meg-öltalmazott, és a' következő időnek barátságába ajánlott*”⁴⁵⁰. Az előszóban pedig az előadónak a klasszikus retorika értelmében vett invenció hajlamának méltatása után ez következett: „mind pedig ezen Orázióknak az Erdélyi nevezetesebb Familiák' Genealogiájának ki-tanulásában való nagy hasznát; ez okra nézve a' Néhai T. Tudós Auctornak több Oráziói-is, a'mellyeket írásban meg-találhattunk, és a' mellyek még eddig nyomtatásban nem vóltanak, ezekhez adtuk”⁴⁵¹. Verestói szónoki befolyása⁴⁵² önmagában már elégséges lenne poétikai eljárásai Gyöngyössinél felfedezhető tudatos átvételének feltételezésére, Verestói György viszont a kolozsvári református kollégiumban tanára is volt Gyöngyössi Jánosnak.⁴⁵³

A genealógiai emlékezet helyezi el az egyén élettörténetét a család szervesnek tekintett egységében,⁴⁵⁴ megjegyezhetővé, emlékezetessé teszi az egyén világban kijelölt helyét, azt egy

⁴⁴⁵ VERESTÓI 1772. [II. kiadás 1781.]

⁴⁴⁶ VERESTÓI 1783.

⁴⁴⁷ VERESTÓI 1772. II. Az előszóban a Gyöngyössi Istvánnal és Ovidiusszal való párhuzam fogalmazódik meg.

⁴⁴⁸ A magyar nyelvűség projektjének kérdését itt csak megemlítem, minthogy tanulmányom szorosabb tárgyát nem érinti. A kérdéskör erdélyi vonatkozáshoz lásd BENKŐ S. 1977. A nyelvkérdésről 79–83. Legutóbb összefoglalóan BÍRÓ 2005.

⁴⁴⁹ S[ÜTŐ]-VERESTÓI 1919. A cikket az Ady-Verestói párhuzam vonatkozásában hivatkozta NÉMETH S. 1984: 869.

⁴⁵⁰ VERESTÓI 1783: I. I.

⁴⁵¹ VERESTÓI 1783: I. II.

⁴⁵² Ezt a szónoki befolyást Hermányi Dienes József ironikusan dolgozta fel: lásd Rövid Satyra c. versét, illetve a Nagy Enyedi siró Heráklitus, és – Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritus vonatkozó részeit. HERMÁNYI DIENES 1992: 31–32, illetve 464–466.

⁴⁵³ A két alkalmi versszerző megrendelői köre között némi párhuzamosság fedezhető fel, a fiatal Gyöngyössi örökölt Verestói megrendelői közül, a különbség mindössze annyi, hogy a családok következő generációja fordult hozzá: Gyöngyössi egyik első, 1766-ban írt lakodalmi verse Wesselényi Ferencnek és Bethlen Juliánnának szól, Verestói pedig Wesselényi Farkas és kisleány Rhédei Zsuzsanna, Ferenc szülei esküvőjére szerzett verset 1731-ben. *Ifju szeretet*. GYÖNGYÖSSI 1802: 14–45, illetve L. B. Hadadi Vesselényi Ferentz Ur, és Mélt. Grof Kis-rhédei Rhédei 'Su'sánná aszszony, ő nagyságok egybe-kelésekkor. Anno 1731. I. 8-bris tartott Lakadalmi Popájokra írott Versek között, találtnak a következő versek. VERESTÓI 1772: 110–123.

⁴⁵⁴ A kortárs genealógiai láz bizonyos aspektusaiból kiindulva Sylvie Sagnes a föld és a vér mítoszáról beszél. A szerves közösségek e két alapterafóriájának kapcsolata követhető a család-fa-ábrázolások megfordulásában. Az ő mint gyökér, illetve az ő mint lombzat két paradigmája két ellentétes előjelű, de összetartozó leszámazás-koncepciót jelöl. Lásd SAGNES 1995.

történetben helyezi el.⁴⁵⁵ A kora újkori társadalmakban genealógiája csak a kiváltságokkal rendelkezőknek volt,⁴⁵⁶ a genealógia konkrét hasznát és lényegét a kiváltságokra való feljogosultság bizonyítása jelentette. A halotti búcsúztató sémája két ponton is előírja a genealógia szükségességét: egyrészt a biográfiai részben, ahol a szülők és nagyszülők említésén túl a családfa egyfajta egyéni élettörténetre való applikációja történik meg, hiszen az ösök közül azokat lehet kiemelni, akikkel az elhunynak közös tulajdonságai vannak, másrészt pedig a búcsúztatóban, ahol a *connubium*ok által növelni lehet a család hírnevét. E halál esetében a genealógiának még kardinálisabb a szerepe. A halott fiatal, élettörténete majdhogynem mesélhetetlen, nem is történet, hanem projekció: a vele szembeni elvárások lehetetlenné válása. Az élettörténet szinte a genealógiával helyettesül, vagyis azzal a történettel, melynek folytatása lehetett volna: ezért kiválóan alkalmas a nemesi nemzetségi reprezentációra. A halál ürügyén tragikusan lesz elmesélhetővé egy olyan történet, mely e halál nélkül folytatódott volna: elsiratják a történetben az ifjat, de főként a történetet siratják, mint ami bevégeztett. Gyöngyössi szövege pedig kiválóan érez rá arra, hogy itt a genealógia szerkezetében esett végzetes módosulást kell siratnia: a nemzetségfáról való dicső tudás véglegessé válását.⁴⁵⁷

A kiváltságosság képzetét Gyöngyössi már jóval a búcsú családtörténetet felvonultató része előtt, a vers második sorában bevezeti:

Gyászos enyészetet egy Hajnal-csillagnak/El-hunnyt szemé'-fénnyét egy Groff Magyar magnak/Verjed, Mű'sám! ülvén sirhalmi zöld hanton./ Bús Reszketőt játszó hazabéli lanton.⁴⁵⁸

A klasszikus eposzkezdésre – itt a következő utalásokból feltételezhetően vergiliusi mintára – rájátszó indítás „grófi magjához” a második, biografikus szerkezeti egységben a kiváltságokra születés metaforikus képeinek halmozása társul.⁴⁵⁹ A „köz-rend ösztövérség” és a „fényes Groffi Magból termett vérség” közötti ellentét kidolgozása éppen az első genealógiai hivatkozáshoz vezet el: a halott fiúval azonos nevű nagyapához. Gyöngyössi a grófi cím megszerzését neki tulajdonítja.⁴⁶⁰ A cím megszerzését illusztráló metaforasor prométheuszi tettről beszél, a cím a nemzetség tűzeként, lelkeként határozódik meg, majd kiegészül egy olyan

⁴⁵⁵ A genealógia *lieu de mémoire*-ként való leírásához lásd BURGUIÈRE 1992.

⁴⁵⁶ Az anyakönyvekből rekonstruálható genealógiák természetesen a társadalmi cselekvők ennél nagyobb köre is kiterjedhetnek, de hogy mennyire nem a genealógiai tudás és nemzetséggépítés kontextusában kell értékelnünk őket, arra jó bizonyíték éppen a lelkész Gyöngyössi azon anyakönyvvvezetői szokása, hogy a cigány gyerekeket családnév nélkül jegyzi. Torda esetében, ahol a város lakosai kebelesített polgárok, kiváltságosok voltak, a cigányok jelentették azt a kategóriát, akinek nem volt nemzetségfája. Lásd ANDJC 236/19 Születési és házassági (konfirmáltaké) anyakönyv. 1761–1833. Újtorda.

⁴⁵⁷ „Így, tsak egy Mag szállott ez három Gróff izen./De melly keskeny palló lebeg itt mély vizen!” GYÖNGYÖSSI 1802: 449 és passim.

⁴⁵⁸ GYÖNGYÖSSI 1802: 390.

⁴⁵⁹ Ezt a részt *conchetto*-halmozás, ugyanakkor pedig a nemesi kiváltságokra utaló metaforarendszer szintézise miatt hosszabban idézem: „Világra születni köz minden emberrel/Köz a' birtok-levél egygyütt a' tizmerrel:/Hol osztóvzán a' sár rang felett a' porral/Egyenlő részt vésznek egy mérő sinorral./De különböz még-is egyik Vér a' mástól./Mint salakos ezüst tizenhat próbástól./Külömb a' finum vér a' nemtelen vértől./Az édes szőlő-tő vad vatzkor gyökértől./Tsekélyebb a' veréb fejedelmi sasnál./Betses'bb értz az arany ro'sda-fészek vasnál./Származnak mind naptól, mint mőtől sűgárok./De ragyogványoknak nemei nem párok:/Amazok eleven szikrákkal villognak./Ezek halovány szín villámmal pislognak:/Amazok ditsőség' ortzájának fénnyí./Ezek tsak homálylos füstnek szüleménnyí./Így a' Születések noha köz törvénnel/Egygyeznek; de még-is különböznek fénnyel./Származással noha mind vagynuk polgárok./De fényesbbé tésznek az ősi sűgárok.” GYÖNGYÖSSI 1802: 393.

⁴⁶⁰ Nagy Iván adata, hogy a grófi címmel már Korda III. Zsigmond rendelkezett, valószínűleg pontosításra szorul. NAGY I. 1999. VI. k.

hasonlathalmozással, ahol a nemesi kiváltságok nemesítése a jelöllet: a „*nemmel ékes ház*” – „*bársonyt is ruházott*”; „*tégla sár alkotvánnyal*” – „*faragott márvánnyal*”; „*völgyben volt*” – „*hegyre magasztalta*”; „*drága-kő*”- „*arany gyűrűbe foglalta*”, „*fa tsemete*” – „*magass élő-fa termete*”. A genealógia másik funkciója, hogy e fiatal halálát Erdély-szintű gyásszá avassa. Az „*új fundamentum-kötől*” a „*Gróff Korda-részen*” az erdélyi fejedelmi örökösödés problémáinak kell eljuttatni az elhalálozás jelentőségét. Erre a dimenzióra már az első egységben is utal a versszerző: „*Erdély hét tornyára csak alig tekintett*”; a genealógiai részben viszont, a kimondott búcsúztató előtt az erdélyi fejedelmekkel, Kemény Jánossal (Lónyay Anna révén), II. Apafi Mihállyal (Bethlen Kata révén), Bethlen Gáborral (Korda Zsuzsánna révén) mutat rokonságot. Minthogy e fejedelmi ösökhöz a család női ágon kapcsolódik, az „*ős-anyák*” szerepe az alapító apáknál hangsúlyosabbá válik (492.). A búcsúztató pedig, az egyes személyek megszólítása után a rokon nemesi családok kollektív említésére és megszólítására fut ki,⁴⁶¹ s ez a szerkezeti egység a szerves egybetartozás képével zárul:

Illy nagy Tzédrus-Erdő jajjal meg-zendüle/Mikor most egy leg-szebb fiatal ki-
düle./Mikor egész test egy eretskében sérszik./Sajnos szenvedéssel minden tagok érzik.
(488.)

Az Erdélyre kiterjedő gyász utolsó aspektusa a halál pillanata és az országgyűlés egybeesése, mely a gyászt a „*Három Nemzetekből álló országos Gyűlés*” „*országos pompájával*” ruházza fel (490.).

Az antik és bibliai trópuskészleten túl, melyet a későbbiekben tárgyalok, a nemesi származás metaforikája a vegetációs és bestiális képeken túl a fémek, illetve az építkezés területéről valók: mind olyan képi világból, melynek megfelelőit a heraldika repertórium a tartalmazza. Nem véletlenül hiányzik éppen a hadviselés és a harcmesterség motívumkészlete, hiszen a halott életkora erre a területre való átkapcsolásra nem nyújt lehetőséget.⁴⁶²

A nemzetség történetének még egy következő kontextusa is adódik: a földi dolgok mulandóságát soroló részben az Attila-leszármazott székelyek eredetmondáját⁴⁶³ is beépíti a szerző az európai császárok, a birodalmak bukástörténetei közé. A vers Attila seregének „*külön részben álló kis tsopotjaként*” nevezi meg a székelyeket, s ezzel a székely eredetű család nagyságára tett újabb utalással, mely a magyarok történetébe is beleíródik, a genealógia a

⁴⁶¹ Hasonló listát állít össze a Miskolc vidékére házasonott Korda Kata 1788-ban keletkezett halotti búcsúztatójában Komjátí Ádám: Halhatatlanság’ oszlopa az az olly halotti oratio, melyet a’ maga Virtusaiban örökre élő Néhai Méltóságos és Nagyságos Születésü Groff Boros-jenői Korda Katalin úr asszony méltóságos l. b. Vajai Vay Dániel úr ő nagysága drága emlékezetü Élete-Párja utolsó tisztesség tételére a’ Miskoltzi Réf. Gyászos Nagy Templomban el-mondott Komjátí Ábrahám a’ Miskoltzi Réf. Oskola Professora 1788-dik Esztendőben Bőjt-elő Havának 3-dik Napján.

⁴⁶² A címerek a gyászszertartás látványkészletéhez is hozzátartoztak: „A férfi hozzátartozók kezükben címerrel, míg a támogatásra szoruló asszonyságok címer nélkül figyelték a ’fölvétel ceremóniáit.” (SZABÓ P. 1989: 123.) Heraldika és nemesi lakodalmi költészet összefüggésére mutatott rá Egyed Emese *Nászversek dramaturgiája* c. előadása: elhangzott Budapesten az MTA Irodalomtudományi Intézetének vitaulésán 2007. január 17-én.

⁴⁶³ Gyöngyössi erről az eredetmondáról azt állítja, hogy „ezek a’ Székelyek az első ki-jövetelnek maradványi lényenek abban meg-egyegeznek az Írók; de a’ módjában és Vezérek fölöl különböznek.” (465. l.). A székely eredetmonda Verestónál is megtalálható. Érintőlegesen tárgyalja NÉMETH S. 1984: 882–883. A székely eredetkérdés történetére lásd KORDÉ 1991; KRISTÓ 2005²; HERMANN G. M. 2003. A 18. századi koncepciók feltérképezése mindkét szerző esetében érintőleges. A kolozsvári kollégiumban a 18. század végén Felmer Erdély történetéből tanítottak. Lásd TÖRÖK 1905: III. 54. Felmer történetét lásd FELMER 1780. Ezt a könyvet használta az oktatásban id. Szilágyi Ferenc, illetve még az 1830-as tanterv is ezt írta elő. A halotti búcsúztató Csokonainál is tartalmazott történeti adatokat. *A lappón éneke* c. rész történeti adatainak eredetéhez lásd BALOGH 2007b.

népcsoport eredetéhez kapcsolódik. A *vanitas vanitatum* motívum eltérő léptékű történetek összekapcsolására lesz alkalmas, hiszen a magyar királyság hanyatlástörténetének vázolását a fiúágon kihalt erdélyi nemzetségek felsorolása követi (471.), majd pedig a 'világ-óra' kiterjedt metaforikájának konklúziójaként a nemesfémek és a nemesi származás megfeleltetés tér vissza, az arany és az ezüst itt már a halhatatlanság és a „nem-veszendő kints” megfelelői lesznek. Összefoglalva tehát: a nemesfémek metaforikája⁴⁶⁴ a nemesi származás jogi, társadalmi, történeti specifikumának kiemelésére alkalmasak, amely a világi mulandóságot meghaladó halhatatlanságra fut ki, ez pedig a költészet általi megdicsőülés vergíliusi motívumával kapcsolódik össze. A genealógia segédeszköze tehát egy olyan párhuzamos metaforarendszer lesz, mely az élettörténet leírását mitikus történetekkel kapcsolja össze és ebben a keretben lesz helye a költőnek is.

Vers és mitikus párhuzamok. Élettörténet-minták

Induljunk ki újra Verestói Györgyből. A magyar mese 18. századi elemeinek visszakeresésekor Turóczi-Trostler mondja prédikációiról:

Halotti órációi [!] együttvéve valóságos enciklopédia. Van közöttük olyan, hogy bátran beillenék filozófiai, filológiai, lélektani, fiziognómiai, asztronómiai értekezésnek.⁴⁶⁵

Gyöngyössi verseinek bő lábjegyzetei is követni kényszerítenek azt a tudománynépszerűsítő, enciklopédikus tendenciát, mellyel a poétikai repertoár a világról szóló tudás közvetítésére válik alkalmassá.⁴⁶⁶ A Korda-búcsúztató lábjegyzeteiből összerakható az a hivatkozási tartomány, ahonnan Gyöngyössi ismeretei erednek: az Ő- és Újszövetség, D. E. Jablonski⁴⁶⁷ prédikációi, Hérodotosz, Ovidius *Metamorphosese*, Johann Jacob Hoffman⁴⁶⁸ enciklopédiája, Vergilius,⁴⁶⁹ Claudianus⁴⁷⁰ neve fordul elő tételes művek említésével együtt. Ez a

⁴⁶⁴ Ugyanezt a megfeleltetést alkalmazza erkölcstani összefüggésben Aranka György *A' Nevelésről* című munkájában. Az emberek között a fémek rendszeréhez hasonló differenciálódás a *polgári állapot* következménye. Emellett Aranka számol még magányos és természeti állapottal. DAVID –BÍRÓ 2007: 114.

⁴⁶⁵ TURÓCZI-TROSTLER 1961: 84.

⁴⁶⁶ Ezt a tendenciát Verestóinál Németh S. is kiemeli (NÉMETH S. 1984: 874–875.), általánosabb érvénnyel dolgozta fel BENKŐ S. 1977. Az általa idézett példa, a Gombási Istváné szintén kapcsolható Gyöngyössihez. A Haraszkereken lelkeskedő Gombási Gyöngyössi unokahúgát, a püspök Abats János lányát, Abats Sárát vette feleségül. 1779-ben kötött házasságukra lásd GYÖNGYÖSSI 1802: 50–53. Kazinczy Döbrenteihez írott levelében éppen a lábjegyzetek gyakorisága, illetve azok forrása miatt is gúnyolta Gyöngyössi: „Az úr Grófnéja és az enyim nevetni fog rajta, ha ezen levelből megérti, hogy azt beszéllem benne, hogy az az irtóztató Tordai Pap ezer meg ezer citatiót rakott versei mellé a' Bibliából. Azt kellene ebéd előtt fenn szóval imádkoztatni, ha olyan a' milyennek mind versei mind képe mutatják.” (Kazinczy Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1809. 04. 08. KazLev, VI, 315.)

⁴⁶⁷ Daniel Ernst Jablonski (1660–1741), német református teológus és hebraista, a református és az evangélikus egyház egyesítését szorgalmazta. Egyháztörténetét a kolozsvári kollégiumban 1830-ban még tanították. TORÓK 1905: III. 58.

⁴⁶⁸ Nincsen arra vonatkozó adatom, hogy Gyöngyössi e humanista enciklopédia melyik kiadását használhatta. A digitálisan elérhető kötet adatai: HOFMANN 1698.

⁴⁶⁹ Az Aeneisnek 1796-ban még nem volt magyar kiadása, Háló Kovács József (1799–1804–1831, három kötet), majd Baróti Szabó Dávid (1810–1813, két kötet) kiadásai későbbiek. Gyöngyössi latin kiadásban olvashatta, a szövegre utaló fordításai saját magyarázatok. Gyöngyössi János azonos nevű fiának kéziratos jegyzetfüzetei között fennmaradt Blumauer Aeneis-átolgozása 1792-es Szalkay Antal-féle magyar fordításának másolata. Minthogy évszám nem szerepel a füzetben és az idegen kéz másolása miatt azonosítani sem lehet az első tulajdonost, feltehető az is, hogy az apjáié lehetett. A kézirat lelőhelye: BARC MsU 1988. E Vergílius-átolgozás magyar irodalmi hatására itt nem térek ki, a kontextus ismeretéhez viszont indokoltnak tartottam megemlíteni.

⁴⁷⁰ Claudianus magyar recepciójáról Gyöngyösi István kapcsán lásd HAJDU 2006.

lista a kollégiumi *poetica classis*okban tanított művek, illetve a rokokó nemesi költészet⁴⁷¹ hivatkozási tartományára utal. A szerző másik forráskészlete pedig az erdélyi halotti búcsúztatók irodalma. Erre a szövegahagyományra a szerző tétélesen is hivatkozik a vers utolsó részében, ahol Korda György „vérei”, illetve a „választott sereg”, a fiatalon elhunyt, ígéretes ifjak mellé emeltetik. Gyöngyössi példái Teleki József, Lázár Imre,⁴⁷² a búcsúztatók szerzői pedig Verestói György⁴⁷³ és Lázár János⁴⁷⁴. A Verestói-prédikáció kiindulópontja az „*elein meg-ért elmék*”⁴⁷⁵-, a „*Hajnal fia!*”- toposz, éppen az, melynek feldolgozására Gyöngyössi is vállalkozik. Verestói terjedelmes prédikációja összegyűjti mindazon bibliai és mitológiai párhuzamokat, melyek e képhez kapcsolhatók, viszont mindegyiket sematikusán fejti ki. Gyöngyössi éppen ezt a lehetőséget aknázza ki, amikor verse invencióját ennek a prédikációnak egyik exemplumából meríti:

De egyszer'smind tudván azt-is, hogy az ilyen elein erő drága Narantsok és Pomagránatok sokszor felette igen hamar le szoktanak szakaszatni e' Világi Életnek Gyümöls termő Élőfájáról, féltem mindenkor felette igen, ha bé talál az tellyesedni e' HAJNALNAK Fiában, a'mit régenten Virgilius mondott vala Marcellus felől, Octaviának, az AUGUSTUS Tsászár' Testvér Hugának, Fia felől: Ostendent Terris Hunc tantum FATA, nec ultra Esse tinent; Tsak meg-mutatják ezt a' Földnek az Isteni VÉGEZÉSEK, sokkáig pedig élni nem engedik. Jaj, bizony a'mitől féltem, bé-is tellyesedék az e' drágalátos Urfiban!⁴⁷⁶

A Verestóinál a prédikáció zárlatában megjelenő párhuzam Gyöngyössinél a mitizáció kiindulópontja lesz (Marcellus⁴⁷⁷, idején el-hervadt reménységnek fia), melyhez a költőnek az

⁴⁷¹Erről összefoglalóan lásd SÖTÉR 1964: 500–551. A mesterkedő költészet és e költészeti irány kapcsolatáról pedig MEZEI 1974: 15–30.

⁴⁷² Gyöngyössi további példákat is sorol, ezekben az esetekben viszont halotti búcsúztatókra nem utal: Dániel (felette Kovács József mondott emlékeztetése: Emlékeztet köve, Kolozsvárt, 1775.), Teleki (nekrológia 1788. augusztus 9-én kelt), Kemény, Bánffy István (temetési búcsúztatóit *Édes atyai, anyai buzgó szeretetnek utolsó isokja* címmel 1795-ben adták ki Kolozsváron, Szathmári Pap Mihály és Méhes György beszédeit tartalmazta), Bánffy László (temetési beszéde: Bodoki József, *Halotti magyar oratio*, Kolozsvár, 1784.), Korda Zsigmond, Korda György (a két utolsó név Korda György nagyon fiatalon elhunyt testvéreire vonatkozik.).

⁴⁷³ A lapalji jegyzetben ez áll: „Amaz halhatatlan Magyar Orator, végre püspök Verestói György órálván felette, hajnal Fiának példájában festette le.” GYÖNGYÖSSI 1802: 495. A 27. lábjegyzetben említett kolligátum három prédikációja közül a Verestóié a harmadik: Halotti oratio melyet, amaz elein meg-ért elméről, életének XI. Esztendejében gyenge Virágszál' módjára el-hervadt, ROMAI SZENT BIRODALOMBÉLI SZÜLETETT GRÓF NÉHAI MÉLTÓSÁGOS SZÉKI Teleki Jo'sef urfi ő nagyságáról mondott VERESTÓI GYÖRGY, Szent Jakab havának ötödik napján, a' szomorú és váratlan gyászban borult gróf urnak és gróf aszszonynak, ugy a' többi keserves feleknek vigasztalásokra, A' Kolosvári Reform. Eklésiának Külső Templomában. A másik két prédikáció szerzői: Szathmári Pap Zsigmond, Miklósvári Sebe János. Verestói halotti verseinek gyűjteményes kiadásában a Teleki-feletti beszéd a második kötet nyitódarabja. VERESTÓI 1783: II. 459–552.

⁴⁷⁴ Johannes Lázár, *Epitaphium filii*. In: LÁZÁR 1765: 132–148.

⁴⁷⁵ Verestói prédikációinak stílusára jellemző módon a prédikáció invenciója az „elein meg-ért elmé” kifejezés definícióját is tartalmazza: „ELEIN MEG-ÉRT ELMÉKnek én azokat a' Nagyra született és mások között ki-válalkozott Személyeket mondom lenni, a'kik, vagy Gyermeki gyenge Idejekben, vagy felszerdült korokban, oly Nemes és Distóséges Virtusokkal ékeskednek, mellyekkel, vagy a' Felszerdült Állapotból ki-kelt Ifjaknak, vagy a' Meghanyatlott Idejű Tisztes Véneknek, kellene rend szerint ékeskedni.” VERESTÓI 1744: Ov.

⁴⁷⁶ VERESTÓI 1744: Z4v.

⁴⁷⁷ Marcellus (Kr. e. 42 – Kr. e. 23.) Octavia Thurina Minor és Caius Claudius Marcellus, consularis gyermeke, anyja révén Augustus római császár unokaöccse. Marcellus korán politikai pályára lépett, és ifjú kora ellenére már Kr. e. 23-ban aedilisnek választották. A fényesnek induló karriert hirtelen halála törte meg: megválasztása évében

eseményben való elhelyezésére is lehetőséget nyújt. A prédikáció nemcsak a kiinduló képpel kapcsolódik Verestói prédikációjához, hanem számos ponton textuális megfelelések mutathatóak ki a két szöveg között. Ilyen a „Hajnal’ *Fiaira*” tett utalás, mely Verestóinál a korai halálra utal, Gyöngyössinél természeti jelenséggént⁴⁷⁸ több eleme által is jellemzi az ifjú Korda halálát. Az ifjú halott élettörténete a *puer senex* toposza köré épül. Az alakzat történetét elemezve E. R. Curtius éppen Vergiliusból indul ki, majd a középkori hagiográfián át bizonyítja, hogy ez az archetípus a kereszténytől különböző kultúrkörökben is megvan.⁴⁷⁹ Gyöngyössinek ez a toposz nyújt alkalmat arra, hogy a tanulóéveket az árva Korda gróf élettörténetében egy olyan allegorikus történettel mesélje el, ahol a fiú mellett anyaként az Erkölc, apaként pedig a Tudomány áll (444.). Erre a toposzra kapcsolódik rá az árva Korda és az árva bizánci gyémánt közötti, hosszan végigvitt hasonlat, illetve azoknak a modelleknek a lajstroma, melyeknek a serdülő fiú a hatása alá kerül. Az ifjú halott toposzának értelmezéséhez lépünk vissza kissé a mentalitástörténet területére. A vers 11. része a halál és a haldoklás konkrét körülményeinek leírására vállalkozik. A család áldozatai és Korda György halálos ágyán elhangzott utolsó szavai drámai szcenírozást adnak a résznek. A tágabb történeti kontextus adatai arra vonatkoznak, hogy a gyermekhez való viszonyulás attitűdje az, ami a 18. század végének periódusában változni kezd. Gyöngyössi így fogalmaz:

Mint egy tsetsemőben az egész ember kész,/Mivel hiba nélkül áll benne minden rész,/A növés nem adhat semmit hozzá többet,/Tsak kised formából készít idősöbbet;

Korábban idéztük Ariès *longue durée*-elméletét a halálképzetek kapcsán. Ebben a felosztásban a 18. század vége még az *én halálának* a periódusa. Ez a korszak a gyermek megítélésében is újat hoz, a gyermek ekkor kezd különbözni a felnőttől, a 18. század utolsó éveiben kezd kialakulni a „gyermek-király” struktúrájú családszerkezet.⁴⁸⁰ A gyermek másként való megítélése éppen a fentebbiekben a Gyöngyössi-idézettel képviselt paradigmáról való lemondást jelentette. A felnőttként viselkedő gyermekek ezekben a „hajnal fiaira” írott temetési beszédekben egy sajátos státusz, család- és szocializáció-történet következményeként lesznek halálukban említésre érdemessé, felnőttre jellemző bölcsességük kivételes, a kiválasztottsággal áll összefüggésben (a versben a gyermekre való rácsodálkozásra öt oldal jut: *Ki léssen e’ Gyermeke?*, 445–449.) A halálos ágyon való viselkedésük is emiatt jelentőségteljes:

A halál nyilvános és szervezett szertartás. Maga a haldokló szervezi és vezeti, ismeri a rendjét. Ha el találta felejtetni vagy csalni próbált, a segédkezők, az orvos, a pap dolga volt, hogy visszatérítse a keresztényi s egyszersmind halotti rendhez. A szertartás egyúttal nyilvános is. A haldokló szobája nyilvános helyé vált. Szabadon be lehetett lépni. A 18.

megbetegedett, és hamarosan meghalt Baiae-ben. Unokaöccse emlékének szentelte Augustus a Kr. e. 11-ben elkészült Marcellus-színházat Rómában.

⁴⁷⁸ Ugyan az a’ fénys Tsillag, melly bizonyos hónapok alatt hajnal felé fel-tetszven és a’ fel-jövő nap előtt járván, erről Hajnal-tsillagnak, Phosphorusnak nevezetik; majd bizonyos hónapok alatt estve teszik-fel nap-enyészeten, és akkor annak neve Hesperus, Est-hajnal. GYÖNGYÖSSI 1802: 391.

⁴⁷⁹ CURTIUS 1953: 98–105. Gyöngyössinél kifejtése így hangzik: “Gyermekek ugyan; de száz esztendőst értsek-é?/A’ kinek emberi szíve nem gyermek-é/Kihez képest gyermek formán eszelősök,/Az hívság porában jártso sok idősök./Gyermekek ugyan; de tsak úgy, mint Ártatlanság, / Nints benne gyermeki feslett tsintlanság.” GYÖNGYÖSSI 1802: 442.

⁴⁸⁰ Ariès elméletét idézi és kommentálja BADINTER 1999. A vonatkozó fejezet: A gyermek helyzete 1760 előtt, 39–66. A korán elhunyt gyermek halálával szembeni közömbösségre vonatkozó adatokat lásd 68–71.

század végi orvosok, akik felfedezték a higiénia első szabályait, panaszkodtak a haldoklók szobájának zsúfoltságáról.⁴⁸¹

Innen olvasva a *puer senex* képének megerősítése a gyermek halálos ágyon való magaviselete. Korda György tudja, hogyan kell viselkedni a halálos ágyon, tudatosan reflektál a helyzetre, kegyelemért esedezik, de belenyugszik a felsőbb gondviselés döntésébe (478–479.). Az e sorokra vonatkozó lábjegyzetben a költő által feldolgozott források egy új típusa tűnik fel: a szóbeli közlés. Az ifjú gróf imáját a vers parafrázálja, viszont lábjegyzetben megerősíti a kijelentések hitelességét:

A' melly fohászzkodás itt néhány rendben le-van írva, nem valamely poétai gondolat, és meg-toldás. Senki se gondolja. Derék ember, a'ki betegségében gyakran vólt a' G. Úrfi mellett, szájából hallotta a' betegnek ezeket a' maga nyögéseit, és nékem mint bizonyost, úgy beszéltte. A' gondolatok a' betegé; én pedig itt csak versbe foglaltam, és illendő 's ahoz alkalmaztatott szóllások formáiban magyarázgtam. Melly igen kegyes és érzékeny szívvel bírt légyen az Úrfi, ez az állhatatos fohászzkodás-is bizonyítja, melly ekkora gyermektol igen sok vólt. (487.)

Ennek a megjegyzésnek két szempontból is jelentősége van. Egyrészt, mert a „*valamely poétai gondolat*” a fentebb idézett forrásokon kívül a „*bizonyos*” is ihleti, ennek a műfaj további alakulástörténete szempontjából is jelentősége van, hiszen a poétának a család szolgálat adatokat. Nem az a lényeges tehát, hogy a rituálé reprezentativitását a vers által is felerősítsék, hanem hogy a vers a család által hitelesített értelmezést képviselje. Másrészt pedig az *én halálának* paradigmájából a *másik halálára* való áttérésnek a nyomát is követni lehet ebben a megjegyzésben: a haldokló gyermek ugyanúgy tudatában van halála kivételességének, mint az ágya körül állók, ezért érzik kivételesen helyesnek magatartását, és a maguk sajnálata (mely a *másik* halála korszakát jellemzi majd) éppen azért nem hatalmasodik el a helyzet interpretációján, mert e fiatal Galamb „*Teremtőjének törvényt szabni nem mér*”. A nemzetségfát megtörő haláleset kilendíthet a halálba való belenyugvás szemléletéből, ebbe viszont éppen a Verestói által is hangoztatott korai elhullás szükségszerűsége vezet vissza. Az elhalálozás helyzetének rekonstrukciójában a haldoklón és a szemtanún kívül az orvosnak van kiemelt szerepe. A sárospataki Pataki orvos-dinasztia második Pataki Sámuel nevet viselő férfitagja⁴⁸² van jelen Korda ágyánál. Gyöngyössi diáriumból adatunk van arra, hogy ő is Pataki Sámuellel⁴⁸³ kezeltette magát. Az orvos kiválóságát és a halál bekövetkeztét így egyezteti:

Kinek tsak hírére a' fájdalom széled,/Mondják: majd érkezik; s már a' Beteg éled./Kinek munkássága tsak ott tehetetlen,/Hol mennyei végzés ellen lehetetlen: (477.)

Az orvos tudása ugyanakkor mennyei eredettel bír, ő „*Isten keze*” és „*Hippocrates' belső tanátossza*”.

A halálos ágy és a szertartás kontextusában a költőnek általában nincsen helye. Az ő funkciója csak a megrendelt értelmezés közvetítése, illetve – egyéb alkalmi műfajoknál – az összegyűltnek az adott közösség normarendszere értelmében vett szórakoztatása. És Gyöngyössi egyébként ezt teszi. Ennek a versnek az egyik lábjegyzete viszont a Marcellus-történetet írja tovább egy, az alkalmi *versifikatori* státuszon túlmutató összefüggés irányába: a

⁴⁸¹ ARIÉS 1987: 360.

⁴⁸² Sárospataki Pataki Sámuel (1731–1804), 1780-tól Kolozs vármegye tisztí főorvosa. Lásd SZABÓ – SZÓGI 1998: 358, 2989-es tétel.

⁴⁸³ GYÖNGYÖSSI é. n.a: 113.

450–455. oldalak közötti szövegrész Aeneis-parafraízis⁴⁸⁴, a Marcellus leírására vonatkozó részé, melyet Gyöngyössi magyarra fordít, illetve a kihagyások és a nevek megváltoztatása által a helyzetre is applikál. A szövegrészhez tartozó igen terjedelmes lábjegyzet (ld. Függelék 1.) azt a helyzetet prezentálja, melyben Vergilius a szövegrészt előadta. Vergilius és előadása, illetve a halottbúcsúztató előadásának kontextusa közötti párhuzam eposzi helyzetként értelmezteti a megemlékezést. Ebből két következmény adódik: az egyik a kollektív emlékezetet kiszolgáló és közvetítő költőszerepé (melynek igen messzenyúló irodalmi karrierje lesz), a másik pedig ennek a költői funkciónak a mecenatúra intézményével való összefüggéséé. A Vergilius által kapott aranyaknak⁴⁸⁵ abban a koncepcióban lesz szerepe, mellyel Gyöngyössi a magyar nyelvű költészet terjedését megvalósíthatónak látja.

Gyöngyössi ebben a versében foglalt állást a legnagyobb nyíltsággal e koncepció mellett. Terjedelme – különösen az életmű többi szövegei hosszának ismeretében – arra utal, hogy Gyöngyössi élete legkomolyabb megrendeléseként tekintett a szövegre. A kiadás elmaradása intette-e visszafogottságra a továbbiakban? A Horea-féle parasztfelkeléskor elmaradt eposzát itt egy családtörténet dicsőítéseként megírta ugyan, a vers azonban egy individuális életműnek lett része, és nem avatódott családtörténeti *lieux de mémoire*-rá.

⁴⁸⁴ A 453–454. oldalakon idézett latin sorok P. V. Maro, *Aeneis, Liber VI.*, 860–884 sk.(kihagyásokkal). VERGILIUS 2001: 361–362.

⁴⁸⁵ Az „aranyos versek” mítoszának a francia eposzírodalomra is volt hatása. Lásd ehhez GOUPILLAUD 2005. 40–45.

Az alkalmi költészet tipográfiai kontextusai II.

Kötetszerkezet és reprezentációs írásbeliség. Gyöngyössi János verseskötetei

A 18. század végére érvényét veszti a költészet gyakorlatának egy igen fontos korábbi paradigmája: az alkalmi költészeté. John Dolan, a kérdés angol monográfusa szemléletes példához kapcsolja a jelenséget: 1637-ben a Cambridge College-ben tanuló Milton iskolatársa halálára írja első komoly művét, a Lycidast, 1789-ben viszont az ugyanott tanuló Wordsworth elutasítja a tanára halálára szóló epicedium megírását.⁴⁸⁶ 150 év alatt tehát az alkalmi vers a karrier indítására alkalmas költői gyakorlatból vállalkozhatatlanná, a poétai kompetencia kinyilvánítására alkalmatlan praxissá alakul. A kérdés azonban folyamatszerűségében jóval bonyolultabb: az alkalmi költészet gazdag műfajisága megengedi bizonyos formák presztízzsel rendelkező költői műfajokként, kanonizált költői életművek zárványaiként való fennmaradását,⁴⁸⁷ illetve a diszkreditálódó verziók továbbélését lokális, népi és szerzőhöz köthető költői megnyilvánulásokként.⁴⁸⁸ Matvejevitch szerint a diszkreditálás/fennmaradás a politikumhoz kötöttség, az irodalom autonómiájának ideológiai kontextusaiban érthető meg,⁴⁸⁹ az angol, a francia költészet 18. századi monográfusai viszont a függetlenedő irodalom társadalmi rendszerének kontextusában gazdasági kérdésként,⁴⁹⁰ a professzionalizáció folyamatának részeként⁴⁹¹ fogják fel e folyamatot, és a fizetett költészeti formákkal szembeni ellenérzést látják a megrendelésre íródott versek elutasításában. E második szempont magyarázhatja a magánéleti alkalmakhoz kapcsolódó irodalmi formák fennmaradását. Hász-Fehér Katalin az integrált és strukturált irodalomfogalmak különbségének kialakulásában írta le az alkalmi költészet kánonon kívül kerülését: az integrált költészet *par excellence* formájának nyilvánította az alkalmi költészetet.⁴⁹² E fogalomhasználat tette árnyalttá Kazinczy alkalmi költészetéhez való viszonyának kérdését: elfogadja azokat a formákat, melyek a szimpozion-hagyományokkal, a társasági élet feltételeivel állnak összefüggésben, elutasítja viszont a megrendelésre készült, szintén anyagi nyereséget vagy támogatást eredményező versifikatori⁴⁹³ tevékenységet.⁴⁹⁴ Médiumtörténeti megközelítésben pedig megfontolandó az az elképzelés is, miszerint a nyomtatott könyv terjedése lehetetlenítette el a kéziratot, illetve nem országos terjesztésű nyomtatott verziók nyilvánosság-feltételeivel számoló alkalmi versformák létmódját.⁴⁹⁵ Gyöngyössi János „mindennapokba” integrált költészete⁴⁹⁶ az elutasított költői

⁴⁸⁶ DOLAN 1999: 3–17. Tarnai Andor elemzéséből derül ki, hogy a Milton-vita után, 1796-ban Milton eltűnik a magyar irodalmi köztudatot foglalkoztató szerzők közül. Hogy ez összefüggésben állhat az alkalmi költészettel kapcsolatos nézetekkel is, meggondolandó kérdés: TARNAI 1959.

⁴⁸⁷ Lásd az episztola, a személyes élet alkalmaihoz kapcsolódó költészeti formákat. SZILÁGYI M. 2009; SZILÁGYI M. 2003. Egyes értelmezések szerint a költészet ontológiai fogalma nem tárgyalható az alkalmiság kategóriája nélkül. Ezt az elképzelést Goethe nevéhez kapcsolódik. MATVEJEVITCH 1979: 70; HÁSZ-FEHÉR 2000: 171–172.

⁴⁸⁸ Ehhez lásd SZILÁGYI M. 2009: 301–302.; KESZEG V.: 1999.

⁴⁸⁹ MATVEJEVITCH 1979: 67.

⁴⁹⁰ DELON 1997: 17.

⁴⁹¹ DONOGHUE 1996; DOLAN 1999.

⁴⁹² HÁSZ-FEHÉR 2000: 167–94.

⁴⁹³ A poéta-versifikator fogalom páros a korszakban többször használt kerete a költői szerepek körök elkülönítésének. Lásd HÁSZ-FEHÉR 2000: 176; SZILÁGYI M. 2007a.

⁴⁹⁴ SZILÁGYI M. 2007a 175–182.

⁴⁹⁵ LABÁDI 2008: 114–135.

⁴⁹⁶ A jellemzéshez lásd BÍRÓ 2003: 279. Gyöngyössiről: 283–284.

gyakorlatok szinte mindenikére nyújt példát: verseiért megfizetik,⁴⁹⁷ műsája legtöbbször éppen azért szólal meg, mert támogatást remél a vármegyei előkelőségek részéről, versei tárgyként illeszkednek a temetési, beavatási ceremóniák rituális eszköztárába. Viszont családi, kisközösségi mulatozásokon, a Torda környéki lelkészi, kollégiumi köz- és magánélet eseményein is gyakran feltűnik.⁴⁹⁸ A kötetek előszavaiból, a lábjegyzetekből úgy tűnik, Gyöngyössi számára ez a költészeti gyakorlat mindvégig az egyetlen járható út maradt. Nyilván a kérdést tovább bonyolítja az általa gyakorlott versforma, a leoninus kritikája, mellyel közvetlen támadási célponttá vált, viszont a leoninus védelmében írott sorai mindvégig kizárólag erre és nem az alkalmi költészet gyakorlatára vonatkoznak. Köteteinek elemzése éppen amiatt izgalmas, mert az alkalmi költészet gyakorlatát e vitákkal egyidőben, de stratégiáiban érintetlenül példázza. A változás mindössze verstanilag érzékelhető: Gyöngyössi rimes időmértékes versformákat is beiktat a főként magyaros hangmértékben író alkalmi versek közé. A viták ellenére azonban e változtatás jelentőségét sem kell túlbecsülni: a váltás nem jelenti a rimes időmérték exkluzív használatát.⁴⁹⁹ Eljárásaiban olyan kötetkompozíciós hagyományokat követ, melyre a kolozsvári református kollégium tananyagából, tanárainak, leideni professzorainak kötetéből, de a magyar verseskötetéből is bőven ismerhetett példát.

Az alkalmi költészet mint irodalom

Verselés vagy hierarchia? A kötetrendezés szempontjai

Gyöngyössi Jánosnak három verseskötetével számol a szakirodalom. 1790-ben Szacsuvay Sándor költségén jelenik meg az első, melynek anyaga változtatások nélkül egy rövid, új előszó kíséretében 1802-ben ismét megjelenik. Az előszón kívül Gyöngyössi két hosszabb epicediumot illeszt a meglevő versanyaghoz: mindkettő fiatal halottakra íródik.⁵⁰⁰ Az 1802-es újraközlést egy második kötet is követi, ebben a szerzőnek a korábbi kiadás óta írott versei foglaltatnak, a kronologikus szempont alkalmazása azonban nem kizárólagos. Ezeket követően Gyöngyössinek nem jelent meg újabb kötet, bár versei erdélyi nyomdákban folyamatosan jelentek meg gyűjteményes kiadványokban. 1803 után íródott verseihez Kazinczy *Erdélyi levelekben* szereplő kijelentései miatt valószínűleg kapcsolódott némi érdeklődés, Kazinczy ugyanis arról beszélt, hogy Gyöngyössi felhagyott a kádenciai római mértékű versek írásával, s csak az általa autorizált formákban ír verset.⁵⁰¹ 1816-os találkozásukat követő kettős levélváltásuk mutatja,

⁴⁹⁷ Lásd diáriumának mutatóit. GYÖNGYÖSSI é.n.a: 287–290.

⁴⁹⁸ Csokonai ironikus felsorolásában: „mihelyt az országba vagy valamely nagy városba fejedelem, nagy ember, tiszviselő, tudós születik, házasodik, elűtaz, hazajön, vagy meghal, vagy valahol nagy ütközet, győzedelem, tűz, földindulás vagy névnapj vendégség történik: mindjárt minden szegletben megzendülnek a fogadatlan bárdusok...” CSMVÖM, Tan: 107.

⁴⁹⁹ Gyöngyössi a továbbiakban elemzett három kötetének egészét, azaz 158 verset figyelembe véve (egy találatként számolva a több szövegre osztható fordításokat), a versek 63%-a rimes hangsúlyos, 28%-a rimes időmértékes verseket tartalmaz és mindössze 9%-a nem rimes időmértékű. A kádencia dominanciája viszont egyértelmű.

⁵⁰⁰ Amaz öt eszes szüzeknek két barátjai: Maros-vásárhelyi Nyíró Ro'sália, és Nyíró Ágnes. Kiknek szomorú halálokon való mély bánatját emlékeztetben hagyni kívánta édes Annyok, Karátsonfalvi Tót Klára, Tekint. Nyíró [!] Sámuel Úr' Házás Társa. Kinek kérésére készítettem nyomtatás alá 1792-ben; a második pedig az előző fejezetben elemzett vers. GYÖNGYÖSSI 1802: 359–390; 390–498.

⁵⁰¹ Kazinczy szerint a Gyöngyössit ért támadások „szép magacszánásra” késztették a lelkészt, s felhagyott a leoninusok írásával: KAZINCZY 1944: I. 93. Feltételezését Gyöngyössi maga erősítette meg hozzá írt levelében: „Hanem még épen most ismét hátra lévő versetskéimet, melyeket közelebbi esztendőnkben szabad órámban néha irogattam magam multságára, ismét rendbe szedtem, és mintegy 22 arkusokban ki-fogom rövid időn egy harmadik darabban ki botsátani [!], melyek között vagynak hang-mérték szerint szabott Versek, olyan formájuk-is, a”

hogy Gyöngyössi valóban rímtelen szapphói, illetve alkaiozsi strófákban írott verseket küldött Kazinczynak. 1803 után nem jelent meg újabb kötet, fennmaradt viszont az a kéziratos versválogatás, mely éppen a kérdéses korpuszt tartalmazza, ráadásul közlésre előkészített, szerkesztett, jegyzetekkel ellátott formában. Bár a kézirat nem teljes, a 157 lapot tartalmazó füzetben a nem teljes kezdővers azonosítható és a hiányzó első néhány oldal kiegészíthető.⁵⁰² Kazinczy elvárásaihoz képest viszont az a kéziratos verseskötet, mely a kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratárában maradt fenn, ismételten megerősíti azt, hogy Gyöngyössi nem erről a versírási gyakorlatról mondott le, hanem vitapartnereivel szemben váltott stratégiát: annak a közösségnek szánta verseit, melyben értékelték a rímes római versmértéket. Az a három vers, melyet Kazinczynak mutatóba elküld, a teljes kötet anyagában levő nyolc nem rímes versből tartalmaz hármát, vagyis a kötet egészében prozódiai szempontból kisebbségben levő szövegeket. Mindhárom kötet három kompozicionális elv szerint szerkesztődik: a kronologikus rendet a megrendelők hierarchiája szerinti, illetve a prozódiai szempont szervezi, a szempontok jelentősége azonban kötetenként különbözik.

A 18. század második felében a prozódiai vita, a leoninus-vita, Ráday Gedeon nyugat-európai versformái folyamatosan irányítják a figyelmet a versek prozódiai összetevőire, annyira, hogy a verselés a kötetrendezés szempontjává lép elő.⁵⁰³ A kötetrendezés egy másik elve, mely Gyöngyössinél szintén jelen van, az alkalmi versek megrendelőinek rangját figyelembe vevő szerkezet. A két elv egymásra vetítése egészen új kérdéses probléma: Csetri Lajos alapján Hász-Fehér Katalin hivatkozott arra a Kazinczy-levélre, melyben Berzsenyi *Gróf Festetics Lászlóhoz* című ódájának alkaiozsi formáját „túl előkelőnek tartotta a keszthelyi gróf személyére nézve.”⁵⁰⁴ A prozódiai formák hierarchiája Gyöngyössinél is előjön: a leoninus, illetve későbbben a rímes klasszikus időmértékes strófák alkalmazása éppen egy ilyen hierarchikus szemléletbe illeszkedik:

Ha vannak olly' nyavalyák, mellyeknek orvoslása körül sokat fáradsanak az Orvosok, nevezetnek *Crux Medicorum*, az Orvosok' keresztienek; azért még sem hagyják félben az orvoslást, hanem próbálnak minden mesterségekkel: úgy ez a' Vers-írásnak módja-is [ti. a leoninus] hadd légyen *Crux Poëtarum*, a' Poétáknak keresztienek gyanánt. Miért tiltanak-meg? a' kinek tetszik, hadd tsigázza az esztét rajta, hadd próbálja a' vers-írásnak felsőbb sujját-is.⁵⁰⁵

Bár Gyöngyössi expliciten nem fogalmazza meg, a „vers-írásnak felsőbb sujja” igencsak alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a társadalom „felsőbb sujjú” személyeire írott versek formaadója legyen. Vagyis valamiféle egyezés mutatkozik a forma és a megrendelő előkelősége között. Ami Kazinczynál az elutasítás szempontja, az Gyöngyössinél éppen a forma

millyeneket, vagy egy párt, bátorokdatt ide zárni, és a' Mélt. Urral egész tisztelettel közleni, olyan bizodalammal mellett, hogy nem fogja a' Méltóság Ur alkalmatlanságul venni bátorokdátomat.” Gyöngyössi János Kazinczy Ferencnek, Ujtorda, 1816. október 41. *KazLev*, XIV, 400–401.

⁵⁰² A töredékes vers más kiadásban: Idősb Gyöngyössi János Versei Fő Kormányzó G. Bánffy György névnapjára. 1808. Szent György napján. Nagy méltóságú Gróff Losontzi Bánffy György Úr Ő Excellentiájának a' Sz. István Apostoli Király' Nagy Keresztes Vitézének, a' császári királyi és apostoli felség' arany koltos hívének, status' valóságos tanácsossának, és az erdélyi nagy fejedelemség fő-kormányzójának mélységes tiszteletére írott versek, Sz. György Napján 1808-dik Esztendőben. Idősb Gyöngyössi János által. Kolo'sváron. Nyomatattott a Ref. Koll. Betűivel. 1808.

⁵⁰³ BARÓTI SZABÓ 1777. A kötet három könyve a versmérték szerint kategorizálja a verseket, az első könyvbe a hatlábú versek, a másodikba az alagykák, a harmadikba pedig a „lantos versek” kerülnek, vagyis hexameter, disztichon és a horatiusi klasszikus ódaforma.

⁵⁰⁴ HÁSZ-FEHÉR 2000:167; CSETRI L. 1990: 154.

⁵⁰⁵ GYÖNGYÖSSI 1803: XXVII.

alkalmasságának garanciája, a verselő kompetenciáján túl az alkalom előkelőségét hangsúlyozza. 1790-ben, illetve 1802/1803-ban megjelent kötetének van egy másik, leoninusra vonatkozó tanulsága is: Gyöngyössi a rimes időmértéket saját költészete *differentia specificájaként* értelmezte, ezt a formát preferálta ugyanis az országos nyilvánosság előtt, a folyóiratokban publikált verseiben. Kézírtos verseskötete pedig ugyanezen a nyomvonalon haladt tovább, a prozódiai felosztásban a rimes időmértékű versekkel indítja a válogatást. 1803 utáni verseiben viszont már a klasszikus stófaszerkezetek és kádencia kombinációival kísérletezik, melyek közül korábban csak a szapphóira volt példa. E kádenciahasználat mellett szintén a változatosság és újszerűség elve szerint érvel:

Most leg-először kívántam ezen Versek által meg-probálni, hogy a' Magyar Alchaicus verseket miképen lehetne a nevezetes Kádentzia szerint-is formálni. Én ilyen formában még nem olvastam, hogy valakiirt volna. Az Érdemes Közönség lássa, mit itél ebből-is rollam, a'ki sokaktol Kádentzia imádonak tartatom, noha nem a' vagyok, tsak hogy nem lehet azt-is nem szeretnem. Ezek pedig akkor ki-is nyomtattattak vala, akkori Subsecretarius Méltóságos Kenderessi Mihály Úr tetszéséből, és munkássága által.⁵⁰⁶

A Bethlen Gergely guberniumi tanácsossá avatására íródott verset⁵⁰⁷ követő kommentár abban az összefüggésben is jelentős, hogy a vers 1802-ben keletkezik, vagyis az 1803-as kötet kiadásakor már készen van, szerzője viszont ekkor még nem tarja alkalmasnak a kötetbe rendezésre (holott a megjelenés időpontjához nagyon közel eső versek kiadása nem jelentett akadályt az 1790-es kötet esetében, melyben 1791-ben íródott versek is olvashatók, a kiadás évszámát valószínűleg a Szacsvey által meghirdetett időponthoz igazították),⁵⁰⁸ a Bethlen Gergely Bánffy Zsuzsánna epithalamium pedig bekerült az említett kötetbe.⁵⁰⁹ Vagyis hipotetikusán megfogalmazható, hogy az 1803-ban kötetet publikáló Gyöngyössi a leoninust ért támadások hatására nem kísérletezik újabb időmértékes struktúrák rimeltetésével, viszont ezekkel az eljárásokkal fog próbálkozni későbbi verseiben. A prozódiai elv⁵¹⁰ szerinti kötet szerkesztés leginkább a kézírtos, tervezett verseskötetre jellemző. Ebben a kompozícióban a következő egységek követik egymást: lantos, rimes versek (kikövetkeztetett kategória, a hiányzó oldalon lehetett); Rendes tizenkét Syllabájú Versek de az Asclepiades mértéke szerint; Romai formájú versek; Rendes tizenkét szillabaju versek.⁵¹¹ A kategóriák szerinti felosztás nem minden esetben következetes, időnként bevezető vagy a megrendelőnek írt episzola jellegű sorok kísérik a verseket, s ezek verselése gyakran eltérő. A felosztás és a megjegyzések valóban

⁵⁰⁶ GYÖNGYÖSSI é. n. b: 4.

⁵⁰⁷ MELTOSÁGOS GROFF BETHLENI BETHLEN GERGEJ ÚR Ő NAGYSÁGÁNAK A' Tszásári, Királyi, és Apostoli Felség Arany-Koltos Kamarás-Hivének, és az Erdélyi Fels. Királyi Fő Kormány-Székben valóságos és Belső Tanácsosságának alázatos tiszteletére, Midőn azon Tanácsosi fényes hivatalba bé-állittatnék, MDCCII-dik esztend. Gyöngyössi é. n.b: 4-6. A 7-8. oldal hiányzik, a vers valószínűleg itt folytatódott.

⁵⁰⁸ Lásd a Magyar Múza 1790. november 30-i számát.

⁵⁰⁹ GYÖNGYÖSSI 1803: 64-87.

⁵¹⁰ Dayka Gábor kötetterve is a verselés szempontot helyezte előtérbe a versek publikálásakor. Ezt a kötetkompozíciót Kazinczy a saját szándékainak megfelelően rendezte át az 1813-as kiadáshoz. A kérdéshez ld. DAYKA 1993; MEZEI 1998: 88-99; SZILÁGYI M. 2000.

⁵¹¹ GYÖNGYÖSSI é.n.b: az oldalszámok rendre: 39, 46, 82. A 39. oldal kategóriája áthúzva, lábjegyzetben: „Ezek rendes 12. szillabájú Versek, a' bé-vett szokás' szerint minden párnak végei egyenlő hangra egygyeztetve. Azonban ezeket-is most e' példával meg-probáltam hang-mértékre venni az Asclepiades formája szerint; mint hogy ezek a' mi páros (vagy régimódi szerint négyes) Verseinknek minden rendei az Asclepiades' formáját viselik a' szillabákra nézve; tsak hogy azokbol a' quantitas vagy hang-mérték ki-hagyatott, tsupán a' szillabák számára és a kádentziákra figyelmtek. Ebben a' példában a' quantitas is hozzáadtam.”

a versifikatori képességekkel való kísérletezést mutatják, illetve azt is, hogy Gyöngyössi a szimultán verselés lehetőségét saját utat járva, a korszakban már létező példaktól függetlenül fedezi fel, s megfelelteti egymásnak a kis aszklepiadészi verssor tizenkét szótagjainak mértékét a felező tizenkettes sor ütemhangsúlyos szótagjaival.⁵¹² A másik két kötetben a verselés másodlagos szempont, kötetsszerző erővé akkor lép elő, amikor az első kötetben a korai verstermést az 1790-91-es évek termésétől választja el a *programma* jellegű versekkel, melyek megtörik a kronologikus rendet, viszont sajátos blokkot alkotnak a kalendáriumi hónapokra írott epigrammákkal és a poétikai tananyag részét képező klasszikus latin szövegek fordításaival. Az alkalmi versek két időbeli csoportja között alkotnak átmenetet a prozódiai gyakorlatnak szánt egységek. Az anagrammatikus játékokra épülő szövegek beillesztése a kötetbe a szerző által is érzékeltlen rendhagyó eljárás. Gyöngyössi leideni poétikai ismereteire hivatkozva magyarázza a versek kötetbe illesztését, a motivációban feltűnik viszont egy újabb kompozicionális elem – a címbe emelt személyiség és a verselő közötti viszony:

Az e'féle Parnassusi Játékok, és kivált az úgy nevezett *Chronosticonok*, (mikor valamelly versben tsak annyi Romai Számot jelentő betűk találtatnak, a'mennyi annak az esztendőnek ki-jelentésére elégséges, a'mellyben a' Vers irattatik) nékem, Nagy Tisztelettű Tanítóim' példájok után, gyönyörűségeim vóltnak tanuló Deák koromban; valamig *Rhunkeniusnak* egy *Dissertatioja de Doctore Umbratico* kezembe kerülvén, és azt meg-olvasván, az e'féle gyermek-játékokról tsak-nem örökösön le-mondottam. Bátorkodtam e' Gyűjteményben bé-tenni ezen két példákat, mellyek nyomtatásban vóltnak. Engedjen meg nékem az Érdemes és ki-miveltt Magyar közönség.—*Esopusnak*-is tetszett vagy egyszer a' gyermekek között Dióval jádzani. Egy Harmadik Játékot-is ide ragasztok, melly már később idejű; de a'melley iránt még annál mentebb lehetek, minthogy azt a' Nevet akkor Örökösömmé jegyeztem vala.⁵¹³

A Gyöngyössi által említett évszámrejtő gyakorlat a kolozsvári református kollégium nyomdájában kiadott nyomtatványokban követhető, illetve az is látható, hogy Gyöngyössi János korai költészetében szintén ez az eljárás volt domináns. A teljes verstenen végigvitt évszámjáték jellemzi például a Kendeffy Elek és Lázár Anna házasságára írott magyar és latin nyelvű szöveget.⁵¹⁴ David Ruhnken disszertációját⁵¹⁵ leideni tartózkodása alatt ismerhette meg, hiszen Tiberius Hemsterhuis egyik utódjaként 1766 és 1780 között Ruhnken itt tanított, majd könyvtároskodott.⁵¹⁶ A bejegyzés arra utal, hogy a *poetica classis*ban segédtanárkodó Gyöngyössi költészeti ismereteit is gyarapította, felülvizsgálta peregrinációs útján, a professzionális irodalmi közösségek kialakulása viszont már nem tudta módosítani prozódiai

⁵¹² Pálóczi Horváth Ádám 1794. augusztus 13-i Csokonaihoz írott levelében is felmerül ez a lehetőség: „igy már a' mostani 12 syllabájú cadentias verseket a' régi Asclep. versek mértékere lehetek alkalmaztatni, vagy más akkora sorú metrumra.” CSVMÖM, Lev: 32.

⁵¹³ GYÖNGYÖSSI 1790: 203–204.

⁵¹⁴ Lásd Sófálvi József kollégiumi tanár poszsesszori bejegyzését tartalmazó kolligátumot. BARC: R 119676–R119698 jelzetek alatti nyomtatványok gyűjteménye. A kolligátum tartalmazza Gyöngyössi említett versét, illetve a kollégium professzorainak több kronosztikont tartalmazó munkáját. Sófálvi József Gyöngyössihez hasonlóan Leidenben peregrinált (egyébként közvetlenül Gyöngyössi hazatérését követően), Farkas Zsuzsánnával kötött házasságára írt epithalamium: GYÖNGYÖSSI 1790: 86–95.

⁵¹⁵ RUHNKEN 1761. A költői játékok elutasítását lásd: 29.

⁵¹⁶ Gyöngyössi diáriumában felsorolja az itt tanító tanárokat, Ruhnken nem említi, említi viszont azt a Caspar Valckenaert, akit a szakirodalom Ruhnken barátjaként és Hemsterhuis másik nagy utódjaként tartanak számon. GYÖNGYÖSSI é. n. a: 85.

kísérletezésre való hajlamát. Képességét egyfajta genetikus adottságként egyébként Kazinczy is elismerte.⁵¹⁷

A megrendelőhöz kapcsoló viszony kompozíciós elvének kérdését a német alkalmi költészettel kapcsolatos vitákban Statius *silvae*-fogalma révén tárgyalta a szakirodalom.⁵¹⁸ A *silvae* kötetrendezése a kisebb, kevésbé jelentős poétai gyakorlatoknak adott terepet, míg a magasabb rendű műfajok horatiusi kötetrendbe illeszkedtek. Ezt az elvet mutatja fel – talán a statusi minta közvetlen ihletése alatt⁵¹⁹ – Gyöngyössi azon eljárása, hogy az apróbb költői játékokat különválasztotta és azokkal határolta el egymástól a két periódus verseit. A kompozicionális keveredés másik lehetősége pedig az lett, hogy „míg korábban a kötet első lapjait az uralkodóknak, udvari méltóságoknak és más társadalmi vagy tudománybeli előjáróknak tartották fenn, a kötet végére pedig, ami szintén kitüntetett hely volt a szerkezetben, a barátokhoz szóló versek kerültek, a 18. századtól gyakran megfordult a sorrend, és előre kerültek a barátok, a kötet végére pedig a méltóságok.”⁵²⁰ Gyöngyössi kötetében ez a statusi elv követhető, mind 1790-es, mint pedig 1803-as kötetét a mecénásokhoz szóló *encomiasticum* nyitja (Kendeffy János, Rhédei Ádám, Torotzkai Pál ifjú nemesekhez 1790-ben, illetve 1802-ben⁵²¹; Naláti Józsefhez 1803-ban⁵²²), ezeket az ajánló verseket pedig a Habsburg család tagjaira írott versek követik.⁵²³ Mindössze ezek a versek emelődnek ki a további kronologikus, prozódiai sorból. Az előkelőség szerinti hierarchizálásra a kronologikus szerkesztési elv nem nyújt lehetőséget, viszont apróbb csomópontok alakulnak ki adott társaságokhoz, családokhoz, eseményekhez kapcsolódó alkalmi versekből. Ezekben az egységekben azonban érdemesebb az alkalmi versek élettörténeti kötődésének okait keresni: az adott családdal való szorosabb kapcsolattartás automatikusan gyűjtötte genealogikus gócpontokba a szövegeket. A családtagokra írott versek Gyöngyössinél nem alkotnak külön privilegizált egységet a kötetben belül.⁵²⁴ Az 1803-as kötetben még egy szerkezeti módosulásra van példa: a II. Lipótra írott verset megelőzi egy, a korábbi, illetve későbbi kötetből ismeretlen versforma, Horatius második ódájának parafrázisa, *magyarázat szerint való fordítása*.⁵²⁵ Természetesen a sorrend motivációja kérdéses lehetne a fentebb idézett előkelő/alacsonyabbrendű költemények közötti hierarchikus renddel is, az ódafordítás első lábjegyzete viszont az előző prozódiai érveihez utal vissza, s egy igen sajátos fordítási gyakorlatot szemléltet.⁵²⁶ A beiktatott vers Virág Benedek Horatius-

⁵¹⁷ „Gyöngyösi Úr ezeknek írásokban felette szerentsés; de minek előtte néki csak egy poemátskáját is elolvassam, később vagyok akármely barbarus gondolkodású theologus munkáját végig olvasni.” Kazinczy Ferenc Édes Gergelynek, Bécs, 1791. augusztus 17, KazLev, II, 222.

⁵¹⁸ HÁSZ-FEHÉR 2000: 171–175.

⁵¹⁹ Statius kötetének jelzete a kollégium könyvtárában: BARC: C89713. STATIUS 1785.

⁵²⁰ STATIUS 1785: 175. Hász-Fehér Wolfgang Adam 1988-as összefoglalójának eredményeit veszi át.

⁵²¹ GYÖNGYÖSSI 1790, 1802: számozatlan.

⁵²² GYÖNGYÖSSI 1803: számozatlan.

⁵²³ GYÖNGYÖSSI 1790, 1802: 1–13; GYÖNGYÖSSI 1803: 11–26.

⁵²⁴ Eszerint az elv szerint szerkeszti kötetét Mátyási József, aki az apja halálára írott verssel zárja 1794-es kötetét. A kötet másik sajátossága, hogy tudatosan mond le a mecénásnak szóló dedikációról a nemzetnek címzett ajánlás javára, s döntését annak a retorikai gesztusnak a lejárásával motiválja, mely az érdemmel rendelkező árnyékába húzódó költőre visszaháramló dicsőség vergiliuszi toposza, s Gyöngyössinél is gyakran előfordul. MÁTYÁSI 1794: VII.

⁵²⁵ GYÖNGYÖSSI 1803: 1–10.

⁵²⁶ „Mi okra nézve fordítottam Horatiusnak ezt az ódáját, és ide leg-elöl tettem, bővön meg-irtam az Elöl-járó beszédben. Ez a' *Paraphrasis* szerint való fordításnak neme olyan, hogy abban a' Fordító nem a' szót szóra, hanem a' dolognak értelmét hasonló értelemlre fordítja által: némelly szókat másképen változtat, némellyeket hozzá-tészen;

fordításainak kritikája (s e kritika sajátos módon teljesen reflektálatlan marad a korban).⁵²⁷ A humanista, illetve barokk poétikai hatás, mely matéria, pontosabban alkalmi műfajok szerint rendezte a szövegeket, s melyet Gyöngyössi Kaspar van Baerle⁵²⁸ munkáiból, illetve Scaliger poétikájából⁵²⁹ ismert, ezeken a kronologikus, illetve prozódiai rendezőelveken belül érvényesült. Ezt az elvet viszont csak korlátozott mértékben alkalmazta: az 1803-as kötet utolsó egysége epitáfiumokat tartalmaz,⁵³⁰ ugyanaz a kompozicionális fogás ismétlődik meg a tervben maradt kötet esetében is.⁵³¹

Elgondolkodtató kérdés, mennyire nem változtat Gyöngyössi 1790-es kötete szerkezetén az 1802-es újraközléskor (holott az ajánlásban említett nemesifjak az elmúlt tizenkét esztendő alatt nyilván kikerültek az ifjú státuszból, az egyik közülük, Kendeffy János pedig 1800-ban, két évvel az újrakiadás előtt, meghalt). E kérdés megválaszolása egy újabb kompozicionális faktor lehetőségét villantja fel: a tematikus rendezését. Az 1790-es kötet Szacsvey Sándor költségen jelenik meg, s korábban utaltam már arra, milyen összefüggések mutathatók ki Gyöngyössi Magyar Múza- és Magyar Kurír-beli publikációi, illetve a kötet szerkezet között. Ebben az esetben a válogatás a folyóirathoz kapcsolódással motiválható, a hírlapíró személye, családja, a hírekbe integrált versek prioritást élveznek. 1802-ben a kötetnyitó ajánlás, illetve az újdonságnak számító két kötetzáró epicedium nemes ifjakhoz kapcsolódik: Gyöngyössi a nemesi családok legifjabb sarjait köszöntő költőként lép színre másodszer, s ezzel úgy módosítja korábbi hírlapköltői imázsát, hogy az új verzió a korábbi szerkezet változtatásainak hiányában is működőképes marad. Ehhez azt sem árt hozzátenni, hogy ebben a kötetben az ajánlás címzettjének, Nalácz József fiának is szerepel *genethiacuma*.⁵³² Ezáltal a *puer senex* toposzát teszi meg a teljes kötet központi motívumává.⁵³³ Ebben pedig Lázár János latin nyelvű alkalmi kötetének szerkezetére játszik rá: Lázár alkalmi verseskönete Imre fia halálára írott epicedium köré szerveződik.⁵³⁴ Erre a kötetre a Korda György halálára írott terjedelmes halottbúcsúztatóban Gyöngyössi tételesen is hivatkozik.

a' rövid ki-tételeket bővebben világosítja; de mindeneket tsak az eredeti Irónak töljéja és értelme szerént. Így lett ez a' fordítás. De a' hol engedte a' meg-kötés, még a' szókat-is hasonló szókál fejeztem ki." GYÖNGYÖSSI 1803: 1.

⁵²⁷ Vö. GYÖNGYÖSSI 1803: XXX–XXXII., illetve VIRÁG 1801.

⁵²⁸ Baerlére latinos Barleus névváltozatban John Owen epigrammaköltő mellett hivatkozik *inventióinak*, azaz *concepcióinak* motiválása érdekében. A holland humanista költő hatása annál intenzívebb lehetett, mert Barleus a 17. század elején a leideni kollégiumban tanult, illetve tanított. Gyöngyössi leideni tartózkodása alatt is találkozhatott kultuszával. A kötetek szerkesztését vö.: BARLEUS 1645–1645.

⁵²⁹ Scaliger poétikája a kolozsvári református kollégium könyvtárában a következő kiadásban volt meg: SCALIGER 1581. A kötet két possessori bejegyzése két tanáré: Stephanus Patakié, illetve Tsepregi Ferencé. A Scaliger-hivatkozás alapján Gyöngyössi vonatkozásában pontoítható Mezei Márta azon megállapítása, hogy a matéria szerinti kötetrendezést Moesch Lukács, valamint Losontzi István poétikái alapján gyakorolták a mesterkedők. Gyöngyössi közvetlen forrása Scaliger többször hivatkozott poétikája lehetett. Lásd MEZEI 1974: 128.

⁵³⁰ Epitaphiumok: vagy sir-halmi emlékeztető versek. Mellyeket Jó-akaróimnak, vagy Barátimnak-is kérésekre készítettem. GYÖNGYÖSSI 1803: 253–274. Itt: 253.

⁵³¹ GYÖNGYÖSSI é. n.b: 153–160. Az epitáfiumok a felező tizenkettes versmértéket követik, ilyen értelemben a prozódiai elvnek nem mondanak ellent, csak a kronológiainak. A legelső epitáfium pedig műfaji játék: a tizennyolcadik század epitáfuma.

⁵³² GYÖNGYÖSSI 1790: 113–115; GYÖNGYÖSSI 1802.: 118–121.

⁵³³ A Torotzkai Pál nyilvános vizsgájára írott versben a toposz így jelenik meg: „Oh véneknél idősb Gyermek! nevedkjél, / Fuss, izzadj, serénykedj, siess, törekedjél. / Töltsd-bé kegyes Atyád' és Hazád' reményét, / Napkeletről délig emeld fényét!” GYÖNGYÖSSI 1790: 112; GYÖNGYÖSSI 1802: 116.

⁵³⁴ Johannes Lázár, *Epitaphium filii*. LÁZÁR 1765: 132–148. Gyöngyössi másik inspirációs forrását Verestői György prédikációs kötetei és verseskönete jelentették. Erre a kérdésre részletesen kitért a Korda György feletti halotti

Szerkezeti szempontból tehát Gyöngyössi kötetei meglehetősen sok modell lehetőségét nyitják meg, de mindössze megnyitják, egyiket sem viszik végig következetesen. A kronológiai elv – mely lételeme az alkalmi költészetnek – csak kismértékben hagyja érvényesülni a versengő lehetőségeket egy-egy részmegoldás erejéig. A kéziratos kötetben pedig a prozódiai elvnek lesz a kronologikusnál erősebb hatása, s ebben bizonyos mértékig a korábbi támadásokkal való szembesülés jelei érzékelhetők. Másrészt valószínűsíthető az is, hogy a kolozsvári református kollégium, a leideni akadémia nyomdájában megjelent verseskötetektől, esemény-centrikusan szervezett nyomtatványoktól különböző kötet szerkesztési modellek lehetőségei is kezdenek követendő modellt jelenteni.

Az alkalmi költészet mint társadalom

Közönségmodellek

Az alkalmi költéssel kapcsolatos viták másik központi kérdése, hogy hogyan definiálható az a közönség, aki a versek fogyasztója lesz. Gyöngyössi előszavaiban erre a kérdésre mondhatni – a Csetri Lajos által is használt, történetietlen, de szuggesztív jelzővel⁵³⁵ – liberális választ adott. A szakirodalom gyakran emelte ki Gyöngyössinek a női közönség ízléshorizontjára hivatkozó érveit.⁵³⁶ Az első előfordulást idézem:

De különösen, meg-vallom, hogy az e'-féle Versnek Nemével az Aszszonyi Nemes Nemnek kedvezni kívántam. Ez a' szép Nem egy-felől még szokatlan a' régi Görög és Római Versnek formáihoz; más-felől pedig hozzá-szokott egyedül tsak a' közönséges Magyar Verseken lévő Rendeknek öszve-hangzó végződéséhez. Kitsoda nem tapasztalta már (én leg-alább sokszor tapasztaltam) hogy az Aszszonyi Rend, még a' nemesebb íz érzéstiek is, vagy irtodznak a' Deák formára szabott Magyar Versektől, ha szintén azok olykor igen ékesek-is; vagy leg-alább azokhoz semmi gyönyörködéssel nem vonattatnak, mikor azonban azt az egyenlő hangu végződést, melyhez annyira hozzá-szoktanak, nem találják? (...) Vallyon nem tartozunk-e hát az Aszszonyi Rendnek íz-érzését az e'-féle Verseknél nemeihez-is édesgetni olyan tsemegével, mely ő előttök kedves? (...) Ezt bizony valamint a' fegyverre, úgy a' Tudományokra-is egyenlő sebes tüzzel égő Nemzetünknek Aszszonyi Rendében-is, a' tsak valamennyire fel-ébredteteknek el-mésségek és eleven képzelések méltán meg-érdemli.⁵³⁷

Bár egy izgalmas, történeti gender-olvasat tanulságainak lehetőségét nem vetném el (annál is inkább, mert ebbe a horizontba illeszthető az 1790-es kötet egyik terjedelmes verse – a torokköszentgyörgyi lelkész elsőszülött lányára íródott genethiacum⁵³⁸ –, melyre később

beszéd elemzésében. Lásd 85–97. Lázár Jánosnak a wolffianizmus terjesztésére vonatkozó munkásságáról és erdélyi hatásáról legutóbb lásd ALBERT 2008.

⁵³⁵ „Épp ezért feltűnő, hogy Kazinczy ízlése két esetben is »megbotlott«, vagy legalábbis erőteljesen liberálisnak bizonyult.” CSETRI L. 1990: 154. Gyöngyössi a „szabados” jelzőt használja: „En-is olyan szabados Ura, 's Birája vagyok a' magam gustusomnak, mint te a' magadénak.” GYÖNGYÖSSI 1803: VII.

⁵³⁶ MEZEI 1974: 133. KECSKÉS 1991: 154–158.

⁵³⁷ GYÖNGYÖSSI 1790, 1802: oldalszám nélkül. Az 1803-as előszóban érintőlegesen: „A' bõlts Orvos sem tiltja el egészen a' Beteget attól, a' mit igen szeret, ha szinte nyavalyájának Orvoslásával ellenkezik-is, mert azzal sokszor többet ártana, mint használna; tsak éppen igen vigyázva mérsékelteni, ne hogy a' néki ártalmára szolgáljon.” GYÖNGYÖSSI 1803: XLVIII.

⁵³⁸ Torotzkói Látóna avagy születési versek tiszteletes, tudós Fartzádi Nagy Gábor uramhoz, a' Torotzkó-Szent-Györgyi Réform. Eklésiának Lelki Pásztorához, és a' Nagy-Enyedi Kerületbeli Réfor. Eklésiák' Hites Notáriussához, midõn élete párjától, *Tiszteletes, Nemes* Tsernátoni Vajda Klára aszszonytól, első-szülött magzatja,

visszatérek), a nőközönségre való hivatkozást érdemes prédikációelméleti kontextusban újragondolni. Gyöngyössi peregrinációs útja alatt Leidenben egy prédikációelméleti forradalom tanúja (ennek következményei diáriumában is követhetőek): Ewald Hollebeeket hallgatja, aki az ún. szintetikus, angol típusú igehirdetési módszer híve volt a hollandiai analitikus- exegetikus ellenében.⁵³⁹ Ez az igehirdetési gyakorlat az ige rövid magyarázata után nem annyira a biblikus szöveg magyarázatára, hanem hermeneutikájának *praxis pietatisszal* összefüggésben álló üdvörténeti vonatkozásaira fókuszált. Ugyanakkor Gyöngyössi neve több ízben is összefüggésbe került John Bunyan híres munkájának, a *The Pilgrim's Progress*nek magyar fordításával is,⁵⁴⁰ mely kötet a reformáció hullámai egyikének elindítója volt. Gyöngyössinek ugyan feltehetően nem volt köze a fordításhoz,⁵⁴¹ ám az egyik fordítót, Tordai Sámuel, a kendilőnei református papot ismerte, a Horea-féle parasztlázadás kapcsán már felbukkant a nevük azonos kontextusban és epitáfiumát is Gyöngyössi szövegezte.⁵⁴² A fordítást eszerint ismerhette, s így Bunyan szemléletének is hatása lehetett rá. Harmadszor pedig egy igen jelentős prédikációelméleti munka fordításához is köze volt: Osterwaldnak a papi hivatásról szóló munkáját⁵⁴³ Gombási István, Gyöngyössi közeli barátja fordította magyarra, ráadásul éppen abban a periódusban, amikor napi kapcsolatban állhattak. A kötet fordító előszavát Gombási Tordáról datálta. A fordítás 1784-ben jelent meg, Gombási pedig 1775-ben, Gyöngyössi házassodásakor maga is részt vett a menyasszony kikérésében,⁵⁴⁴ egy évvel korábban segédlelkész-kollégája volt Gyöngyössinek Újtordán,⁵⁴⁵ 1779-ben pedig haraszkereki lelkész korában Gyöngyössi írta Abats Sárával (Gyöngyössi anyai rokonai révén unokahúgával) kötött házasságára azt az epithalamiumot,⁵⁴⁶ mely a Gyöngyössi verseskötet egyik legintimebb hangvételű verse. Ugyanakkor diákkorában Lázár János fiának, az említett Imrének volt *praeceptor*a (Gyöngyössinek tehát élettörténeti jellegű elbeszélésanyag is rendelkezésére állhatott a fiatal grófra vonatkozóan). Osterwald „második reformáció” néven emlegetett munkásságának Gombási által fordított munkája a lelkesi hivatás lényegét az irányított közösség lelki igényeihez való alkalmazkodásban látta. Gyöngyössi korábban idézett orvos-metaforája itt egy másik kontextusban jelenik meg:

Ez az, Hogy a' papnak nem olyan *Tekstusokat* kell választani, a'melyekre Hajlandóságaitól és Fejességétől vezéreltetik; hanem olyanokat, a' minéműeket kívánnak az ő Nyájának szükségei. Nem elég tsak hasznos dolgokat mondani, hanem szükség a' jelen-lévő időhez, és állapothoz-is alkalmaztatni magunkat. Ugy kell tenni, mint a' bölts Orvos-Doktorok tselekesznek, a'kik ki-tanulván Betegjeik' (Patienseik) Nyavalyájokat, tsupán tsak a' jelen-lévő nyavalya' meg-gyógyítására való orvosságokkal éltetik őket.⁵⁴⁷

Anna nevű Leánya születetet volna. MDCCCLXXXVIII-dik Esztendőben Novembernek 30-dik Napján. GYÖNGYÖSSI 1790: 158–174; GYÖNGYÖSSI 1802: 164–181.

⁵³⁹ GRAAF 1979: 154.

⁵⁴⁰ Az adatot lásd CATALOGUS 1799: 171; FERENCZY-DÁNIELIK 1856: 98.

⁵⁴¹ Bunyan művének két magyar fordítása volt, Gyöngyössi neve fordítóként a második esetben bukkant fel. A két kötet között azonban olyan minimálisak a különbségek, hogy a második esetben újrafordításról nem lehet szó. Vö. BUNIAN 1777; BUNIAN 1782. A két kötet dedikációi erdélyi nemesasszonyoknak szólnak.

⁵⁴² GYÖNGYÖSSI 1803: 272. Tudományos munkájára a tizennégy soros versben: „Tiszta tudománnyal szíve, szája tellyes, / Hol nem termett semmi mérges, vagy mételes.”

⁵⁴³ OSTERWALD 1784.

⁵⁴⁴ GYÖNGYÖSSI é.n.a.: 95.

⁵⁴⁵ Életrajzi adatait lásd SZABÓ-SZÓGI 1998: 190.

⁵⁴⁶ GYÖNGYÖSSI 1790: 48–50; GYÖNGYÖSSI 1802: 50–52.

⁵⁴⁷ OSTERWALD 1784: 50.

Ezt követően pedig felsorolja azokat a szempontokat, melyekre a lelkésznek vigyáznia kell a prédikáció kidolgozásakor. Ezek az elemek a következők: az idő, a helyszín és a hallgatóság.⁵⁴⁸ Az alkalmas idővel korrelációba állított orvoslás érvszerkezete Gyöngyössi női közönséghez kötött verselési technikájában van jelen: a római versmérték iránti érzéketlenség nyavalyáját az alkalmas időben érkező orvos vegyes gyógyszerrel gyógyítja, melynek hatása csak abban a kontextusban garantált. Az értekezés egy további pontján Osterwald az eklézsia teljes gondját magára vállaló lelkész kapcsán említi a hívek megismerésének szükségszerűségét, s ebben az esetben a megismerés már nem a közösségre, hanem az egyes személyekre külön-külön vonatkozik.⁵⁴⁹

A lelkészi szerepkör felől érkező megközelítés azért sem lehet mellékes a verseskötet közönségmodelljeinek értelmezésekor, mert Gyöngyössi kötetében több olyan vers is van, mely az egyházi szertartás részeként működött: a vers egy prédikáció kísérőszövegeként értelmeződött. Ilyen szövegek a Mária Terézia halálára írott, jelentős népszerűsége miatt tett vers (illetve a hozzá kapcsolódó zsolnártírat, melynek első két strófája Gyöngyössi nevének feltüntetése nélkül ma is része a református énekeskönyvnek),⁵⁵⁰ a kézíratos verseskötet békességet tárgyazó, Virág Benedek-átírata,⁵⁵¹ illetve több építáfium is, melyhez halotti oráció is kapcsolódott. Emiatt a közönség Gyöngyössinél gyakran a hívek közösségeként értelmeződik, annak ismerete az osterwaldi modell szerint értendő, s az országos nyilvánosságra nehezen konvertálható. Ennek a közönségnek megfelelője egy szűkebb szakmai nyilvánosság, az erdélyi református zsinat lelkészi közössége, amely előtt Gyöngyössi igen gyakran szólal meg akár a vendéglátónak mondva köszönetet,⁵⁵² akár az egyes prédikációkra írt verseivel.⁵⁵³ Ugyanennek a közönségnek egy-egy szegmense hallgatja azokat a nászverseket, halotti búcsúztatásokat, melyek lelkészekre íródnak. Ezekben az esetekben az alkalmazkodás a bibliai hivatkozások gyakoriságából, a mitologikus helyett a biblikus narratívára való utalásokból követhető. A közönséghez való alkalmazkodás jelentősége az előszavak érvelésén kívül egy konkrét szituációban is felmerül. A *Püspök falatja* cím alatt terjedt és másolt szöveg egyik lábjegyzetében olvashatóak az alábbiak (Püspök falatja Abats János püspök lányára vonatkozik és innen értették el a másolókat, az utolsó sor pedig, mely így hangzik *Püspöki drága Falat egy Papi férjfit alai* ilyen átírásban terjedt *Püspöki drága falat egy Papi férjfi alatt*)⁵⁵⁴:

⁵⁴⁸ „1. Az Időre. Mikor valamelly Gyülekezet nagy Nyomorúságban vagyon, vagy Böjt, vagy UR' Vatsorája' osztása ideje vagyon, illő olyan Tekstust választani, a'minéműt kívánnak a'környül-álló-dolgok. 2. A'külömböző Helyekre. Nem kell ugy prédikállani Falun, mint a' Városokon. Vagynak bizonyos Helységek, a'hol némely Bűnök' Nemei inkább vagynak szokásban, mint másutt. p. o. A'mi Havasainkon lakó vad nép között inkább uralkodik a' tisztátalan élet, és a' heverés, mint a' Térésen lakozók között; mint ellenben ezek többnyire részegesek. 3. A' Személyekre, a' kiknek prédikál. Azon kell igyekezni a' Papnak, hogy ki-tanulja az ő Halgatóinak meg-foghatósági tehetségeket; azoknak temperamentumokat; hajlandóságokat; uralkodó bűneiket; életek' módját. 's a't. és így szüntelen szemmel kell tartan az ő Nyájoknak szükségeit.” OSTERWALD 1784: 51–52. A szerző kiemelései.

⁵⁴⁹ OSTERWALD 1784: VIII. rész: A' maga nyájja' eszméréséről: 280–356. Az egyes személyekkel való kapcsolat lehetőségére utalnak a közönség folyamatos invokációi a támadásokra való hivatkozások esetében: „Ki-kérem alázatosan a' Közönségtől az egyenes és részre hajlás nélkül való ítélet-tételt.” GYÖNGYÖSSI 1790: 58. GYÖNGYÖSSI 1802: 60.

⁵⁵⁰ GYÖNGYÖSSI 1790, 1802: 1–8. A kérdéses ének az Ifjak és középidéjük felett éneklendő Temetési énekek között található, a 189-es számú. REFORMÁTUS ÉNEKESKÖNYV 1955: 237.

⁵⁵¹ GYÖNGYÖSSI é. n.b.: 20–23.

⁵⁵² GYÖNGYÖSSI 1790: 190–200; GYÖNGYÖSSI 1802:197–208.

⁵⁵³ GYÖNGYÖSSI 1803: 236–237; 238–239.

⁵⁵⁴ Ezt Gyöngyössi egy következő lábjegyzete is kiemeli, mely egyébként prozódiai érvekkel hártja el a pajzán olvasatot: GYÖNGYÖSSI 1790: 47, GYÖNGYÖSSI 1802: 49.

Igen sajnálottam, hogy ezen Versekben ki-tett Gondolatokat némelyek felőlem való bal ítélre fordították, melyre adtanak alkalmatosságot azok, a'kik ezen Verseket kezekhez kapván, mind a' két Hazában kézről-kézre adták, és hibáson-is le-irták. A'ki kedves Barátját vagy Attyafiát versekkel tiszteli, a' barátsági *confidentia*, maga-megbizás adja ott a' szabadságot, hogy az ember ártatlan tréfás gondolatokra ki-ereszkedjék. De efféléket senki; okos ember, magánál nagyobb embernek nem ír. Itt a' Materia maga ártatlan volt, a' Magyaroknál fenn forgó közönséges példa-beszédnek rendje szerint. A' több szollásoknak formáit-is a dolognak természetéhez kellett alkalmaztatni; de hasonló ártatlan ki-fejezések és jelentések között.⁵⁵⁵

A pajzán és vaskos utalások⁵⁵⁶ elleni tiltakozás ellenérvei nem e versírási gyakorlatot utasítják el, hanem a helyzet paramétereinek figyelembe vételére figyelmeztetik a másolókat. Csernátóni Vajda Péter ugyanis, akinek a lányáról itt szó van, püspökként felettese Gyöngyössinek, bár a völégény, a leendő püspök, első unokatestvére.⁵⁵⁷ S hogy a sikamlós tartalom ellen mennyire nem tiltakozik, arra a már idézett Gombási-Abats-epithalamiumból lehet példát hozni. A vers az agglégénységgel kapcsolatos közköltészeti eszköztár képeiből válogat (a szeretet kaloda, zár, az asszonyi köröm nyüge), utána pedig így folytatódik:

A' Pap-is úgy mint más, ember, mindennapi mondás,
Vért, nem szilva-levet, hordoz; erébe hevet.
A' Különös Szentség, jó-vólna, lehetne ha mentség;
Ugy; de ha vére buzog, forr ere, szive mozog.
Láng-szin formában az az ortza sem ége hijában,
Gyúladozásod elől, mütata tűzre belől.⁵⁵⁸

Ennek a versnek a címzése alatt viszont ott szerepel az a mondat: „A' T. Völégénnyel való szives Barátságomnak bizonyására”, vagyis a versnek éppen a fentebb említett *confidentia* kimunkálásában, megerősítésében van szerepe. Ez a regiszter azonban Gyöngyössi versei esetében nem bizonyul normaadóknak, minthogy az alkalmi vershelyzetek nagy részében Gyöngyössi éppen „magánál nagyobb embereknek” ír, s olyan hierarchikus viszonyokat képez le, melyekben ő csak a róluk való beszéd képessége miatt szerepelhet. Lelkészársai esetében is ritka az olyan alkalom, amikor egyenrangúsági viszony jön létre a két fél között. Ráadásul ebben a közösségben nagyon sok a rokon, ami szintén változtat a beszédssituáción. A lelkeszi szerepkör kötelező ereje, a rokonsági viszonyok, a szakmai körökön belüli hierarchiák korlátozzák a humor forrásait. Ehhez képest értelmezendő harmadik modellként a mecénás megszólítása, ahol a kiismerést nem a lelkeszi szerepkörből adódó személyes ismeret, hanem egyfajta kommunikációs protokoll szabályozza. Ennek a protokollnak az elemzése azonban már nem oldható meg az elméleti jellegű, a praxist magyarázó kiszólások idézésével, hiszen éppen folyamatosan működésben levő volta teszi explicitálhatatlanná.

A közönségmodellek felől válnak érthetővé Gyöngyössi hivatkozási technikái is. Kollégiumi, deákos műveltségének látszania kell verseim, ugyanakkor pedig forrásainak hozzáférhetővé kell válniuk egy olyan közönség számára, amelynek adott esetben meg is kell

⁵⁵⁵ GYÖNGYÖSSI 1790: 46, GYÖNGYÖSSI 1802: 48.

⁵⁵⁶ Ezeknek a jelentőségéről Csokonai, illetve Arany kapcsán: SZILÁGYI 2003a.

⁵⁵⁷ Ezekről lásd a családtörténetet, illetve a kapcsolathálót elemző fejezeteket.

⁵⁵⁸ GYÖNGYÖSSI 1790: 49; GYÖNGYÖSSI 1802: 51. Hasonló jellegű a V. M. köszöntésére írott Mihály-napi vers: „Ifju-legénységben mi haszon? de van a' Feleségben./Tégy Feleségre, MIHÁLY! szert; te-magadra ne hály./Téljia ha tsak vénség, be sovány az az Ifju-legénység!/Szebb kontz van 's tsupa háj egy feleségbe, MIHÁLY!/Nem tereh, bóldogság az okos Szép Aszszonyi fogság./Illy kalodába, MIHÁLY, lábadat addsze, megállj!” GYÖNGYÖSSI 1790: 1802: 72.

teremteti e műveltség kontextusát. A Gyöngyössi által feldolgozott hivatkozási anyag bibliai és antik mitológiai eredetű, az előbbi egyházi hallgatóság előtt mozgósítja gyakrabban, az utóbbit pedig a klasszikus aktorok szöveghelyeire hivatkozva idézi. Adott esetben kurióznak számító eseteket is bedolgoz szövegeibe, ezeket vélhetően ponyvanyomtatványok történetei nyomán ismeri.⁵⁵⁹ Viszont legintenzívebben jelenlevő hivatkozási forrása Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale*-je. A jegyzetek szövege néhol a lexikonbeli szócikkek egy-egy részének fordítása, ennek alapján hivatkozva az említett szerzők, neves személyiségek, mitológiai figurák latin névváltozatát.⁵⁶⁰ Az átfedésekre még számos példát lehetne hozni. Ezekből az egybeesésekből két tanulság vonható le. A szövegszerű megfelelések – a lexikon terjedelmére való tekintettel – elképzelhetetlenek lennének anélkül, hogy a kötetet Gyöngyössi versírás közben fel ne lapozta volna. Sőt, megkockáztatható az a hipotézis, hogy a lexikon olvasása jelentette a versírásra való felkészülést, az anyaggyűjtést. A leideni kiadásban idézett lexikon valószínűleg szintén a peregrináció idején került Gyöngyössi birtokába. A tanulság második része pedig a versírás – vagy még inkább a szövegközlés funkciójára vonatkozik. Minthogy nem tudhatjuk, hogy a lábjegyzetek közül olvasott-e fel egyet is szerzőjük a szövegek előadása közben/után, megállapításom a kiadott versekre vonatkozik: a versben szereplő információk enciklopédikus tudást közvetítettek, informatív és didaktikus funkciójuk volt. Valószínűsíthető azonban, hogy a vers elhangzásának pillanata kevésbé volt alkalmas arra, hogy terjedelmes jegyzettel magyarázza a szerző metaforái, hasonlatai *terminus comparationis*-ának összetevőit. A verset azonban magyarázó kísérszöveg előzhette meg, a prédikációhoz kapcsolódó szövegek esetében pedig a prédikáció szövege tartalmazhatott olyan elemeket, melyek segítették a versben elhangzottak megértését. Ennek alapján tipologizálhatóak Gyöngyössi jegyzetei: a jegyzetek egy része a nyomtatott verzióban nehézkessé váló részek lazítását szolgálja (ezekre szóban nem lehetett szükség,⁵⁶¹ ugyanis az előadó intonációja, gesztusrendszere elősegítette a helyes értelmezését), másik része a helyi tudáselemek országos nyilvánosság előtti explicitálását szolgálja (ezek az információk az előadás pillanatában feleslegesek voltak), a harmadik típusú lábjegyzet pedig az ismeretközlő, ismeretpontosító funkciójú, s ezeknek van enciklopédikus jellegük.

Alternatív poétikák. Gyöngyössi verseinek használati értéke

Majdon fel-ébresztetvén Octavia ájulásából, parantsolatot adott, hogy Virgiliusnak azon Verseiért, mellyekkel fiát tisztelte, minden rendért néki ajándékoztassék 200 arany; És így 25 rendekért, vagy a mint mások tartják 18-ért, nyert ajándékban 5000 aranyakat a mi pénzünk

⁵⁵⁹ Lásd például a GYÖNGYÖSSI 1790: 102; GYÖNGYÖSSI 1802: 106. oldal lábjegyzetét: „A’ múlt században egy *de Feria* nevű Spanyol Hertzegnek teste fel-bontatván, a’ mint írják szíve nem találtatott hanem a’ helyett tsupán tsak víz, a’ szívét bé-borító hártában.”

⁵⁶⁰ Lásd például az Anna Bijsre (1493–1575) nőtörténe vonatkozó lábjegyzetét: „Anna Binsiaának pedig Belga nyelven irott Verseit éppen a’ Görög *Sapphon*nak Verseihez hasonló szépségűeknek itélték a Tudósok.” GYÖNGYÖSSI 1790:174; Uő 1802: 181. Hofmannál: „Anna Binsia, Antverpiana, vernaculo sermone poemata scripsit à Guil. Eucharío Gandav. Latinè Reddita [...]. De hac Frid. Subertus ita cecinit: *Arte pares Lesbis Sappho, ut mea Binsia, distant/Hoc solo. vitia haec dedocet, illa docet.*” HOFMANN 1698: I. 221. A kihagyott részben csak a kötet adatait sorolja, újabb, a személyllyel kapcsolatos információ nincs.

⁵⁶¹ Erre vonatkozó reflexió: „Ha én olyan szerentsétlen nem volnék, kivált a’ *Distichtonaim*ban, sokak előtt, hogy homályossággal és erőltetéssel tsak vádoltatom, nem volna szükségem reá, hogy annyi sok Jegyzésekkel terheljem munkátskáimat, és azokkal magamnak ’s másoknak-is alkalmatlankodjam.” GYÖNGYÖSSI 1790: 58. GYÖNGYÖSSI 1802: 60.

szerint. Innen ezek a híres néhány versek aranyas verseknek-is nevezetnek. Oh szerentsés Poeta, kinek érdemed ily rend kívül való áron betsültetett! A Magyar Hippocrené mennyivel folya bővebben, és tisztábban, ha ilyen arany és ezüst patkós körmű Pégasus rugná.⁵⁶²

A korábban ismertetett kötetkompozíciós modellek olyan szerkezeti összetevőkre irányították a figyelmet, melyeknek irodalmi, professzionális írásgyakorlatok feleltethetőek meg. Ezeken túl Gyöngyössi verseinek van egy erőteljesen társadalmilag integrált vonatkozása is, mely a hétköznapi írásgyakorlatok⁵⁶³ kontextusában helyezi el a verseskötet egyes megoldásait. Mindenekelőtt érdemes figyelembe venni azt, hogy a versek között több olyan is van, mely *inscriptióként*⁵⁶⁴ működött. A feliratszerű szövegek egy részét éppen az epitáfiumok alkotják, melyeknek argumentuma rendszerint tartalmazza a sírkő elhelyezésének helyszínét.⁵⁶⁵ Továbbá a versek egy másik része feliratként integrálódott egy temetési,⁵⁶⁶ esküvi,⁵⁶⁷ beavatási szertartás⁵⁶⁸ ceremóniarendszerébe. Peregrinációs album dedikációjaként,⁵⁶⁹ erszénybe zárt

⁵⁶² GYÖNGYÖSSI 1802: 452.

⁵⁶³ A fogalmat Daniel Fabre alapján alkalmazom. FABRE 1993: 7–13. A következő megállapításoknak némileg történeti írásetnológiai vonatkozásai lehetnek. Az írásetnológia magyar és nemzetközi szakirodalmáról legutóbb összefoglalóan: KESZEG V. 2008. Az írásgyakorlatok történeti nézőpontjához CHARTIER 2001, CHARTIER 1996. Magyar szakirodalom: TÓTH Zs. 2006.

⁵⁶⁴ Scaliger önálló műfajként tárgyalja: SCALIGER 1581: 432–438.

⁵⁶⁵ „23-dik Juliusban, és a' Nádasi Tzinteremben emelt Köre fel-mettzett.” Gyöngyössi 1790: 73–74. Uő. 1802: 75–76. „Fel-vagnak táblára metnze és függesztve a' Fülöp-Darózi Ref. Templomban, hol-is el-temetettett.” GYÖNGYÖSSI 1803: 255–256. „Tekintetes, nemes szütsáki Fileki Sándor Úrnak, Sir-halmán emeltett Nagy Köre, maga Udvara felett lévő Szőlő-Dombnak tetején, Szütsákban. – Írtam Tekintetes Vejeiknek letelekre ilyen forma Versekbén, 1801-ben.” GYÖNGYÖSSI 1803: 269–271. „Emlékezet-oszlopa nehai tekintetes, nemes Szathmári Pap Elek urnak, Kolosvár' szabad királyi várossa ordin. Notáriussanak a' Kolosvári Temetőben sirja felett.” GYÖNGYÖSSI é. n.b: 159. Lásd Bogdányi Mihály kőkorpsorólyát: HERPEI 1988: 466.

⁵⁶⁶ „Igaz hittel 's jó-téteményekkel gazdag választott fő-aszszony: (2. Ján. I. vers.) Nehai Mélt. Gróff Malom-Vizi Kendeffy Rákhel Úr-Aszszony; ő nagysága, nehái mélt. gróff és vice-colonellus Bethleni Bethlen Gergely Úr' Ő Nagyságának nagy kegyességű özvegye. Kinek-is temetési tisztesség-tételére parantsolatból készítettem e' következő Verseket, melyek a' kor a' templomban függő kártáknak formájában közönségessé-tetettek, 1798-dik Esztendőben.” GYÖNGYÖSSI 1802: 181–203. Kiem. K. A.

⁵⁶⁷ „Páphusi tsemegék. Ugyan azon Menyezőnek alkatosságával jádzott néhány Versetskék, melyek azokra a' papirossákra irattattak, melyekben a' nád-mézből és kömény-magból elegyített töltések takartattanak, és fel-adattak a' gyümölsöökkel 's más egyéb tsemegékkal együtt. Írtam a' Menyezői Gazdának kívánságára.” GYÖNGYÖSSI 1790: 340–342. GYÖNGYÖSSI 1802: 354–356. „Ezen Őri nagy Menyezőnek alkatosságával, a' Gróf Kemény Házzal épen szemben, az Utza' sorjában, egy igen magassan fel-emeltett helyen kélszített volt az örvendő Méltós. Grófi Udvarnak parantsolatjából egy szép *Theatrum* oly formán, hogy a' közönséges uttzára nyílt ki annak tekintete. Ezen a' *Theatrumon* külömbféle *Emblemakkal*, példázatokkal festett néhány Kárpitok vóltnak helyhezietve, melyek a' Kárpitoknak hátok megé rakott gyertyákkal világositattván a' Nézőknek szemekben tündöklettenek, minthogy setét este völt ennek fel-mutatása. Bizonyos fel-öltözötett személyek *Apollónak* és *Cupidónak* képekben tsak folyó-beszéddelel együtt-beszélgettenek egy kevés ideig azon a' helyen, az előre botsátott éneklés után. Végre elé jött *Erato*, a' szerelmeket éneklő Múza, és ezeket a' következő Verseket hathatós szóval el-mondotta, melyek akkor ki-nyomtatva az Őri Lakadalmasoknak ki-is osztogatattak. Ezen egész idő alatt pedig borból készített Szökő-kút folydogált-le a' *Theatrum*-ról az Uttzára.” GYÖNGYÖSSI 1790: 25–26; GYÖNGYÖSSI 1802: 26–27.

⁵⁶⁸ Méltóságos Gróff Haller-kői Haller István Úr Ő Nagysága Midőn MDCCC.dik Esztend. Juniusban, Nemes Alsó-Fejér Vármegei Fő-Ispányi Székében igen nagy pompával ültetettnek N. Enyeden; az akkora mesterségesen készítettet némely *Illuminációk*, éjjeli világosítások mellé írott néhány Versek. GYÖNGYÖSSI 1803: 244–246.

⁵⁶⁹ Egy bujdosni, Német Országra szándékozó Ifjúnak V. Pál Uramnak emlékeztető-Könyvében. 1802. 29-dik Mártiusban. GYÖNGYÖSSI 1803: 251.

versnek⁵⁷⁰ íródott. Épülő lakóház dedikációja⁵⁷¹ lett. Toronygomba,⁵⁷² alapkövetételhez⁵⁷³ mellékelte versként szerepelt. Képaláírásként funkcionált.⁵⁷⁴ E hivatkozások alapján a verseknek egy olyan fogyasztástörténeti vonatkozása teremődik meg, mellyel a korszak tárgykultúrájába való integrációjuk, társadalmi használatuk is vizsgálhatóvá válik. A médiumtörténeti vizsgálat a szó materialitásának rituális képességét, elsődleges ikonikusságát ismerheti fel,⁵⁷⁵ azokat a folyamatokat, melyekben a vers díszítárggyá, reprezentációs eszközzé válik. A felíratjellegen túlmenően – melyre most részletesen nem térek ki – a köznapi írásmódoknak létezik egy további kategóriája, mely a családi, kisközösségi használatra szánt szövegeké. Gyöngyössi életművében ezt diáriuma és annak írásszokás-modelljei már példázták,⁵⁷⁶ így itt már csak az egyes műfajok a verseskötetekben is működő paradigmáira hozok példákat.

A verseskötet mint családkönyv. A fentiekben kitértem arra, hogy Gyöngyössi még nem alkalmazza azt az alkalmi verseskötet-modellt, mely a családkultusz hatására előtérbe helyezné a családtagokra írott verseket. Ettől függetlenül a családi élettel kapcsolatos események burkoltan jelen vannak a verseskötetek struktúrájában. Explicit jelenlétet a feleségével kapcsolatos három szöveg jelent: az egyik az az anagramma, melyet a felesége nevére írt,⁵⁷⁷ a másik névnap köszöntő,⁵⁷⁸ a harmadik pedig életkép-jellegű: a saját gyermekével együtt unokáját is megszóptató anyához kapcsolódik.⁵⁷⁹ Ez utóbbi 1799-ben íródott versnek van egy ugyanebben a kötetben szereplő előzménye: a Viski Sándornak írott köszönővers, amiért rődi udvarában megszervezi Gyöngyössi lánya, Karolina és korábbi segédlelkésze, Mihályi Mihály esküvőjét.⁵⁸⁰ Ezekkel a szövegekkel a kiscsaládhoz kapcsolódó versek sora le is zárul, a kör viszont tovább bővíthető a lelkeszi körökben jelentős pozíciót betöltő rokonok élettörténeti fordulópontjaihoz kapcsolódó versekkel. Az azonosításokat a leg többször a családfák összeállításával lehet csak megtenni, Gyöngyössi általában információgazdag argumentumaiban elmulasztja a rokonsági

⁵⁷⁰ Erszényben kötött Versek, melyeket belé kötvén keze' munkájában, udvarolt azzal Nagy Patronussának K. B. GYÖNGYÖSSI 1803: 252.

⁵⁷¹ Homlok-írás, melyet Tordán egy Jó-akaróm köházat építvén, az ő kérésére írtam, és házának elein fel-írva olvastatik. GYÖNGYÖSSI 1790: 96; GYÖNGYÖSSI 1802: 100.

⁵⁷² Mikor MDCCXXXII-dik Esztendőben, az Új-Tordai Réf. Templomnak régi Torna három öllel emeltetnék, és bádogos fedéllel újonnan fedettetnék, a' torony-tetejére fel-tett gombnak üregében belé-zárattot emlékezet-írás mellé e' következendő verseket-is írtam Magyarul és Deákul. GYÖNGYÖSSI 1803: 205–209.

⁵⁷³ MDCCXCII-dik Esztend. Mikor az építésben indult Tordai Új Tanács-Háznak első fundamentom-köve bététetnek Tekintetes Sepsi-Szent-Györgyi MIKLÓS LÁSZLO Úrnak, Nemes Torda Várossa' Fő-Hadnagyának igazgatása alatt; a' ki-faragott kőnek üregében bététetett folyó néhány akkori pénzék és emlékeztető-írások mellé kérelem szerint készítet és bé-íktatott Versek. GYÖNGYÖSSI 1803: 213–214.

⁵⁷⁴ Hörának Képét, el-fogattatása után, midőn le-festette volna Kóré' Sigmond Uram; ilyen alája való Verseket írtam: GYÖNGYÖSSI 1790: 78–79; GYÖNGYÖSSI 1802: 81–82. Ugyan akkor írtam Klóska Juon' Képe alá-is ezeket: Uo. 80; 83.

⁵⁷⁵ Ezekhez a fogalmakhoz többek között lásd BARBIER–BERTHO–LAVENIR 2004, 306–334; TERESTÉNYI 2006: 233–237.

⁵⁷⁶ Lásd az első fejezetet.

⁵⁷⁷ Programma Ajtai Cserepes Mária. GYÖNGYÖSSI 1790: 205–210; GYÖNGYÖSSI 1802: 213–218.

⁵⁷⁸ Barátságos játék feleségemhez MDCCXC-be, Mária' Napján. GYÖNGYÖSSI 1803: 210–211.

⁵⁷⁹ Dé'sen. MDCCXCIX. 28dik Februariusban. Mikor Feleségem maga Tsetsemőjét szóptatván, akkor ottan Ester unokáját-is meg-szóptatná. GYÖNGYÖSSI 1803: 240.

⁵⁸⁰ Barátságos köszöntet. Tekint. Nemes Rettégi Viski Sándor úrhoz. Írtam Rödön, midőn 1797-dik Esztendőben, Februariusnak 14-dik Napján, Tiszteletes Mihályi Mihály Uramnak, a' Nemes Dé'si Ref. Eklésia' egygyik Lelki Pásztorának, Leányommal való vig Menyegzőjét bővséges gazdálkodással fel-tartotta volna maga Rődi Nemes Udvarában. GYÖNGYÖSSI 1803: 152–155.

fok feltűntetését.⁵⁸¹ Elgondolkodtató, hogy a családból mindössze a feleség alakja emelkedik ki. A diáriumban a házasság narrációja már hordozott olyan részleteket, melyek a korabeli intimitás kánona szerint nehezen értelmezhetőek, Gyöngyössi ugyanis majdhogynem szerelmi házasságnak nevezhető frigyét köt feleségével, Ajtai Cserepes Máriával. A felesége nevére írott anagramma-játék pedig – amennyiben hihetünk a datálásnak – 1775. augusztus 20-án keletkezik, mely a diárium szerint leendő felesége végleges igenlő válaszában a napja.⁵⁸² A stilizált kapcsolatnak még egy feldolgozása ismeretes éppen az említett, Mihályi Mihály és Gyöngyössi Karolina közötti házasságból születő nagyenyedi professzor, Mihályi Károly feldolgozásában.

S mikor készen van a reggeli pászmával:
Kilépik ártatlan-büszkécske pompával;
Lyánykáit oktató hű nejénél terem:
„Kincsem, papném! ma volt ám derék reggelem”.
Jöjjön csak, hallgassa, kritika-kedvesem,
Megérdemlem-e ma poéta-levesem?...
S a papné hallgatja kéjes érzellemmel,
S egyszersmind finom ízlő figyelemmel;
- Férje szép lelkével lelke közel-rokon –
Es mondja a végén, csókolván homlokon:
„Derék, kincsem, derék!...hanem itt meg itt ni,
„Nem ártana talán kissé még simítani?”
„Edes kis bölcs papném! Ni biz’ igaza van!
„Mindjárt is billentek azon a pár szavan !”
-- Így termettek versek, naponként sorjában –⁵⁸³

A vers egy előbbi passzusa gyermekkori emlékre hivatkozva rekonstruálja a versíró Gyöngyössi munkamódszerét. Természetesen mindennek a versírás helyzete fiktív keretet teremthet, azonban a két forrás hangsúlyossá teszi a feleség hatását a költői ambíciók kultiválására, vagy legalábbis a mellettük való kitartásra. A feleség egyébként a diárium lakonikus éves összefoglalóiban is gyakran megjelenik.

Szintén a családörténeti narrációhoz hasonlóan működik az a verscsoport, mely Viski Sándorhoz kapcsolódik. Viski Sándor először 1790-ben bukkán fel Gyöngyössi verseskötetében, a hozzá írott vers egy későn születő, de intenzív barátság megverselése.⁵⁸⁴ Ezt követően vers íródik esküvőjére 1790-ben,⁵⁸⁵ névnapjára 1793-ban,⁵⁸⁶ majd a kéziratos verseskötetben felesége és gyermeke elvesztésére hosszabb vigasztalóvers, melyet episzola kísér,⁵⁸⁷ illetve a

⁵⁸¹ Az erdélyi református lelkészcsaládok hálózatairól legutóbb: LÁSZLÓ 2008.

⁵⁸² GYÖNGYÖSSI é. n.a: 95.

⁵⁸³ MIHÁLYI 1859.

⁵⁸⁴ Barátságos Hypothymis, avagy szívre függesztett koszorú. Tekintetes, nemes Rettegi Viski Sándor Urnak tiszteletére. Sándor napján, Mártziusnak 18-dikán. 1790. Rödön, maga lakó-helyében. GYÖNGYÖSSI 1790: 231–240; GYÖNGYÖSSI 1802: 239–248.

⁵⁸⁵ Koronás Férjfiu, tekintetes nemes Rettegi Viski Sándor Úr. Midőn Tekintetes, Nemes Pávai Vajna Klára kis-aszszonnyal, tekintetes, nemes Pávai Vajna Ferentz Urnak, Nemes Alsó-Fejér Vár-megyé’ Fő-Birájának és tekintetes, nemes Szilágyi Ester aszszonynak kedves leányokkal, 1790-dik Esztendőben, Augustusnak 8-dik Napján M. Csesztvén Menyegzőt tartott volna. GYÖNGYÖSSI 1790: 257–271; GYÖNGYÖSSI 1802: 266–281.

⁵⁸⁶ Köszöntés tekintetes Rettegi Viski Sándor Úrhoz. MDCCXCIII-ban. Sándor napján. GYÖNGYÖSSI 1803: 221–223.

⁵⁸⁷ TEKINTETES NEMES RETTEGI VISKI SÁNDOR URHOZ. Midőn elébb-is 1813-dik esztendőnek szinte végén Nehai Tekintetes PAVAJNA KLÁRA igen-kedves felesége, azután pedig egy honapra Első szülött SANDOR Kedves fia-is meg-holtanak. Írtam akkori mélyl bánatjának enyhítésére 1814-ben. GYÖNGYÖSSI é. n.b. 53–56.

fentebbiekben idézett, korábbi köszönővers. A versírói és a lelkészi szerepkör itt ismét összecsúszik, a versifikátor a lelki gondozás feladatkörét is magára vállalja.

A családkönyvek strukturális elemei szerint rendezhetők egymás mellé az egyes nemesi, lelkészi családokhoz kapcsolódó vertermések. Gyöngyössi kötetében több verssel szerepelnek az Abats, Bánffi, Bethlen, Nalátsi, Kabos, Kemény, Kendeffy, Szathmáry, Soós, Viski, Teleki, Tordai, Thorotzkay családok. A családkönyvekre jellemző stratégiával az alkalmi versszerző az átmeneti rítusokhoz kapcsolódik minden esetben, születéskor, esküvőn, temetésen jelenik meg (azok az időpontok, melyeket a családkönyvekbe feljegyeznek), illetve átmeneti rítus-jelleget kölcsönöz azoknak az eseményeknek, melyekre verset ír. A fiatal nemes vizsgái, a névnapok, zsinatok alkalmával elköltött lakomák, a verselési hajlam jelentkezése egy-egy fiatalnál, a közös kirándulás vers által emlékeztetése tehető. A versek használati értéke kétirányú: egyrészt alkalmi versnek kell szerepelnie a családi élet valóban jelentős alkalmain, másrészt az alkalmi vers jelentőssé avathat kisebb jelentőségű eseményeket, vagyis jelenléte által teremt alkalmat.

Az alkalmi vers mint az identitásmarkerek felmutatása. Az alkalmi vers a megverselt személyek esetében olyan információkra támaszkodik, melyek az identitás *ancien régime*-beli markereit hordozzák. Ilyen elemek a családtörténet, genealógia, a heraldikai motívumok, az élettörténet konkrét összetevői, a család- és személynév, a származás. Az alkalmi versszerző feladata, hogy ezeket a markereket egy *eruditus* tartalomnak, az élettörténetet a narrációvá alakítás valamely kánonának feleltesse meg.⁵⁸⁸ Ezek az összetevők a kora újkori reprezentációs rendszerek működéséhez kapcsolható elemek, melyek a személyes identitás olyan rendi keretét teremtettk meg, melynek a vizuális- és tárgykultúrában visszakерeshető megfelelései vannak. A költészet és a művészet is ebbe a reprezentációs rendszerbe ágyazódott.⁵⁸⁹ Gyöngyössinél a biblikus narráció, a mitológiai tudás, a heraldikai tudás, az ikonikus történelmi alakok, események alkotják azt a hivatkozási tartományt, melyre a megrendelők identitásai konvertálhatók. A versírás valójában egyetlen gondolatra rávitt párhuzamos és eltérő regiszterekből származó történetek egymásnak való megfeleltetése a markerek szerint rendezve. Egyik korai nászverse, a Wesselényi Farkas és Bethlen Juliánna 1766-os esküvőjére írt⁵⁹⁰ megfelelteti egymásnak Wesselényi esetében az Ifjú Adonisz, a Wesselényi-címerből származó szírent, illetve az apai érdemeket (Wesselényi Farkas összes címét és státuszát), Bethlen Juliánna esetében a Gyengéd Vénuszt, a Bethlen-címerbeli kígyót, illetve a menyasszony testi szépségét. A nők esetében a családtörténeteknek kisebb a jelentősége, ugyanis a vérvonal férfiágon öröklődik. A nyomtatványnak vizuálisan is alkalmasnak kell lennie e markerek felmutatására:

Ezen Verseknek elejkebe vólt nyomtatva ilyen példázás: Egy *Koronás Siren* kezében lévő *Liliomával*, melyre egy *Koronás Kígyó* szájában lévő *Imperialis Almával*, felvólt tekeredve. Ezek alatt a' tenger, mellyen egy hajóban ülvén *Vénus*, *Kupidóval*, hajókázva

⁵⁸⁸ Bethlen Miklós önéletrása kapcsán Tóth Zsombor a puritanizmust tekinti az élettörténet elsődleges narrációs kánonának. TÓTH ZS. 2007: 46–99.

⁵⁸⁹ A kora újkori reprezentáció legjelentősebb teoretikusa Louis Marin. Munkásságából itt mindössze legjelentősebb összegző, posztumusz kötetét emelem ki: MARIN 2005. Marin munkásságáról összefoglalóan magyarul: KESZEG A. 2008b. A rendi szempont jelentőségéről a 18. századi magyar irodalom kapcsán lásd CSETRI L. 1990: 190; CSETRI L. 2007: II. 120–127; 214–255; SZILÁGYI M. 2008: 517–519.

⁵⁹⁰ „Ifjú szeretet, az-az amaz Ifju Adonisnak Méltóságos L. Báro Hadadi Vesselényi Farkas Úrnak, és ama' Gyengéd Vénusnak, méltóságos gróf Bethleni Bethlen Juliána kis-aszszonynak, ő Nagyságoknak Házassági egyben-kelésék. Drágban, 1766-dik Esztendőben, Septembernek 9-dik napján”. GYÖNGYÖSSI 1790: 13–24; GYÖNGYÖSSI 1802: 14–25.

láltattak. Ezen példázathoz voltanak ezek a ' Versek alkalmaztatva, a' B. *Vesselényi és Gróf Bethlen* Tzimerekre tzeolozván.⁵⁹¹

Bár a kötetben közölt versek esetében is tematikus kapcsolódások vannak a vers és azt követő illusztráció között, a nyomtatott szöveg kiemelkedik abból a családtörténeti reprezentációs keretből, melyben az egyes eseményekhez kapcsolódó nyomtatványok elhelyezték. A lábjegyzeteknek erre a keretre kell visszautalniuk ahhoz, hogy a vers a családtörténetbe legyen visszahelyezhető.

A verseskötet mint sematizmus. Verestói György halotti prédikációinak megjelenésekor a kiadók azzal motiválták a kiadás aktualitását, hogy azok „*az Erdélyi nevezetesebb Familiák' Genealogiájának ki-tanulásában*” nagy haszonnal forgathatók.⁵⁹² Ilyen jellegű praktikus felhasználhatósága Gyöngyössi János verseskötetének is van: a versek argumentumai alapján igen pontosan rekonstruálható a megrendelők társadalmi státusza, a státuszban bekövetkező változások, illetve az is, hogy az adott státuszhoz milyen jelenségek, elvárások kapcsolódtak, hogy a családtörténet kontextusában mekkora megvalósításnak tekinthető az adott pozíció betöltése.⁵⁹³ Ebből a szempontból tanulságos gróf Thorotzkay Pál pályafutása, amit a Gyöngyössi-kötetek alapján 1815-ig, vagyis majdhogynem a költő haláláig követni engednek. Thorotzkay örökölt megrendelőnek számít, ugyanis 1790-ben szerepel már neve a verseskötet dedikációjában felsorolt három nemesifjú között, illetve 1786-os nyilvános vizsgájára ír Gyöngyössi dicsőítő verset.⁵⁹⁴ 1795-ben epithalamium szól Thorotzkay Teleki Juliannával kötött házasságára,⁵⁹⁵ hogy aztán a kéziratot verseskötet öt Thorotzkay Pálhoz kapcsolódó verset is tartalmazzon: 1800-ban Gyöngyössi dicsőítő verset ír Pál fiára, az ifjú Thorotzkay Miklós grófra, 1806-ban, illetve 1809-ben Katalin napján köszönti a születésnapját ünneplő Thorotzkay grófnét, 1812-ben dicsőíti az Aranyosszék főkirálybírói hivatalát elfoglaló gróft, majd 1815-ben főispánná való előléptetése⁵⁹⁶ alkalmából ír verset.⁵⁹⁷ Pál apja, Zsigmond már a régió jelentős

⁵⁹¹ GYÖNGYÖSSI 1802: 24, 25.

⁵⁹² VERESTÓI 1783. I. II.

⁵⁹³ Bánffy György kormányzóvá avatására Gyöngyössi olyan verset ír, melyben a családon belüli azonos jelentőségű státuszokra folyamatosan utal. Elemzéséhez lásd DAVID 2008: 62–63. A vers: GYÖNGYÖSSI 1790: 271–279; GYÖNGYÖSSI 1802: 282–289.

⁵⁹⁴ Méltóságos gróf Torotzkó-Szent-Györgyi Torotzkai Pál Urfinak, ő nagysága tiszteletére. Midőn MDCCCLXXXVI-dik Esztendőben, Májusnak második Napján (melly egyszersmind Méltóságos Gróf Édes Attyának ő Nagyságának is Neve' Napja vala) tartott *Examenjében*, vagy-is tanulásának meg-visgáltatásában én-magamnak-is jelen-lennem szerentsém vala, az ő Nagyságok' Kertsedí Udvar-Házoknál. GYÖNGYÖSSI 1790: 106–112; GYÖNGYÖSSI 1802: 110–117.

⁵⁹⁵ Mágnésnek a' vasat vonó szerelme: Menyegzői versek, Mélt. Gróff Torotzkó-Szent-Györgyi Torotzkai Pál Úrfi és Mélt. R[ómai] Sz[ent] B[írodalombeli] Gróf Széki Juliána kis-aszszony' ö nagyságon' házassági párosodásoknak alázatos meg-tiszteletére. MDCCXCV. Esztend. Novemberben Szilágy-Horvátiban. GYÖNGYÖSSI 1803: 51–63.

⁵⁹⁶ Az adatot megerősíti ORBÁN 1868.

⁵⁹⁷ A verseskötetben nem kronológiai sorrendben: MDCCC-DIK ESZTENDŐBEN 6-dik Decemb. MIKLOS NAPIJÁN kised nevendék Groff TOROTZKAI MIKLOS urfi' tiszteletére Gy. Szent Királyon egy mulatságos ebéd felett, GYÖNGYÖSSI é. n.b: 156.; MELTOSÁGOS GROFF TOROTZKAI PÁL UR Ö Nagyságánál KATALIN NAPIJÁN MDCCCVI-dik esztend. Gyéres-Sz.Királyon nevezetes Ebéd és Múlatsság alkalmatosságával, GYÖNGYÖSSI é. n.b: 89–90.; MELTOSÁGOS GROFF TOROTZKAI PÁL UR Ö NAGYSÁGÁNAK Udvarolni szerentsém levén 1809. eszt. Novemberben, Katalin Napján, mely nap Élete kedves párjának, MELT. R.SZ.B. GROFF TELEKI JULIANA Ur-Asszony születése napja; akkor ebéd felett vig poharazás között olvastam fel e' következő néhány rendet. GYÖNGYÖSSI é. n.b: 76. MELTOSÁGOS GROFF TOR. Szent-GYÖRGYI TOROTZKAI PÁL UR' Ö NAGYSÁGA' Tiszteletére midőn Aranyas Szeki fő- király Biroi Hivatalába Nemzeti Szokás szerint bé-iktattattnék MDCCCXII-sik Eszt. Augusztusnak 25-dik napján. Kertsedén, GYÖNGYÖSSI é. n.b:

személyiségévé növi ki magát, s Pál folytatja azt a régiófejlesztő és kultúraápoló tevékenységet, mely apjára is jellemző volt. A nagyenyedi református kollégium önképzőköriét ő indítja el, adományait a nagyenyedi református egyházkerületben máig számon tartják. A felsorolt versek argumentumai arra utalnak, hogy Gyöngyössivel való kapcsolattartása folyamatos lehetett, hiszen a verselés alkalmi ciklikusan ismétlődnek. A versek elhangzásának minden esetben – a végső, nyilvános beiktatáshoz kapcsolódó szöveget leszámítva – a grófi udvar biztosít keretet: Kercsed, Gyéresszentkirály Gyöngyössi lakóhelyének, Újtordának szomszédságában levő helyszínek.

A két *instauratio* műfajú szöveg ugyanazon kép köré épül: a rendi hierarchia lépcsőfokszerűen elképzelt struktúrája köré:

Mert az istennel szomszéd méltóságnak // Tetejére rendel gráditsonként hágnak. //
A' Teremtő még az égnek is kerített // Váraig, léptető gráditst készített. // [...] Ez, a'
ditsőségnek még tsak a kezdete // Bársonyos tisztesség' első készülte, // Mellyre a mennyei
Kabinet rendelte, // Mikor az Aranyas' partján fel-nevelte // A' Tisztességnek hát nem
temploma még ez // Tsak pitvara, mellyet templom-is majd végez.⁵⁹⁸

A hierarchia sokféle képi megnyilvánulásban jelen van Gyöngyössi verseiben, a fémek, növények, épületszrűek, teremtmények, emberek közötti rangsorolás nagyon sok szövegében visszatér, ebben az esetben a hierarchiát az teszi különössé, hogy eredete isteni, legfelső lépcsőfoka az egekbe vezet. Ugyanakkor a tisztségre szintén isteni elrendelés vonatkozik, ez az elrendelés pedig a születés helyszínével áll összefüggésben. A tisztségek grádicsain való elindulás automatikusan feltételezi a következő tisztség betöltését: a vers további részében megjósolja a várható főispáni pozíciót – s ezt három éven belül ismét ő maga köszönti –, ezen felül pedig rendejelekre is méltónak tartja Thorotzkayt.⁵⁹⁹ A méltónak tekintés mögött Thorotzkay valós ambíciói állhatnak, melyekről Gyöngyössinek közvetlen információi lehetnek, s felhatalmazása lehetett arra is, hogy a Kercsedén összegyűlt közönség előtt beszélhet ezekről az ambíciókról. Valószínűleg az sem véletlen, hogy az előző főispán, Teleki Domokos beiktatására nem ő ír dicsőítő verset, holott Telekire írott verse az 1803-as kötetben még olvasható volt.⁶⁰⁰ A titulusok hierarchiájának leírását és a vágyott titulusok megelőlegezését a főkirálybíró személyiségének a vármegye struktúrába való integrálása követi. A tipográfiaailag is elhatárolandó második egység az aranyosszéki közösség székei identitásának felidézésével indít, s a székei és vármegyei rendszer egységének magyarázatára tesz kísérletet. Adminisztratív szempontból bonyolult helyzetet kell tárgyalnia: Thorotzkay torokószentgyörgyi születését,⁶⁰¹ a falu azonban nem része kimondottan Aranyosszék egységének (a tordai vármegyéhez tartozik), s

149–152.; MÉLT. GROFF SZENT-GYÖRGYI TOROTZKAI PÁL ÚR Ő NAGYSÁGÁNAK tiszteletére, Midő Nemes Torda Vármegyében Fő-Ispányi Hivatalába Nemzeti Szokás szerint bé-iktattatnék Tordán 1815-dik Eszt. Szeptembernek 25-dik Napján, GYÖNGYÖSSI é. n.b: 57–60.

⁵⁹⁸ GYÖNGYÖSSI é. n.b: 149–150.

⁵⁹⁹ „Sőt még az *Ordok*-is után következnek, / *Istvánt, Leopoldot* melyjén tizmereznek.” GYÖNGYÖSSI é. n.b: 150.

⁶⁰⁰ Méltóságos R. Sz. B. Gróff Teleki Domokos Úr Ő Nagysága Közölvén velem 1797-ben néhány rend ki-nyomtatott Verseit; viszsza-adván a' Versek hátrára írtam ezeket; Ugyan-akkor, az ő Nagysága', nyöltz esztendő korában volt, Kis-Aszszonykájá a'melly Epitáfiumot írt vala meg-holt kisded ötszének, eredti írásban közöltetvén velem, annak hátrára ezeket írtam. GYÖNGYÖSSI 1803: 234–235.

⁶⁰¹ A Thorotzkay család Torokószentgyörggyel a helyi legendáriumban szorosan összekapcsolódik: „A Thoroczkay családnak birtokában egy nagy uradalom volt, melyhez e vidék sok faluja tartozott. Ezen uradalom központja Torockó-Szent-György volt, melynek hatalmas várában mint sasfészekben trónoltak a hatalmas Thoroczkay ösök.” ORBÁN 1868.

a széki adminisztratív struktúrát a vármegyeivel kell kapcsolnia ahhoz, hogy Thorotzkay adminisztratív titulását magyarázza.⁶⁰² A családi legendárium elemeit is beépíti a szövegbe, s a család székey eredettörténetét a pogányság e vidékről való kiűzetéséhez kapcsolja. Ezt a vonatkozást Orbán Balázs is említi, bár adatolni nem tudja.⁶⁰³ A messziről indított eredettörténet következő állomása az idők hierarchiájába torkollik: a korábbi vas időt az arany korszak váltja fel, ráadásul az egybeült is jelenlevő fémmetaforikának itt helytörténeti jelentősége is lesz: a vastermelésről híres Torockó és Torockószentgyörgy a legendásan aranyban gazdag Aranyos folyóról nevét szerző székeknek ad olyan előljárót, aki aranyidőbe vezet. Ime Gyöngyössi szójátéka (ne feledjük, Thorotzkayt főkirálybírói hivatalba iktatják): „Szünjék igasságot az arany nemzeni/Sőt igasság kezdjen aranyat szerzeni.”⁶⁰⁴ A régióra vonatkozó jóslatokat a Hesperisek kertje és az igazságosan igazgatott Aranyosszék közötti párhuzam zárja. 1815-ben Gyöngyössinek könnyű a dolga, olyan eseményt kell megverselnie, melynek bekövetkeztét előre látta. A vers rímes szapphói versszakai ismét az idők hierarchiájával indítanak: itt azonban már óvatosabb a periodizáció, ugyanis a főispáni székbé való beiktatást ugyanazon a vármegyegyűlésen az előző főispán leköszönése előzi meg.⁶⁰⁵ A hierarchia itt már nem az arany és vas korszaka között épül ki, hanem a gyász időszaka és a vigasztalódásé között: az alig elárvult vármegye gyászát egy újabb főispán jelentkezése feletti öröm enyhíti. Természetesen Gyöngyössi verse az beiktatóbeszéd retorikai eszköztárát hasznosítja, újdonságértéke az új helyzetre, az új személyre való alkalmazásban kereshető. A vers második részében valójában megismétlődnek a korábbi beiktatóvers elemei: az érdemek lépcsőzetes strukturálódása, majd a vármegye és szék közötti adminisztratív versengés, melyet itt a határvonalon folyó Aranyos prosopopeja biztosít. Az utolsó két strófa pedig az angyalok és emberek közösségét hozza egymás közelébe és a helyzethez illő bravúrral az „éljen” szóra hegyezi ki e találkozást. Az utolsó versszakban a hierarchia már a társadalmon belüli rétegződésre vonatkozik:

Úr, Nemes, Polgár, elegy a' paraszta! // Goff Fejünk Téged' meg-ölel 's magasztal, // Vig kiáltással levegőt kevélyen // Így hasit: ÉLJEN.⁶⁰⁶

A verseskötet helyi értéke. A sematizmus-szerűen olvasott alkalmi verseskötet sajátosságainak példázásakor felvetődött már a lokális tudás elemeinek jelentősége. Valójában az alkalmi költészet újdonságértéke egyedül a helyi tudásnak a repertoárjával adekvát felhasználásában áll, ugyanis az alkalmak strukturálisan ugyanazokat az elemeket tartalmazzák, illetve felkínálják az elemek elfogadott értelmezését is: az ifjú pár tagjai természetesen tökéletesek, az új hivatalt betöltő személy természetesen a legalkalmasabb e pozíció betöltésére, a halott érdemei a végtelenségig sorolhatók, a gyászolók természetesen minden korábbi helyzetnél inkább és tragikusabban szenvednek. Ezeket az evidenciákat az alkalmi verselőknek úgy lehet izgalmassá és meghallgatásra érdemessé változtatni, ha a helyi ismeretanyagot

⁶⁰² A „Kinek szomszédjából szakadt ez a merész/Vitézséged’ méltó jutalmául nyertt Rész.” sorhoz a következő kommentár tartozik: „Aranyas-Szék hajdon Torda Vármegyéből szakasztott-el, mely a’ Thorotzkai Uradalomnak tö-szomszédja; még pedig talám magából az Uradalomból, a’ mint a’ vélekedés tartja.” GYÖNGYÖSSI é. n.b.: 151.

⁶⁰³ „Egy 1321. okmányban az Ákus nemből eredő Thorockay Ilyés erd. vajda nevével találkozunk, miből a családi tradíciók azt hozzák le, hogy a Thorockay család székey eredetű lett volna, s hogy az az Ilyés (Chelleus), kit a mongolok Thuruskó várába szorítottak, székeyek ispánja lett volna, s mint ilyenek jöttek segítségére a székeyek.” ORBÁN 1868.

⁶⁰⁴ GYÖNGYÖSSI é. n.b.: 151.

⁶⁰⁵ Ezt Gyöngyössi tisztázza is: „Ugyan azon Vármegye Gyűlésében, előbb el-bútsúzott Fő-Ispányi hivatalától M. Groff Teleki Domokos ű ű Nga; mely után mindjárt következett az Ujji Fő-Ispány Urak-is bé-iktatása.” GYÖNGYÖSSI é. n.b.: 59.

⁶⁰⁶ GYÖNGYÖSSI é. n.b.: 60.

megmozgatják, ha váratlan kapcsolódási pontokat teremtenek a helyi tudás elemei és a valamely stabilnak tekintett hivatkozárendszer között. Így az alkalmi költszet egy, a nemzetinél korábbi, töredékesebb, de valószínűleg stabilabb identitás mozgósításában érdekelt.⁶⁰⁷ a lokális identitásában, illetve számos olyan elemet tartalmaz, melyekből a lokális identitások⁶⁰⁸ rekonstruálhatóak, történeti változásaiak követhetők.

Gyöngyössi három verseskötetnek 158 szövegéből harminc kapcsolódik szorosan lelkészkedése helyének, Tordának regionális identitásához (lokális identitással összefüggésben álló részelemek ennél jóval több szövegben találhatóak). Nyilván Gyöngyössi szakmai életpályájának döntően egy helyszínhez kötöttsége ideáltipikusan helyi kötődésűvé teszi ezt a költszetet. A lokális tudás elemeinek versbe illesztésére, illetve a nagy európai történelem eseményeinek domesztikálására két példát hozok fel: az egyik a nagyenyedi kollégiumi tanár Galambos Mihály Gyűjtő Zsuzsánnával kötött házassága alkalmával írott vers,⁶⁰⁹ a másik pedig Batz István ótordai lelkészársának névnapj köszöntője.⁶¹⁰ Galambos Mihály nászverse Gyöngyössi költői kollégiumi mintákból táplálkozó költői praxisára jellemzően a családnevek konnotációira alapoz: a galamb fészekrakásra készül, s keblében Zsuzsánna gyűjt tüzet. A szavakkal való játék azonban csak egy következő fázisban vált át *concenttóra*: az új élet kezdete a Galambos névhez távoli referenciát kapcsol, Columbus nevét. Gyöngyössi Amerika felfedezésének történetével kontrasztba állítva verseli meg a Galambos-Gyűjtő házasságot úgy, hogy lábjegyzetekben a földrajzi felfedezéssel kapcsolatos történeti ismereteit mondja fel:

Úgy leve. Meg-szállál. Új Partra, Világra találál. // Fáradoz, a'ki nemes; nyertes az,
a'ki szemes. // Régi Galambosnál közelebb a' tiszta Szamosnál // Nyersz ki-kötő szigetet,
611 lilomos ligetet.

A házaselet mint új világ kezdete szervezi az anaforikusan az „új” szóra rájátszó egész következő egységet, mely az itt már felbukkanó lokális vonatkozást, a Szamos mellett megtalált új világot kapcsolja össze a völgény identitásával kapcsolatos elemekkel. A vers zárata a nagyenyedi kollégiumi professzorokról szóló korabeli információ köré szervezi a csattanót: „Szám-ki-vetették lett Enyeden a' Nötelen Élet”, ugyanis „akkor tájban sokáig a' Tisztl. Nagy-

⁶⁰⁷ Ezek iránt az identitások iránt az elmúlt években egyre nagyobb az érdeklődés. A kérdés magyar és nemzetközi szakirodalmából összefoglalóan lásd SZUJÁRTÓ Zs. 2008; irodalomtörténeti vonatkozásban T. SZABÓ 2007. Történeti összetevők európai vonatkozásban: FAHRMEIR-JONES 2008

⁶⁰⁸ Ezt a jelenséget igen jól példázza a helyi verselőknek az a tendenciája, hogy műzsájukat a régió valamely földrajzi nevéhez kapcsolják. Korai és a régióból származó példa: Claudiaca Musa Valde dolorosa – 1706. BARC: Ms 45.

⁶⁰⁹ Tiszteletes, Tudós Galambos Mihály Uramnak, A' Nagy-Enyedi Reformatum Nemes Collegium' Német és Frantz Nyelveket, úgy Természeti Historiát és Geographiát tanító Professorának, Tiszteletes és Tekintetes Gyűjtő 'Su'sánná aszszónnyal, tartott Menyegzőjének alkalmatosságával, Midőn MDCLXXX-dik Esztendőben Novembernek 29-dik Napján, Meny-aszszonyát Kolozsvárról haza-vinné, és Tordán keresztül útazna azon Tiszt. Násznak meg-tiszteletére irtt Versek, Mellyeket azután még kevéssel bővitettem. GYÖNGYÖSSI 1790: 51–54; GYÖNGYÖSSI 1802: II. 53–56.

⁶¹⁰ Tiszteletes tudós Batz István Uramnak az ó-tordai Reformáta Eklésia' hívséges Lelki Pásztorá' Neve Napjának tiszteletére. MDCLXXXI-dik Esztendőben, Decembernek 28-dik Napján. GYÖNGYÖSSI 1790: 65–69; GYÖNGYÖSSI 1802: 67–72.

⁶¹¹ A szövegnek ezen a pontján iktatja be Gyöngyössi az első magyarázó jellegű lábjegyzetet: „Télezo az amaz esmértes *Columbus Kristófa*, a'ki 1492-dik esztendőben *Americát*, mellyet *Új-Világnak*-is hívnak, fel-találván, azokból hozott töméntelen nagy kintse! Spanyol-országba vissza-tért. Ez a' *Columbus* név épen azon-egy a' nálunk lévő *Galambos* névvel.” GYÖNGYÖSSI 1790: 52; GYÖNGYÖSSI 1802: 54.

Enyedi Tanítók mindnyájan tsak magános életet éltek.” A Kolozsvárról Nagyenyedre hozott első feleség pedig a Szamos és a Maros, a két város folyóinak elegyedésével ér fel, s ebben az elegyedésben a szöke Maros vizébe *hydaspesi szín* kerül, mely „igen kies, kristály-színű és kellemetes ízű folyó víz [...] Sufa városa mellett, hol a’ Persiai Királyok laktanak”⁶¹² Ez a földrajzi-történeti csapongás az újlígtól a perzsa birodalomig állandó jellemzője Gyöngyössi Torda vármegyéhez és Aranyosszékhöz kapcsolódó költészetének.

A Batz Istvánhoz írott névnap i köszöntő 1781-ben keletkezett, Gyöngyössi hét éve szolgál a két tordai református egyházközség egyikében, az újtordaiban, Batz István pedig Gyöngyössi anyai nagybátyjának, Abats Mártonnak utóda az ótordaiban. A tiszteletes halálára 1790-ben a feleség kérésére szintén készül epitáfium.⁶¹³ A névnap i köszöntő szintén a folyóvízből bontja ki a két szomszédos egyházközség hitéletének komparatív kritikáját. A megfelelések allegorikus elemei a következők: Gyöngyössi János – Szent János; egyházközsége Efesus, mely „az ÚR követének volt türhető szállás” ; Batz István – Szent István, egyházközsége Jeruzsálem, ahol István „agyon-verő Kő-eső táborát” nyerte.⁶¹⁴ A vers az ótordai lelkész panasza i versbe szedése, s azok átfordítása az újtordai helyzetre.⁶¹⁵ A vers mögé mikrotörténetként odaolvasható a két egyházközség jegyzőkönyveinek 1781-es és környéki bejegyzései. Az új- és ótordai egyházközség közötti különbség Ótorda feddésével és Újtordára vonatkozó intéssel zárul. A lelkészek közötti rivalizálással összefüggésben álló sorok („Irigyled’-é szentül Kedves Nyugodalmom?/Hidd-el nints-is nékem nyájjam közt unalmom.”⁶¹⁶) a diáriumból származó adatokkal magyarázhatóak: Gyöngyössi valószínűleg a „rosszakarójaként” említett hívére utalhat.⁶¹⁷ illetve a toronygomba i írott vers datálásából következtethetően ekkor folyamatban levő építkezési munkálatokra. Az Ótorda és Újtorda testvéri viszonyára vonatkozó képpel indul és zárul a vers:

Az Aranyos parton két Várost esmérek: // Őzsve-ölekezett két Nemes Testvérek.
[...] // Vigyázz hogy Nénéddel mikor ölekezel, // Régi szereteted meg-ne hüljön ezzel.⁶¹⁸

A helynév mint az alkalmi vers komponense a személynevek mellett a szójátékok gyakori forrása. Nyilván Gyöngyössi nem mentegethető amiatt, hogy szójátékai esetlegesek, az alkalom által vannak kiprovakálva. Azonban az sem tagadható, hogy ezek a szójátékok a helyi tudáselemekkel állnak összefüggésben. Az *alternatív poétikák* arra figyelmeztetnek, hogy ezeket a köteteket egyféle *lieux de mémoire*-ként érdemes olvasni, melyben a kisközösségi, családi,

⁶¹² GYÖNGYÖSSI 1790: 53; GYÖNGYÖSSI 1802: 55.

⁶¹³ Sirhalmi Verse k, néhai tiszteletes, tudos Batz István Uramnak. Elsőben a’ Boros-Botsárdi, azután Ó-Tordai Refor. Eklésia” hívséges L. Pásztorának emlékeztetére. Meg-hólt 1790-ben. Írtam T. Özvegyének kérésére 1791. 20. Apr. GYÖNGYÖSSI 1790: 333–334; GYÖNGYÖSSI 1802: 346–347.

⁶¹⁴ GYÖNGYÖSSI 1790: 66; GYÖNGYÖSSI 1802: 68.

⁶¹⁵ A vallásos és templomba járó újtordai hívek toposza a 19. század elején is fennmarad. Hegedűs Sámuel verseskötetében *Az Új Tordai Harangok, Egy elégia kedves testvérem Hegedűs Lajoshoz* című versben é z áll: „Most is jól emlékezem én / Bár távolról rólatok, / Hogy sok vasárnap reggelén / A’ midő n ti szóltatok, / Még a’ napfény s tisztább lett, / Sokkal vidámabb az ég, / És mintegy újja született / A’ fáradt emberiség. / A’ midő n az ifju, ’s öreg / Mindenik ment innepileg / Az ú r Isten’ házához, / A’ sziv’ szent oltárához.” Hegedűs 1837: I. 94. Hegedűs egyébként Gyöngyössi lelkészkedése idején született Újtordában 1781-ben, peregrinációs albumába, majd Abats Teréziával kötött házasságára Gyöngyössi több verset is írt: GYÖNGYÖSSI é. n.b: 70, 71–72; 73–74; illetve életműve leghosszabb epithaliumát: 91–115.

⁶¹⁶ GYÖNGYÖSSI é. n.b: 68; 70.

⁶¹⁷ GYÖNGYÖSSI é. n.a: 105.

⁶¹⁸ GYÖNGYÖSSI 1790: 65, 69; GYÖNGYÖSSI 1802: 67, 72.

lokális emlékezet különböző típusú szerveződési elvei is követhetők.⁶¹⁹ Ami a kérdést izgalmassá teszi, hogy ezek a szerveződési formák irodalmi ambíciójú formákkal keverednek.

⁶¹⁹ Hasonló elveket lehet azonosítani a közköltészeti alkotások terjedésénél is. Közköltészet és mesterkedő költészet terjedésének rokoníthatóságáról említésszerűen: CSÖRSZ 2009: 9.

Szövegek. Madártávlatból

Az előző fejezetekben sorra tárgyaltam néhányat azon szövegtípusok közül, melyek Gyöngyössi irodalmári ténykedésével állnak összefüggésben. Az életmű nem terjedelmes. A fennmaradt szövegek nem utalnak arra, hogy szerzőjük folyamatosan, a napi gyakorlat szintjén szakszerűen foglalkozott volna poétikai, irodalmi kérdésekkel. A töredékes hagyaték alapján valóban igazolható a leveleiben folyamatosan jelenlevő szempont, hogy kevés szabadedeje marad a versírásra. Ugyanakkor az életműnek nincsenek különböző műfajokkal való kísérletezésre, átgondolt és továbbgondolt projektekre utaló jelei. A szöveg-hagyatékból, pontosabban annak nyomaiból egy 18. század végi erdélyi református lelkész írásgyakorlatai rekonstruálhatók. Majdhogynem úgy is fogalmazhatnánk: az látható leginkább, hogy mi számított természetesnek, átlagosnak egy, a Gyöngyössi végzettségével rendelkező református lelkész esetében. A versek megléte és kisközösségi használatot megcélzó publikálása akár része is lehetne egy ilyen átlagos (ebben az esetben a fogalmat nem pejoratív, hanem szociológiai értelemben, a gyakorisággal összefüggésben álló jelentésben használom) teljesítménynek, ha a prozódiai invenció ki nem emelné a hasonló struktúrájú versírói tevékenységek köréből. A felmerülő szövegtípusok mindenikére számos példa hozható Gyöngyössi iskolatársainak, kortársainak életművéből.

E szövegtípusokat a köznapi írásgyakorlatok skáláján elhelyezve a következők állapíthatók meg. Gyöngyössi kollégiumi tanulmányai idején elsajátítja a verselési készséget, mely a kolozsvári református kollégium nyomdájában kiadott versgyűjtemények alapján dokumentálható. Ebben az esetben több kollégájával együtt közlik különböző alkalmakra íródott verseit.⁶²⁰ Kollégiumi tanulmányait latin nyelven írott és megvédett filozófiai–teológiai disszertációval zárja, s ennek köszönhetően lesz lehetősége Leidenben peregrinálni. Peregrinációs útja alatt vagy annak apropóján kezdi el diáriuma vezetését, mely gesztus egyáltalán nem nevezhető rendhagyónak: a peregrinációt általában nagyobb, emlékeztetmegőrző

⁶²⁰ A következőkben a kolozsvári akadémiai könyvtárban fennmaradt kolligátumok alapján közlök néhány nevet a Gyöngyössivel közös kolligátumban publikálók közül a név mellett az argumentumban szereplő státusz megadásával: Stephanus Biro; Paulo F. Deáki, Coll. Ref. Claud. Alumno; Farkaslaki Demién Imre, K. kamarai Számvevő Hivatalbéli Cancellista; Déési Péter Coll. Alum; Diénes Sámuel a' felsőbb Német Classis Praeceptor; Filep Josef nemes publicus; Stephannus Gombási Ecclesiae Reformatae M. Madarasinae Parochus; Gubernáth Antal, a' pozsonyi Királyi Akadémiában a' magyar nyelv' és Nemzeti Literaturának Profeszszora; Gyárfás József nemes publicus; Gyulai Elek János kegyes iskolákbéli pap; ifj. Halmágyi István nemes Rétor; Horváth József Elek; Antonio Felkel; Illei Takáts Károly, Nagyvárad; Kelemen János; Keszy János Colleg. Adressora; Kolosvári K. Sigismund Coll. Ref. Claud. seniore; Kolosvári Pap Sámuel, hungaro transylvano; Komjátszegi Szentkirályi 'Sigmond; Kovácsi 'Sigmond, a szelidebb Músák ifju barátja; Molnár István Coll. Adsess; Németh József, a királyi Magyar universitasban bölcseletkedést tanuló; Basilium Papp, iuris naturae, publici, gentium civilis romani, theoretici patriae professor etc.; Pap György, a sárospataki éneklőkar-igazgatója; Radnótsai Szilágyi Mihály Gram. Praecep.; Ioannes Nicolaus Révai; Sala Mihály M. Vásárhelyi Coll. Adsess és Syntaxeos Praeceptor; Sombori László; Szabó Márton Theologiae Praeses.; Michael P. Szathmári coll. Ref. Claud. alumn. et Biblioth.; Szebeni Schreiber simon a Maros Vásárhelyi Réf. Coll. az első Német Classis Tanítója; Szentirályi Johannes Coll. Adess.; Michael Szigethi; ifj. Szilágyi Ferentz, szép tudományok gyakorlója; Szilágyi Ferentz a' Historia és Ekesen-szólás Professora Kolosváron; Szinyei Farkas palatinális Fő Udvari Poéta; Josephus Calasanctius Tamásy; Tóth Dániel m. k. hites prokator, Nagyvárad; Toth Lajos, a' költés tudományának Tanítója Sátor-allya-Ujhelyen; Váradai János, hazai törvények hallgatója; Vintze Ferentz, fő kormányiszéki írnok; Zeykfalvi Zeyk János. A felhasznált kolligátumok jelzetei a BARC nyilvántartásában: U50799 – U50850; C82367-C82399; R119675-R119698; C75679-C75692.

funkcióval rendelkező szövegcsoporthat kísérte. Hazatérése után a rövid alsókárosi intermezzót követően kerül az újtordai parókiára, ahol lelkészi hivatalából adódóan prédikációkat ír, illetve a parókia mindennapi adminisztrálásával együtt járó szövegek is az ő kézírásában maradtak fenn. A lelkészi feladatkör tartozéka a prédikációírás, Gyöngyössi prédikációi leggyakrabban verssel együtt, többszerzős kolligátumokban maradtak fenn.⁶²¹ Ezzel párhuzamosan írja alkalmi verseit, kezd el a Magyar Hírmondóval való levelezését, illetve fennmaradt néhány, különböző személyhez írott, összefüggő sorozatot nem alkotó levele. 1884-ből arra vonatkozó adat is van, hogy Gyöngyössi omniáriumot is vezetett.⁶²² Sajnálatos módon ennek a kötetnek nyoma veszett, pedig a dokumentált periódusra esett a Horea-féle parasztlázadás is, melyhez Gyöngyössi pályájának egyetlen azonosítható, nagy ambíciójú projektje kapcsolódott. Az omniárium ugyanakkor ifjabb Gyöngyösy János omniáriumával⁶²³ való összehasonlításában is izgalmas forrás lehetett volna. Harmadszor pedig a jegyzetek azt is dokumentálhatták volna, hogy az előszavak kapcsán megállapított izoláltságot Gyöngyössi diagnosztizálta-e, illetve olvasmányai alapján valóban fenntartható-e sajátos regionalizmusból származó anakronisztikusságának tézise. Ezekkel a szövegcsoporthatkal az adatolható írásgyakorlatok halmaza ki is merül. Világosan

⁶²¹ Gyöngyössi névvel azonos kolligátumokban előforduló lelkészek nevei: Baló Bálint, a Fagarasi szent eklézsia méltatlan lelki Tanítója [!]; Bod Péter, felső-tsernátón; Borosnyai Lukács Simeon, a M. Vásárhelyi Ref. Eklésiának egyik méltatlan lelki pásztorja; Borosnyai Lukács György a Marosvásárhelyi Ref. N. Templomban; Bütsi Jó'seff, a virágjában volt Cancellariának egyik hiv tagja; Deáki Filep Sámuel, a Kolosvári Helvétika Konfessio szerint Reform. Sz. Ekl. egyik méltatlan lelkipásztorja; Elek Károly, Nagy-enyed; Farkaslaki Demén Imre, K. kamarai Számvevő Hivatalbeli Cancellista; Fogarasi Pap Josef, a Philosophia Doctora, a' Szászvárosi Réform. Eklésiának egyik méltatlan lelk-pásztorja; Géjza Josef a' Kolosvári Unitárium Collegiumban Logicát és ékessen szóllast tanító Ifjú; és a meg-nevezett Collegiumnak méltatlan Seniors; ifj. Gyöngyössi János (Pettyéni) nagyenyedi diák; Gyöngyössi János – az Új Tordai Református Eklésiának lelki-tanítója; Hegedűs Sámuel kolosvári ref. prédikátor; Intze István, a' Kolosvári Reformatum Nagy Templomban; Intze Mihály, kolosvári Református Eklésiának Belső Farkas Uttzai Nagyobb Templomában; Kis István, kolosvári deák, utána berezeltki ref. pap; Komjátszegi Szentkirályi 'Sigmond, fő kormányzóki cancellista; Kovásznai Alexandro, Litterarum in Ludo M-Vásárhelyesi Professore; Málnási László, Nagy-szeben; Márkos Jóseff; Mohai János, a Sz. Fő Kereszturi Réf. Eklésiának együgyü tanítója; Josephus Pap de Fogaras – artium liberalium magister, et philosophiae matheseosque doctor; Pataki Sámuel K.lónán; Pézteli Jó'sef – komáromi prédikátor; Pettényi Gyöngyössi János a' SzSz. MM-nek és a' Philosophiának Doctora, és Némely Tek. Nemes Vármegyéék' Tiszteltbeli Tábla-Birájok; Sükösd Sámuel nagyenyedi diák; Szathmári Pap Mihály – a Kolosvári Réform. Collegium Sz. Theológiát, és Eklésiai Históriát Tanító Professora; Szathmári Pap 'Sigmond – a Kolosvári Réform. Eklésia Nagyobbik Templomának papja; Szilágyi Ferentz – a Kolosvári E.R. Collégium Rectora, a' közönséges és hazai Historia, 'Sidó, Görög, Római régiségeknek és nyelveknek tanítója; Tamásfalvi Turi István, az erdélyi nagy fejedelemségi érdemes titoknak; Tsejdi András Miklós, Kolosvárokt ' Református Eklésia Farkas-Uttzai Templomában; Türos Péter, az O-Budai Református Eklésiának Prédikátora; Verestói György, a Kolosvári Reform. Eklésiának egyik méltatlan Tanítója; Zágoni Gábor, med. doctor. A felhasznált kolligátumok jelzetei a BARC nyilvántartásában: R89187-R89209; U50799 – U50850; R119675-R119698; C82367-C82399; C75679-C75692.

⁶²² Albert János ezt jegyezte fel e forrásról: „Ezelőtt három évvel, új esztendő első napján egy igen kedves barátom E.K. egy nagyon becses újví a ajándékkal lepet meg. Egy meglehetősen vasos kötetü gyűjteménye ez új tordai ev. ref. pap Gyöngyössi Jánosnak (...). (...) Szakítva Gyöngyössi János életrátával, mire sem képesnek, sem illetékesnek nem érzem magamat (...) csak még annyi megjegyzést és nyilatkozatot kockáztatok, hogy ő mint figyelő és gondolkodó fő minden nevezetesebb mozzanatot, mi akkor Európában történt s hozzáig csak elhatott, megfigyelt, és semmi jelenség az irodalomban, a politikában, de *főképp* az egyházi életben figyelmét ki nem kerülte; jegyzetei, illetőleg gyűjteménye arra az időre terjednek, midőn az ugunszolja megterhesült idő s a vajúdó száz szülni akart, rombolni és teremteni készült, midőn az ő újjá változott. 1780-tól 1792 eső idő ...” Az idézet a továbbiakban általános reflexiót tartalmaz a 18. század végére vonatkozóan. ALBERT J. 1884: 19–20. Kiem. tőlem.

⁶²³ Ifj. Gyöngyössi Jánosnak több omniáriuma is fennmaradt a BARC unitárius kéziratgyűjteményében. Az omniáriumok jelzete: Ms U 636/AI–III, B, C. A kéziratok idézet- és jegyzetgyűjtemények az 1839–1842 közötti periódusból származnak.

látható tehát, hogy olyan szövegekről van itt szó, melyek egyáltalán nem vagy csak nagyon kis mértékben állnak összefüggésben irodalmi ambícióval, általában az élethelyzetekkel szinte szükségszerűen együttjáró írásos megnyilvánulások.

Levelek

Gyöngyössi János „levelezése” igen könnyen számszerűsíthető. 15 kiadásban vagy kéziratban fennmaradt levelet lehet azonosítani azokban a gyűjteményekben, ahol esélyesnek látszott Gyöngyössi-kéziratok felbukkanása.⁶²⁴ Izgalmas megfigyelni azt, hogy az archiválás milyen szempontjainak köszönhetően őrződtek meg ezek a levelek: 1. betagozódtak valamely, Gyöngyössinél nevezetesebb, nagyobb figyelemben részesülő személy hagyatékába (Kazinczy Ferenc, id. Szilágyi Ferenc, Benkő József); 2. forrásként történelmi eseményhez kapcsolódva információértékük miatt; 3. véletlenszerűen egy szétszóródott hagyaték zárványszerű elemeként maradtak fenn. Ezzel magyarázható az, hogy a teljes korpusz már a Tordára kerülés utáni periódust dokumentálja, holott peregrinációja alatt legalább gróf Kendeffy Eleknek bizonyosan küldött missziliseket. A tizenöt levél az 1776 és 1816 közötti negyven éves intervallumra esik, címzettjeik pedig, az egy Gulácsi Gábor kivételével, mind honoráciorok, kollégiumi tanárok, illetve poétaként számon tartható személyek. A szövegek hézagossága miatt még összefüggő élettörténet sem rakható össze a levelekből. Mindössze egy magatartásmód állandósága állapítható meg belőlük, mely a vitahelyzetek elkerülésével, az önteltség elítélésével, általában a kétséges kimeneteli helyzetekkel szembeni fenntartással, a szerénységre toposzának folyamatos kiaknázásával jellemezhető. Szintén állandó összetevője a leveleknek a szabadidő hiányára való hivatkozás, a papi teendők terhes voltának említése, a betegeskedés miatti panasz, a kultúrára fordítható anyagi keretek szűkössége. Leveleiből verstani nézeteire vonatkozóan igen kevés tudható meg. A szerénységre való hivatkozás a személyi reprezentáció két eltérő paradigmáját működteti. Az egyik biztosítja azoknak a helyzeteknek az elkerülését, melyekben jogosan gyanakszik arra, hogy poétai kompetenciáját sajátjától és közönségétől különböző elvárásokkal kell összemérnie; a másik pedig képességei s tehetsége felemlegetését olyan fórumokon, ahol önértékét nem érzi sérthetőnek. E második összefüggés felől olvasva elgondolkodtató Kazinczyhoz írt 1816-os levele, melyben részletesen és öntudattal rekonstruálja tanulmányait és a rímes hexameterhez való eljutásának történetét. Ebben megismétli azt az önéletírásában is

⁶²⁴ Benkő Józsefhez (Újtorda, 1776.szeptember 9; 1781. május 23; május 29; 1781. június 26. - 4 levél) Lelőhelye: BARc, Mike-gyűjtemény; ANDJC, Mike-gyűjtemény; ANDJC, Mike-gyűjtemény, ANDJC, Mike-gyűjtemény; közölve: *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873/29-30, 38, 44-45. SZABÓ-TARNAI: 1988: 36-40; 133-134; 134-135; 139-140.; Bacz István levele Gyöngyössihez (Ótorda, 1776. augusztus 22. - 1 levél) Lelőhelye: BAR, Mike-gyűjtemény; közölve: *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1873/37.; SZABÓ-TARNAI: 1988: 39-40.; Gulácsi Gáborhoz (Torda, 1785. február 3 - 1785. október 24. - 4 levél) Lelőhelye: kézírata elveszett; kiadva: *Hazánk. Történelmi Közlöny*, VII. kötet, 1887, 108-118, 200-210, 259-275; Horváth Ádámhoz (Újtorda, 1789. október 8. - Horváth Ádám Kazinczyhoz írt 1789. október 29-i levelében). Lelőhelye: kézírata elveszett; közölve: *KazLev*, I, 484-485.; Édes Gergelyhez (Újtorda, 1790. május 7.) Lelőhelye: kézírata elveszett, közölve: *Figyelő*, 1881/XI. 140; MÁTE I. 2004: 34.; Csernátoni Vajda Sámuelhez (Újtorda, 1803. szeptember 9.) Lelőhelye: OSzK Kézirattára, Levelestár, id. Szilágyi Ferenchez (Újtorda, 1816. május 21.) Lelőhelye: kézírata Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, kiadva: *IzsÉPY* 1985, 27-31.; Kazinczy Ferenchez (Újtorda, 1816. október 31., 1816. december 15. - 2 levél) Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, jelzete: M.Irod.Lev.4r.117.; kiadva: *KazLev*, XIV, 473-478. Gyöngyössi további levelei a kolozsvári Református Főkonisztórium levéltárában maradtak fenn, ezeket viszont az egyházi tevékenységét dokumentáló iratoknál tárgyalom, minthogy címzettjük testület és nem személy, funkciójuk ügyintézással és adminisztratív feladatok tárgyalásával áll összefüggésben.

szereplő állítást, hogy a mértékes magyar vers lehetőségével ő kísérletezett először. Csernátoni Vajda Sámuelnek írott levelében pedig a Nalácz József által róla festett portré ajánlja fel a kollégium számára:

Most azért személyesen (noha csak árnyékomban) ide bátorkodtam magamat zární, és az által leg-elébb-is Tiszt. Prof. Uramat tisztelni: Lehet tudtára T. Prof. Uramnak, hogy Melt. Baro fő Ispány Nalácz Josef Úr Ő Nga akármí kegyes indulatjából, melyet ő Nga maga inkább tudhat, méltóztatott vala ez előtt szinte három esztendőkkel képemet le-festetni, és az után abbol Bétsben egy Réz-táblát-is készítettetni. Mellyről le-onatván Melt. Major Bárotzi Sándor Úr néhány Exemplárokat, küldött nekem-is a' minap belőlle ki-osztogatás végett. Bátorkodtam azért egy Exemplárt T. Prof. Uramnak által-küldeni olly véggel, hogy a' M. Vásárhelyi N. Collegiumnak Bibliothecájába bététetni T. Prof. Uram méltóztassék. Én bizonyára meg-esmérem, hogy ez, én reám nézve *Vanitas*; de ha egy Hazabéli Méltóság egy érdemeten szegény Versíróhoz ennyi gratiával le-ereszkedni méltóztatott; illendőnek tartottam másoknak tanácsokból én-is, hogy az ilyen helyekre meg-tartás végett általtégyem, nem annyira magamnak, mint inkább az én hozzám le-ereszkedett Jó Méltóságoknak állandóbb emlékezetére. Leg-alább T. Prof. Uram, mint a' ki engemet esmér, nem fogja magam-műtogatására magyarázni ezen bátorkodott tselekedetemet.⁶²⁵

A levél további passzusaiiban Kisborosnyói Tompa Jánossal,⁶²⁶ marosvásárhelyi lelkésszel közösen eltöltött radnai napokra utal,⁶²⁷ illetve a professzorfeleség üdvözlésére vonatkozó formulából a családdal való közelebbi kapcsolatra is következtetni lehet. A portré hagyományozása és továbbajándékozása – ráadásul közintézményben való megőrzés végett – szintén a saját teljesítmény értékelésére látszik utalni, mely a szerénységre való hivatkozásban nem volt felismerhető. A Csernátonihoz írott levél az egyetlen, melyben Gyöngyössi kezdeményezi a levélváltást, a többi esetben reagál a levelezőpartner kérésére, a további kommunikáció lehetőségét azonban inkább kizárja. Ez alól az id. Szilágyi Ferenchez írott levele a másik kivétel, ahol szintén válaszlévléről van szó, és a levélből kettejük közötti régebbi viszonyra lehet következtetni. E levelezőpartnerei az egyedüliek, akik a régióból származnak, s abban a kollégiumi közegben mozognak, melynek jelentőségét Gyöngyössi kapcsolathálójának elemzése során látni fogjuk. Következésképpen megfogalmazható az a hipotézis, hogy Gyöngyössi esetében a levelezés nem kapcsolatteremtő jelentőségű volt, a kipróbált, meglevő ismeretsegeket alakította levelezési viszonyná is.

A fennmaradt néhány levélből igen kevés arra vonatkozó adatunk van, hogyan ítélte meg Gyöngyössi a körülötte vagy éppen miatta (is) zajló elvi-tartalmi kérdéseket érintő vitákat. A személyiségjegyekre visszavezetett érveléseket leszámítva mindössze egy olyan passzus

⁶²⁵ Csernátoni Vajda Sámuelhez (Újtoroda, 1803. szeptember 9.) Lelőhelye: OSzK Kézírtatára, Levelestár. A portré hollétéről nem sikerült adatra bukkannom. Egyébként feltehetően a Gyöngyössi-versek 1802-1803-as kiadása körül történthetett a portré elkészülése, talán éppen a második kiadási lehetőség kapcsán kerülhetett szóba.

⁶²⁶ Lásd SZINNYEI 1891–1914: <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/t/t28002.htm> (2009. 08. 25.), illetve KONCZ 2006: 210–218.

⁶²⁷ Gyöngyössi a radnai savanyúvízhez gyakran járhatott. 1794-ből három verse van, mely hasonló, nagyobb társaságban ott töltött periódusra enged következtetni: MDCCXCIV-ben. Radnai savanyú-Víznél lett mulatásomban, az a' kor ottan egygyütt mulató Bihar-Vármegyei Nemes Uraknak atyafiságos tisztelésekre; Egy grófi méltósághoz. Ugyan akkor Radnán mulatásomban ki-is ottan néhány rend verseivel ösztönöz vala a' vers-írássa; Ugyan akkor a' Radnai Bor-kútról, és azzal szemben lévő *Magura* nevű magas Hegyről. GYÖNGYÖSSI 1803: 224–227; 227–229; 230–233.

idézhető, mely a neológia-ortológia konfliktusának érzékelését mutatja.⁶²⁸ A lelkeszi attribúciók hangsúlyozását mutatja az is, hogy 1776-ban arra hivatkozik Benkő előtt versei kiadásának halasztása miatt, hogy Johann Friedrich Stapfer *Auszug aus der Grundlegung zur wahren Religion* 1754-ben megjelent munkájának fordításán dolgozik, s verseit mindössze annak befejezését követően fogja ismét elővenni. A fordítás megjelenését adatolnom nem sikerült.⁶²⁹ Nyilván további levelek hiányában mindez némileg a töredékekből kirakható spekuláció marad.

Disszertációk

De semmi pénzem tellyességgel nem lévén, Tiszt. prof. Pataki Samuel⁶³⁰ Uram (ah quantum mihi nomen! kinek minden világi szerentsémet Akadémiákról való vissza jöve telemig, és oda való pronuntiatiomat eredet szerint köszönöm) tanásából és indításából akkor őszszel egy Dissertatio Physico-Theologicát⁶³¹ dolgoztam, azt kiis nyomtattattam, és 1767be 12 febr[uar] publice defendaltam jelen lévén szintén Gróf Székely Adám Ur,⁶³² T. Málnási László Urammal⁶³³ együtt. Nekem ebben minden tzelom tsak a' volt, hogy az Urak közül reméllyuk kedvet és Gratiat találjak, kik Académiákra különös Gratiájokkal segítsenek. Ezt Isten igazságából meg-is nyertem, mert kivált azok, kiknek a' Dissertatiot dedicáltam, nagy és különös Gratiákkal segitettenek, s' mint ezt fel-jegyztettem, a' Mas Libellusomban, holott a' Benefactorok nevei és collasumai irva vagynak. T[ekintetes] Pataki uram Presiduma alatt defendáltam, a' Philologiában [...] ex. Univ[ersalis] Philos[ophia]⁶³⁴ Tiszt[etes] Bodoki Uram⁶³⁵ presidiuma alatt pedig ez Antiq Hebr[...]⁶³⁶

Ha illy eszközökkel nem éltem volna, én Akadémiai tzelomat soha el nem érhettem volna.⁶³⁷

⁶²⁸ „Meg-tudnék én arra a' jó Széphalmi Tudósnak publice felelni, de már illyen vénségemben nintsen kedvem vetélkedni ki-szállani. Elégge megfelelt az affélékre egy *Hőgyész* Máté név alatt ki-jött kicsiny munkátka, melyet nekem tyusban meg-küldött Szathmár Vármegyei Notarius, Tek[intetes] Mátyás Péter Ur. Ezt talán T. Prof. Ur is látta. Elégge ott kifetette az ő képét, hogy ha maga hibáját megesmérné. Sőt egy *Mondolat* nevű nagyobb könyvtske is elégge bé-fizetett, ha valamit használna. Ezt én a' telen meg-kaptam vagy két napra és megolvastam futolag, de nagy mulatságomra. Ha valahogy ezt T. Prof. Ur ezt megtalálná, vagy Gutman Ur által meg-hozatná, méltóztassék velem közleni, nem sajnállanám leirattni, pedig sokacska. Vagy talán T. Prof. Ur ezt már látta is. Ha meg volna instálom én is. A' még nagy kár, hogy annak a' jó Urnak sok követői kezdenek lenni, a' mint látom: még Erdélyiek is. A' jó Sipos Pál barátunknak is olvasám egy versét a' 'Museum[ban], mely a' 'Rényt bele tette, mintha a' 'Virtust nem tehette volna, melyet egy betsületes Kolosvári tzigány is ért, mit tegyen. De illyen szokott lenni a' nagy tudományos embereknek tekintete, hogy akármilyen tsekély bibelődéseik nagy erővel bírnak ő érettek a' mások által való követésre.” IZSÉPY 1985: 28.

⁶²⁹ Stapfertől mindössze egy munka jelenik meg Kolozsváron 1774-ben a kollégiumi nyomdában. Gyöngyössi a kollégiumi nyomdát egy ideig üzemeltető Kaprontzai Ádámmal készítette 1776-ban a maga Stapfer-fordítását. Az 1774-ben megjelent munka címe: A keresztyén vallásra való ut-mutatás. Melyet készített Stapfer Fr. János Most pedig a gyengébbeknek számokra, német nyelvből magyar nyelvre fordította I. b. Hadadi Vesselőnyi Anna. Kolosvárratt, 1774. Nyomt. a ref. coll. bet.

⁶³⁰ Lásd még a 478–479. lábjegyzetet.

⁶³¹ GYÖNGYÖSSI 1767b.

⁶³² Gróf Székely Ádám: erdélyi arisztokrata, könyvgyűjtő, aki könyvtárát a marosvásárhelyi kollégiumra hagyta. John Locke fordítójaként ismert.

⁶³³ Málnási László: szebeni lett lelképásztor, és az erdélyi iskolák alapítványának gondnoka.

⁶³⁴ *Philosophia Universalis* = lat. egyetemes bölcsészet

⁶³⁵ Bodoki József: a kolozsvári ref. kollégiumban a história és keleti nyelvek professzora.

⁶³⁶ GYÖNGYÖSSI 1767c. Az értekezésből és a tentamenből származó idézetek latin fordításában nyújtott segítségéért Balogh Piroskának mondok köszönetet.

⁶³⁷ GYÖNGYÖSSI é. n.a: 10.

A fentebbi idézet támpontokat nyújt Gyöngyössi János értekezésének keletkezéstörténetéhez. Valójában három nyomtatott egységből álló, latin nyelvű szövegkorpuszról van szó, melyből kettő a nyilvános vizsgán a jelölt által bemutatott tételmondatok anyagát tartalmazza, a másik pedig önálló értekezés a következő címmel: *Fiziko-teológiai értekezés, melyben a halál közvetlen oka, és hogy az fizikailag és természetből fogva az összülőkben még paradicsomi állapotukban ott volt, az emberi testnek működéséből bebizonyíttatik; ahonnt pedig levezettetik, hogy a halál a paradicsomi természetnek következménye, a református vallás üdvös tanítása szerint. A halál és élet urának áldásával a nemes férfit, a neves kolozsvári ref. kollégium szent teológia professzora Huszti György elnökleite alatt nyilvános vizsgálatra bocsátotta a szerző és védelmező Gyöngyössi János jelenleg ugyanezen kollégium szeniora.* A két tentamen két külön diszciplína a kolozsvári kollégiumban tanított és a jelölt által összeállított ismeretanyagának bemutatása volt egy, a jelölt és tanára által felépített előadásban, mely a nyomtatványban szereplő tételmondatok sorrendjét követte. Gyöngyössi tehát filozófiából, illetve filológiai eszmefuttatásokra visszavezetett teológiai ismeretekből vizsgázott, héber nyelvtudását – mint egy később ismertendő levélből kiderül⁶³⁸ – a korban már kuriózumként tartották számon. A tentamen bizonyítja, hogy ilyen irányú ismereteit már Kolozsváron megalapozta. A három munka ajánlása különböző személyekhez íródik: az itt jelenlevő rendszerben felismerhetők annak a reprezentációs logikának a megfelelői, mely az alkalmi versesköltetek ajánlásai esetében követhető volt. A legrangosabb, nemesi családokat megszólító ajánlás a legterjedelmesebb munkának, a disszertációnak jár ki. Ezt a munkát Gyöngyössi Wesselényi Ferencnek és Bethlen Pálnak ajánlja, kollégiumi főgondnoki minőségükben. Wesselényi Ferencsel való ismeretsége korábbi, ugyanis 1766-ban Wesselényi Farkas, Ferenc fia lakodalmára már írt nászverset, s ezért 10 arannyal fizették meg.⁶³⁹ Leideni peregrinációjából való hazatérésekor ugyanezen személyek 24 arannyal segítik hazautját.⁶⁴⁰ Rajtuk kívül Bethlen Lajos, a kollégium főkurátora, illetve Kemény Zsigmond, a kollégium harmadik főgondnoka szerepelnek a dedikációban, a felsorolás sorrendje megegyezik az itt megadottal és arra utal, hogy a családok közötti hierarchia, nem pedig az azonos funkciók jegyében strukturálódik. A megnevezettek listáján utolsóként Kendeffy Elek neve tűnik fel, aki itt személyes mecénás, nem a kollégiumi támogatók közül kerül ki.⁶⁴¹ A filozófiai tentamen dedikációja az 1790-es kötethez hasonló stratégiát választ és Wesselényi Ferenc két fiához, Farkashoz, illetve Miklóshoz íródik a hazának felajánlott fiatal tehetségek retorikája jegyében.⁶⁴² A filologiko-teológiai értekezés ajánlását Gyöngyössi a családi kapcsolathálónak, illetve a kollégiumi személyzetnek szánja. A diáriumban is kegyelettel említett nagybátyja, Soós Ferenc mellett, tanára Pataki István, a kollégiumi nyomdász Pataki József, illetve egy városi főmértőtség, Telegdi István, Kolozsvár szabad királyi város szenátora, a református főkonzisztórium tagja kerülnek említésre. Az a hierarchikus társadalmi berendezkedésre utaló retorika, melyet itt is

⁶³⁸ Kovászai Sándor Kendeffy Elekhez. 1780. ANDJC: 371/24. Corespondența primită de Kendeffy Elek. 1755–1799.

⁶³⁹ GYÖNGYÖSSI é. n. a: 9.

⁶⁴⁰ GYÖNGYÖSSI é. n. a: 87.

⁶⁴¹ Kendeffy szerepéről lásd a *Mecénások* című fejezetet.

⁶⁴² A nagy nevű és kiváló és régi erényű Wesselényi nemzetség örököseinek: Nagyságos és fenséges Báro hadadi Wesselényi Farkas Úrnak, Szent császári, királyi és apostoli felség főkamarsának, a hazai világ díszének, a műzsák Herkulesének és minden jó közös szeretőjének Ugyanakkor Nagyságos és felséges Báro hadadi Wesselényi Miklós úrnak mindenek művelésére magát szentelő ifjúnak, az erényeknek és a tudományok tanulmányozásának magát szentelőnek, a haza eljövendő oszlopának, a műzsák és az egyház nagy reménységének Nagy szülők fiainak és nagy ősök igen méltó unokáinak és az istenhez hasonló hőroszoknak. GYÖNGYÖSSI 1767a. Ford. a latin szövegből.

mozgásba hoz, a szövegek hierarchiáját is felmutatja. Az értekezésnek jár ki a legrangosabb támogatói lista, az értekezéssel azonos diszciplinába tartozó tentamen a Wesselényi családhoz való kapcsolódásában egyfajta korrespondenciát épít ki a két szöveg között a genealógia szintjén is, az eltérő diszciplináris háttérből érkező szöveg pedig egy más ismerősi kör bevonására nyújt lehetőséget. Ez a strukturális gondosság a kapcsolatháló rétegeinek szétválasztásában az általam áttekintett tentamenek esetében is felismerhető.⁶⁴³ Ezeknek a kapcsolatoknak a megerősítésére nyújtott alkalmat az a gyakorlat is, hogy a disszertációt és tentament dicsőítő vers zárta, melyet a védés előtt álló diák egy kollegája írt az alkalomra. Gyöngyössinél ezt a verset Zoltán József írta, akivel a peregrinációs útra is együtt indultak, és aki Gyöngyössi hazatérése után is Hollandiában maradt. Gyöngyössi pedig a Kendeffy családnak nyújtott hasonló jellegű szolgáltatást Kendeffy János 1788-as védésekor.⁶⁴⁴

Az erdélyi filozófiai oktatás kapcsán a szakirodalom régi megállapítása – és erre Gyöngyössi ízléskonceptiója kapcsán részletesebben is kitértem –, hogy Christian Wolff, illetve még inkább a Wolff népszerűsítőjeként számon tartott Tümmigius és Baumeister munkáin⁶⁴⁵ alapult. Tümmigius munkáját alapul véve textuális megfelelések is kimutathatók a Gyöngyössi által kommentált tételmondatok, illetve Wolff tanainak tankönyvszerű feldolgozása között. A tárgyalt kérdések sorrendje, de időnként a tételmondatok megfogalmazásának teljes frazeológiája is visszaköszön.⁶⁴⁶ A filozófiai tentamen védésében Gyöngyössi szövege a filozófia szétűződésére utaló diszciplináris tagozódásnak megfelelően strukturálja mondanivalóját, mely szintén Tümmigius könyvének szerkezetét követi. A következő kapitulusok kerülnek tárgyalásra: Logika – Ontológia – Kozmológia – Fiziológia – Természeti teológia – Fizika – Egyetemes gyakorlati bölcsészet – Etika. Ezen egységek közül a legrészletesebb kifejtés a Fiziológia és a Fizika diszciplináinak jut, egyrészt amiatt, mert a vitán Pataki Sámuel elnököl, aki kollégiumi tanári tisztje mellett orvostudománnyal is foglalkozik, másrészt viszont Gyöngyössi értekezése is főként e kérdésekhez kapcsolódik, amikor a halál okainak fiziológiai természetét mutatja ki a református teológia tanaival való összeegyeztetés szándékával. Amit a diárium Pataki szerepe kapcsán kiemel – hogy Gyöngyössi világi szerencséjét neki köszönheti – valószínűleg tartalmi hatásokban is kimutatható. Az értekezés ugyanis a reformátustól eltérő protestáns felekezetek koncepciójával vitázva azt akarja bizonyítani, hogy „a halálók, mely fizikai és igazán természettől való, az ártatlan összülőkben megvolt.”⁶⁴⁷ E tétel bizonyítására Gyöngyössi kétlépcsős argumentációt épít fel:

Először tehát, midőn kifejem, hogy az ember halála, mivel a testének tiszta működéséből lehetséges, természetes a léleknek; ez a téma vonzza magával, hogy előbb szükséges az ember életét leírni, mint az ő halálában vizsgálni. Minthogy a halál azoknak

⁶⁴³ Az áttekintett három kolligátum, melyben Gyöngyössi disszertációi fennmaradtak: Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca: RTAK R127708; RMK 568. Ez utóbbi gyűjtemény Méhes György filozófiaprofesszor tulajdonában volt. Illetve Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, 525.012. Ez utóbbi Verestói György tulajdonában volt. Verestói 1765-ben meghalt, vagyis Gyöngyössi disszertációját ő már nem köthette egybe a megelőzőkkel, az általa elkezdett gyűjtést tehát valaki más folytatta.

⁶⁴⁴ *Dissertatio philosophica in qua inquiruntur: An casus adversi qui Hominibus praeter suam culpam accidunt, poenarum divinarum positivarum loco sint habendi. Quam annuente supremo numine praeside clarissimo viro Georgio Méhes. Philosophiae et Matheseos in Collegio Reformatorum Claudipolitano Lectore Publico Examini submittit Comes Johannes Kendeffy de Malomviz A. d. Decembris MDCCCLXXXVIII. Typis Coll. Ref. Claud. Imprimatur Cibinii die 27 Novemb. 1788.* Lelőhelye: RMK 568-as kolligátum. Lásd az előző lj.

⁶⁴⁵ TÜMMIGIUS 1736; BAUMEISTER 1739.

⁶⁴⁶ Lásd GYÖNGYÖSSI 1767 a. II–VI. tételmondat és TÜMMIGIUS 1736. I. 45–56.

⁶⁴⁷ GYÖNGYÖSSI 1767b. VI. tétel. Ford. a latin eredetiből.

a dolgoknak a megszűnése, melyek az életet alkotják, nyilvánvaló, miért nem lehet a halált azelőtt megérteni, hogy az életnek magának kellő fogalma megalkottatna. Tehát (α) le fogom írni az ember életét, ahogyan testének működéséből következik; másodsor (β) ki fogom kutatni, hogy vajon az ember halála következhet-e ugyanannak a testnek a tiszta működéséből!⁶⁴⁸

Az érvelés struktúrája is érzékelteti, hogy a vérkeringéssel és fiziológiai változásokkal kapcsolatos korabeli tanoknak teológiai elvekkel való összeolvasása történik meg ebben az értekezésben, s az első egység olvasmányai mögött feltehetőleg a Leidenti, Odera-Frankfurtot, Utrechtet járt Pataki Sámuel hatása mutatható ki.⁶⁴⁹ Gyöngyössi főként William Harvey⁶⁵⁰ vérkeringési rendszerében leírtakat hasznosította értekezésében.

S ha Gyöngyössi pályája kapcsán folyamatosan törésvonalak lehetőségére hívtam fel a figyelmet, a tractatus kapcsán egy újabb törésvonal látható. Az egységes diszciplínaként fungáló filozófia-teológia érvelésébe az ezekben az években írt disszertációkban még beilleszthetők a fizika, fiziológia területéről érkezett és kísérletileg alátámasztott eredmények. A Verestói György-féle disszertációmodell helyett egy empirikusabb érvelési technikát alkalmazó minta megjelenése követhető.⁶⁵¹

Gyöngyössi egyházi tevékenységével kapcsolatos források

Gyöngyössi pályájának nagy része Újtordához kapcsolódik. Életének 77 évéből 46-ot tölt el itt és itt is hal meg. Előbb segédlelkésként majd lelkésként (és káplánokkal is rendelkező lelkészként) részévé válik a református egyházi hierarchiának, illetve annak az adminisztrációs apparátusnak, mely az eklézsiákat a főkonzisztóriumhoz köti. Bár korán árván marad, a távolabbi rokonok révén már gyerekkorában számos tapasztalatot gyűjt e rendszer működésével kapcsolatban, ezért 1772-es tordai megletelepedésekor a feladatok nagy része nem éri váratlanul. Lelkészi pályájával kapcsolatos dokumentáció négy levéltárban lelhető fel: mindenekelőtt az Újtordai Református Egyházközség Levéltárában,⁶⁵² a nagyenyedi Református Esperesi Levéltárban (Újtorda ugyanis ebben az időben ide tartozott),⁶⁵³ az Erdélyi Református

⁶⁴⁸ GYÖNGYÖSSI 1767b. VII. tétel. Ford. a latin eredetiből.

⁶⁴⁹ A fizika és természettudományok oktatásáról e korszakban a kolozsvári református kollégiumban lásd M. ZEMPLÉN 1964: 116–120. A kísérleti fizika feltételeinek megfelelő laboratóriumot Pataki elődje, Verestói György rendezett be. Pataki Sámuel kezd el először beszélni a karteziánus fizikatankönyvek elavult voltáról.

⁶⁵⁰ William Harvey (1578–1657) írta le először pontosan és részletesen a vérkeringés rendszerét. Továbbfejlesztette Miguel Serveto spanyol orvos és René Descartes *La description du corps humain* tételeit. 1628-ban írta az *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus* c. munkát, melyben bizonyítja, hogy a szív pumpálja a vért a testbe, zárt rendszert alkotva.

⁶⁵¹ Verestói György disszertációja exegetikai kérdést vetett fel: az égő csipkebokor pálmafa-voltát bizonyította. Lásd erről. NÉMETH S. 1984: 866. A wolffianizmus erdélyi recepciójának izgalmas kérdése lehet továbbá Lázár János szerepéé, melyet a kérdés legutóbbi újratárgyalása nem vetett fel. Lásd ALBERT A. 2008. Ennek a terjedési lánchnak azért is van különös jelentősége, mert Lázár alkalmi verseinek Gyöngyössinél felismerhető hatásai vannak.

⁶⁵² Gyöngyössi korára vonatkozóan a következő fondok lelhetők fel: Kurátorok számadásai 1702-1792/II/25-89. 1800-1843/II/406-438. Dézsmaszedés 1703-1829. 90-141 Kurátorok ratiója 1780-as évek; Levéltári iratok 1712-1770/II/142-180.; Levéltári iratok 1770-1800/II/181-213.; Az ó-tordai iskola iratai 1792-1838. Az egyes tételek mellett fellelhető oldalszámok azokra az egységekre utalnak, melyeket Gyöngyössi maga, vagy az ő idejében vezettek.

⁶⁵³ Újtordára vonatkozó anyag a zsinati jegyzőkönyvekben: Synodusi jegyzőkönyvek, válóperek, dislokációk, vizitációs jegyzőkönyvek 1776.12.02–1786.02. 10. ¼-es számú szekrény. Vizitációs jegyzőkönyvek: 1774-1786 – számozás nélkül; 1787-1788 – I.a.2.; 1789–1796 – szakadt, fehér újságpapírbán, számozatlan; 1809-1816 – I.b.4.; 1816-1824 – I.b.5. Az esperesi levéltárban az egyes parókiákra külön dosszié vonatkozik. Az újtordai anyag

Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában Kolozsváron,⁶⁵⁴ illetve szintén Kolozsváron, a Román Állami Levéltárban, ahol a korabeli, Gyöngyössi által vezetett anyakönyveket⁶⁵⁵ őrzik. Gyöngyössi lelkési pályájának főbb jellemzőire és lelkési teljesítményére a Gyöngyössi karriermintáiról szóló fejezetben fogok kitérni. Itt inkább azok a tematikus csoportok érdekelnek, melyek egy református lelkészt a 18. század végén láthatóvá tehetek a főkonzisztórium előtt. Gyöngyössi fizetése ügyében, a templom restaurálásakor, illetve az egyházközség és a marosvásárhelyi református kollégium között a Zalányi malom bevétele miatt zajló perben, mely 1780-tól 1808-ig húzódik el, kényszerül a főkonzisztóriumhoz fordulni. A levelek jellegéből leginkább az látszik, hogy a hivatalos megszólítás és a személyes hangvételű levél között ingadozó szövegeket ír, hiszen a főkonzisztórium vezetői között sok az ismerőse, rokona. Fizetése ügyében is valószínűleg a személyes ismeretségre való tekintettel részestül másfajta elbánásban.⁶⁵⁶ Az újtordai anyagban pedig arra hozható fel több példa, hogy Gyöngyössi betegségének azokban a periódusaiban is, amikor kénytelen volt káplánokat foglalkoztatni, az egyházközség eseményeinek dokumentációját nem bízta másra, a jegyzőkönyveket ő maga vezette.

Prédikációk

Gyöngyössi prédikációi szintén nem maradtak fenn nagy számban. Petrik bibliográfiája, illetve könyvtári állományok alapján húszat sikerült azonosítani, illetve további ötről jegyzi fel Gyöngyössi diáriuma, hogy megszületett, de nyomtatásban nem maradt fenn. Természetesen ez a szám messze elmarad a prédikációk azon mennyiségétől, melyet Gyöngyössinek a napi gyakorlatban elő kellett állítania. A diáriumi feljegyzéseiből arra is következtetni lehet, hogy Gyöngyössi számára a prédikáció előadásának nagyobb jelentősége volt a kinyomtatott szövegnél. A prédikációkban az alkalmi verseknél is azonosítható barokk retorikai fogásoknak van kiemelkedő jelentőségük. A *conceitókra* kiélezett szerkesztésmód a prédikáció címében már követhető, általában a címben szereplő metafora szervezi a teljes szöveg hivatkozásait. Prédikációinak ezt a sajátosságát emelte ki az az azonosíthatatlan szerző is, aki életrajzát megírta:

Papi sz[ent] hivatalát oly buzgósággal és munkai serénységgel vitte egész életében, - hogy abban országunkba ötet senki meg nem haladná – a predicationokban s könyörgésekben, az alkalmatosságokra, s' körül állásokra, és ezekhez képest a Textusok választására, a bámulatig figyelmeztet – széles tudományának tárházaiból őt és ujját mindenkor tudott elő hozni – és leleményes eszével azokat úgy rakta egybe: hogy a leg szárazabb matériának kifejtésében is örömmel halgattattnék – nevezetesen Tanításnak Elől

mindössze 1818-tól, tehát éppen Gyöngyössi lelkészkedése után kezdődik, holott a többi parókiák anyagi a 18. század elejétől vagy közepétől már megvannak.

⁶⁵⁴ Gyöngyössivel, illetve Újtordával kapcsolatos iratok: 1767/2; 1774/110; 1777/10; 1777/5b; 1778/128; 1780/3; 1780/158; 1789/278; 1790/145; 1790/148; 1791/20; 1791/68; 1791/210 ; 1791/275; 1791/276; 1792/68; 1795/59; 1797/157; 1798/195; 1798/204; 1799/120; 1806/4; 1806/146; 1807/4; 1807/35; 1807/68; 1808/102; 1814/71.

⁶⁵⁵ Vö. 115. lábjegyzet.

⁶⁵⁶ Két irat is tudósít arról, hogy Gyöngyössi 50 forintos támogatásban részesül a főkonzisztórium részéről (1792/68; 1795/59). Az egyik esetben ezzel a megjegyzéssel kapja meg az összeget: 1795/59. A Nagy-Erdélyi Református Méltóságos Főconsistoriumhoz alázatos könyörgő levele Gyöngyössi Jánosnak Válasz az Instans számára, személyes érdemeire való tekintetből, még ez uttal, 50 ötven Mforintot határozottattnak, melyeket Menedék Levele mellett, a'Consistoriális Cassából ki vehet. Költ a Nerdélyi Református Főconsistoriumból. kolosvárt. 6a ápril 1796. Ki adta Cseh János titoknak.

jára beszédében mindenkor olyan váratlan elmés gondolattal tudott élni, melyel már előre halgatoinak figyelmeiket a halgatásra el ragadta.⁶⁵⁷

Gyöngyössi kézíratos munkáinak, illetve a részletesebben tárgyalattól különböző írásgyakorlatainak vizsgálata a hiányokkal való folyamatos szembesülés tapasztalatáról szól. Elgondolkodtató lehet, hogy az egyébként értelmiségi szerepköréit reprodukáló családban a hagyaték mikor és miért kallódott el, egyáltalán összeállt-e hagyatékként, ki lehetett a felelős e szétszóródásért és elkallódásért. Hipotézisek megfogalmazhatóak lennének onnan elkezdve, hogy azonos nevű fia – a későbbiekben elemzett jelek szerint – megpróbált eltávolodni a valószínűleg terhes apai örökségtől, a kollégiumi oktatásba beépülő, lelkeszkedő utódok figyelmét pedig a helyi megemlékezési szertartások hívják fel a felmenő jelentőségére. Az, hogy omniáriuma például a 19. század második felében egy tordai unitárius lelkész tulajdonába kerül, illetve ezt követően nyoma veszett, a hagyaték megőrzésére vonatkozó szándék hiányának lehet a jele. Ilyen értelemben tehát bármekkora jelentőséget is tulajdonított Gyöngyössi annak a regionális közösségnek, mely verselési technikáit pozitívan értékelte, e szimpátia nem volt elég nevének és hagyatékának örökséggé avatásához. Anonim életrajzírója is a róla fennmaradt anyag hiányosságaira hivatkozva írja meg élettörténetét 1841-ben, s ennek függvényében vezeti be a Gyöngyössi és Epikharmosz közötti párhuzamot.⁶⁵⁸

⁶⁵⁷ Ms 2580.

⁶⁵⁸ Ms 2580: 1v.

Társadalomtörténet és élettörténet

Önéletrajz, karrier, családtörténet

Jelen fejezet kiindulópontját két kérdés képezi. Az első: mit jelent az 1700-as évek végén Erdélyben az, hogy egy református lelkész általunk irodalminak nevezett tevékenységet folytat? Erre a kérdésre család- és társadalomtörténeti kontextus bevonásával próbálok válaszolni. A történeti szubjektumok karriermintáira fókuszáló kutatások két irányvonalat jelölnek meg akkor, amikor az egyén pályaválasztásának társadalmi lehetőség-konfigurációját rajzolják meg: egyrészt kapcsolathálójának, másrészt pedig családtörténetének rekonstrukcióját.⁶⁵⁹ E mikrokontextusok a meghozott döntések tétjét, az elmulasztott, illetve beteljesített lehetőségeket, az egyén társadalmi mobilitását, illetve a karrieralkításban megnyilvánuló inventivitását mutathatják fel.

A második kérdésem módszertani: hogyan lehet Gyöngyössi kéziratban maradt önéletírását⁶⁶⁰ felhasználni arra, hogy az első kérdést megválaszoljuk? Hogyan is működhet az a kortárs történetírás által megbélyegzett praxis, mely egy írásos forrást ténszerűen, faktuálisan értelmez?⁶⁶¹ Hogyan kombinálhatóak a különböző természetű íráshasználatokból származó szövegek verifikálható történetek rekonstrukálásában?⁶⁶² Ezeket a kérdéseket indirekt módon próbálok megválaszolni.

Az irodalomtörténet – Tolnai, akkor még Lehr Vilmos fiatalkori leoninus-tanulmányát leszámítva⁶⁶³ – nem számolt különösebben Gyöngyössi Jánossal. Az érdektelenség okairól itt nem szeretnék hipotéziseket gyártani, sem pedig azt nem szeretném, hogy túlértékeljem Gyöngyössi teljesítményét és irodalomtörténeti jelentőségét. Mindössze azért utalok itt erre a hallgatásra, mert a karrier- és családtörténet rekonstrukálásában az irodalomtörténeti előzmények szempontjából néhány lexikon-szócikkre, elszórt szövegekzlés megállapításaira támaszkodhatunk.

Mindenekelőtt nem árt szembenézni a család azonosításának kérdésével, melyhez az irodalomtörténet egy másik kérdést kapcsolt: fennáll-e valamilyen rokonság Gyöngyössi János, illetve a leggyakrabban szintén népszerűsége miatt említett Gyöngyösi István között? A család történetének felgöngyölítését, Gyöngyössi Jánosnak a számos Gyöngyössi családhoz⁶⁶⁴ viszonyított helyének a kijelölését Gyöngyössi diáriumának előkerülése tette lehetővé. A diárium ugyanis a peregrinációs napló, a reneszánsz családkönyv, a költségvetési napló, az útirajz és az omniárium műfaji hagyományait ötvözve kontextualizálja az egyént, nem pedig a szubjektum genesisének, identitásválságainak a történetét mondja el.⁶⁶⁵ Nyilván énreprezentációt hoz létre, viszont sokkal inkább az események narrációban elfoglalt helyéből, a részletezés alaposságából

⁶⁵⁹ SCHAPIRA 2003: 17–18.

⁶⁶⁰ GYÖNGYÖSSI é. n.a.

⁶⁶¹ E módszer kritikájának hosszú előtörténete van. És a lehetőségéhez való visszatérés nem annyira a kritikák kritikájával, hanem a tény átértelmezésével járt együtt. Ehhez mindössze egy idézet: „A fogalom [a történelmi tény fogalma] partitalanná vált, mert minden, ami a múltban megtörtént, azt egyszer a történész érdeklődése történeti ténnyé teheti.” BENDA 2006: 4.

⁶⁶² Hasonló típusú kérdésfelvetést alkalmaz KÖVÉR 2007.

⁶⁶³ TOLNAI 1892.

⁶⁶⁴ Nagy Iván négyet (NAGY I. 1857–1868: IV. 470–472.), Kempelen viszont már húszat (KEMPELEN B. 1911–1932: IV.: 398–400.) számol.

⁶⁶⁵ A műfajiság, íráshasználat-modellek kérdését korábban már tárgyaltam az első fejezetben.

indirekt módon vonhatunk le arra vonatkozó következtetéseket, hogy az egyén hogyan határozza meg magát társadalmi státuszának perspektívájában. A címben álló kérdés szempontjából két probléma válik érdekessé: (1) a családtörténet mely elemeinek van kitüntetett szerepük az egyén társadalmi éntörténete szempontjából, milyen módon ellenőrizhetőek és hogyan értelmezhetőek ezek a viszonyok?; hogyan, milyen források segítségével rekonstruálható Gyöngyössi utódainak élettörténete?; (2) hogyan értékelhető a lelkes Gyöngyössi Újtorda melletti kitartása a társadalmi mobilitás szempontjából.

A Nagy Iván által felsorolt családok között a legutolsó, a Pettenyei Gyöngyössi család valószínűleg azonos a Gyöngyössiével, hiszen felmenői között az orvosdoktor Gyöngyössi Pál,⁶⁶⁶ illetve Gyöngyössi János fia (akinek azonosítása az előnév alapján volt lehetséges) szintén használják a Pettényi előnevet. A családdal kapcsolatban Nagy Iván minimális információt ad meg: megállapítja, hogy a Kraszna vármegyei Pettény helységről írják nevüket,⁶⁶⁷ viszont az armálisra vonatkozó adatokat nem közli. A címeres-levél meglétét Gyöngyössi említi. Ez alapján kevés támpontot van arra, hogy Gyöngyössi János és Gyöngyösi István rokonságának kérdését megválaszoljam. A rokoni kapcsolat lehetőségét már Gyöngyössi egyik első nyilvánosság elé lépésekor⁶⁶⁸ felvetették. Tolnai is hivatkozva említett tanulmányában Rátnak a *Pozsonyi Magyar Hirmondó* 1781-es évfolyamában megjelent Gyöngyössi-ismertetését, melyben egy „érdemes jóakaró” közlése alapján Gyöngyössi János „ama híres magyar versszerzőnek, Gyöngyössinek atyafiaként” szerepel.⁶⁶⁹ Bár a jóakaró személyét a diárium alapján vélhetőleg Szegedi Sámuellel, Torda vármegye tisztí orvosával azonosíthatjuk, aki Gyöngyössi János és Benkő József között kapcsolatot teremtett,⁶⁷⁰ az információ hitelességére több bizonyító adatot nem találtam. Nagy Iván 1897-ben közölt Gyöngyösi István-családfája alapján nem sikerült kapcsolódási pontot találnom a két család között.⁶⁷¹ Ez a tanulmány közli ugyan Gyöngyösi leszármazottainak listáját, a család eredetére vonatkozóan azonban nem ad információt. „Melyik Gyöngyösi családból származott ő? annak kinyomozása más későbbi alkalomra marad.”⁶⁷² Nagy Iván nem zárta le ezt a kutatást, az esetleges leszármazást adatolni magam sem tudom. Gyöngyössi diáriumában felmenői között nem említi Gyöngyösi Istvánt, holott felsorolja

⁶⁶⁶ Paulus Gyöngyössi a Petteny néven jegyezte be magát a harderwijki egyetem anyakönyvébe. ZOVÁNYI 1891: 435.

⁶⁶⁷ NAGY I. 1857–1868: IV. 472.

⁶⁶⁸ Az itt hivatkozott tudósítás (teljes szövegét lásd köv. jegyzet) a Mária Terézia halálára írott *Nemzetek Annynak* című vershez tartozó szerkesztői megjegyzés Gyöngyössi harmadik országos nyilvánosság előtti megjelenése. Ezért is lehet kiemelt jelentősége annak, hogy költői imázsformálásába már itt bekapcsolódik a népszerű és a korban erős kultusszal bíró Gyöngyösi Istvánnal való rokonság.

⁶⁶⁹ TOLNAI 1892: 40. A Hirmondóbeli tudósítás így hangzik: „Irta pedig azokat, sok foglalatosságai és bajoskodásai között, Erdélybenn az Új-Tordai ref. gyülekezetnek Egyházi Tanítója, amaz híres Magyar Vers-szerzőnek, Gyöngyössinek atyafia, GYÖNGYÖSI JÁNOS. Kinek-is hasonló mértékű szép verseivel ékeskedik a múlt esztendőbenn költ 68dik és 69dik levelem. Azon érdemes Jó-akaró, a kinek azoknak vélem közlését köszönhetem s köszönöm, imígy folytatja felőle tett tudósítását. «Egyik nemzetség egyre, másik másra válik, és azon nemzetséges jeles tulajdonság, sok időkre-is ki-nem fogy. Ennek vagynak külömbféle Magyar versek nemeiből álló szép munkáji, szerte széjjel mind Erdélyben, mind pedig Magyar országon. Az én és némelly Bétsben mulatóknak unszolására egygy darabban ki-is fogja adni. Mellyel ha kedvet talál a közönség előtt; darabjait szaporítani fogja».” (A Magyar Hirmondó, 1781dik esztendőbenn, Böldög Aszszony havának 31dik napján, Szerdán költ 9dik levele, 66.)

⁶⁷⁰ Szegedi Sámuel, Torda vármegye tisztí orvosa volt. Neve Benkő József levelezésében tűnik fel, ahol a 122. számú Gyöngyössi Jánosnak Benkőhöz írott leveléhez ő is hozzáír egy bekezdést. A szerkesztők megjegyzése: „Nem tudunk közelebbit arról, hogy Benkő hogyan és mikor fogadta családjába e sorok íróját, aki nevelőapját tisztelt benne.” (SZABÓ–TARNAI 1988: 431)

⁶⁷¹ NAGY I. 1897.

⁶⁷² NAGY I. 1897: 447.

mindazon rokonait, akiknek társadalmi presztízsére a család büszke lehet. Úgy vélem, hogy mégoly távoli rokonság kimutatásának nem is lenne kiemelt jelentősége, hiszen az egyén karrieralakítási stratégiájának szempontjából az általa felmenőként számon tartott elődöknek lehet jelentősebb befolyása. Talán az a bizonyos jóakaró ítélhette úgy, hogy az érvényesülésben egy ilyen felmenő említése mindenképpen hasznos lehet.

Gyöngyössi János felmenői között az általa gyakorolt társadalmi szerepkörök mindenikére van példa. A református lelkipásztor társadalmi státusza, illetve az alkalmi versszerzés folyamatosan jelen van a család történetében.⁶⁷³ Gyöngyössi felmenői, illetve anyai ágú rokonai által több szálon is az erdélyi, magyarországi ún. *ároni* (a református egyház kiemelkedő személyiségeit biztosító) családokhoz kapcsolódik. A négy család, a Gyöngyössi, a Soós, a Pataki és az Abats genealógiai tábláin a református egyházhoz való kapcsolódás Gyöngyössi Jánosnál két generációval feljebb adatolható, a Gyöngyössiek esetében pedig a diáriumban a csehországi ellenreformáció miatti elűzetés igazolja a család és e vallásos közösség hosszútávú kapcsolatát, igaz cseh eredetű nemesi családként. Minthogy a Gyöngyössi-családok közötti viszonyokat a szakirodalom mindeddig nem tisztázta, a diáriumbeli adatot sem elvetni, sem megerősíteni nem tudom. Ami a verselői gyakorlatot illeti, az alkalmi versszerzést a család minden lelkész, kollégiumi tanár tagja gyakorolta.

A dédnagyapa, Pataki István esetében a 17. századi katonai érdemek alapján szerzett nemesi titulussal számolhatunk.⁶⁷⁴ Ő a fejedelemség kori Erdély egyik jelentős református prédikátora volt, Apafi Mihály nevelője, Bánffy Dénes udvari papja, illetve a kolozsvári kollégium bölcséleti és teológia-tanára.⁶⁷⁵ Bánffy papjaként az *Erdély aranykora* egyik mellékszerzője.⁶⁷⁶ Sárospatakról származott, a nemesi titulust katonai érdemeiért kapta. Veje, Soós Ferenc szintén saját érdemei alapján nyerte el a nemesi címet.⁶⁷⁷ Szülei a kudui (Beszterce körzet) Pongrácz nemesi család jobbágyaiként keresték kenyerüket, sóbányászattal, -kereskedelemmel, -szállítással foglalkoztak. Soós Ferenc a Pongrácz család költségén tanult, majd a Bethlen és Bánffy családok révén Franekerben peregrinált. 1695-ben vette el a tanárának, az előbb említett Pataki Istvánnak a lányát, Máriát. I. Lipóttól 1702-ben nyert címeres levelet. A kolozsvári kollégium tanáraként a 17. század végi tanügyi reform az ő nevéhez köthető,⁶⁷⁸ püspökként pedig az 1720-as pestis idején magyar és latin nyelvű munkát adott ki híveinek lelki vigaszul,⁶⁷⁹ ezen felül halotti prédikációi és halottbúcsúztató versei is maradtak nyomtatásban.⁶⁸⁰

⁶⁷³ A korszakban a kollégiumok tanrendje kötelezően tartalmazott poétikai stúdiumokat. Ilyen szempontból az alkalmi versszerzés egyáltalán nem volt kivételes. Ennek a praxisnak az irodalomtörténeti jelentősége a Csokonai- és Arany-kutatásban Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna, Szilágyi Márton kutatásai által egyre inkább hangsúlyozódik. (Minthogy érvelésemhez szorosan nem kapcsolódik, itt csak jelzem ezt a problematikát a pontos hivatkozások megadása nélkül.)

⁶⁷⁴ Ezekről a nemesítésekről, illetve a nemesség rétegződéséről, ezen belül pedig a 17. századi nemesítések jelentőségéről lásd Kósa 2001: 15–46, különösen 28–29.

⁶⁷⁵ Szinyei megjegyzi: „Üdvözlő verset írt Csúzi Cseh Jakab (1665. héberül), Eszéki István (1666.) és Szatmár-Németi Mihály (1671.) érkezése mellé,.... halottit Kovásznaira (1673.) sat.” SZINYEI 1891–1914: X. 486.

⁶⁷⁶ HEREPEI 1988: 385–391.

⁶⁷⁷ A család egyik leszármazottja gyűjtötte össze a család történetére vonatkozó adatokat. A tanulmány szerzője rosszul olvassa Soós Mária első férjének, Gyöngyössi János apjának a nevét, Györgyfalvi János szerepel a genealógiai táblán (SOOS 1912: 24) minden további magyarázó adat nélkül. Azokban az esetekben, ahol lehetett, az adatokat összevettem a kolozsvári református anyakönyvek adataival, a tanulmány adatai megbízhatónak bizonyultak.

⁶⁷⁸ TÖRÖK 1905: II. 133.

⁶⁷⁹ *A dög-halál* Isten harcza az emberekkel: Mellyben megmutatódik, mint győzedelmeskedik isten a testen. Miképen forgassa pedig ember magát ebben a hartzban és minémü hadi lelki készülete legyen, arról oktattatik e rövid

Fia az azonos nevű kolozsvári református lelkész és esperes szintén írt alkalmi jelleggel halotti búcsúztatókat.⁶⁸¹ A Soós-család leányági leszármazottjai révén Gyöngyössi Jánosnak nagybátyja volt Ótorda papja, Abats Márton, első unokatestvére a későbbi Abats János püspök.⁶⁸² Látványos tudományos karriernek kapcsolódnak a Gyöngyössi-ágon id. és ifj. Gyöngyössi Pálhoz. Az idősebb élettörténetét Révész Kálmán egyháztörténész dolgozta fel,⁶⁸³ kétségtelenül korának egyik legizgalmasabb élettörténete az övé. Az ő esetében a családnevet gyöngyösi születésével hozzák összefüggésbe. A derecskei, majd kassai lelkészt, aki Londonban szerezte *doctor theologiae et presbyter ecclesiae anglicanae* titulását, egy, a katolikus egyházat inzultáló, tévesen neki tulajdonított vers miatt száműzték Magyarországról. Az Odera-frankfurti egyetemen a teológia tanárává nevezték ki. A látványos karrier fiánál, az orvos Gyöngyössi Pálnál is megismétlődött. A 'pettenyei' előnév egyébként nála jelenik meg. A medicus Gyöngyössi Pál Erzsébet cárnő udvari orvosának, Boerhaviusnak a hívására Oroszországba ment, a pétervári tengerészkórház orvosa, majd a nemesi gárda főiskolájának tanára, illetve 1766-tól az orosz cárnő udvarának egyik orvosa lett. Weszprémi szerint szabadelvű nézetei miatt többek ellenszenvét kiprovokálta, s emiatt „a búskomorságnak abba a fajtájába esett, amely semmi lehetőséget sem hagy neki a nyugodt gondolkodásra, s emiatt teljesen közönyös lett.”⁶⁸⁴ Ezeket a botrányokat Gyöngyössi is említi. Schulteisz Emil kutatásai⁶⁸⁵ alapján valószínűsíthető, hogy az emigráció, a külföldön való helykeresés mind az apát, mind a fiút megviselte, s a beilleszkedés pszichológiai sikertelenségére utalhat az is, hogy Pál lánytestvérei magyar peregrinusokkal kötöttek házasságot, Abigail Kármán Andrással, a püspök Kármán József apjával, az író Kármán József nagypapjával, Mária pedig Szathmári Pál kecskeméti lelkésszel.⁶⁸⁶ Id. Gyöngyösi Pál testvére Gyöngyösi Árva István Köbalkúton lelkészkedett, református esperes is volt. Szinnyei az ő esetében is tud alkalmi versekről.⁶⁸⁷

Gyöngyössi János 1741-ben született Kraszna vármegye központjában,⁶⁸⁸ Krasznán, ahol apja, id. Gyöngyössi János református lelképásztor volt. Korábban szintén Kraszna vármegyében, Szilágyzoványban lelkészkedett. Az apa egy évvel fia halála után, 1742-ben meghalt. Gyöngyössinél Soós Mária három kisgyerekével, Jánossal, illetve az 1738-ban született Zsuzsannával és az 1740-ben született Józseffel együtt visszatért Kolozsvárra akkor már özvegy anyja, Soós Ferencné Pataki Mária házába. József 3-4 évvel későbben himlőben meghalt. 1750-ben Gyöngyössinél másodszor is házasságra lépett a szintén Kraszna vármegyei Kémer református lelképásztorával, Tétsi Józseffel, aki később Mezőtelegre került papnak. Gyöngyössi lánytestvére szintén Bihar vármegyében telepedett meg, majd férje Huszi Sámuel, a korábbi

egygyűi munka által a halandó ember. Mellyet erőtelenségi között készítvén; az erdélyi ... reform. státusoknak ajánl. Kolozsvár, 1720. (Ujabb kiadása. Uo. 1739.) Latinul is megjelent: *Positiones de peste ...* Uo. 1720.)

⁶⁸⁰ *Jó cselkedetekre való serkentés.* Szentjóni György halálára. Kolozsvár, 1704; *Isteni kéz avagy igazgatás.* Viczei Mária halálára. Kolozsvár, 1716. SZINNYEI 1891–1914: XII. 1300–1301.

⁶⁸¹ *Szathmári Pap Sándorné halála felett,* Kolozsvár, 1742; *Az evangéliumi talentumokkal hűséges kereskedésnek kegyelembeli jutalma.* Deáki Filep József püspök halálára. Kolozsvár, 1752. SZINNYEI 1891–1914: XII. 1301.

⁶⁸² Az Abatsok mindenike esetében jelen van az alkalmi versszerzés gyakorlata. SZINNYEI 1891–1914: I. 13–14.

⁶⁸³ RÉVÉSZ 1898.

⁶⁸⁴ WESZPRÉMI 1960–1970: 124.

⁶⁸⁵ SCHULTEISZ 1964.

⁶⁸⁶ RÉVÉSZ 1898: 624.

⁶⁸⁷ „1683-ban latin költeményt írt a Brabeumba; négy soros latin hexametert a Szenczi Pál halálára kiadott Epidicum Perennitatis-ba (Debrecen, 1691), 1700-ban pedig a Szilágyi Márton halálára készült Honor Posthumusba.” SZINNYEI 1891–1914: IV. 58.

⁶⁸⁸ Az itt következő pályakép a diárium alapján készült, a más forrásból származó információkat minden esetben jelzem.

biharpüspöki jegyző révén Lovasberénybe költözött, ahol Huszi református lelkész lett. Az 1749-ben már a kolozsvári kollégiumba beíratott Gyöngyössi Jánost nagyanyja gondjaira bízta. Iskolai pályafutása sikeresnek mondható. 1757-ben subscribált, 1758-ban pedig felvette a tógát. 1764-től 1765-ig a *poetica classis praeceptor*a volt. Ezekben az években alkalmi versekkel folyamatosan jelen volt a kollégium közösségének eseményein. Tudomásom szerint legkorábbi ismert versét 1765-ben írta Kemény Farkas és Kornis Mária esküvőjére. 1759-től Kendeffy Elek biztosít neki ösztöndíjat, mellyel befejezheti tanulmányait. Kendeffy neve mecénásként 1771-ig folyamatosan feltűnik Gyöngyössi diáriumban. Kendeffy kolozsvári kollégiumi tanulmányai után Svájcban, illetve Franciaországban peregrinált gróf Teleki Józseffel egyidőben.⁶⁸⁹ 1764-ben Mária Terézia grófi rangra emelte, 1765-ben Hunyad vármegye főispánja, majd 1774-től főkormánybiztos lett. 1783-ban halt meg Nagyszebenben.⁶⁹⁰ Az ő személyében Gyöngyössi komoly pártfogót szerzett magának. Kendeffy politikai titulusai mellett a Torda környéki régió, Gyöngyössi lelkészkezdésének központi helyszíne egyik jelentős birtokosa volt, s hűgával, Kendeffy Rákhellal a vidék fejlesztőiként több forrás is megemlíti nevüket.⁶⁹¹ 1765-ben Gyöngyössi *seniorra* avatják. Már ekkor felvetődik a külföldi peregrináció lehetősége, a diárium tanulása szerint azonban két évig erdélyiek nem mehettek külföldi akadémiára. Emellett Gyöngyössi az anyagi fedezet hiánya is visszatartotta. 1767-ben Pataki Sámuel⁶⁹² matematika és fizika professzor, gyakorló orvos, illetve Kolozs vármegye későbbi tisztí orvosa megoldást javasol: Gyöngyössi egy *Dissertatio physico-theologia*t ír, melyet gróf Székely Ádám és Málnási László, a református kollégiumok főgondnoka előtt nyilvánosan megvédett. Gyöngyössi leydeni alumniára jelölték, ráadásul a négy jelölt közül őt emelve ki a leghetőségesebbként,⁶⁹³ és további mecénási támogatást is szerzett. A *tentamen publicum* gyakorlata itt a peregrinációs út költségeinek finanszírozására is alkalmas volt. Gyöngyössi 1767-ben iratkozott be a leydeni akadémiára. A németországi és németalföldi egyetemek matrikuláiból látható, hogy a családban a peregrináció bevett gyakorlatnak számított.⁶⁹⁴ Itteni tevékenységéről mindössze tanárainak neve maradt fenn. A leideni tartózkodásról az ott húsz évvel későbbben, 1788-ban peregrinált id. Szilágyi Ferenc hagyatékában fennmaradt leideni

⁶⁸⁹ Teleki útínaplójában említi 1760 szeptemberében. TELEKI 1987: 137.

⁶⁹⁰ SZINNYEI 1891–1914: VI. 5. Kendeffy Elek és húga árvaságuk miatt gróf Lázár János gyámsága alatt nevelkedtek. Korán bekövetkezett halálára írott gyászversek *Consiliarius sapiens* címmel jelentek meg. (*Consiliarius sapiens*, Claudiopolis, 1783.)

⁶⁹¹ Egy példát említenék: a Torda melletti Aranyosgyéres református templomának 1786-as restaurálásakor elhelyezett tábla Kendeffy Rákhel nevét is említi. Gyöngyössi János verset írt a grófnő temetésére. GYÖNGYÖSSI 1803: 181–203.

⁶⁹² Pataki István és Pataki Sámuel rokonságának hipotézisét Herepei felvetette. Lásd HEREPEI 1988: 391–392. Az általa közölt genealógiai ábra szerint a két Pataki anyai ágú rokon, nem azonos Pataki család leszármazottai.

⁶⁹³ A források tanúsága szerint Gyöngyössi jogosan vélte élete nagy teljesítményének a külföldi peregrinációt, hiszen a marosvásárhelyi professzorok által a Főkonzisztóriumhoz intézett, 1767. március 27-én kelt testimoniumban a három külföldi peregrinációra érdemesnek tartott diák nevének (Dombi János, Gyalai Sámuel, Gyöngyössi János) felsorolása után ez áll: „De kiváltképp ezek között Gyöngyössi János Ur ő kegyelmét noha szép ajándékait nem lehetett különös nagy örvendéssel nem szemlélnünk, úgy annyira, hogy ő kegyelmét az Eminensebb, avagy másokat fellyül halado, nevezetes Szép Ajándékokkal ékeskedő és nagy reménységgel biztató jelesebb iffiak közé méltán számálhassuk.” EREKGYL 1767/2.

⁶⁹⁴ Franeker: 1732/33-Abats Márton, Soós Ferenc, 1733/34, Abats János (HELLEBRANT 1887: 201, 202); Odera-Frankfurt: 1727, Paulus Gyöngyössi junior (ZOVÁNYI 1889: 90). Elgondolkodtat, hogy 1734. június 9-én az Odera-Frankfurti egyetemre iratkozik be egy Johannes Gyöngyössi a Pettyen (ZOVÁNYI 1889: 91), illetve 1735/36-ban Franekerbe egy hasonló nevű hallgató (HELLEBRANT 1887: 202). A Gyöngyössi János apjáról rendelkezésünkre álló töredékes adatok alapján az azonosság valószínűsíthető. Így a pettényi előnév használatának, amit majd Gyöngyössi János hasonló nevű fiánál látni fogunk, a közvetlen családfán is van előzménye.

iratokból következtethetünk.⁶⁹⁵ 1771-ben tért vissza Erdélybe. Sorsának alakulását ismét Kendeffy Eleknek köszönhetette. Kendeffy ugyanis apósa, Bethlen János alsórákosi udvarába⁶⁹⁶ ajánlotta udvari papként. A diáriumban ez áll: „még Leidából ezen nagy Patronusomnak ajánlásából ígertem vala magamat Papnak Also-Rákosra”⁶⁹⁷ Bár az elbeszélés nem jogosít fel erre a következtetésre, Gyöngyössi sorsának további alakulása azt sejteti, hogy nem szívesen élt a lehetőséggel. 1772-ben Gyöngyössit szinte valószerűtlen körülmények között⁶⁹⁸ hívja meg segédlelkésznek az Újtordai református egyházközség Zágoni Márton⁶⁹⁹ lelkész mellé. Innen kezdve Gyöngyössi haláláig itt lelkészlik. Az alsórákosi udvari papi állásról való lemondás elgondolkodtató, hiszen a művészettörténet Erdély előkelő udvarházai között tartja számon az alsórákosi Bethlen-rezidenciát, mely kulturális presztízzsel is járhatott. Ugyanakkor pedig Pataki István és Soós Ferenc példája arról is meggyőző, hogy a család jelentős egyházi karriert befutott férfitagjai is udvari lelkészként kezdték. A kérdésnek több magyarázata is lehet: Udvarhelyszéken a Gyöngyössiieknek nem voltak rokonaik (ezzel szemben Újtordának megvolt az az előnye, hogy a szomszédos Ótorda református papja Gyöngyössi anyai nagybátyja, Abats Márton volt,⁷⁰⁰ s bár ő 1768-ban meghalt, a család Tordán maradt, tordai polgárként lesznek jelen Gyöngyössi János esküvőjén⁷⁰¹), összeköttetések, ugyanakkor viszont megkockáztathatjuk azt a hipotézist is, hogy az udvari lelkészség az egyházközségi papi titulussal szemben nagyobb függőséget jelentett.⁷⁰² A lelkészi pályaképek társadalomtörténetére vonatkozó kutatások hiányában most megelőlszem a hipotézis megfogalmazásával.⁷⁰³ Érdekes lehet, hogy az egyébként többször eklézsiát váltó lelkészi pályák általános gyakorlatával szemben Gyöngyössi és elődje is egész életükön keresztül kitartottak Újtorda mellett. Zágoni 1735-ben tért vissza Erdélybe és ettől kezdve 1786-ban bekövetkezett haláláig maradt az újtordai egyházközség papja ötvenegy éven keresztül. Gyöngyössi János pedig 1772-től 1818-ig maradt Tordán. Az ő esetében a helyszínváltás lehetősége háromszor is felmerült, viszont Marosvásárhelyt leszámítva egyik sem jelentett Újtordának komoly konkurenciát. A diáriumból is látható, hogy a 46 éves újtordai pályafutást mitizáló bemutatások ellenére⁷⁰⁴ Gyöngyössi megosztotta hívei táborát, a

⁶⁹⁵ Az idősebb Szilágyi Ferenc hagyatéka a BARC állományában MsR 1549-es jelzeten, a tanári ajánlások az A-val jelölt dossziében maradtak fenn.

⁶⁹⁶ Az alsórákosi Bethlen-kastély történetéről építészettörténeti bemutatást lásd FEHÉR 2005. A bethleni Bethlen család történetéről, azon belül Bethlen János és Kendeffy Elek szituálásáról pedig: LUKINICH 1927: 518.

⁶⁹⁷ GYÖNGYÖSSI é. n.b: 88.

⁶⁹⁸ „Also-Rákoson sokáig lakásom nem volt; mivel azon esztendőben őszszel Kolosvárra ki-jöven és Tordán-is általmenvén, egy halott felett predikállottam, még pedig életemben leg-először, akkor az Uj Tordai Eklésia [Tiszteletes] Zágoni Márton Uram mellé Káplánjának meg-hívtul el-is kötelezett.” GYÖNGYÖSSI é. n.a: 88.

⁶⁹⁹ Zágoni Márton 1734-ben, az említett Johannes Gyöngyössi a Pettennel azonos évben iratkozik be az Odera-frankfurti egyetemre (ZOVÁNYI 1889: 91). Bár az Erdélyre vonatkozó peregrinációtörténeti szakirodalom jelentősen bővült az elmúlt időszakban, az utak során kialakuló kapcsolatok jelentőségére, erdélyi továbbélésére vonatkozóan meglehetősen szórványos adataink vannak, tematikus feldolgozásra pedig tudtommal nem került sor.

⁷⁰⁰ A rokoni viszonyra utaló adatot Gyöngyössi János kéziratos verseskötetében találtam. GYÖNGYÖSSI é. n.b: 61.

⁷⁰¹ GYÖNGYÖSSI é. n.a: 96.

⁷⁰² Feltételezem, hogy Gyöngyössiinek ez a döntése Kendeffy Elekkel is megromtotta viszonyát, hiszen ezt az esetet követően a neve többé nem tűnik fel sem a diáriumban és sem a versek argumentumában.

⁷⁰³ Ilyen jellegű pályaképet Csenkeszfai Poóts András kapcsán Ugrai János vázol, itt azonban a karrier története a sorozatos botrányok miatt meglehetősen sajátos, s a történész kérdése éppen az, hogy lelkészként „minek köszönhetette a megújuló bizalmat” Csenkeszfai Poóts, s a botrányosorozatok főszereplője. UGRAI 2006: 72.

⁷⁰⁴ A kézírásban maradt Gyöngyössi életrajz Gyöngyössi lelkészi kiválóságára alapozva mondja el az élettörténetet. „Ő ugymond magát egész szívéből szent hivatalának folytatására szánja, értelmét 's szívét a Jézusnak szeretettel tellyes vallása által meg nemesíti; az igazság és virtus után buzgon törekedik, 's az Igének erejét a maga példájával bizonyítja – Gyülekezeteknek baráttya jól tevéje tanításaiban le bósátkozó erköltséiben egy ügyű, mertekletes,

vele szembeni ellenérzések dacára kiállt a végleges papi állásba való kinevezés érdekében, majd súlyosodó betegsége idején a fizetése körüli nézeteltéréseket is el kellett simítania. Ami papi tevékenységét illeti, az újtordai református egyház jegyzőkönyveiből kiderül, hogy Gyöngyössi idején az újtordai vártemplomban jelentős építkezési munkálatok zajlottak. Ezalatt kezdeményezték a templom tornyának átalakítását,⁷⁰⁵ a templom restaurálásáról pedig ez a határozat született:

Az Újj Tordai Reformatum Templom Romlásait szükségesképpen meg ujjítani kívánván, végezteten, hogy a ' Templom meg fejröntésére, hová hamarabb még, fa, porond és ahoz tudo, és kívántato meszes emberek szereztessenek, azzal, és azokkal illendő alkalmat az Eccla Curátorai tégyenek, ugy az Templomnak Pavimentumozására a' Kolosvári Kő faragoval conferálván, és meg alkuván, annak Pávimentumozására elegendő Kővek faragtatván Pávimentumoztassék meg, nem külömben annak leg alkalmasabb helyére az oldalán más ajtois nyitassék a' mostani ajto meg nagyobbittassék az benne lévő székekis renováltassanak és a Mesteri és Cántori kar onnat ámuveáltatván, más alkalmasabb helyre építtessék.⁷⁰⁶

Az erre a periódusra vonatkozó zsinati jegyzőkönyvek egyszer jegyeznek panaszt Gyöngyössi ellenében,⁷⁰⁷ 1788-ban betegségére hivatkozva kénytelen segédlelkészeket tartani, hívei az ő fizetésük miatt emelnek panaszt. Ugyanebben az évben Gyöngyössi az iskolának is inspektora. 1809-ben és 1817-ben, Gyöngyössi ittlétének idején kétszer tartanak Újtordában általános zsinatot, mely a közösség presztízisének jele.

Az újtordai lelkesítő állásba való végleges kinevezést Gyöngyössi révbe érése egyértelmű jeleként kezelte (legalábbis a diáriumban ekként tünteti fel): az 1774-ben 33 éves ifjú ekkor gondol komolyan a házasságra. A család történetében bevett szintén református előkelőségek családjába való beházasodás stratégiája helyett (melyet a családfán id. Soós Ferenc, Abats Márton és János, Hegedűs Sámuel példáznak),⁷⁰⁸ Gyöngyössi mecénási viszonyaiból származó ismeretségre alapoz házasságot. A Torda melletti aranyosgerendi Kemény-udvarház intézőjének lányát, Ajtay Cseresep Máriát veszi feleségül. Az udvarház birtokosának, báró Kemény Gergelyné Bánffy Mária elképzeléseinek megfelelően szervezett, 70 úri pár meghívottal lezajló esküvő pompája miatt szabadkozik is a diárium szerzője:

E nagy pompa noha nekem kedvem ellen volt, jól tudván azt, hogy az Uraság az ilyen pompát nem [97] annyira a' szegény legény tisztességére mint inkább a' maga

maga hasznának nem rutul vadaszoja; a más vallásukat békével eltűrő – az eltévelyedtekhez atyai szível viseltek, az ártatlan vidámságot nem gyűlöli, 's e mellett a maga házában bölts és szeretettel telyes atya." (MS 2580) Ez a gondolat Tolnainál is jelen van. „Községének igazi lelki atya, jó pásztora volt; minden alkalommal, lett légyen örömben vagy bűban, hozzáfordultak, ő mindenben megosztott velük." TOLNAI 1892: 40.

⁷⁰⁵ Erről lásd „MDCCCLXXXII-dik Esztendőben, az Új-Tordai Réf. Templomnak régi tornya három öllel emeltetik, és bádigos fedéllel újonnan fedettettnek, a' torony'-tetejére fel-tett gombnak üregében belé-zárattott emlékezet-írás mellé e' következő verseket-is irtam Magyarul és Deákul." GYÖNGYÖSSI 1803: 205–209.

⁷⁰⁶ Anno 1786 Die 16a Mensis Julij. Protocolum Consistorii Ecclesiae Refor. Ujtordensis Ab anno 1786 & ad anno 1805. Újtorda-Református Egyházközség Levéltára.

⁷⁰⁷ A zsinati jegyzőkönyveket lásd NREL ¼ b. szekrény. I. a. 2. Zsinati jegyzőkönyv 1783-1799. 194.

⁷⁰⁸ Az egyes személyek házassági stratégiái a genealógiai táblákon követhetők. Lásd Melléklet II. b. Hajós József Köteles Sámuel-monográfiájában így foglalja össze a korszak tanárainak házassági szokásait: „A tanároknál általában az az úzus divott, hogy idősebb társuk vagy elődjük lányát vették feleségül. (Például Köteles fölöttese, Csemátoni Vajda Sámuel a tanszéken öt megelőző Bacsoni Incze Istvánnak, ez pedig az előtte működő marosvásárhelyi Töke Istvánnak volt a veje.) Köteles elsősorban szívére hallgatott, amikor jurátuscsaládból szemelt ki magának hitvest." HAJÓS 1969: 36.

múlatására készíti, és a papi lakodalmazástól igen meszsze-járt; tsak ugyan még-is, én-is hála-adással vettem azon M[éltóságos] Udvarból.⁷⁰⁹

A mecénásokhoz való viszony és a lelkészi státusz konfliktusa - itt már az előbbi javára - másodszor is felmerül. A házasság alighanem szerelmi házasság (erre utal Gyöngyössi konfliktusa a családdal, hogy a házasulandó nagyobbik lány helyett a neki kedvesebb kisebbiket vegye el),⁷¹⁰ s valószínűleg boldognak mondható, erre utal az unoka, Mihályi Károly, nagyenyedi kollégiumi professzornak az 1859-ben felállított Gyöngyössi-emlékmű felavatására írott verse, melyben az ideális műszaként éneklí meg nagyanyját.⁷¹¹ A torzítás lehetősége, minthogy vérségi rokonról van szó, fennáll, viszont hasonlóan ideális házasságot említ a már hivatkozott Gyöngyössi-életrajz szerzője is.

Ami a család leszármazottait illeti, utódainak további sorsáról a Kolozsvári Román Állami Levéltár újtordai anyakönyveiben szereplő adatokat gyűjtöttem össze.⁷¹² Gyöngyössinek öt gyereke volt. A diárium négyről tesz említést: József 1777-ben, Karolina 1779-ben, Susánna 1781-ben, János 1783-ban született. Az 1798-ban, későn született ötödik gyermeket így jegyezték be: „1798 – Gyöngyössi János – Ajtai Cs. Mária – Ágnes – Tiszt. Harkányi Miklos és feles. Schölling 'Sófia 12a Martii'”.⁷¹³ Gyöngyössi József fia Szegedi Josefát, a fentebb már említett Szegedi Sámuel lányát⁷¹⁴ vette el feleségül és egy gyermekük született.⁷¹⁵ 1821-ben Gyöngyössi József pedig már új feleség, Intze Rosália mellett kereszteli második, Ferenc nevű gyermekét.⁷¹⁶ A két esketés időpontja az anyakönyvben nem szerepel. Gyöngyössi József első házassága tehát a szülők barátsága alapján szerveződik. Hasonló stratégia követhető Gyöngyössi két nagyobbik lánya, Zsuzsánna és Karolina esetében is. János és Ágnes házasságára vonatkozóan az anyakönyvek nem tartalmaznak adatot. Gyöngyössi Zsuzsánna Markó György hadnagy fiához, Ifj. Markó Györgyhöz megy feleségül.⁷¹⁷ A diárium tanulsága szerint Markó György és felesége Karátsonfalvi Tót Susánna József keresztszülei voltak.⁷¹⁸ Gyöngyössi Karolina pedig, Gyöngyössi segédlelkészéhez, Mihályi Mihályhoz ment feleségül, az ő gyermekük lett a nagyenyedi kollégium tanára, a filozófusként is számontartott Mihályi Károly.⁷¹⁹ A családra vonatkozó adatok két gyermek esetén utalnak a verselői ambíció meglétére. Az 1798-ban későn született ötödik gyermek, Ágnes lehet az a poétai tehetséggel is

⁷⁰⁹GYÖNGYÖSSI é. n.a: 96–98.

⁷¹⁰GYÖNGYÖSSI é. n.a: 96–98.

⁷¹¹MIHÁLYI 1865.

⁷¹²Lásd a 116. lábjegyzet hivatkozását.

⁷¹³ANDJC 236/19, 1798. A feltüntetett kategóriák: apa neve; anya neve; az apa neve; keresztszülők neve; a keresztesítés időpontja. Mivel az anyakönyvek csak 1785-től kezdődően tüntették fel a keresztszülők nevét, csak Gyöngyössi Ágnes keresztszüleiről vannak adataink. Az itt szereplő Harkányi Miklós a szomszédos református gyülekezetnek, az őtordainak lelkésze.

⁷¹⁴Lásd ANDJC 236/19, 1775. 8a Novemb- Doctor Szegedi Samuel' leánya Josefá. Josefá tehát két évvel idősebb volt férjénél.

⁷¹⁵ANDJC 236/19, 1811 – Gyöngyössi Josef és Szegedi Josefa – Mária Josefa - Gyujto Krisztina, és Rátz Ferentzné Pataki Susánna 2a Iunii.

⁷¹⁶ANDJC 236/19, 1821. Gyöngyössi Josef Intze Rosália – Ferentz – Nessenfeld Ferentz – 1a Decemb.

⁷¹⁷ANDJC 236/19. Lajstroma azoknak a'kik az Új Tordai Ref. Eklesiában a' házassági életre hitte össze-kötettek. 1803 – Ifjab Markó György és Gyöngyössi 'Su'sánna Gyöngyössi János' hajadon leánya – Bizonyáguk Mihályi Mihály, Miklos László – 22a Augusti. A házasságból három gyermek születik: 1804-ben Susánna, 1806-ban Elek, 1808-ban pedig Eszter.

⁷¹⁸GYÖNGYÖSSI é. n.b: 107.

⁷¹⁹Ez a házasság szintén nem szerepel az újtordai anyakönyvben, a felek valószínűleg nem Újtordán esküdtek. Lásd SZINNYEI 1891–1914: VIII. 1285–1287.

megáldott lány, akire Kazinczy 1816-ban felfigyel. Az ő pályájáról nem sikerült megbízható adatokra bukkanom. Az egyik esetben Kazinczy feljegyzése az egyetlen támpontom: Kazinczy 1816-os erdélyi látogatása után (mely alatt az újtordai parókiát is meglátogatta) két levelet vált Gyöngyössivel,⁷²⁰ rákérdez verselői ambíciójú lánya sorsának alakulására. Gyöngyössi válaszában ez áll:

A' leányom nagy tisztelettel köszöni a' Mélt. Urnak rolla méltóztatott megemlékezését, és mind köszöntő, mind pedig ébresztő szavait, melyekre magát olly nevezetes Hazafítl érdemetlennek tartja. De már néki késő ollyan munkához kezdeni, mely az életre meg-kivántató más fontosabb meg-szokott munkáktól el-foghatná. Bizony vékony takaró a' Magyar Hazában a' Verses dítsőség. Megfázik az alatt, sőt meztelen-is marad az minden napi élet módja és ház-tartás. Én ugy kívántam ötet nevelni, hogy a' leg-szükségesebb tzelra alkalmas lehessen. A' Virtusnak tanulása és gyakorlása, a' jó tzipó sütés, jó-izü ételek főzése, tsinos varrás, fonás, szövés, köntösöknek készítése: Ezeket tartottam illendőbbnek és hasznosabbnak-is az életre. Nisi utile est, quod facimus etc. De azomban Takáts Juditnak, Molnár Borbaranak, Ujfalvi Kristinának munkásságait magasztalom. A' különböző körülmű-állások formálják a' lelket különböző tzelokra.⁷²¹

Ágnes sorsáról a tordai és kolozsvári anyakönyvek a keresztelezen túl nem tartalmaztak adatot, valószínűleg házassága miatt elkerült a vidékről. Gyöngyössi kisebbik fiának élettörténete annál érdekesebb. Gyöngyössi kéziratosa, kiadatlan versgyűjteménye egy Ovidius-epigramma kapcsán tartalmazza János fiának fordítását.⁷²² Ugyanakkor Szinnyei tudomása van egy ifj. Gyöngyössy János nevű szerzőről, akinek a nevéhez egy 1824-es Árpád-eposz kapcsolódik.⁷²³ Ennek a kötetnek a szerzői bejegyzése gondolkodtatott el: az ifj. Gyöngyössy János ugyanis Pettényinek nevezte magát. Az előnév használatát a családfán a fentebbiekben már láttuk (s talán annak is jelentősége lehet, hogy a híres Gyöngyössi Pálok azok, akik ezt az előnevet viselték, a velük való szimbolikus közösségvállalás igénye jól érzékelhető). Szinnyeinél két adat szerepel még e szerzőre vonatkozóan: hogy 1805-ben a nagyenyedi kollégium tógás diákja, illetve, hogy a királyi helytartótanács számvevő hivatalnok.⁷²⁴ A nagyenyedi kollégiumi diáknév sor tette lehetővé ifj. Pettényi Gyöngyössy Jánosnak Gyöngyössi 1783-ban született fiával való azonosítását. Itt ugyanis az *ex Uj Torda* kiegészítés áll neve mellett: „1799. Johannes Gyöngyösi, ex Uj Torda, montanicus.”⁷²⁵ Újtordában pedig az időben más Gyöngyössi családra vonatkozó említéssel nem találkozom. Gyöngyössi család a kebelesített polgárok listáin sem tűnik fel.⁷²⁶ Az azonosítást követően még három irányból sikerült ifj. Gyöngyössy Jánosra vonatkozó adatokat gyűjtenem. Az első irány a Mondolat-vitához kapcsolódik. Némileg megvilágíthatja talán az ifj. Gyöngyössynek a professzionális irodalomárokhoz való viszonyát. A *Felelet a Mondolatra* előkészítése körüli levelezésben Szemere Pál ezt írja Kölcseynek 1816. október 17-én Pécelről:

⁷²⁰ Mindkét levél elveszett. Gyöngyössi válaszlevelei: KazLev, XIV, 400–411; 473–478. Váczy közlésének érdekessége, hogy a levél szerzője által használt Gyöngyössi névalak helyett a tartalomjegyzékben a Gyöngyössy, a levél fejlécében pedig a Gyöngyösi verziót használja.

⁷²¹ KazLev, XIV, 401.

⁷²² GYÖNGYÖSSI é. n.a: 80.

⁷²³ SZINNYEI 1891–1914: IV. 63–64.

⁷²⁴ Ember Győzőnek a helytartótanács történetét feldolgozó monográfiája tartalmazza a helytartótanács összes alkalmazottjának névsorát. Gyöngyössy János neve nem szerepel a listákon. EMBER 1940.

⁷²⁵ JAKÓ–JUHÁSZ 1979: 200.

⁷²⁶ WERESS 1890.

Gyűjtögetsz-e az Anti-Mondolatra? S tudod-e, hogy Bohógyinknak szamaráról ellenszámárság nyomtatattik: lecke a két ficzkó poétának? Vitkovics, Trattnernek minden titkolódásai mellett is kitapogatá, hogy ellenlovanczunk az erdélyi Gyöngyösynek fíja, ki mostan Budán nectároztat.⁷²⁷

Kölcsey november 21-én kelt válaszában ennyi áll: „E szerént én az Antimondolatra sem gyűjtögettem semmit, s ez a dolog, minekutána csak az ifj. Gyöngyösi kelt fel vitézleni, nem is érdemel többé tekintetet.”⁷²⁸ Szemere ugyanezt az információt Kazinczynak is elküldi:

Hát az értésére van e Uram Bátyámnak, hogy a' Bohógyira felelet készült, 's az Trattnernél vagyon, 's Tr. Vitkovicsnak kivallá, hogy azt az Erd. Gyöngyösinek most Budán lakozó fíja, ki egy időben itt Péczelen Fáy Mózsínál Informator volt, az előtt pedig Debreczeni Togatus, készítette?⁷²⁹

Ha ennél továbbfejlődött volna a dolog, valószínűleg kevésbé volna nehezebb dolgom. Apa és fiú költői szerepkörhöz való viszonyának szempontjából az adat nagyon érdekes: az ifj. Gyöngyösy Jánosnak – amennyiben irodalmi pályafutását komolyan akarta venni – számolnia kellett az apjával szembeni ellenérzéssel. A *Pettényi* előnév használata talán éppen ettől, a megbélyegzett leoninus-szerzőtől való tudatos elhatárolódásra látszik utalni. A pesti tartózkodás hosszabb ideig tart, hiszen 1820-ban Pettényi Gyöngyösy János alkalmi verssel emlékezik meg a székesfehérvári társulat pesti és budai vendéglőadásai utáni távozásáról.⁷³⁰ A vers Trattner kiadásában jelenik meg. A társulat Kisfaludy Károly *A pártutók* című vígjátékát tűzte műsorra. 1920-ban, a vígjáték születésének 100. évfordulójára Rózsavölgyi nyomdájában a vígjátékot Gyöngyösy versével együtt adják ki. A két kiadványt azonos nyomdai formátumban forgalmazták. Ennek a kiadványnak az argumentumából származik a helytartótanácsi számvevőszékre vonatkozó adat. 1824-ben jelenik meg ezúttal már Nagykárolyban az ifjabb Gyöngyösi irodalomtörténeti szempontból talán legizgalmasabb műve, az Alszeghy Zsolt által Habsburg-párti Árpád-eposznak titulált *A fiatal Árpád a mazarnai barlangban*.⁷³¹ A szerény kiadvány megjelenésének ténye önmagában is izgalmas. Aranyosrákosi Székely Sándor *A székelyek Erdélyben* című eposza mellett talán ezzel is érdemes lenne számolni a *Zalán futását* megelőző eposzok között.⁷³² Ami az adatot érdekessé teheti, hogy Aranyosrákosi bécsi tartózkodása után a tordai unitárius kollégium tanára lesz,⁷³³ s az eposz tordai tartózkodása idején jelenik meg, az ifjabb Gyöngyösy pedig szintén e városhoz kötődik. Bár a Gyöngyösi és Aranyosrákosi közötti viszony konkrétan nem adathalható, mégiscsak feltételezhető valamilyen

⁷²⁷ SZEMERE 1890: 201.

⁷²⁸ KÖLCSEY 1887: 258.

⁷²⁹ KazLev, XIV, 462. Szemere Pál Kazinczynak, Pécel, 1816. december 2. Kazinczy válasza erre a levélre nem maradt fenn. Váczy János ezt a jegyzetet fűzte a levélhez: „Lehet, hogy Szemere Pál téved, midőn ifj. Gyöngyösi Jánost a leoninus verselő fiának mondja, s a kérdéses ifjú nyilván ugyanaz, a ki a Helytartó Tanács számvevő hivatalnok volt, s a ki több verses és prózai művet is írt.” Én a nagyenyedi adat alapján az azonosságot bizonyítottam vélem, Szemere másik két adatát (a debreceni tógátusság, informátorság) egyelőre nem sikerült megerősítenem. KazLev, XIV, 558.

⁷³⁰ „A zajos eszmei sikereket hozó, nézőtéri hazafias tüntetéseket kiváltó pest-budai vendéglátások legjobb színvonalán mutatták be a társulatot.” KERÉNYI 1990: 152.

⁷³¹ GYÖNGYÖSY 1824.

⁷³² A 19. század eposzi terméséből válogatást közölt Zentai Mária (ZENTAI 2000). Eposzszal szereplő szerzők: Rádai Gedeon, Baróti Szabó Dávid, Csokonai Vitéz Mihály, Percsényi Nagy László, Pálóczi Horváth Ádám, Döbrentei Gábor, Aranyosrákosi Székely Sándor, Vörösmarty Mihály, Debreczeni Márton, WXYZ (Vajai László), Pázmándi Horvát Ede, Czuczor Gergely, Arany János, Seress Imre.

⁷³³ SZINYEI 1891–1914: XIII. 605–607.

kapcsolódási pont a két nemzeti eposz között. Az ifjabb Gyöngyössi későbbi karrierét az erdélyi sematizmusok adatai alapján próbáltam felépíteni. A Belső-Szolnok vármegyéhez való kötődés (melyre az Árpád-kötet előszavának keltezésében megjelölt Nagykaroly alapján gyanakodtam) a sematizmusok alapján nem adatolható. 1821-ben Károlyfehérvár, a mai Gyulafehérvár archiviariusaként találkozunk egy Johannes Gyöngyössivel, minthogy azonban a város előkelőségei között egy Samuelis Gyöngyössi is emlitenek, akit a családfán azonosítani nem tudok, feltehetően más Gyöngyössi család tagjáról lehet szó.⁷³⁴

Az itt rekonstruált történet egyenletlenül ötvözte a diáriumból, illetve egyéb forrásokból származó elemeket. Aszerint, hogy mikor mire volt szükség ahhoz, hogy a történet továbbmesélhető legyen, hogy értelme legyen a Gyöngyössi nevéhez kapcsolható cselekvéseknek. Számomra az volt a fontos, hogy az önéletírás szövegében a kiinduló kérdés megválaszolására alkalmas jelzéseket találjak. Kövér György szerint „bizonyos értelemben a történetész általában másra használja a forrásokat, mint amilyen célból eredetileg készültek”.⁷³⁵ Ebben az esetben a diárium karaktere arra enged következtetni, hogy az ágens megvalósításainak eredeti kontextusaiba és tétösszefüggésükbe való visszahelyezése nem áll nagyon távol a szöveg szerzőjének intenciójától. És éppen a társadalmi érvényesülés kérdésköre alkalmas arra, hogy ezt az érvényesülésről szóló beszámolót megszólaltassa.

Gyöngyössi János lelkési, költői életművét vizsgálva ismételtlen meggyőződtem arról, hogy az irodalomtörténet által hangsúlyozott költői szerepkör, bár joggal tölt be jelentősebb funkciót az életpályán, mint felmenői, leszármazottai esetében, nem lesz a karrier kitüntetett összetevője.⁷³⁶ Az állítást így lehetne finomítani: a diárium szerzője legalábbis olyan történetet mesélt el életéről, melyben a költői szerepkör nem vált kitüntetett jelentőségűvé. Ez a kérdés igencsak izgalmas lehet annak perspektívájában, hogy itt egy időben folyamatosan alakuló, történet ideje és elbeszélés ideje közötti viszonyt folyamatosan átíró narrációból rakható össze a társadalmi identitás kérdése. S emiatt olyan egyenletlenségek követhetők, mint az, hogy az 1767-es év történései között a poétika-oktatás tárgyalásából tudatos költői magatartás jeleit olvashatjuk ki, ezt követően viszont – a karrier irányváltása miatt, vagy tudatosan, ez kérdéses – az irodalmi kérdéseket szignifikáns hallgatás övezi. Ha kétségtelen, hogy Gyöngyössi számára a versírás fontosabb, mint az erdélyi lelkészársadalom más verselő tagjai esetében. Megítélésem szerint a leoninusnak mint sajátos poétikai formának a gyakorlása miatt lesz azzá. Gyöngyössi alkalmi költőként megrendelőinek olyan szövegeket tud nyújtani, melyek összetéveszthetetlenek. E nézőpont mellett korábban Gyöngyössi önéletírásának elemzésekor érveltem. A családtörténet áttekintésében az is látszott, hogy a verselői kompetenciával a család férfitagjai általában rendelkeztek, Gyöngyössi Jánost leszámítva viszont egyik sem került be – még negatív példaként sem – a magyar költészet történetébe. Gyöngyössi említése egyrészt a fentebb már említett formai bravúrral, másrészt az irodalmi nyilvánosság változóban levő paramétereivel is összefügg. Gyöngyössi Szacsavayval való erdélyi ismeretsége révén könnyen viszi országos nyilvánosság elé verseit. Ebben a gesztusban viszont nem feltétlenül érzem a költői ambíció tudatos vállalását. Amennyiben figyelembe vesszük az elődök teológusi, lelkési karrierét, Gyöngyössi tordai lelkészkedése szerény teljesítmény. Megítélésem szerint árvasága, illetve nem kollégiumi, lelkési összeköttetéseit kihasználó házassága egyaránt közrejátszottak abban, hogy

⁷³⁴ CALENDARIUM 1821: 135.

⁷³⁵ KÖVÉR 2004: 6.

⁷³⁶ Szilágyi Márton Kármánról írva állapítja meg: „Kármánnak mindkét önállónak tételezhető költeménye alkalmi mű, azaz létezésük nem módosítja azt a megállapítást, hogy költői ambíció nem mutatkozik meg szerzőjénél.” SZILÁGYI M. 1998: 317.

az önerőből szerzett állást nem tudta „nagyobb piacú helyre” cserélni. (Az árvaság azért lehet érdekes ebben a kontextusban, mert Soós Ferenc püspök leányági leszármazottjai közül Abats János püspök lett, ő az előző püspök, Csernátoni Vajda Péter lányát vette feleségül, és apja Abats Márton is hosszabb ideig irányította kapcsolatait, mint Gyöngyössiét fiatalon elhunyt apja.) Ennek az elődökhöz képest kevésbé látványos életpályának volt kiegészítő jövedelemforrása és a társadalmi presztízst növelő tényezője a versírás. Gyöngyössi verselő fia viszont a versírást a vármegyei karrierrel ötvözte. És a fiúnak sem sikerült a professzionális irodalmárok körébe beépülni. A jelekből én úgy vélem, a szándék meglehetett benne. Nála is az alkalmi, megrendelésre írott versek stratégiája jelentette a járhatóbb utat. Fiúágon tehát a többgenerációs református egyházon belüli karriernek tradíciója megszakadt, az alkalmi versszerzés ambíciója viszont megőrződött. Mindkét fiú vármegyei tisztviselő lett. Ezek a pályaképek abból a szempontból elgondolkodtatóak, hogy mintha megromlott volna a viszony Gyöngyössi és a kolozsvári református kollégium tanárai között. Elgondolkodtató ugyanis, hogy Gyöngyössi nem az általa is látogatott kolozsvári kollégiumba íratta fiait, ahova felmenői révén több szállal is kapcsolódott, hanem Nagyenyedre, ami ráadásul Tordáról földrajzilag Kolozsvárnál kevésbé egyértelmű választás. Mihályi Mihály, majd Mihályi Károly révén Gyöngyössi nagyobbik lánya is Nagyenyed felé orientálódik. A családnak – a Markó-leszármazottakat nem számítva⁷³⁷ – nem marad nyoma a tordai családok között.

Zárásként még egyetlen mozzanatot szeretnék kiemelni. A karrier és a földrajzi, kulturális környezet közötti összefüggést. Torda városának státusza ebben a periódusban igen érdekes. A *Torda város és környékével* Orbán Balázs figyelmeztet arra, hogy a Kolozsvár mellett egyre kisebb befolyással bíró Torda fejedelemségkori története mennyire a kulturális és politikai vezetészerepről szól. Az erdélyi országgyűlések központja a 18. század közepére már elveszti ezt a kitüntetett politikai pozíciót. A 18. század végén még egy tényezője van presztízsvésztésének. A sóbányái és sókereskedelme révén mindig is kulcspozícióban lévő Torda a marosújvári sóbányászat 18. század végi megindulásával veszít kitüntetett pozíciójából.⁷³⁸ Ugródeszkanak viszont még használható. Gyöngyössi valószínűleg ez is motiválhatta 1772-es döntésekor. Ebből a nézőpontból viszont Gyöngyössi többször is példaként bemutatott lelkeszi pályája kudarcról, megrekedésről szól inkább, mint érvényesülésről, lelkipásztori hűségéről.

Az önéletírás ebben az értelmezés-konstrukcióban egyszerre kihelyezett nézőpont más típusú források értelmezéséhez, illetve más források kihelyezett nézőpontok Gyöngyössi diáriumának olvasásához.

⁷³⁷ „Markó család (Kis-Bajoni). E család régi neve Horváth. Kis-bajoni Horváth Istvánnak ad 1652 február 20-án nemességet II. Rákóczi György. Ennek fia István a n.-váradai menekülőkkel jön Tordára, hol az 1679-iki határozatlyak birtokot nyer- Utódja az 1700 elején élő Márk, ki után Markó nevet vesz fel a család, s e neven többen hivatalnokoskodnak a városnál. Gábor mint színész eltávozott Tordáról.” WERESS 1890: 123.

⁷³⁸ „Már az önkényuralom idején megkezdették a tordai sóaknák lerántását, az erdélyi sóaknákna addig Tordán székelte felügyelőségét (inspectoratus) Nagy-Szebenbe tették át, az ott szervezett kincstári tanácshoz. 1850-ben Kolozsvárra állítottatt fel az ugynevezett bányaigazgatóság, ez 1880-ban feloszlatatván, az összes erdélyi sóhivatalok fölé egy felügyelőség helyezettett, mely most Maros-Ujvárt székel s mely a maros-ujvári erőltetett drága sóművelés kedvéért feláldozza Tordát.” ORBAN 1889: 379.

Karrier és társadalmi viszonyháló

Kiket ismerhetett Gyöngyössi János? Egy 18. századi szerzői kapcsolatháló elemzése

Az a néhány monográfia-fejezet vagy utalás, mely az elmúlt harminc év irodalomtörténeti munkáiban Gyöngyössi Jánosra vonatkozott, sikerének problémájára, megrendelői körének összetételére kérdezett rá. Kovács Sándor Iván antológiájának előszavában Gyöngyössi Czettner-készítette arcképéhez ezt a kommentárt fűzi: „A költői dicsjelekkel koszorúzott ovális portré arra a rangra vall, amit népszerűségben ez a másik Gyöngyössi is elért.”⁷³⁹ Illetve idézi Weöres Sándornak a *Három veréb hat szemmelben* szereplő mondatát is:

Annak idején a leghíresebb magyar poéta; a legnagyobbnak tekintett Gyöngyösi István mellé mint második Gyöngyösit helyezték. Mármint a laikus közönség, a nem irodalmárok; mert Ráday, Kazinczy s a deákos költők, a súlyos és igényes művészet élesztetői, a magas Múza fennkölt és finnyás papjai mélyen megvetették ezt az olcsó népszerűséghajhászót, főként a fattyú versforma, a leoninus miatt.⁷⁴⁰

A két idézett szöveg jellegénél fogva nem tér ki a sikerességre vonatkozó adatok forrásaira, úgyhogy mindössze feltételezésekbe bocsátkozhatunk afelől, hogy szerzőik a sikernek a Tolnai Vilmos-féle leoninus-monográfiában⁷⁴¹ feltüntetett tüneteire gondolnak-e (a Gyöngyössivel kapcsolatos versek, levélbeni megjegyzések a 18. század végi, 19. század eleji szövegekben,⁷⁴² a leoninus versek divatjára vonatkozó feltételezés stb.), vagy pedig a sikert mással hozzák összefüggésbe. A szintén Gyöngyössi sikerességéből kiinduló Bíró Ferenc fogalmazza meg azt a feltételezést, hogy a siker kérdésének nyitja valószínűleg nem (csak) a versek hatástörténetében keresendő, hanem annak a közönségnek az összetételében, mely az alkalmi verseket író Gyöngyössinek folyamatosan munkát biztosított:

A tordai prédikátor verseinek csak a címében is több, mint hetven nevet említ s ez az adat önmagában is jelzi, hogy az erdélyi notabilitások milyen kiterjedt körével állt (mint poéta) szakmai kapcsolatban.⁷⁴³

Magam is úgy látom, hogy Gyöngyössi János társadalomtörténeti, irodalomszociológiai megközelítésben válhat leginkább az irodalomtörténet értelmezhető jelenségévé. Annál is inkább, hogy Gyöngyössi verseinek argumentumai szinte minden esetben tartalmaznak a megrendelő személyére, a versírás kontextusára vonatkozó adatokat, s ezeknek értelmezése a verseknek a mesterkedő költői nyelv hagyományához kapcsolásán túl⁷⁴⁴ leginkább azok történeti, szociológiai elhelyezését nyújt lehetőséget. Ennek a fejezetnek az a célja, hogy a Gyöngyössi után maradt írásos hagyaték szinte teljes egészének feldolgozásával rekonstruálja

⁷³⁹ KOVÁCS 1999: 167.

⁷⁴⁰ WEÖRES 1977: 366.

⁷⁴¹ TOLNAI 1892.

⁷⁴² Lásd TOLNAI 1892: 50–57. Tolnai monográfiájának kiindulópontja a leoninus divatjának Gyöngyössi életművére való visszavezetése.

⁷⁴³ Bíró 2003: 283.

⁷⁴⁴ Azokra az eljárásokra gondolok itt, mellyel Gyöngyössi beépíti verseibe a megrendelő, a helyszín és a résztvevők neveit. Ezeket a poétikai elveket, előzményeiket és párhuzamaikat elemzi MEZEI 1974, Gyöngyössire vonatkozóan különösen 132–143.

nem csupán megrendelői körét, hanem társadalmi kapcsolathálóját, annak a forrásokban láthatóvá váló részét, illetve hogy kérdéseket fogalmazzon meg egy ilyen típusú vizsgálat hasznára, implikációira és módszertanára vonatkozóan.⁷⁴⁵

Módszertani kiindulópontok

A társadalomtörténet a -90-es években integrálta a szociológiai kutatásokban alkalmazott *social network analysis/ hálózatelemzés* módszertanát.⁷⁴⁶ A módszer történeti alkalmazásának legfőbb nehézségét a forrásadottság jelenti, hiszen azt, amit a szociológus kérdőívezéssel old meg, itt változó jellegű és rendeltetésű szövegtípusokból lehet *hiányosan* összerakni. A hiányosság nem pusztán a forrásadottság miatt, hanem az írásos források természetéből adódóan is elkerülhetetlen: írásban nem kommunikálunk jelenlévő személyekkel, éppen ezért a legtöbb esetben a kapcsolathálóknak az élettörténet szempontjából legfontosabb összetevői nem vagy alig válnak láthatókká. Ugyanakkor azonban a forrásokból kinyerhető adatoknak egy adatbázis kategóriáinak formájához való idomítása elvezethet olyan kérdésekhez, melyek egyébként nem vetődnének fel (az én esetemben ilyen volt a személyek társadalmi kategóriák szerinti osztályozásának problémája, melynek részleteit érzékelttem ugyan, viszont nem voltam kénytelen a megrendelők minden esetében tisztázni a hovatartozást, illetve a kapcsolatháló és versek felhasználói körétől különböző megrendelői kör kiterjedésének problémája). Munkám első stádiumát egy olyan Excel-táblázat létrehozása jelentette, melyben rendre feltüntettem a lentebb felsorolt forrásokban szereplő személyneveket és adott paraméterek alapján besoroltam azokat.

Források. Gyöngyössi János esetében a kapcsolatháló elemzését önéletírásának felbukkanása tette lehetővé. 2003 szeptemberében a Kolozsvári Református Teológia kéziratárából előkerült Gyöngyössi János leideni peregrinációs útjakor elkezdett naplója, melyben 123 személynevet lehetett azonosítani. Ezen kívül 2005 júliusában találtam meg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kéziratárában Gyöngyössi kéziratot versesfüzetét,⁷⁴⁷ mely az 1790-es,⁷⁴⁸ illetve 1802-1803-mas kötetében⁷⁴⁹ nem publikált verseit tartalmazta. Gyöngyössi többségükben alkalmi versei különösen alkalmasak arra, hogy az argumentumokból kiindulva megrendelői körének összetételét elemezzük, hiszen ezek a helyzetleíró címek a néven és az alkalmon kívül a legtöbb esetben a megrendelő foglalkozását, versíróhoz való viszonyát, a helyszínt is közlik. Ehhez vettem hozzá azt a néhány elszórtan kiadott levelet,⁷⁵⁰ melyek Gyöngyössi misszilis levelezésének feltehetően kis részét képezik. Ugyanakkor figyelembe vettem azoknak az önálló kötetben ki nem adott, viszont a kolozsvári kollégiumi nyomdában

⁷⁴⁵ Megjegyzéseimet az adatbázis felépítésének egy véglegesnek nem tekintett stádiumában, bizonyos statisztikai adatok ismeretében, és az Ucinet 6.0-ás hálózatelemző program alkalmazása felé tett első lépéseket követően fogalmazom meg. A programot lásd: BORGATTI–EVERETT–FREEMAN 2002. A hálózatelemző programok listája hozzáférhető a www.insna.org/INSNA/soft_inf.html cím alatt. Az Ucinet mellett Claire Lemerrier tanulmánya alapján döntöttem: „Si les logiciels sont variés, on peut citer le plus utilisé, Ucinet.” LEMERCIER 2005: 89. E program alkalmazásának jelen kutatási eredményeken még nem látható, viszont, mivel e dolgozatot egy munkafázis dokumentálásának szánom, jelezni akartam, hogy milyen irányt jelöltem ki a további kutatás számára.

⁷⁴⁶ Hálózatelemzési esettanulmányt magyar nyelven először a Czoch Gábor–Sonkoly Gábor által szerkesztett *Társadalomtörténet másféleképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években* c. kötet közölt: GRIBAUDI 2000. A módszert említi FARAGÓ 2003: 318. A módszertan szakirodalmából lásd a Faragó által is megadott WETHERELL 1999, illetve LEMERCIER 2005.

⁷⁴⁷ GYÖNGYÖSSI é. n.b.

⁷⁴⁸ GYÖNGYÖSSI 1790.

⁷⁴⁹ GYÖNGYÖSSI 1802. GYÖNGYÖSSI 1803.

⁷⁵⁰ Lásd a 620. lábjegyzet hivatkozásait.

önálló füzetként megjelent alkalmi verseknek a személyneveit is, melyek a kolozsvári akadémiai könyvtár állományában megtalálhatók.⁷⁵¹ Így 227 személynevet tudtam elkülöníteni. További adatok nyerhetők ki két további szövegtípusból. Elmaradt (1) Gyöngyössinek a Kolozsvári Református Főkonzisztóriummal folytatott hivatalos levelezésének elemzése, a tordai egyházközség jegyzőkönyveinek a feldolgozása, illetve (2) Gyöngyössi költészetének és prédikációinak a kéziratos verseskötetekben,⁷⁵² illetve önálló nyomtatványokon fennmaradt darabjaiból származó információk összesítése (ez utóbbi kategóriához a Kolozsváron elérhető állományt néztem meg mindeddig). Az említett 227 nevet tartalmazó populáció tehát még a rendelkezésünkre álló források szempontjából sem tekinthető teljesnek.

Kategóriák. Az említett forrásokban szereplő személyeket az alábbi szempontok szerint kategorizáltam: a személyt Gyöngyössihez kapcsoló viszony jellege, az említés forrása, az adott személy földrajzi elhelyezhetősége, a kapcsolat említésének időpontja, a személy társadalmi státusza, titulusa / konkrét foglalkozása, családi állapota, illetve az általa a versért fizetett összeg (a megrendelők esetében). A viszony jellegénél hét kategóriát azonosítottam: rokon, lelkész, megrendelő, mecénás, tanár, ismerős, irodalmi viszony. Rokonnak tekintettem minden olyan egyént, akinél a rendelkezésemre álló szövegek megemlítették a Gyöngyössivel való vérségi kapcsolatot,⁷⁵³ ezeket a neveket a megrendelők között már nem tüntettem fel, bár nem egy esetben vers is szolt hozzájuk. Ismerősnek tekintetem az olyan személyeket, akiknél rokoni viszonyra következtetni nem lehetett, ugyanakkor pedig a kapcsolat nem versek apropóján keletkezett. Ehhez a kategóriához közeliek az *irodalmi viszony*nak nevezett kapcsolatok, ahol a kapcsolatfelvétel a versek apropóján történik anélkül, hogy az illető neve feltűnne valamely vers argumentumában.⁷⁵⁴ A tanárok között olyan személyeket tartottam számon, akik Gyöngyössinek tanárai voltak, vagy pedig valamely kollégium tanáráként kerültek vele kapcsolatba, s ebben az esetben sem soroltam tanárt a megrendelők közé, ha a neve valamely vers címében is feltűnt. Legnagyobb nehézséget a *mecénás* és *megrendelő* elkülönítése jelentette. Először is a *megrendelő* kategóriája némileg pontatlannak tűnhet. Egyrészt azért, mert ez alá a kategória alá soroltam be minden olyan személyt, aki feltűnik a versek argumentumaiban anélkül, hogy adatom lenne arra, hogy ő maga volt-e a megrendelő (ez nyilván nem lehet igaz az epitáfiumok esetében, vagy pedig a kimondott megrendelőt feltűntető névnapi köszöntőknél), vagy Gyöngyössi önként fordult feléje verssel. Mivel ezeknek a helyzeteknek a kinyomozása nem (mindig) áll módomban, a fogalom alatt a *versben címzettként, megszólítottként, megverseltként megjelölt* értendő. A mecénások közé a kötetek ajánlásainak címzettjeit, illetve a diárium adatai alapján a peregrinációs költségeket támogató személyeket soroltam, s szintén nem tekintetem kiindulópontként a versben való szerepeltetést. A forrás esetében – amint az a fenti felsorolásból is következik – öt lehetőséggel számoltam: az említés a diáriumban (jele D), a három említett verseskötetben (a két nyomtatott és a kézirat) (K), a levelezésben (L) vagy pedig különálló

⁷⁵¹ A szövegek pontos és terjedelmes címének megadása nélkül mindössze a jelzeteket sorolom fel (a több jelzet alatt több példányban tárolt nyomtatványoknak csak egy jelzetét adom meg): R134319, R11968, U50845, R134437, U50850, R119645, R119687, R119686, U822484, C75680, U65548, R115673, C83380, R119676, R111489.

⁷⁵² A Stoll-féle bibliográfia harmincegy Gyöngyössi-versmáslatot is tartalmazó kéziratot tart számon: STOLL 2003.

⁷⁵³ Ennek az esetnek érdekes példája az Abats családdal való kapcsolat. Ezt a családot a kéziratos verseskötet felbukkanásáig a megrendelők között szerepeltettem, annak egyik lábjejezetéből viszont kiderült, hogy Abats János erdélyi püspök első unokatestvére Gyöngyössi Jánosnak. A kérdést az előző fejezetben tárgyaltam.

⁷⁵⁴ Ennek a kategóriának az elhatárolásakor abból indultam ki, hogy a legtöbb esetben személyes találkozáshoz nem vezető kapcsolat a versekről való beszédre szorítkozik. Ezért került Szacsavay Sándor a megrendelők kategóriájába, hiszen itt a két személy életútja alapján erdélyi kollégiumi körökből származó ismeretségre következtethetünk. Szacsavay életútjához lásd JAKAB 1881–1882.

fűzetben megjelent versben (KNy) fordul-e elő. Az időpont említésének feldolgozása egyelőre még elvégzendő feladat, azért lehet mégis érdekes, mert segítségével a megrendelések gyakorisága időben is mérhető lenne, illetve vizsgálhatóak volnának olyan aspektusok is, hogy az élet milyen szakaszában milyen típusú viszonyoknak van kiemelt jelentőségük. Az említés helyénél arra voltam kíváncsi, hogy milyen helyszínek tömörítenek a legtöbb Gyöngyössi-vers megrendelőt, illetve, hogy a családi szálak milyen vidékekre vezetnek.

A társadalmi kategória esetén hat csoportot különítettem el: *honorácior, katona, nemes, nemesi hivatalnok, pap, polgár*. Az egyes csoportok elválasztásához a Kövér György által idézett és kommentált II. József-féle népszámlálás kategóriáit vettem figyelembe:

A »férfiúi nemből valók« között az alábbi kategóriákat írták össze: 1. *papi rendből valók*, 2. *nemesi rendből valók*, 3. tisztviselők és honoráciorok (a honorácior a nem nemesi származású értelmiségit jelentette), 4. városi polgárok és falusi mesteremberek, 5. parasztok, 6. polgárok és parasztok utódai és örökösei együttesen, [...] 7. a zsellérek és »másképpen a táplálás státusához tartozók« (a kitöltési útmutatóból az derül ki, hogy ide nemcsak a napszámosokat, hanem a földesúri szolgálatban álló nőtlen gazdatisztkeket és szolgákat, valamint a nem nemesi hivatalnokokat és a nem katolikus papok fiait is be kellett sorolni), 8-9. szabadságot katonának, 10. [...]a »birodalom egyéb szükségeire fordíthatandók«, 11. nevendékenyek.⁷⁵⁵

Az itt jelen levő kategóriák közül azok nem szerepelnek a listámon, amelyekre a feldolgozott anyagban nem volt példa (az 5., 6., 7., 10. kategória), illetve nem különítettem el *nevendékeny* kategóriát éppen amiatt, mert az adott viszonyok időben változnak, a *nevendékeny* pedig éppen a népszámlálás pontszerű időszerkezetében működik önálló kategóriaként. Ugyanezzel a típusú problémával szembesültem azokban az esetekben is, ahol egy adott személy státust váltott élete során (a *honorácior* kategóriába sorolt kollégiumi tanárok esetében a lelkesízi szerepkör, a *pap* kategória időben megelőzte a honoráciorit), ezekben az esetekben azt a kategóriát vettem figyelembe, mely az adott személynek a kapcsolat említésének pillanatában érvényes státuszához tartozott. Különbséget tettem a nemes és nemesi hivatalnok között éppen amiatt, hogy számlálhatóak legyenek Gyöngyössi kapcsolathálóján belül az ilyen jellegű viszonyok, hiszen a nemesi hivatalnokok (17 a 227-ből) felé való tájékozódás, a vármegye, a város költőjeként való feltűnés szándéka a szerző több szövege esetében is érzékelhető. Újabb kérdésekhez vezetnek a *nemes* és *polgár* kategóriái.⁷⁵⁶ A nemességhez való tartozásra utaló cím a legtöbb esetben szerepelt a versekben (hiszen a versek esetében a megrendelés egyik célja éppen a címek és titulusok felvonultatása), összetettebb volt viszont a helyzet a nem versekben előforduló neveknél, ezekben az esetekben a Nagy Iván-féle adatok alapján azonosítottam és soroltam be a személyeket.⁷⁵⁷ A Tordához köthető esetekben a 'tordai kebelesített polgárokat' felsoroló, 1890-ben kiadott 18. századra vonatkozó listákat használtam fel.⁷⁵⁸ Szinten polgárként soroltam be a papi leszármazottakat. A nőket külön kategóriaként kezeltem, hiszen a népszámlálás kategóriái csak a »férfiúi nemből valókra« vonatkoznak. A tordai polgárok

⁷⁵⁵ KÖVÉR 2001: 70–71.

⁷⁵⁶ E kategóriákkal kapcsolatosan lásd még: FARAGÓ 2004. Különösen TÓTH Z. 2004, illetve MÁLYUSZ 1931. A polgársággal kapcsolatos kérdésekhez lásd még Sonkoly Gábor, *Erdély városai a 18–19. században* c. kötetének Kolozsvár példáját elemző fejezetét: Főváros vagy zárt város: Kolozsvár, 1790–1848, SONKOLY 2001: 145–158.

⁷⁵⁷ NAGY I. 1857–1868.

⁷⁵⁸ WERESS 1890. A felhasznált listák 77–82. között: 1619-ben Tordára betelepített családok; 1642-ben Ó-Tordán összeirt nemesi családok; 1679-ben összeirt ó-tordai, egyházfalvi és Nagy-Váradról betelepült családok; A határozatból részeseült családok 1672-től 1808-ig; Mai ingrimátus családok.

besorolása meglehetősen ellentmondásos, hiszen Weress leírása szerint a város polgárai nemesi előjogokkal rendelkeznek:

Állott tehát ekkor Torda az egészen nemes Uj-Tordából, a polgári jogokkal élő Ó-Tordából, s a községi szerkezetű Egyházasközből, s végül a nagyváradai nemességéből, s hogy a felmerült surlódásoknak eleje vétessek, I. Apaffi Mihály alább közölt adománylevelével a most betelepítetteteket, valamint Ó- és Uj-Tordán és Egyházasközből lakó polgári renden levőket 1665-ben személyenként nemessé tette, kik 1679-ben a határt maguk között újra felosztották. – Ez idő tájt Ó- és Uj-Torda egy főhadnagy, és egy közigazgatás alatt állt.⁷⁵⁹

A város lakossága a Rákóczi-szabadságharc bukása után menekülni kényszerül, 1711 után viszont ugyanezeknek a családoknak a tagjai térnek vissza a bujdosásból. Szintén Weress említi, hogy „megritkította továbbá a tordai nemes családok sorát a mult században, 1770 tájt megkezdett nemesség bizonyításai eljárás”. Így már érthetővé válik, hogy amikor Gyöngyössi 1776-os Benkőhöz írott levelében felsorolja a tordai nemes családokat, a listán már csak a következő nevek szerepelnek:

Úgy, a mely urasságok itt bírnak Tordán, ezek: Gr. Bethlen László, Bárá Jósika Mósésné, Bárá Nalázi Istvánné, Bárá Bornemiszné, a Thesariariusné félé, Gr. Teleki Ádám, Gr. Thoroczky, Bárá Kemény Miklósné, Bárá Korda György, Gr. Bánffy György. Ezeknek mind házai és örökségeik vagynak. Szőlejek, szántó földek. Ide való Mélt. Intzédi Sámuel, mostani főbírája a vármegyének, és a Tek. Vér familia, mely itt igen régi, most bírja az ide való portiójokat Vár András úr. Nemesek pedig itt, a kik *derekasok*, sokan bírnak, hogy alig lehet elé-számlálni. Bogácsi, Kóródi, Ferenczi Urak, kiket emleget Kegyelmed, már megholtanak. [kiem. K. A.]⁷⁶⁰

Ezt az adatot úgy kezeltem, mint amelynek értelmében a Weress alapján azonosítható, a Nagy Ivánban nem szereplő családokat polgárként kezelhetem.

A családi állapot és a házastárs neve izgalmas információt nyújthat a hálózat sűrűségének vizsgálatokor, hiszen ezzel némileg – sajátos esetekben ugyan – de láthatóvá válnak a hálózat tagjai közötti viszonyok is.

Értelmezés a kapcsolatháló adatainak négy komponense: a viszony jellege, az említés forrása, az említett személy társadalmi kategóriája és földrajzi lokalizálhatósága szerint

Az Excel-táblázatban formázott adatokat kimutatás-diagrammok segítségével dolgoztam fel. A következőkben az alcímben feltüntetett négy szempont szerint elemzem a kapcsolatháló beviteli adatait. Ami a viszonyok jellegét illeti (ld. D1; D2), látható, hogy a feldolgozott szövegekben szereplő személyek 40%-a megrendelőként kapcsolódik Gyöngyössihez, ami a többi viszony képviseltettségét messze maga mögött hagyja (az ismerősök 17, a rokonok 16, a papok 14, a tanárok 5, a mecénások és irodalmi viszonyok 4%-ot tesznek ki). Az adat azonban éppen amiatt nem meglepő, hogy a kiindulópontként figyelembe vett szövegek nagy része vers, éppen ezért természetes, hogy az ott említésre kerülő személyek megrendelőként kerülnek kapcsolatba a szerzővel. A megrendelők túlképviseltettségét leszámítva a rokonok és lelkészek

⁷⁵⁹ WERESS 1890: 12.

⁷⁶⁰ SZABÓ-TARNAI 1988: 29–30.

nagy száma szintén olyan adatok, melyek az egyén társadalmi státusa felől és a privát szféra kialakulására vonatkozó 18. század végi kutatások felől érthető.⁷⁶¹ A társadalmi kategória szerinti megoszlás már jóval érdekesebb. A D3 tanulságai szerint Gyöngyössi ismerősei között legtöbbször (26%) lelkészek. A nemes és nemesi hivatalnok kategória szintén egybetartozóként kezelhető, ők 20%-át teszik ki így a háló viszonyainak. Ugyanakkor, ha a papok és honoráciorok százalékarányát egybeszámoljuk, ez a kategória 42%-ot tesz ki, ami a kapcsolathálón belül egyértelműen az értelmiségiek javára változtatja meg az erőviszonyokat. Viszont a társadalmi státusz nélkül számolt nők 22 százalékos jelenléte szintén számottevő. Alapjában véve tehát a nemesek, polgárok, értelmiségiek megoszlása a kapcsolathálón belül egy társadalmi kategóriák között kiegyensúlyozottan mozgó egyénre engednek következtetni. A parasztság jelen nem léte Gyöngyössi életterének viszonyaira, Torda lakosságának sajátos összetételére, ugyanakkor pedig a verhasználatnak e kategóriákra szorítókozó szokásrendjére is utalhat.

Ezek az adatok legtöbb tanulással a megrendelő viszonytípusának társadalmi kategória szerinti megoszlását vizsgálva szolgálhatnak. A D4-en látható az, hogy a megrendelők között legtöbbször a nők vannak. Az adat Gyöngyössit igazolja, hiszen 1790-es kötetének előszavában előszeretettel hivatkozott a női olvasóközönség ízlésitételére. A nőket a nemesek követik. A diáriumbeli kapcsolatháló elemzésének egyik fő tanulsága egy korábbi elemzésben⁷⁶² úgy mutatkozott meg, hogy a korábban feltételezett nemesi megrendelői kör helyett itt a hangsúly főként a tordai polgároknak, Gyöngyössi híveire helyeződött. Ez a csoport a diárium említéseinek 23%-át, míg a nemeseké 14%-át tette ki. A teljes kapcsolatháló elemzéséből viszont az derült ki, hogy a kapcsolatháló szintjén a leginkább jelenlevő lelkészeket (60), a nők (50 említés), illetve a honoráciorok (37), illetve a nemesek (27-nemes, 18-nemesi hivatalnok) követik. Ha azonban a megrendelők csoportján nézzük meg a társadalmi kategória szerinti eloszlást, az lesz láthatóvá, hogy a nemesek ezen a csoporton belül jóval népesebb kategóriát (19 nemes, illetve 13 nemesi hivatalnok) képeznek a polgároknál (10). A diárium elemzésekor nekem kapóra jött a tordai hívek kiemelkedően magas százalékaránya, hiszen ezzel bizonyítani tudtam Gyöngyössi lelkési státuszának erőteljességét és költői szerepkörének ahhoz való rendelését, ugyanakkor pedig azt is érzékelni véltem, hogy Gyöngyössi a nemeseken kívül felismeri egy másik, bár szerényebb jövedelemforrást biztosító, de állandóbb megrendelői bázist jelentő közönség jelentőségét. A teljes kapcsolatháló adatainak értelmezésében nem árt viszont figyelembe venni a szövegtípusok rendeltetését. A nemesség kapcsolathálón belüli arányát a kötetek forrásadottságai növelték, vagyis annak a forrásnak az említései, mely az országos nyilvánosság elé vitte a verseket. Egyrészt tehát a költő nevét a nagy történelmi családnevekhez kapcsolta, másrészt pedig a további megrendelői viszony biztosítása is lehetett a tétje. Ezt támasztják alá az 1790-es és 1802-es kötetek megrendelőként már korábban is jelenlevő családok legfiatalabb tagjainak ajánlott nyitóversei (Malomvizi Kendeffy János, Kisédei Rhédei Ádám, Torockószentgyörgyi Thoroczkay Pál szerepelnek itt). Kendeffy János apja Kendeffy Elek Gyöngyössi fiatalkori iskolatársa és mecénása, Thoroczkay Pál pedig mind nagybátyja, Thoroczkay Zsigmond, mind fia, Thoroczkay Miklós által kapcsolódik Gyöngyössi ismeretségi köréhez. A (tordai) polgárság

⁷⁶¹ A privát szféra kialakulására vonatkozó kutatások azon következtetésére gondolok itt, hogy ez a folyamat a magányosság és a barátok felfedezésével járt együtt. Eszerint a logika szerint értelmezve a kérdést, a 18. század végi erdélyi református lelkész esete a privát szféra kialakulásán innen helyezhető el (ami mellett egyébként verseinek karakterével is lehet érvelni), innen a család és a rokoni viszonyok kiemelt jelentősége. E kérdésekhez lásd ARIES–DUBY 1999.

⁷⁶² Lásd az első fejezetet.

viszont a kisebb nyilvánosságának szánt diáriumba szorult vissza.⁷⁶³ A D5-ös ábra az öt kiemelt jelentőségű városhoz méri a kapcsolatháló szerkezetét. A diagrammból látható, hogy a kapcsolatháló meghatározó módon Kolozsvár és Torda köré szerveződik (Kolozsvár 46, Torda pedig 30 említéssel szerepel). A régió jelentőségét az is megerősíti, hogy a kapcsolathálóban olyan további helynevek szerepelnek, melyek e két város szomszédságában vannak (Gyéresszentkirály, Torockószentgyörgy, Bún stb.). Leiden a maga nyolc említésével megelőzi a szintén református kollégiummal rendelkező két erdélyi kulturális központot, Nagyenyedet és Marosvásárhelyt. A kapcsolatháló tehát földrajzilag a társadalmi ágens lakóhelyéhez kötődik.

Mikroelemzések lehetőségei

Vizsgálatom mennyiségi eredményei több ponton is kiegészíthetők olyan adatokkal, melyek az egyes viszonyok jelentőségéről alaposabb tanulsággal szolgálnak. Itt megelégszem azzal, hogy felvetem néhány elemzés lehetőségét.

Gyöngyössi és iróbarátai. A diárium elemzése kapcsán kitértem már arra, hogy az irodalomtörténet által kanonizált, Gyöngyössivel kapcsolatban álló személyeknek mennyire nincsen jelentős szerepük ebben a hálózatban. Kazinczy Ferenc, Döbrentei Gábor, Ráday Gedeon, Rát Mátyás, Virág Benedek, Édes Gergely, Pálóczi Horváth Ádám a kapcsolatháló peremén megjelenő személyek, akik nem állnak kapcsolatban a háló más ágenseivel, illetve említéseik száma is gyér. Ebből a szempontból mindössze az a Szacsavay Sándor a kivétel, aki a Magyar Hírmondó-beli tevékenysége alatt folyamatosan közli Gyöngyössi verseit, majd 1790-ben első kiadásukat is ő finanszírozza, és Gyöngyössit költőként is foglalkoztatja Szathmári Pap Juliánával kötött, Kolozsváron tartott esküvőjére rendelt verssel. A levelek és versek az erdélyi *intelligentsia* olyan személyiségeivel való pozitív kapcsolatokra utalnak, mint a kolozsvári kollégiumban történelmet és klasszika filológiát tanító id. Szilágyi Ferenc, Benkő József.⁷⁶⁴ A Szilágyi Ferenchez írott levélből Sipos Pállal való ismeretségére is lehet következtetni.⁷⁶⁵ A Benkőhöz írott levelekből közös olvasmányokat, közös érdeklődést említ a Torda vármegyei tisztí orvossal, Szegedi Sámuellel is, akit a diárium a versek kiadásának ösztönzőjeként említ.⁷⁶⁶ A Weszprémi által említett tíz korabeli erdélyi körzeti orvos közül Gyöngyössi háromnak személyes ismerőse volt: az említett Szegedi Sámuelnek, a kolozsvári körzet orvosának, Pataki

⁷⁶³ A diárium a többi forrástípusnál számosabb viszonyra való hivatkozást tesz lehetővé. A diáriumban 130, a kötetekben 101, a levelezésben 20, a különálló nyomtatványokon pedig 12 személy szerepel.

⁷⁶⁴ Benkő József a *Transsilvania specialis* anyaggyűjtésekor veszi fel a kapcsolatot Gyöngyössivel. A műben az újtordai református lelkészek felsorolásánál Gyöngyössiről ez áll: „Jelenleg 10) a nagytiszteletű, nagy hírű Gyöngyösi János, akinek gyertyafénynél kidolgozott művei talán rövidesen napvilágot látnak, s akinek – szívesen bevalljuk – nemcsak ezeket a neveket köszönhetjük, hanem más egyebeket is, amik Torda város ismeretét elősegítik.” BENKŐ J. 1999: 313.

⁷⁶⁵ IZSEPY 1985: 29.

⁷⁶⁶ GYÖNGYÖSSI é. n.a: 110. A diáriumban mindössze 'Doctor Szegedi Sogorom' szerepel, a Benkőhöz írott 1781. május 23-i levélben Dr. Szegediként említett Szegedi Sámuellel a Benkő-levelek gyakori kapcsolattartásra utalnak. (Ehhez a megnevezéshez lásd SZABÓ–TARNAI 1988: 133.) Gyöngyössi 1781. május 29-i Benkőhöz írott levelének végére Szegedi Sámuel ezt írja: „Köszöntöm T. Kedves Asszony Anyámat. Tsokolom kezeit. Köszönti T. Uramat kedves Leánya, az én jo izű Feleségem. Köszöni, hogy olyan jó fíjat nevelt T. Uram az ő számára. Meg láthattya T. Atyám Uram az Írásokból, mennyire igyekeztem. Minél hamarabb többet is üldök a' N[emes] V[árme]gyéről.” (SZABÓ–TARNAI 1988: 135.) A levélhez írott jegyzet szerint a Benkő és Szegedi közötti viszonyról nincsenek adatok. (Uo. 431.) Szegedi Sámuelről lásd SZABÓ – SZÖGI 1998: 450. A Gyöngyössi és Szegedi közötti viszonyról lásd még Szegedi Sámuel Benkő Józsefhez írott leveleit: SZABÓ–TARNAI 1988: 138–139.

Sámuelnek,⁷⁶⁷ a közép-szolnokiekénak, Zoltán Józsefnek.⁷⁶⁸ A Szatmár megyei táblabíróval, Gulácsi Gáborral folytatott levelezést korábban már elemeztem,⁷⁶⁹ a kapcsolat létrejöttéről azonban adataim nincsenek.

A *lokális vershasználat*. A verseskötetekben mégiscsak tematizálódik az irodalmi nyilvánosságnak valamilyen formája, mely *lokális költők* közötti kommunikáción alapszik. A verseskötetből és a kéziratos verseskötetből több ilyen kommunikációs helyzetre találunk példát.

Az első, amelyre ki szeretnék térni, a Harsányi József és Gyöngyössi közötti versváltás története, melyből a Gyöngyössi-féle választ az 1790-es kötet is közölte.⁷⁷⁰ A vers keletkezési történetét, annak Gyöngyössi lokális költői szerepvállalásához/tulajdonításához kapcsolható jelentőségét egy fentebb már idézett dolgozatomban elemeztem. Gyöngyössi Harsányi *Harisnya* álnéven elküldött versére válaszol a kötetben közölt szöveggel, s kísérletet tesz a szerző azonosítására. Harsányi Sámuelre tippel, az *Érzékeny mesék* fordítójára, holott Sámuel testvéréről, Józseféről van itt szó.⁷⁷¹ A személyek felcserélését azért érzem tanulságosnak, mert érzékelteti, hogy Gyöngyössi a verset író személyt az ilyen kontextusban már ismert névvel rendelkezők között keresi, az itt szereplő Harsányi Józsefnek pedig nincsen „életműve”.

A másik olyan történet, amely a helyi költők közötti kommunikációról tudósít, a Teleki Domokos⁷⁷² és Gyöngyössi viszonya. Gyöngyössi 1803-as kötetében szerepel egy Telekihez, illetve annak lányához írott vers, melyek argumentumai így szólnak: „Méltós. R. Sz. B. Gróff Teleki Domokos Úr' Ő Nagysága közölvén velem 1797-ben néhány rend ki-nyomtatott Verseit; vissza-adván a' Versek hátára írtam ezeket. (...) Ugyan-akkor, az ő Nagysága', nyílt esztendő korában volt, Kis-Aszszonykája a'melly Epitáfiumot írt vala meg-holt kisded ötsének, eredeti írásban közölve velem, annak hátára ezeket írtam:”⁷⁷³ A rövid versek, illetve a hivatkozások egyszerűsége arra enged következtetni, hogy a két szerző közötti verscsere nem lehetett állandósult gyakorlat, s a nemes és a lelkész közötti társadalmi distancia, esetleg Gyöngyössi részéről egy feltételezhető mecénási kapcsolat igénye eleve megszabta, hogy Teleki verseiről milyen véleményt érdemes mondani. A viszony alakulásáról nincsenek adatok, és a két név közös kontextusba a tordai Aranyos-híd 1804-es avatásakor kerül ismét, ahol Gyöngyössi az építkezést finalizáló főispánként dicsőíti Telekit a hídavatás alkalmára írott versben.⁷⁷⁴

Még kevésbé adatolható Gyöngyössi János és Robosz Lajos viszonya. A kéziratos verseskötet 25 és 35. oldala között szerepel egy terjedelmes, hexameterekben írott vers ezzel az argumentummal:

⁷⁶⁷ Patakiról és a tanárokról lásd a Disszertációk kapcsán írottakat a Szövegek. Madártávlatból című fejezetben. Az említett személyek életrajzaihoz lásd TÖRÖK 1905: Verestói: II. 12–21., Huszti: II. 52–57., Pataki: II. 61–67., Méhes: II. 96–98.

⁷⁶⁸ WESZPRÉMI 1960–1970: 297.

⁷⁶⁹ Lásd az ezzel kapcsolatos fejezetet: A Hora-féle parasztlázadás irodalomtörténetéhez.

⁷⁷⁰ Válasz tekintetes Harsányi Jó'sef Úrnak, Hajdon Tek: Nemes Küküllő Vármege' Notáriussának, azután Regius Perceptorának, mostan a' Fels. Királyi Kamara' Exactoratussán lévő egyik Ingrossistának levelére, mellyet írtam MDCLXXXV-dik Esztendőben Februáriusnak 19-dik Napján, GYÖNGYÖSSI 1790: 84–88.

⁷⁷¹ A Harsányi-testvérekre vonatkozóan lásd NAGY I. 1859: V. 60. Harsányi Sámuel D'Arnaud-fordítását elemzi BEÖTHY 1887: 100–101.

⁷⁷² Ez a Teleki Domokos (....–1824) Teleki Lajos és Bethlen Kata fia, nem pedig az irodalomtörténet által ütleírásai miatt, illetve a jénai minerológiai társaság elnökeként számon tartott, fiatalon elhunyt Teleki Domokos. Róla lásd SZINNYEI XIII/1397.

⁷⁷³ GYÖNGYÖSSI 1803: 235.

⁷⁷⁴ Gyöngyössi kéziratos verseskötete, lásd 10. lábjegyzet, 85–86. A verset közöltem: KESZEG A. 2007: 139–140.

VETÉLKEDÉS A' DUNA ÉS TISZA KÖZÖTT. Irta Deák Hexametereken
ROBOSZ LAJOS. A' FELSÉGES JO'SEF Ö TSÁSZÁRI KIRÁLLYI
HERTZEGSÉGÉNEK TISZTELETÉRE. Mikor a Tisza' vidékeit személyesen el-járná ő
Hertzegsége 1805-dik Eszt. En az után hasonló formájú és mértékű Magyar Versfélébe meg-
fordítottam némelly Joakaroinnak kívánságokra (...).

Robosz Lajost azonban nem sikerült azonosítani. A helyzetben érdekesebb azonban, hogy a hercegi köszöntésként írott, ünnepi kontextushoz rendelhető verset Gyöngyössi kérésre fordítja le.

A kéziratos verseskötetben egy arra vonatkozó adatot találtam, hogy Gyöngyössi és János fia közösen, vetélkedve is vállalkoztak verselési feladatok megoldására. Szintén a kéziratos verseskötetben szerepelnek az alábbiak:

Ovid Am. LI Ergo etiam cum me supremus adederit ignis./Vivam, parsque mei
magna superstes eris./János fiam így fordította: Én hát a'mikoron meg-emésztetem, akkor-is
élek./ Élek, 's fenn nemesebb részem örökre marad. / Én pedig így keresztyéni formába:
Nemtelenebb részem, mikoron hamvába le-tészem./ Fenn-marado jobb rész boldogul élni ki-
mészs.

Az ifjabb Gyöngyössi János verselői tevékenységéről szintén nincsenek adatok, viszont Gyöngyössi nevelési elveiről mégiscsak elmond valamit ez az idézet. Főként, ha összefüggésbe helyezzük lánya poétai tehetsége kapcsán Kazinczynak írottakkal, melyre korábban már utalt a dolgozat.

A honorációrok kategóriája azért is lehet továbbgondolandó pontja e kutatásnak, mert kimutatja, hogy Gyöngyössi mind rokoni alapon, mind pedig lelkeszi, versírói tevékenységének köszönhetően több szálon is integrálódott az erdélyi tudományos világot domináló lelkesz- és tanárdinasztiákba. A Szathmári Pap-, az Abacs-, a Soós-, a Csernátoni Vajda-, a Pataki-családra, vagy pedig, bár a viszony éppen a Gyöngyössivel szembeni ellenségeség miatt válik jelentőssé, a Borosnyai Lukács-családra gondolok itt. E családoknak az erdélyi kollégiumokban, a püspöki, illetve egyéb egyházi adminisztrációs funkcióban egymást követő leszármazottjai egy társadalomtörténetileg igen tanulságos és izgalmas tanulmány kiindulópontját képezhetik. Ez a honorácior-réteg olyan jórészt feltáratlan, és a figyelem középpontjába az elmúlt években nem került írásos hagyatékot hozott létre, mely kanonizálatlan maradt és az erdélyi értelmiség történetének forrásaként sem elemezték.⁷⁷⁵ Gyöngyössi prédikációinak, búcsúztató verseinek modelljeit, konkurrensait ebben a szövegkorpuszban érdemes visszakeresnünk.

Egy következő esettanulmány témáját képezhetné Gyöngyössi és a nyomdászok, illetve verseinek kiadóinak viszonya (Páldi István,⁷⁷⁶ Kaprontzai Ádám,⁷⁷⁷ Török István,⁷⁷⁸ Szacsavay Sándor, a Kilián-testvérek⁷⁷⁹).

⁷⁷⁵ E tárgyban legutóbb Juhász István 1996-ban megjelent tanulmányai említendőek, melyek főként a marosvásárhelyi kollégiumra fókuszálnak. Juhász 1996, különösen 92–130.

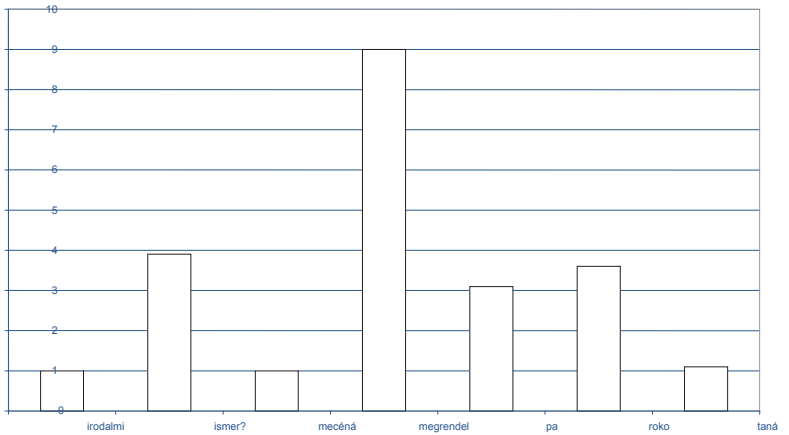
⁷⁷⁶ Lásd V. ECSEDY 1999: 168–169.; FERENCZI 1896: 80–85.

⁷⁷⁷ V. ECSEDY 1999, kolozsvári működéséről lásd 169, marosvásárhelyi 1785 és 1794 között működő nyomdájáról pedig 205–206, munkásságáról összegzően 254.; FERENCZI 1896: 86–87.

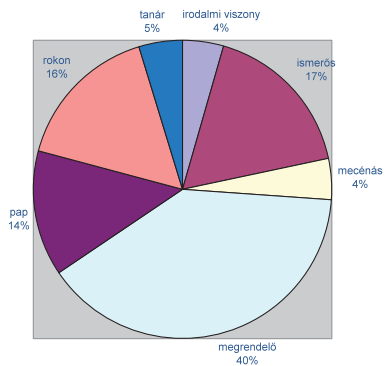
⁷⁷⁸ Ferenczi az ő nevéhez köti a kolozsvári kollégiumi nyomdászat hanyatlását, lásd Uo. 95., illetve V. ECSEDY 1999: 169.

⁷⁷⁹ V. ECSEDY 1999: 330.

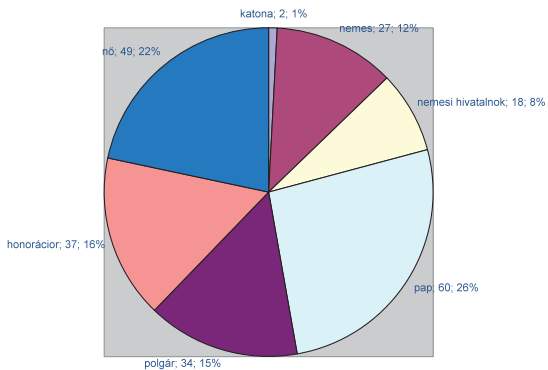
D1. A kapcsolatháló megoszlása a viszonyok jellege

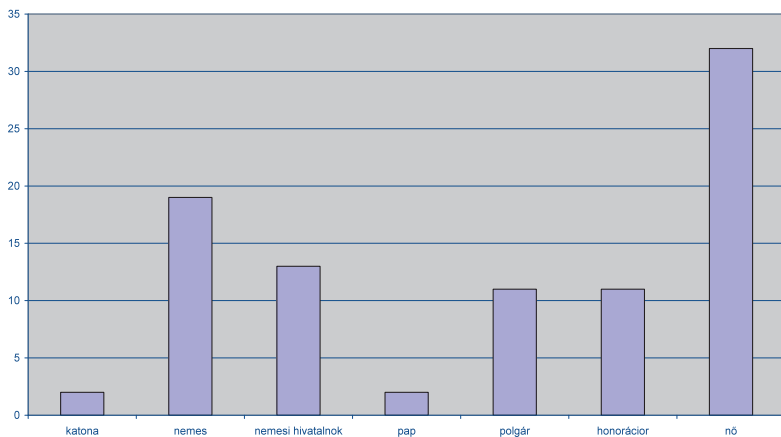
D2. A kapcsolatháló megoszlása a viszonyok jellege szerint százalékos bontásban

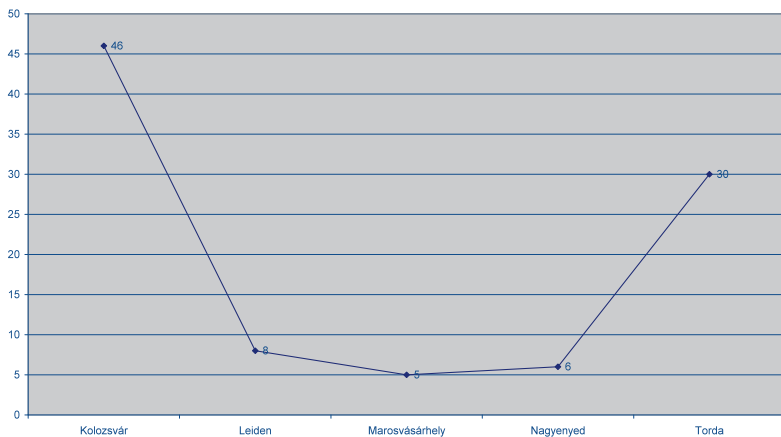
D3. A kapcsolatháló megoszlása a társadalmi kategória szerint

D4. A megrendelők társadalmi kategória szerinti megoszlása

D5. A kapcsolatháló viszonyainak megoszlása az öt jelentős városban

Karrier és az erdélyi nemesi családok

Gyöngyössi János mecénásai

1794-ben a megélhetését egyébként főúri titkárként biztosító Mátyási József *Semminél több valami* című verseskötetének előszavában így fogalmazott:

Utóljára, talám leg-számosabban voltak, a'kik a' szükségétől, (melly a' derék elmének tsak nem el-válthatatlan úti társa, a' Vers-íróknak pedig mintegy orvosolhatatlan nemzettséges nyavalyája) kéntelenítették munkáikat, valamelly elmésségben gyönyörködő, és azon gyönyörűségek bálványának vagyonaiból-is buzgón áldozó Mecenásoknak kegyelmébe ajánlani, hogy a'minek ők lételt, azok annak életet adjanak, a'mit ők egy formába ki-nyomtak, azok azt ezerekbe öntessék, és a'melly Minervát az ő találmányokkal viselő Jupiteri fejek az író asztalára ki-szült, azok annak a' Könyvek világába való bemenetelre ajtót nyissanak, és a' tudomány egének több nemzeti tsillagai közt való ragyogásra just vásároljanak, minthogy az ő kintses tárházaiknak Templomaikban lakozik ama polgári Nagy Istenség, és tsupán tsak a' semmiből alkotni nem tudó Teremtő, a' pénz *Mellynek pendülése ha ezt mondja: Légyen!!Lészen, 's akarátja mindjárt végebe mégyen.*⁷⁸⁰

Az általam idézett passzus egyébként a hatodik érv abban a sorban, mellyel elutasítja a nemesi méltósághoz címzett versszövegek hagyományát és a magyar nemzetnek ajánlja kötetét. Ugyanakkor viszont a *Semminél több valami* kötetében még igen sok az olyan poéma, melynek címzettje nemes, arisztokrata, katonai tisztséggel rendelkező főúr. Miközben tehát a szerző lemond egyetlen mecénás kitüntetéséről az ajánlásban, az alkalmi versek gyakorlatának folytatása természetesen opció marad számára. Ez az a korszak egyébként, mely diszkreditálni kezdi a szerzők mecénások kiszolgálásából származó jövedelmét, az irodalommal foglalkozók a kereskedők piacorientált stratégiában látnak megélhetési lehetőséget (Diderot könyvkereskedelméről írott beadványa ennek az elmozdulásnak példája),⁷⁸¹ a mecénások pedig a személyes pártfogásnál áttételesebb eljárásokkal vállalkoznak művészetpártolásra, alapítványokat, intézményeket hoznak létre és támogatnak.

Ami a 18. század végének erdélyi művészetpártolását illeti, a kollégiumok világi főgondnokainak mecénási stratégiái lehetnek a kiindulópont, hiszen az erdélyi példák arról győznek meg, hogy a felekezeti és erőteljesen meghatározza a mecénási viszonyok működését és kialakulását. Ugrai János megfogalmazásában „a mindig tehetős, befolyásos és áldozatkész főúr által betöltött tisztségből [a főgondnokéból] adódó kötelességek között az egyik legfontosabb az új támogatók szerzése, az egyes nagyobb beruházások (építkezések, új tanszékek létesítése, tanárok alkalmazása) pénzügyi feltételeinek előteremtése, valamint az intézmény világi fórumokon való képviselése volt.”⁷⁸² A kollégiumok világi/egyházi megosztott vezetésének másik anyagi összetevőjét az arisztokrata főurak által felajánlott alapítványok, adományok képezték. S hogy csak a dolgozat témájához közeli példát idézzek: a Kendeffy-család levéltárában több *quitantia* is igazolja, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben a

⁷⁸⁰ MÁTYÁSI 1794: VIII.

⁷⁸¹ Ennek a levélnek az olvasatához lásd CHARTIER 2005. Chartier két folyamatot különböztet meg: a kiváltságelv szerződéséslvé alakulását, másrészt pedig a materiális kézirat és az immateriális szöveg közötti különbség kialakulását.

⁷⁸² UGRAI 2007: 63.

máramarosszigeti kollégiumokból kik voltak azok a diákok, akik Kendeffy Elek, illetve az ő halála után felesége, Bethlen Krisztina által folyósított *alumniát* felvették.⁷⁸³ Benkő József *Transsilvania specialis*ában pedig arról emlékezik meg, hogy nagyenyedi diákként alumnusa volt Teleki Mihálynak, Kendeffy Rákhel első férjének, az özvegy Kendeffy Rákhelnek, majd Bethlen Gergelynek, Kendeffy Rákhel második férjének.⁷⁸⁴ Gyöngyössi János és Kendeffy Elek ismeretsége is ebből a kollégiumi közegből származik, a kolozsvári református kollégium az a hely, ahol az 1740-ben született gróf és az 1741-es születésű Gyöngyössi János kapcsolatba kerülnek egymással.

Miért a Kendeffyek?

Gyöngyössi János életművének kutatásakor az jelent gondot, hogy viszonylag kevés, már meglevő kutatási eredményre támaszkodhatom. Emiatt érzem úgy, hogy már annak a kérdésnek a tisztázása is problematikus, hogy miért a Kendeffyeket tüntetem ki Gyöngyössi elsőrangú mecénásaiént. Az újtordai lelkész esetleges pártfogóinak azonosítása azért nehéz kérdés, mert verseskötetében – amint azt már Bíró Ferenc is megjegyezte monográfiájában –, „több mint hetven” megrendelő nevét említi,⁷⁸⁵ s ezek a nevek csak igen ritkán ismétlődnek. Kit érdemes tehát ebből a listából mecénásként számon tartani? Gyöngyössi János – Mátyási fent idézett szavaival kortárs – alkalmi versesköteteiben az ajánlás hagyományával sem szakított. Nála a mecénás kegyének keresése még a kötetkompozíciót szervesen meghatározó eljárás. Ezek a viszonyok minőségükben jócskán különböznek egymástól és a mecenatúra intézményének is eltérő típusú variánsait jelentik: a Kendeffy Elekhez és a Kendeffy-családhoz kapcsolódó szálak a mecénási viszony egyik klasszikus típusát példázhatják, a Thorotzkay-család szintén állandó jellegű megrendelője Gyöngyössinek, ők földrajzi közelség miatt lesznek mecénásai, az 1803-as kötetét Nalácsi Józsefnek ajánlotta (aki egyébként ekkor a nagyenyedi református kollégium főgondnoka volt, ahol Gyöngyössi fiai is tanultak), Szacsavay Sándor pedig, 1790-es kötetének kiadója, az újságíró, már azt a viszont példázhatja, mely felváltja a mecenatúra intézményét: a kiadó – szerző közötti kapitalista struktúrájú együttműködést. Gyöngyössi költői pályáját tehát a vers, a poétai teljesítmény anyagi jövedelmezővé tételének többféle, strukturálisan eltérő kísérletével is jellemezhetjük.

Miért éppen a Kendeffyek tehát ezek közül az egyaránt izgalmas és elemzésre érdemes kapcsolatok közül? Ha a verseskötetek a kiindulópontunk, a Kendeffy-család tagjaival mindössze két ízben találkozunk, egyszer viszont igencsak előkelő helyen. 1790-ben Gyöngyössi János verseskötete ilyen ajánlással jelenik meg:

Három nagy méltóságú grófi Házak' örökös egygyetlen-egygyeinek, úgy-mint: Méltóságos Gróf Malom-Vizi Kendeffi János Urfinak, úgy méltóságos gróf Kis-Rhédei Rhédei Adám urfinak, mind-ketten Isten' kegyelmességéből még életben lévő Méltóságos Gróf Édes Aszszony-Annyok' Ó Nagyságok Kebelek' Méltó Szerelmeinek, és mind-ketten mostan a' göttingai felséges Minerva' választott kedves tanítványainak: nem-különb

⁷⁸³ ANDJC: Kendeffy család levéltára, Fond 371/2/1–12.

⁷⁸⁴ Aranyosgyéres mezőváros Kendeffy-palatájáról írva írja le, hogyan volt jelen Teleki Mihály halálánál 1761. szeptember 6-án, majd az „ami kimaradt” cím alatt a felgyógyi kolostor történeténél így fogalmaz: „Én, Benkő József, alumnus deákja lévén gr. Bethlen Gergelyné, méltóságos Kendeffy Rákhel özvegy úrasszonynak (T.T. gróf Teleki Mihálynak) és azután gr. Bethlen Gergely úrnak is.” BENKŐ J. 1999: I. 294–295, II. 604.

⁷⁸⁵ BÍRÓ 2003: 283.

méltóságos Gróf Torotzkó-Szent-Györgyi Torotzkai Pál Urfinak, méltóságos gróf Édes Úr-Attya ő nagysága' szíve' féltő kintsének, szemei' mindennapi gyönyörűségének: most még az hazabéli Tudós Minerva' szerelmezes tanítványának: mind-hárman nemzetünk' nevedő ékességeinek, nekem-is méltóságos patronus uraimnak, ő nagyságoknak alázatosan ajánlom.⁷⁸⁶

Verseinek 1802-es, második kiadásában változtatás nélkül ismétli meg ugyanezt az ajánlást (a kötethez írott előszó 1801. december 23-án keletkezett), holott az említett Kendeffy János 1801-ben meghal, temetésére id. Szilágyi Ferenc és Herepei János írt prédikációt.⁷⁸⁷ 1803-ból való a másik Kendeffy-említés. Gyöngyössi utolsó, nyomtatásban megjelent verseskötetében közli Kendeffy Rákkel 1798-as temetésére írott versét, „mellyek a'kor a' templomban függő kártáknak formájában közönségessé-tetettek.”⁷⁸⁸ A temetésen felfüggesztett vers a kiállított címer mellett része volt a főúri temetési szertartás reprezentációs rendszerének.⁷⁸⁹

Ez a néhány vers még kevés alap lenne ahhoz, hogy éppen a Kendeffyeket tárgyaljam mecénásként. A Kendeffyek kiemelése a többi megrendelő közül Gyöngyössi János diáriumának néhány megjegyzésére támaszkodik. A diáriumban tételesen el is hangzik a család egyik tagjának, Kendeffy Eleknek patrónusként való megnevezése. (Megjegyzem, hogy ő az egyetlen, akit diáriumában ezzel a névvel illet.): „Ez az én nagy kegyességű Pátronusom” írja az 1757-es év történéseinek összegzésében annak az információnak a kommentárjaként, hogy a gróf „majd másfél esztendeig asztalán tartott vala engemet.”⁷⁹⁰ 1759-ben alumniát kap a kollégiumból távozó Kendeffy Elektől, „mellyel tellyes egész deákságom alatt éltem”.⁷⁹¹ A következő datálható mozzanat 1762-höz kapcsolódik, amikor Gyöngyössi latin és magyar verset ír Kendeffy Elek első, Lázár Annával kötött házasságára, s ezt az önéletrészében így kommentálja:

Még igen ifjú deák koromban Groff Kendeffy Elek Ur ő N[a]g[yság]a lakodalmára írt versekért adott ő N[a]g[yság]a 12 aranyakat. Ezen versek még gyermeki észszel irattak töllem és ezért-is a gyűjteményben ki-adni nem tartottam méltóknak.⁷⁹²

A Kendeffy Elek Gyöngyössi János közötti kapcsolattartás következő állomása már 1770-re tehető, viszont arra utal, hogy a kettejük közötti kommunikáció a közbeeső periódusban sem szűnt meg. 1770-ben az 1767-ben peregrinációba induló Gyöngyössinek Kendeffy 24 aranyat küld (ugyanakkor Gyöngyössi Wesselényi Ferenctől, Bethlen Páltól és Bethlen Lajostól is kap mindösszesen tíz aranyat), s a Kolozsvárra érkező, családja támogatására árvaként számítani nem tudó fiatal lelkésznek útiköltségét szintén ő fizeti ki, illetve gondoskodik további sorsáról.⁷⁹³ Az 1770-71-es évek fordulóján következnek be a viszony alakulástörténetében elgondolkodtató események:

⁷⁸⁶ GYÖNGYÖSSI 1790: (3).

⁷⁸⁷ *A virtus utára tanító halál* két beszédekben mellyekkel utolsó érdemlett tisztesség tétetett néhai méltos Malom-vizi groff Kendeffy János ur ő nagyságának Orja Boldog-Falván, 1801. eszt., januáriusnak 4. napján. (8-r. 108 l. és 1 lev.) Kolosváratt, 1801. Szilágyi Ferenc prédikációjának kézírata is fennmaradt: BARC MsR 1594/B1-56. Szilágyi Ferenc egyes munkái 2. Halotti beszédek, 7.

⁷⁸⁸ GYÖNGYÖSSI 1802: 181–203, 181.

⁷⁸⁹ Ehhez lásd SZABÓ P. 1989: 12–13, 123.

⁷⁹⁰ GYÖNGYÖSSI é. n. a: 8.

⁷⁹¹ Uo.

⁷⁹² GYÖNGYÖSSI é. n. a: 287.

⁷⁹³ GYÖNGYÖSSI é. n. a: 87–88.

Még Leidából ezen nagy Patronusomnak ajánlásából ígértem vala magamat Papnak Also-Rákosra, az Udvarhelyszék Tractusban az ő N[a]g[yság]a M[é]l[tóság]o[s] ipjához, G[róf] Bethlen János Ur ő N[a]g[yságá]hoz. De azon a télen oda engemet bé nem vittének, hanem azon egész telet, akkor következő Húsvét utánnig mind Hazában töltöttem ő. N[a]g[yság]okkal... Facultatiom⁷⁹⁴ jövén T[iszteletes] Püspök Desi L[ázár] György Uramtól, leg-első szerentsém volt, keresztelni G[róf] Kendeffi Elek Urnak egy Borbára nevezetű leányát, születettvén ezen Kis-Aszszonyka ott létemben Karában azon a télen. Melly keresztelésért adtanak négy aranyakat. • Be-érkezvén annakokáért A[lsó]rákosra épen Pünköst előtt egy héttel bé-köszöntöttem Anno 1771. Also-Rákoson sokáig lakásom nem volt; mivel azon esztendőben őszszel Kolosvárra ki-jövén és Tordán-is által-menvén, egy halott felett predikállottam, még pedig életemben leg-először, akkor az Uj Tordai Eklésia T[iszteletes] Zágoni Márton Uram mellé Káplánjának meg-hivutt el-is kötelezett.⁷⁹⁵

Mi is történik tehát? Kendeffy Elek házába fogadja a peregrinációból hazatérő Gyöngyössit, ekkor már második felesége, az 1768-ban feleségül vett Bethlen Krisztina a magyarkarai kúria gazdasszonya, Gyöngyössi megkereszteli Kendeffy lányát, illetve készül arra, hogy a gróf apósának alsórákosi udvarában elkezdjen lelkéskedni. Az alsórákosi Bethlen-kastélyt a magyar építészet története azon 17. század végén épült kerekbástyás várkastélyok korai példájának tartja, amelyek közé a gyalui, a boncidai, a borosjenői tartozik. Az alsórákosi Bethlen-uradalom történetéből arra következtethetünk, hogy a korabeli Erdély egyik jelentős nemesi udvarának számított, s jelentőségének felmutatását az is akadályozta, hogy 1918-ban teljesen elpusztult.⁷⁹⁶ Gyöngyössi mégsem használja ki az ebből az udvari paposkodásból adódó karrierlehetőséget, hanem még ottani munkálkodása megkezdése előtt az újtordai egyházközség kápláni feladatkörbe való meghívásának tesz eleget és Zágoni Márton mellé megy segédlelkésznek. Kérdéseim éppen ehhez a döntéshez kapcsolódnak. Gyöngyössi életrajzának ez a döntés az egyetlen igazán kiszámíthatatlan és meghatározó jelentőségű eseménye. Pályájának addigi alakulása mindenben követi az akkori erdélyi értelmiség karriermintáit, itt viszont elgondolkodtatóan egyértelműen dönt az udvari lelkész és az egyházközségi lelkész karrierlehetőségei között az utóbbi javára. Az önéletrészben semmi sem utal arra, hogy Bethlen János vagy Kendeffy Elek tanácsát kikérte volna.⁷⁹⁷ Gyöngyössi gyors döntésének jelentősége egyik fél értelmezésében sem áll rendelkezésünkre. Az viszont látható, hogy Kendeffy Elek nem fordul többé elő Gyöngyössi megrendelői között, a család más tagjai viszont továbbra is jelen

⁷⁹⁴ *facultatio* = lat. kinevezés

⁷⁹⁵ Ugyan ott Karában osztottam Ur Vatsorát elsőben akkor Húsvétban.

⁷⁹⁶ GYÖNGYÖSSI É. n.a: 88.

⁷⁹⁷ FEHÉR 2005.

⁷⁹⁷ Párhuzamként Bod Péter önéletrésze lenne idézhető, aki 1743-ban került Bethlen Kata udvarába, 1756-ban a marosvásárhelyi kollégium tanárának hívták meg, de ezt a meghívást az úrnővel való tanácskozás után elutasította. „Visszariadtam állomáshelyem megváltoztatásától, ami közbe akart jönni. Midőn ugyanis Técsi Sámuel, a jeles férfiú, a marosvásárhelyi kollégiumban a teológia tanára e halandó világból elszóllított, nemcsak a kollégium polgárai, hanem Erdélyben az egyházi dolgok intézői is utódjául engem kértek fel kevesek kivételével, akik pártfogoltjaira voltak tekintettel. Megkérdetvén az én pártfogónőmtől, Széki Teleki József r. sz. b. g. özvegye, méltóságos Bethlen Katalin grófnőtől, hogy a dolgok ezen változásában mit gondolok, mi a szándékom és elhatározásom, ésszerű okokkal kifejtettem, hogy attól a foglalatosságtól és iskolavezetéstől idegenkedem, és mentségem a haza és az egyház között érvényesült.” BOD 1982: 46. Técsi Sámuel halálának évét Koncz alapján adom meg: KONCZ 2006: 170.

lesznek. 1783-ban Kendeffy Elek halotti búcsúztatóját *Consiliarius sapiens*⁷⁹⁸ címmel Kovásznai Sándor, a marosvásárhelyi kollégium tanára írta meg.⁷⁹⁹

Az említettekén kívül Gyöngyössi János és a Kendeffyek neve a *tentamen publicum*ok gyakorlatában is összekapcsolódik. 1767-ben Gyöngyössi János Wesselényi Ferenc, Bethlen Pál, Bethlen Lajos, Kemény Zsigmond mellett Kendeffy Eleknek ajánlja fiziko-teológiai disszertációját. Ebben a listában az első két személy az akkori református kollégiumi főgondnok, a harmadik a kolozsvári református kollégium főkurátora, a negyedik pedig ugyanezen kollégium főgondnoka, Kendeffy Elek az egyetlen, aki Hunyad vármegye főispánjának minőségében a kollégiumi támogatóktól némileg független, személyesen Gyöngyössit érintő támogatóként szerepel. 1788-ban pedig Kendeffy János disszertációját Gyöngyössi János latin nyelvű dicsőítő ódája követi, már Kendeffy Elek halála után.⁸⁰⁰

Kik a Kendeffyek?

A történet másik verzióját tipikusan nemesi családok hagyatékára jellemző forrásokból lehet részlegesen rekonstruálni. A családfá⁸⁰¹ alapján követhető, hogy a Kendeffy családnak kik azok a tagjai, akik Gyöngyössivel kapcsolatban álltak, illetve a végrendeleteikben szereplő összegek kontextusában mekkora jelentősége lehetett Gyöngyössi pártfogásának az ő nézőpontjukból. Történetünknek három szereplője Kendeffy Elek, Kendeffy Rákhel és Kendeffy János: egy testvérpár, illetve az öcs elsőszülött fia. Kendeffy Rákhelnek gyermekei nem voltak, mindössze Teleki Mihállyal kötött házasságából született két lánygyermek, akik fiatalon meghaltak.⁸⁰² Kendeffy Elek és Bethlen Krisztina házassága igen gyümölcsöző volt, hat lány- és hat fiúgyermek született belőle, ebből hatan maradtak életben, két fiú és négy lány. Kendeffy János Teleki Polixénával⁸⁰³ kötött házasságából pedig két fiúgyermek származott, a nő a harmadik születésekor halt meg.⁸⁰⁴ A másodszülött Kendeffy Ádám az erdélyi reformkori nemzedék kiemelkedő figurája,⁸⁰⁵ Wesselényi barátja volt, akinek élettörténetét többször is

⁷⁹⁸ *Consiliarius Sapiens* singulari animi lenitate, rara prorsus clementia, et inusitata mansuetudine praeditus. Id est, Illustriissimus ac magnificus Comes Alexius Kendeffy de Malom-víz. Sacrae caesareae regiaeque et apostolicae majestatis in curia transilvaniensi consiliarius, dum viveret actualis, intimus. Claudiopoli. Typis Collegii Reform. Per Adamum Kaprontzai. Ao. 1783.

⁷⁹⁹ Kovásznai a marosvásárhelyi kollégium történetébe azon tanárok között kerül be, akik „önálló működésű s irodalommal is foglalkozó, s ezáltal magoknak kisebb-nagyobb mértékben hírt, nevet” szereztek. KONCZ 2006: 173. Művei között a *Consiliarius sapiens* nem szerepel, a munka névtelenül jelent meg, viszont Gyöngyössi Kendeffy Rákhelre írott halotti versének *p* lábjegyzete megadja a szerzőt: „Néhai Tiszt. Professor Kovásznai Sándor Úr abban a’ Deák versekből álló munkájában, melyet irt ennek a’ halhatatlan emlékezetű Groffinak temetési tisztességére 1783-ban”. GYÖNGYÖSSI 1803: 196.

⁸⁰⁰ Ezekről a kérdésekről lásd korábban a Szövegek. Madártávlatból című fejezetet.

⁸⁰¹ A családfát Nagy Iván alapján állítottam össze, a születési és elhalálozási adatokat saját kutatásaim alapján adom meg. NAGY I. 1860: VI. 191–194.

⁸⁰² GYÖNGYÖSSI 1803: 194. *m* lábjegyzet.

⁸⁰³ Apja a Cid-fordító Teleki Ádám.

⁸⁰⁴ Id. Szilágyi Ferenc Teleki Polixéna halálára írott búcsúztatója a Jelenések könyve szülőösszony-motívumára épít és a családfá fiúhozamának gyarapítását kapcsolja nevéhez: „Ezt nem tsak fényesítette, de termékennyé is tette: megkettőztetvén annak a’ ferjfiúi ágon sok időktől fogva egyes lineáját. És midőn hármaztatni-is akarná, szomorú jelenség, e’ folyo esztendő első hónapjának tizen-egyediken meg fogyatkozott.” Idézem a kézirat alapján: BARC MsR 1594/B1-56. 6. prédikáció, 1r.

⁸⁰⁵ Lásd KOPECZI 1986: 1139.

exemplummá avatták a korban.⁸⁰⁶ A család férfitagjai fiatalon, ígéretes karrier befutása előtt, annak derekán hálnak meg, így 1783-ban Kendeffy Elek 43 évesen, 1800-ban Kendeffy János 31 évesen, Kendeffy Ádám pedig 1834-ben 39 évesen.⁸⁰⁷

Kendeffy Elek 1740-ben született Kendeffy Gábor és Bánffy Zsuzsanna házasságából.⁸⁰⁸ Minthogy szülei 1747-ben, illetve 1753-ban meghaltak, Lázár Jánost nevezték ki a Kendeffy-árvák gyámattyjául. Az aranyosgyéresi udvarban tanítója az a dálnoki Teleki Mihály volt, akinek könyvhagyatéka a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár állományába Teleki-téka néven épült be. Ez a praeceptorai viszony jól dokumentálható, hiszen a Kendeffy család levéltárában megvannak Kendeffy Elek Teleki Mihállyal váltott levelei az 1767-1777 közötti időszakból,⁸⁰⁹ a kolozsvári egyetemi könyvtárban pedig egy kéziratos füzet az 1750-es évek közepéről, melyben mester és tanítvány versgyakorlatai követhetők.⁸¹⁰ A kolozsvári kollégiumban eltöltött évekből egy Lázár Jánosnak ajánlott, 1759-ben írt, nyomtatott disszertáció marad fenn,⁸¹¹ illetve egy prozódiai tárgyú jegyzeteket tartalmazó kéziratos füzet 1756-ból.⁸¹² A *grand tour* elkezdése előtt 1759-ben Kendeffy Erdélyt járja be. 1760-as peregrinációs útja szintén jól dokumentálható: Bécsből, Bázalból, Genfből, Párizsból maradtak fenn ottlétét és tanulmányait igazoló bizonyítványok,⁸¹³ Teleki Józseffel,⁸¹⁴ illetve Fekete Jánossal⁸¹⁵ utazik együtt egy-egy útszakaszon. Hazatérése után, 1762-ban feleségül veszi gyámattyja lányát, Lázár Annát, ennek halála után pedig, 1768-ban Bethlen Krisztinát. 1763-ban Diocesios Hunyadensis Administratorrá nevezik ki, majd Hunyad vármegye főispánjává. Ebben a minőségében fogadja 1773-ban az Erdélybe látogató II. Józsefet. Ez az a mozzanat, mely fordulatot jelent pályáján és megnyitja előtte a főkormányzói tanácsosi pálya lehetőségét. II. József ekkori erdélyi útja a közigazgatási vezetőségárda lecserélésének előkészítését jelenti, a császár igen komolyan szervezett ismeretszerző útján lép kapcsolatba azokkal a személyekkel, akikből a tartomány

⁸⁰⁶ Kővári László összefoglaló jellemzését idézem: „Férjas szép arca, széles melle, jó termete feltünővé tették. Mint egyedül fiú elkényeztetve, mit se tanulva nő fel; majd fölébred benne a lángész bizonyos neme; úszás, vívás, lovaglás, lövés és minden férjas kedvtelésben előlmege, a kolozsvári vívóiskola egyik alapítója lesz; a gazdászat előmozdítására temételen gépeket hozat... A politikai pályán, megye-gyűléseken mint Wesselényi barátja, az ellenzéknél is előbb jár; de arisztocrata és kevésbé elbűvölő szónok lévén barátjánál, a népszerűség azon fokára épen nem emelkedhetett. 1834. febr. 4-én tánczvizigalomban vesz részt, ott leányával még tánczol; végeztével a szekeret be nem várva, leányát ölében haza viszi; s pár óra múlva a szív balkamarájából felmenő nagy életér kettérepedése következtében halva volt a még csak 39 éves népszerű hazafi. Benne a grófi ág kihalt.” KŐVÁRI 1854: 153. Ugyanezek a gondolatok megismétlődnek Szilágyi József, Wesselényi Miklós Kendeffy Ádám fölött mondott halotti beszédekben is. Ezek kéziratos másolata megtalálható a kolozsvári egyetemi könyvtár kézirattárában BCU Ms1201, illetve Ms 2153 jelzet alatt.

⁸⁰⁷ Életrajzt lásd *Vasárnapi Újság*, 1864. április 3, 14. szám.

⁸⁰⁸ A továbbiakban az életrajzi adatok a *Consiliarius sapiens* latin nyelvű életrajzából származnak. Jegyzettel csak akkor látom el, ha az adat máshonnan származik. A konzultálandó bibliográfia összeállításában segítségemre volt a következő weboldal: <http://www.familyhistory.ro/index.php?id=20061203k>; illetve az itt található adatok pótlásai: http://www.familyhistory.ro/index.php?id=20070501potlas_i_2007 (2008. 06. 03.)

⁸⁰⁹ ANDJC 371/24. *Correspondența primită de Kendeffy Elek. 1755–1799*.

⁸¹⁰ BCU Ms 2495. A füzet első verse másolat, Kendeffy Elek Nádudvari Sámuel 1743-ban Lázár Imre halálára írott epítafiumát másolja le 1754-ben. A kéziratok között latin és magyar versek is vannak.

⁸¹¹ KENDEFFY 1759. Lelőhelye: OSzK J. priv. 645.

⁸¹² Kendeffy Alexius (de Malomviz), *Exempla periodorum simplicium diversarum specierum gratioris versae, fusae et mixtae constructa ab – philosophiae studente 1756 in collegio reformatorum Claudiopolitano*. BARC MsR 1405.

⁸¹³ ANDJC 371/ 14–15. *Certificat de studii apartinătoare lui Kendeffy Elek, 1760–1762*. A párizsi igazolás Louis Brion de la Tourtól, királyi mérmőktől és geográfustól származik.

⁸¹⁴ Lásd a diáriumról írott fejezetet.

⁸¹⁵ Párizsban kettőjük nevére szóló útlevelet kapnak. Lásd ANDJC 371/14/7.

általa is alkalmasnak tartott vezető hivatalnokait kiválasztja.⁸¹⁶ Kendeffy Elekről a következőket állítja: „Úgy vélem, ez a férfi becsületes, félénk, de az igazságszolgáltatásban igen képzett. (...) Oly ember, aki sem küllemét, sem beszédét tekintve egyáltalán nem mutatkozik előnyös oldaláról, de ha kissé hosszabban beszél vele az ember az ügyekről, látható, hogy olyan, aki alapos és tisztességesen gondolkodik. Mintha csak túl jóságos lenne.”⁸¹⁷ Kendeffy tehát 1774 novemberétől lett tanácsos és 1783 júniusában bekövetkezett haláláig viselte ezt a hivatalt. Ezért sirathatták el 1783-ban bölcs tanácsosként.⁸¹⁸ Levelezése, melyet három korszakra osztva őriz a kolozsvári állami levéltár, nem tartalmaz Gyöngyössitől származó leveleket. Az intézőitől, rokonoktól, feleségétől, hivatalnok-kollégáitól származó levelek mellett van néhány peregrinációban levő pártfogoltjától származó levél is: Nánási Istvántól⁸¹⁹ 1776-1781, a Bodoki Józseffel egyszerre Leidenben levő Szathmári Pap Mihálytól 1760-1762 között kap leveleket. Ebben a levelezésben Gyöngyössi neve egyszer fordul elő, Kovásznai Sándor 1780-ban írott levelében Nemegyei Jánost ajánlja Kendeffy figyelmébe a marosvásárhelyi kollégium professzori tiszttségét betöltendő. Ennek apropóján írja:

Hiszen itt Censurán min meg-fordultak, de jó lélekkel irhatom Nagyságodnak hogy miolta a' Censura fel-állott, az egy Gyöngyösit (: a ki most Tordai pap) láttam hogy a' 'sidó nyelvben tanult volt.

Ez azonban az egyetlen olyan levél, melyben Gyöngyössi neve előfordul.⁸²⁰ A kapcsolat diáriumból származó leírása arra utal, hogy ők is levelezhettek Gyöngyössi peregrinációjának idején, ezek a levelek viszont feltehetően elvesztek. Merészebb feltételezésben pedig a gróf haragjában semmisítette meg azokat. Ezt a feltételezést nyilván konkrétan semmi sem igazolja. Úgy érzem viszont, hogy a gróf Nánási Istvánnal váltott levelei megvilágító erejűek lehetnek. Nánási első fennmaradt levele 1776. február 16-án íródott Leidenben, az utolsó pedig 1781. július 20-án. Ebben az ötévnyi intervallumban Nánási három évet külföldön tölt, Leidenben, Párizsban és Bécsben, a francia fővárosban azért tartózkodik, hogy a Kendeffy-lányok francia nyelvre való tanítását hazatérése után elvállalhassa. Leidenből írott levelei között mind a grófhhoz, mind annak feleségéhez címzettek vannak, s a személyes ismeretségre, korábbi kapcsolatattásra utaló passzusok bőven idézhetőek. Bár az életrajzi adatok hazatérte után szebeni lelkipásztorkodást jegyeznek, az 1781-ben Kendeffyhez írott levelek szerint Erdőszentgyörgyön a Kendeffy-birtok udvari papja. 1781. május 8-án a távol levő grófnak beszámol a birtok és a család napirenden levő problémáiról, 11-én viszont már a gróf korábbi

⁸¹⁶ Ennek az útnak az anyagát feldolgozta és gazdagon dokumentálta KULCSÁR 2004, különösen 193–298. Az eliteserét Kulcsár így jellemzi: „Talán nem meglepő, hogy Erdélyben éppen azokat nyugalmazták, akiket a császár titkos listájában használhatatlannak, betegnek, öregnek, haladásellenesnek jellemzett. ... Helyettük (évi 2000 forintos díjazással) olyanok kerültek be az igazgatásba, akiket József személyesen ismert meg a látogatás folyamán.” Uo.: 425.

⁸¹⁷ Idézi KULCSÁR 2004: 425.

⁸¹⁸ Kovásznai halotti búcsújátója az 1783-as esztendő nagy európai természeti katasztrófáinak felsorolásával indít, majd így tér rá Kendeffy halálára: „De még mind ezeznél, ISTEN' haragjának / Nyíla, nagyobb kárt tett Erdély' Országának, / Midőn véget vetett élte' folyásának. / Gróf KENDEFFY ELEK Úr ő Nagyságának. / Miként a' menykövek a' hegyekre hullnak, / 'S azoknak tüzétől a' magoss fák gyulnak, / Úgy Hazánknak nagyobb oszlopi mozdulnak, / 'S a' felséges Tanács' tzedrusi pusztulnak.” *Consiliarius sapiens*, 1783: 26.

⁸¹⁹ Nánási Lovász István (1750–1802) Nánási Lovász Andrásnak, a Telekiek udvari papjának fia. Az enyedi kollégium alumnusként a holland rendek ösztöndíjasa. Külföldi tanulmányai után 1778-ban Szebenben lelkipásztor. 1782-től Máramaroszigeten, 1787-től Huszton szolgált. Az adatokat lásd SZABÓ–SZÓGI 1998: 343.

⁸²⁰ Kendeffy Elek leveleinek kéziratos fogalmazásfüzete szintén nem tartalmaz Gyöngyössinek szóló levelet. A fogalmazványok 1765-1769 között készültek. Lelőhelye: OSzK Kézirattár. Jelzete: Fol. Hung. 1395.

levelére válaszolva megtagadja a válaszüti Bánffy-kúria udvari lelkészi állását. Kendeffy elmaradt levele valószínűleg menesztéséről szólhatott („ugyantsak értvén Ngd declaratioját, mely szerint Ngdnak el-tökéltett szándéka az hogy többé a' Kis Aszszonyok mellett ne tartson;”), Nánási pedig méltatlankodó levelében éppen arra hivatkozik, hogy a máramarosszigeti biztos megélhetést hagyta el a fáradságos peregrináció miatt, s minthogy ismét udvari papként dolgozson, szilágysági testvérétől kér segítséget, s ebben a régióban keres ekklézsiái papi állást. Ebben a levélben még csak említészerűen hivatkozik lábfájására. A következő, május 19-i levél Kendeffy Elek neheztelő levelére⁸²¹ hivatkozik, s ennek következménye éppen az lesz, hogy Nánási beadja a derekát, korábbi érvei közül mindössze a betegségére való hivatkozást őrzi meg, s azt is említi, hogy elfogadta a válaszüti állást azzal a feltétellel, ha lába állapota javulást mutat. A levelezésben az udvari lelkészi állással kapcsolatos ellenérv is megfogalmazódik, s bár itt a lábfájás kontextusára utal, mégis általánosabb jelentése is lehet:

de minden én dolgaimat a' lábamnak állapottya határozza-meg, a'melly szüntelen dagadoz, a'mit eddig nem observáltam; ha pedig a' machinas Tsizsmát reá fél-huzom, tsak fél ora mulva ugy meg-dagad, hogy 24 óráig alig állly helylyre, Minthogy azért Válaszüton sokat kell az udvarban lenni, félek hogy addig a' Tsizsmát lábamon nem tarthatom de Vintzen kétszer egy nap a' Templomban menvén, magam szabadságában lehetnék azon kívül. Ez az oka, hogy Vintzre kívánnék inkább menni, nem valami phantasia, azt-is tudom, hogy Vintz nem előbb valo a' fizetésre, mint Válaszut, de nem a' fizetést nézem, hanem a' nyugodalmat, és ha Válaszuton Udvar nem volna, nagy lelkem örömére mennék oda, ha száraz kenyérnél egyebet nem ennem-is, mert leg-alább lenne a' lábamnak nyugodalma.⁸²²

A „magam szabadsága” tehát nagyobb az ekklézsiái papi állás esetében, míg nagyobb fizetség az udvari papi státusszal jár együtt. Nánási véleményváltoztatását azonban befolyásolja még egy tényező: szilágysági bátyja súlyos betegsége. A levélváltás⁸²³ itt marad abba, indokoltan egyébként, hiszen Nánási távozása után megszűnt az a kontextus, melyben a két személy egymás levelezőpartnere maradhatott volna. Gyöngyössi és Nánási helyzete között több párhuzamosság is felfedezhető: mecénás és lelképásztor viszonya peregrináció előtt kezdődik, a külföldi út alatt a mecénás rendelkezik a peregrinus sorsáról, a hazatérés után a lelkészt a grófi udvarba fogadják, a mecénás intézi a lelkész későbbi sorsát. A különbség mindössze annyi, hogy Nánásit Kendeffy saját udvarában szeretné alkalmazni, Gyöngyössi számára pedig közeli rokonnál biztosít elhelyezkedési lehetőséget. A levelek viszont igazolják, hogy a gróf által ajánlott pozícióról való lemondás jelentős konfliktusforrás lehetett, s a gróffal való egyezkedésben a lelkésznek előbb-utóbb engednie kellett. Éppen amiatt maradtak fenn Nánási levelei a Gyöngyössiével szemben, mert ő végül alkalmazkodott a gróf utasításaihoz? Nánási példája azonban nem több értelmezésemet igazoló kontextusnál, a gróf és Gyöngyössi leveleinek hiányában a konfliktust csak feltételezhetjük. Ez a levélváltás azonban éppen a kiszolgáltatottságra, a mecénás elvárásaihoz való alkalmazkodás nehézségeire lehet példa.

Kendeffy János pályája túl korán szakadt félbe ahhoz, hogy élettörténete megírható lenne. A nekrológ Bethlen Krisztina nevében megfogalmazott szövege az apai szellemi örökség folytatóját siratta el benne:

⁸²¹ „Nagyságodnak utószeri levelét nagy alázatossággal tiszteltem, a'mellyből ugy látom hogy Ngd meg-neheztelt reám azért, hogy szándékomat változtattam olyan hamar: de minden én dolgaimat a' lábamnak állapottya határozza-meg, a'melly szüntelen dagadoz, a'mit eddig nem observáltam;” Erdőszentgyörgy, 1781. május 19. ANDJC 371/25/474.

⁸²² Uo.

⁸²³ ANDJC 371/24–25. 24/315; 25/473–475.

Ujabb, de szívemet a' többi után már nem csak sebhető, hanem fészkeből ki-mozdító 's testemből ki-szaggató nyilat borsát én reám, midőn ezen nekem ugyan valójában szomorúan folyó October' Hónapja 13-dikán estvéli 6 órákor, Nemes Magyar Országban N. Váradon a' mérges himlő által MALOMVIZI Gróff KENDEFFY JÁNOS egyetlen egy fiamtól, a' Bólt és részre hajlás nélkül való Tanácsos el-felejthetetlen Atyja igaz képétől 's egy örökösétől, Hazája javára 's Királya Hasznára sok gondal nevelt Nagy reménységu szerelmes engedelmes gyermekemtől-is koporsóig kísérő mély bánatomra meg-foszta.⁸²⁴

Szilágyi Ferenc halotti búcsúztatója pedig a következő kijelentésre építi az élettörténetet: „A' kinek élete minden nap egész, a' végénn nem lehet hijjános.”⁸²⁵ A narráció az 1788-as disszertációvédést említi, melynek kapcsán a nemzetközi elismerést emeli ki, majd pedig az 1789 és 1792 közötti peregrinációt. János, apjával ellentétben, Németországban hosszasan időzött és nem körútszerűen járta be Európát, Göttingában Szilágyi – aki egyébként 1791. május 4-én iratkozott be Göttingába⁸²⁶ – feljegyzi tanárainak listáját. Valószínűleg éppen a hosszabb tartózkodás tette lehetővé, hogy két királyi alumniát is kieszközölhetett az erdélyi diákok számára. Szilágyi prédikációja szerint, ő maga volt az első, aki ezzel a támogatással tartózkodhatott ebben az egyetemi központban. A peregrinációt követő tíz évből már csak a megházasodást, az apai meg a jó gazdai szerepet emeli ki a prédikáció.

Kendeffy Rákhel (1737–1798) a Bethlen Kata-i művészetpártolói nőmodell örököséként került be a magyar történetíráshoz. Erre a toposzra épít Gyöngyössi búcsúverse is, amikor a *Példabeszédek* könyvéből választott igét: „Sok aszszonyi-állatok munkálkodtak serénységgel; te pedig meg-haladád azokat.”⁸²⁷ A levéltári anyag⁸²⁸ alapján is bizonyítható adományok közül Gyöngyössi a kollégiumoknak szántakat sorolja fel. Nagyenyed, Sárospatak, Debrecen, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagyszeben szerepelnek listáján.⁸²⁹

A Kendeffyek családtörténetében a honoráciorok támogatásának volt hagyománya. A családtörténeten belül Gyöngyössi János patronálásának több analóg példája is idézhető. Teleki Mihály, a tanító és mecénás valószínűleg Kendeffy Elek szempontjából is jelentősebb figurának számít Gyöngyössinél. Izgalmas viszont az, hogy a család a lelkeszköltő megrendelőjeként szerepelhetett két generáción keresztül és két ágon is. A családtörténeti kontextus másik eleme pedig, hogy kéziratban fennmaradt az az epitaphium, melyet Gyöngyössi János fia, a Pettényi ifjabb Gyöngyössy János néven író költő Kendeffy Ádámné Jósika Rozália halálakor írt 1825-

⁸²⁴ http://www.familyhistory.ro/index.php?id=20070106a_kendeffy_csal (2008. 06. 05.) Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Kolozsvár, Szomorújelentések gyűjteménye, Kendeffy család (a Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának őrzetében).

⁸²⁵ BARC MsR 1594/B1-56. 7. prédikáció, 9r.

⁸²⁶ SZABÓ – SZÖGI 1998: 456.

⁸²⁷ GYÖNGYÖSSI 1803: 181.

⁸²⁸ ANDJC 371/32–35. 32. Datoriile Rașelei Kendeffy (KR tartozásai) 1755–1845; 33. Socoteli, chitanțe apartinătoare Rașelei Kendeffy (KR nyugtái, költségvetési jegyzetei) 1824–1840; 34. Suma de bani lăsată prin testament de către Teleki Mihály și soția sa Colegiului reformat din Satu Mare (A Teleki Mihály és felesége által végrendelet szerint a szatmárnémeti kollégiumra hagyott pénzüsszeg) 1756-1792; 35. Sumele de bani lăstate prin testament Ecleziei reformate din Lăpușel de către Teleki Mihály, primul soț al Rașelei Kendeffy (Teleki Mihály, KR első férje végrendeletében a hagyomásláposi református egyházra hagyott pénzüsszegek) 1797.

⁸²⁹ ANDJC 371/32–35. 201. A marosvásárhelyi két tételű adományt lásd KONCZ 2006: 593. A sárospataki UGRAI 2007: 88.

ben. A nemesi család következő generációja megrendelőként tehát már az alkalmi költői karrierrel próbálkozó Gyöngyössiek következő generációját foglalkoztatja.⁸³⁰

Milyenek a versek?

A három vers az alkalmi költészet három, a kolozsvári református kollégium közegében igen elterjedt műfajának poétikája szerint íródik: egy epithalamium, egy laudációs óda, illetve egy halotti búcsúztató, mindhárom a családtörténeti tudás rekonstruálásának igényével. A szövegek elemzésében éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a család rendi hovatartozásából származó ismeretanyagot a versek hogyan képesek mozgósítani. Mindhárom szöveg olyan környezetben maradt fenn, mely több, azonos alkalomra írott szöveggel való összevetést enged meg, mintegy elsődleges értelmzési kontextusként ajánlva azokat. Ezek a szövegek néhány közös jellemzővel írhatók le: a családtörténeti emlékezet mozgósításának szándéka (heraldikai motívumokra épített concettók, egyéni élettörténetek elhelyezése a családtörténetben), a rendi kiváltságtudat kifejezése verstani elemek által, mitológiai motívumok applikációja által. A Kendeffy-Lázár esküvőre írott vers Gyöngyössi második nyomtatásban megjelent költeménye. A diáriumbeli vonatkozó passzus – amint már láttuk – „gyermeki ésszel” írotnak nevezi, s ezért is mellőzi az 1790-es kötetben. Holott abban a Sófalvi József posszesszori bejegyzését tartalmazó kolligátumba, melyben az egyik nyomtatott példány fennmaradt, hasonló karakterű és struktúrájú, más szerzők által írott alkalmi poémákat kötöttek, s a Gyöngyössi-versében követhető struktúra elterjedtségét mutatják. A versek retorikai apparátusa a Korda György halálra írott búcsúztatóval mutat rokonságot.

⁸³⁰ Gyász Kupresz-Koszorú, meljet, Néhai Méltóságos Branyicskai Báró Jósika Rosália Aszszony Ó Nagyságának, Méltóságos Malomvízi Gróf Kendeffy Ádám Úr Ó Nagysága elfelejthetetlen Kedvességű Élete-Párjának Hamv-Vedrére, az 1825dik Esztendő Bőjtmás Hava' 5k Napján, méjj Tisztelettel függesztett Pettényi ifjabb Gyöngyössy János. OSzK Kézirattár Oct. Hung. 565.

Recepció- és kultusztörténet

Még egyszer az 1859-es Kazinczy-ünnepségekről

Jelen fejezet az irodalomtörténetírás azon „divatjelenségéhez”⁸³¹ kíván csatlakozni, amelyet kultuszkutatásnak neveznek, s ezen belül a kultusz szerveződésének ünneplésben megnyilvánuló stratégiájára kíváncsi. Elemzése tárgyául nem választ valamely még elemzetlen jelenséget, célja inkább adalékokat nyújtani az 1859/60-as Kazinczy-ünnepséghez.⁸³² A jelenséget – tudomásom szerint – négyen is elemezték, a négy elemzés négyféle szempont mentén gyűjtötte össze, szelektálta az ünnepségekre vonatkozó források adatait. A szempontokat és a következtetéseket a következőkben röviden jellemzem, hogy saját szempontomat ezekhez képest határozhassam meg.

Dávidházi Péter *„Iszonyodnám enmagam előtt” Egy írói Oidipusz-komplexum drámája*⁸³³ című tanulmánya a Magyar Tudományos Akadémia által szervezett 1859. október 27-i ünnepséget Toldy Ferenc identitásképző stratégiájaként elemezte, az egyéni reprezentációs technikák mechanizmusaira kérdezett rá. Közösségi reprezentációként lett érdekessé az ünnepségsorozat Fábri Anna elemzésiben.⁸³⁴ Fábri leírásai meglehetősen eklektikusak: az elemző kíváncsi mind az ünnepség történeti előzményeire, mind a politikai, kulturális kontextus azon összetevőire, melyek az ünnepségszervezői munkát motiválhatták (az ünnepségek olyan formában való tálalása, hogy a hatóságok engedélye megszerezhető legyen, az ünnepségek erdélyi specifikuma: az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítása mint az ünnepség-sorozat beindulását elősegítő tényező). Az ünnepségekre vonatkozó források között céltudatosabban szelektálnak Margócsy István és Keserű Katalin⁸³⁵ elemzései: az előbbi az ünneplést körülvevő szövegek trópuskészletére kérdez rá, az utóbbi a kultuszszerződést biztosító képzőművészeti alkotásokra figyel, azok szerepét és stratégiáit elemzi. Mindkét leírás közös szempontja, hogy az ünneplés leírt kellékeiben az „önaffirmáció performatív aktusait”⁸³⁶ kéri számon.

A tanulmányok következtetéseit három ponton láttam érintkezni: 1. az 1859-es ünnepségsorozat irodalom és politikum rendszereinek szétválaszthatatlanságát bizonyította; 2. az ünnepségek általában homogenizálták a különböző szempontok szerint megosztott identitásfogalmakat – az ünneplők kompakt közösségként léptek fel nemre, nemzetiségre, életkorra való tekintet nélkül,⁸³⁷ 3. a kultuszt „köztes helyként” azonosította a tanulmányok mindenike: a különböző szempontok 1859-es Kazinczy-értelmezéseket hagytak azonosítani, melyek közösségek, illetve egyének én-hermeneutikáira kapcsolódtak rá.

⁸³¹ TVERDOTA 2002.

⁸³² Vagyis Kazinczy Ferenc születésének 100. évfordulójára szervezett ünnepségsorozat, melyet Toldy Ferenc akadémiai titoknak indítványozására szervezett meg az Akadémia, a kezdeményezéshez – az írott források adatai szerint – 105 helység csatlakozott.

⁸³³ DÁVIDHÁZI 1997.

⁸³⁴ FÁBRI 1992, 2000.

⁸³⁵ MARGÓCSY 2000, KESERŰ 1994.

⁸³⁶ MARGÓCSY 2000: 119.

⁸³⁷ Az „általában” éppen azért illesztettem ide, hogy jelezzem, ez a következtetés a tendenciát jelzi, nem pedig elmosza azokat az eseteket, ahol ez nem így volt. A klasszikus példa (Fábri is említi) az alvinci, kizárólagosan nőknek fenntartott ünneplés.

Az elemzés tárgya: a szegedi, illetve tordai Kazinczy-ünnepség, mint regionális ünneplési formák, illetve pontosabban azok a reprezentációk, melyek ezekhez az eseményekhez társultak (sajtótermékek, emlékkönyvek).

Az elemzés szempontja: a két ünnepséget a szegedi és tordai ünneplő közönség/közösség önértelmezésének két komponense felől szándékszem leírni: a. milyen „népi »modell»,⁸³⁸ forgatókönyv alapján szerveződik az ünneplés, az ünneplésben szereplők döntéseit milyen „gyakorlati észjárás”⁸³⁹ szabályozza; b. milyen önreprezentációs formák létrejöttét engedik meg az emlékkönyvek és a folyóiratokbeli tudósítások. Ezen utóbbi szempont motiválja a két helység kitüntetését: Szeged és Torda ünneplésben betöltött helye szimiláris, hiszen mindkettő periférikus egy centrumhoz viszonyítva (Szeged Budapesthez képest, Torda Kolozsvárhoz képest határozódik meg), ebbe a centrumba küldik fel ünneplésük formájáról szóló beszámolóikat, de ünnepségeik szervezésében ráhagyatkozhatnak saját provinciájukra, s közönségüket innen gyűjtik be; másrészt azonban a két ünnepségről fennmaradó beszámolók nagyon elütöek: Szegeden 1859. május 1-jétől beindul a Szegedi Híradó, illetve 1860-ban Kempelen Győző (az előbbi főszerkesztője) kiadja a *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben* című albumot, míg Torda ünnepségeinek bennszülött reprezentációja nem születik. A leírásban éppen arra akarok figyelni, mennyiben és miben kapok árnyaltabb képet Szeged ünnepléséről a belső használatra készült, bennszülött használó által készített kiadványokból, mint a cenzúrázott, megvágott ünneplés-értelmezésre kényszerülő Tordáról. Szempontjaim és a választott forrásanyag nyilván csak felerősítheti a kultusz kutatás Tverdota által „különálló tömbjellegként”⁸⁴⁰ azonosított veszélyét, hiszen itt éppen az egy eseten belüli esetet akarom leírni. Mentsen ki Bourdieu érve:

Egész tudományos vállalkozásom abból a meggyőződésből fakad, hogy akkor érthetjük meg a társadalom működését a legjobban, ha alámerülünk egy történetileg, térben és időben meghatározott empirikus valóság egyediségébe, de úgy, hogy – Gaston Bachelard szavaival élve – «a lehetőségek egyedi megvalósulásának», vagyis a lehetséges konfigurációk véges univerzumát alkotó változatok egyikének tekintjük.⁸⁴¹

Ebben az esetben a térben és időben meghatározott empirikus valóság kultúrát jelent: helyi típusú tudást, lokális struktúrát – a beállítódás, a szokásrend, a nyelvhasználat egységes gyakorlattá, „népi” ünneplésmoddellé való szerveződését. A vizsgálat módja átveszi tehát a paradigmaalapító Dávidházi kiindulópontját: („milyen kulturális értékek születését segítette elő (a Shakespeare-kultusz), s melyek létrejöttét nehezítette vagy gátolta meg kétszáz éves eddigi története során.”)⁸⁴² vagyis a kultuszból kultúrára következtet, a kultúrát azonban hajlamos inkább az egyén szintjén homogénné váló gyakorlatként érteni, mint a Dávidházi által jelzett három összetevő (beállítódás, szokásrend, nyelvhasználat) rétegzett jelenléteként.

Még az elemzés előtt magyarázattal tartozom a bourdieu-i fogalom, a *gyakorlati észjárás* és az antropológia „népi” modell fogalmának közelítését illetően. A két fogalom kultúrára

⁸³⁸ MESTER 2002: 16. A „népi” modell terminus a naiv modell társfogalma. Mester a két terminus meghatározását kontrasztíve adja meg. „A naiv jelzővel általában a tudományos elméletekkel párhuzamos magyarázó rendszereket szokás illetni, beszélhetünk naiv fizikáról vagy akár naiv freudizmusról is. A népi kifejezést ezzel szemben a valóság olyan modelljeire alkalmazzák, amelyek nem tárgyai a tudományos érdeklődésnek („hogyan vásároljunk jól” vagy „mikor vagyunk betegek”). Az előbbieket a folyamatok lezajlásának, az utóbbiak inkább a döntések meghozatalának modelljei.”

⁸³⁹ BORDIEU 2002.

⁸⁴⁰ Vö: TVERDOTA 2002: 7.

⁸⁴¹ BOURDIEU 2002: 12.

⁸⁴² DÁVIDHÁZI 1989: 27.

vonatkozó implikációi között nagy különbséget nem látok, mindössze más esettípusokon, illetve más természetű kritikákon nevelkedtek/nevelődtek kidolgozóik. A közelítést az azonos karakterjegyek teszik lehetővé. Mester D'Andrade jellemzőcsoportját idézi: „a. gazdaságosak (a modell kevés elemből áll, melyek viszonyából levezethetők a további fogalmak); b. interszubjektív módon birtokoltak („mindenki tudja, hogy mindenki tudja, hogy mindenki tudja...”); c. látszólag nyilvánvaló dolgokat állítanak a világról (explicitté téve banálisnak hatnak); d. keretbe foglalják az interakciókat (a modell kölcsönös ismerete és azonosítása minden további magyarázat nélkül megteremt az interakció kereteit); e. procedurális természetűek (elsajátítottak és gyakorlat-központúak); f. általában nem válnak explicitté, de azzá tehetők.”⁸⁴³ Én meg *A gyakorlati észjárás* hasonló kitételeit választom melléjük: „...ez a néhány fogalomban összesűrítendő filozófia, amelynek sarkpontja a társadalmi mezők objektív struktúrái, valamint a *habitus* bensővé tett struktúrái közötti kölcsönhatás...”⁸⁴⁴, „arra a tudományfilozófiára gondolok, amelyet relacionálisnak nevezhetünk, amennyiben viszonyok és viszonyrendszerek elsőbbségét hangsúlyozza...”, „...azt is tudom, hogy ha ezeket az elveket a szokásos szöhasználatnak engedve 'filozófiának' nevezem, azt kockáztatom, hogy elméleti vitákra módot adó elméleti kijelentésekkel alakulnak át, és így újabb akadályokat gördíthetnek az elé, hogy átadhassam a módszeremet alkotó állandó és szabályoknak alávetett eljárás-és gondolkodásmódokat...”, „...azokhoz az *objektív viszonyokhoz*, amelyekre nem mutathatunk rá és nem kézzelfoghatóak, hanem tudományos munkával kell meghódítanunk, létrehozunk és érvényességüket ellenőriznünk.”⁸⁴⁵ A két fogalomnak azt a munkát kellene elősegítenie, hogy két regionális ünneplésben felismerjem azt a keretet, amely megszabja az ünneplők mozgáslétehetőségeit, illetve lehetővé teszi azok „invenióját”.

Az ünneplés modelljei

A Kazinczy évszázados ünnepét megtartó városok, közösségek legtöbbször⁸⁴⁶ a magyar tudós társaság által szervezett ünnepség mintáját követik, ez a minta megtörik a helyi ünneplési gyakorlat, ünneppel szembeni elvárás prizmáján: e kettő együttes érvényesülése képes kialakítani valamilyen ünneplésre vonatkozó társadalmi gyakorlatot. Az 1859. október 27-i pesti ünnepség markánsan adta meg a helyszín, a hely és az ezt kiépítő tárgyak, az időpont és időbeosztás, a közönség identitásának, viseletének, viselkedésmódjának, a szövegek típusának és használatának normáját. Az esemény struktúráját Kempelen Győző leírása szemlélteti a leginkább. A három napszagnak három helyszín és három ünnepforma felel meg: a délelőttöt a tudós társaság ünnepe tölti ki a Nemzeti Múzeum termében, déli órára kerül az *Európa* szállóban szervezett Kazinczy-lakoma, illetve az estét a színházi program tölti ki. Az ünnep menete egybeesik a hétköznapi élet struktúráival, kisajátítja annak szerkezetét. Az egyes részesemények szintén modellértékűvé lesznek az idővel való gazdálkodást illetően: a szavalt, éneklés és emlékbeszéd egymást követésének rendje, a típusok egymás mellé kerülésének forgatókönyve itt dől el: köszöntőbeszéd Dessewffy Emilről, az akadémia elnökétől, báró Eötvös József magasztalóbeszéde, szoborkosorúzás, Szakács József szavaltja - Szász Károly díjnyertes verse, Toldy Ferenc akadémiai titoknak emlékbeszéde, ugyanó szavaltja el Tompa Mihály pályadíjas

⁸⁴³ MESTER 2002: 17.

⁸⁴⁴ Az idézet ugyan az elmélet fogalmi gazdaságosságára vonatkozik, de azt a vizsgálat tárgyából vezeti le.

⁸⁴⁵ BOURDIEU 2002: 7–8.

⁸⁴⁶ A spontán módon kialakuló ünneplésekre nem vonatkozhatnak kijelentéseim, ott a kezdeményezés genealógiája írható le a tudós társaság hatásának megnyilvánulásaként.

alkotását. A Nemzeti Színházbeli program tovább variálja az ünnepségekhez tartozó szövegek tipológiáját: a Báthori Mária eredeti dalmű nyitánya Erkel Ferentől, Tóth Kálmán *Kazinczy évszázados emlékezete* című versét szavalja el Feleki, Tompa Mihály versét Szepesi Imre megzenésítésében énekli „a nemzeti színház összes személyzete”, illetve a díszelőadás: Vörösmarty Mihály *Az áldozatának* a bemutatója. Ezek a szövegek az érvényes Kazinczy-értelmezés olyan kánonát reprezentálják, amelyben akár el is lehet marasztalni Kazinczy szépirodalmi teljesítményét, hiszen az ünneplésnek nem ennek bizonyítása a tétje.⁸⁴⁷ A lakoma a pohárköszöntők frazeológiáját, tartalmát szabja meg. Deák a házára üritett poharát számtalanszor fogják felemlegetni az ország különböző pontjain. A termeket díszítő tárgyak, képzőművészeti alkotások „társadalmiasítják az emlékezetet”,⁸⁴⁸ felmutatják, hogyan kell kinéznie az ünneplésre méltónak. (A *Vasárnapi Újság* ünnepi számában közölt rajzos *Kazinczy-allegória* tipikus eset, s hogy mennyire meghatározó, azt az aradi allegori-képlettel való hasonlósága bizonyítja.⁸⁴⁹) A lakomán fogyasztottak sem közömbösek, a bor nemzeti italként funkcionál. A nemzeti viselet ekkor jön divatba.⁸⁵⁰

A pesti események sikere és országos visszhangja azzal magyarázható, hogy érvényesülni enged egy lappangó ünneplésigényt, s hogy annak kereteit meglehetősen lazára fűzi. Az akadémiai ünnep mintája kiegészülhet az adott közösségekre jellemző, a helyi ünneplésgyakorlat részét képező ünneplési formákkal (dalidók, bálók, szavaló-és zeneestek), illetve idomulni tud a helyi intézmények önáffirmációs igényeihez.

A szegedi / tordai ünnepség

Szeged 1859-ben kezd hallatni magáról a pesti hírlapokban: az 1859-es évet a *Vasárnapi Újság* ezzel a Szegedre vonatkozó adattal kezdi: „Hogy Szeged városa milly példásan pártolja az irodalmat, írja a *Hölgynyitár*, kitetszik abból, hogy egy gyűjtő (Keméndy ur) közelebb 150

⁸⁴⁷ „E kettős mérce fog Kölcseytől kezdve az egész félszázadon keresztül működni és hatni: Kazinczy a törvényhozóként fog élni és idézteni mind hívei, mind ellenfelei által, oly törvényhozóként, aki Istentől ugyan megkaphatta az igaz kódtáblákat, de maga nem alkotóként, hanem a törvény alkalmazójaként tűnt ki csak.” MARGÓCSY 2000: 113.

⁸⁴⁸ Vö. KERESZT 1994.

⁸⁴⁹ „A színpad vadonvidéket ábrázolt, itt ott siremlékeket tüntetve elő. Mindkét oldalról emelkedő szinten ő szerű sírkő közepén botjára támaszkodó s az ősidőt jellegző gyászalak állt, a párkáktól körülvéve; a vadonvidék eltűnt s a színpad hátterében ragyogó fényű s nemzeti lobogókkal díszített díszetplomb tűnt elő, melynek aranyzott oltárán ősmagyar jelmezű gyermekek áldoztak s fölöttük a halál szomorkodó anygala Kazinczy életnagyságú arcképet tartott. Ugyane pillantban mintegy varázsütésre a szirteken álló sirboltok megnyiták, melyek egyikéből Attila, másikkából Árpád alakja tűnt elő, a többiből pedig magyar öltözetű nőcsoporttól kísérve a két magyar vezér lépett elő, miközben megzendült Kölcsey *Himnusza*. Záradékol Pannónia lebegett alá, jobbát áldásra terjesztve ki, baljában a magyar zászlót lobogtatva.” KEMPELEN GY. 1860: 41.

⁸⁵⁰ A jelenségre Fábri is kitér. Itt csak két idézetet tennék hozzá a kérdéshez. Az egyik szemléltesse azt, hogyan legitimálják a nemzeti viselet iránti preferenciát az újságok: „Vége a fekete frakknak! Napoleon császár a francia társaságból száműzte s Párizsban már csak temetésre hívók, legfőlegb pinczerek viselik. A multheti bálon a tuileriákban három ezer ember, a legvegyesebb társaság, volt jelen – s egyetlenegy fekete frakkot sem lehetett látni. E helyett azonban volt mindenféle egyenruha, katonai és polgári; ott voltak három világrésznek különböző nemzeti ruházata; sőt voltak régi udvari öltözetek is, dus violaszín himézésekkel, fekete bársonyból, arannyal, gyöngyökkel kirakva.” (Pesti Napló, 1860.01.21.) A másik meg a Kazinczy név kontextusainak 1859-es árnyalásához tehet hozzá valamit: „A magyar ruha Bécsben napról napra jobban terjed, még pedig – mint írják – nem az ottani magyarok, de más nemzetbeliek között is. Ugyancsak a bécsiek sok női csesebecsét és ékszer Kazinczyról neveztek el.” (Pesti Napló, 1860.02.21.)

előfizetőt hozott a következő öt lap u.m. a Pesti Napló, Hölgyfutár, Vas. Újság, Üstökös és Kétgarasos Újság számára. Ide nem foglaltatnak azok, kik postán küldték be szállítmányukat, és azon számosak, kiket Kemény ezután ígért beküldemi. Éljenek a derék szegediek!” (Vasárnapi Újság, 1859. 01. 02.) Két számmal odébb, 1859. január 16-án a *Tárház* rovat közli a 100 szignóval ellátott cikket *Színészet, irodalom és közszellem Szegeden*, melyet szerzője ezzel zár: „S minthogy rólunk a lapok úgy beszélnek, mint egy föl nem fedezett tartományról – a *Vasárnapi Újság* pedig hallgatni szokott felőlünk – így majd továbbra is meglátogatjuk.” Az ígéret annyira komoly, hogy májusra már nincs is szükség a látogatásra, hiszen a *Szegedi Híradó* saját fórumot teremt. A *Vasárnapi Újság* erről az alapítási kísérletről folyamatosan tudósít már 1859. február 6-ától, míg az első szám május 1-jén jelenik meg. Ezalatt beérkeznek a szerkesztőségbe olyan hírek is, hogy egy szegedi építőmester 120 aranyt ajánl fel *A gyakorlati építés tudománya* című pályamű megírására. Ezalatt Tordát olyan hírek képviselik, mint Gyöngyössi János tiszteletére emelt emlékszobor felavatónépszerűsége – ezt csak jelzik, tudósítást nem küldenek -, illetve ennek következményeként a Gyöngyössi János/Gyöngyösy István közötti különbség tisztázása.⁸⁵¹ (Vasárnapi Újság, 1859. 01. 02.) Sokkal több Kolozsvárra sem jut el: az 1859-es év Tordára vonatkozó adata ez: „Tordai levelezőnk írja, hogy Tordán Gyöngyössi János új-tordai lelkész és költő emlékszobra októ. 23-án leplezetett le du. 3 órakor, új-tordai lelkész Szabó Ferencz versben, Balog János gondnok folyó beszédben, nagyenyedi tanár Mihályi Károly szintén versben, az utóbbi mint az üdvözült költő unokája – tartának dícsszónoklatot az innepélyes alkalomra.” (Kolozsvári Közlöny, 1859. 11. 06.) Év végére kerül egy rövid tudósítás a január 8-ára tervezett Kazinczy-estről. Az 1860 tavaszától induló *Magyar Futárban* lesz erőteljesebb Torda jelenléte, azonban itt is az első közlemény – Pap Domokos *Tordai sétákja* – az útviszonyok állapotára panaszkodik. Pedig a városnak ebben az időben két egylete is van: az 1833-ban Ugron István vezetésével alapított Tordai Kaszinó, illetve az 1844-ben Puhl Ignác nézetésével induló Tordai Olvasó Nőegylet.⁸⁵² Valószínű azonban, hogy ez a típusú közösségi élet, amely a kisiparos lakosságú városra jellemző, más természetű teljesítményeket tekint fontosnak. Az 1860. 01. 08-ra maradó szavaló- és zeneestet a Kazinczy-alapítvány javára rendezik, a közösségi ünnep, mely a pesti és kolozsvári ünnepségekkel szinte egybeesik, a Gyöngyössi-szobor felavatása, biztosítja azt a közösségi önaffirmációra való igényt, amelyet más közösségek a Kazinczy-ünnepségekkel vezetnek le. Hogy a Kazinczy-est nem lesz a lokális tudatot meghatározó esemény, azt az is bizonyítja, hogy az erről szóló tudósításokat elegendőnek tartják a Pesti Naplóhoz és a Kolozsvári Közlönyhöz elküldeni, a Vasárnapi Újság vonatkozó kérése válasz nélkül marad: „(Kazinczy-ünnepély Tordán) A tordai olvasó-egylet f. hó 8-án a kaszinó termében szavalati ének-és zeneelőadást volt rendezendő a Kazinczy-alapítvány javára. Vajjon megtartott-e, s ha igen, minő eredménnyel? arról még tudósítást nem kaptunk.” (Vasárnapi Újság, 1860. 01. 15.) Az esemény programján és a szűkszavú beszámolókn kívül egyetlen további adalék az, hogy egy utcát Kazinczy névre kereszteltek. Egyébként az esemény kontextusa Torda esetében is úgy termelődik ki, mint a nagyobb városok ünnepségei esetében: az eseményt megelőzi a híre, az esemény napján, illetve az azt megelőző napon közlik a programot, két-három nap múlva kerül be a beszámoló, illetve egy következő rövid hír jelzi a begyűlt összeget (mind a Kolozsvári Közlöny, mind a Pesti Napló ilyen forgatókönyv mentén képzi meg

⁸⁵¹ Valószínű, hogy az ünnepségre tervének híre juthatott el a *Vasárnapi Újsághoz*, hiszen magára a felavatásra csak 1859. 10. 23-án került sor.

⁸⁵² Az adatok lelőhelye: BORBÉLY 1849: 199–206.

a tordai eseményt). A modell eltérő lehet olyan városok esetében, amelyeknél az ünnepelés egybeesik valamely másik nagyváros ünnepével, amely az előbbi visszhangját elnyomja.

Ezzel szemben Szeged beszámolóí jóval redundánsabbak. Kempelen Győzővel kialakult egy olyan helyi hivatásos újságírói kategória, akinek fontos a média nyilvánossága. Szegedről ilyen hírek is eljutnak Pestre: „A Szegedi Híradó beszéli, hogy ottani iparos összehíván segédjeit, kijelenté nekik hogy e hó 27-kén ünnep van a házban, Kazinczy emlékünnepre, e napon nem fognak dolgozni, este pedig az ő költségén a színházba mennek. Vajha e tény ne volna páratlan!” (Pesti Napló 1859. 10. 25.) Ugyanezt a hírt a Vasárnapi Újság már általánosítottan veszi át a szegedi iparosok körében elterjedt gyakorlatra utalva.

A következőkben azt követem, hogyan építi ki az esemény kontextusát a Szegedi Híradó. Az első vonatkozó cikk az október 20-i számba kerül be, az *Alföldi viszonyok* rovatba, egy héttel az ünnepély előtt. A cikkíró a német Schiller-ünnepségek modelljét adja meg referenciapontul, s főként a Kazinczy-lak gondozatlanságát panaszolja fel. Az ünnepséghez olyan célt társít, melynek lokális identitást teremtő jelentősége van: „Kazinczy emlékéhez bizonylan méltó lesz, ha városunk megírott történetét nyerlandi általa.” (Szegedi Híradó, 1859. 10. 20.) A következő tudósítások (Szegedi Híradó, 1859. 10. 23., *Szegedi tárogató* rovat) a cikk keltette visszhanggal tágtítják az esemény jelentőségét: a vidékiek három levéllel kéreznednek a résztvevők listájára, a kaszinó lakomát ígér a színházbeli program utánra. A tudósító már jósol: „A megbecsülés belterje, melylyel valamely nemzet nagy férfiai iránt viseltetik biztos mérvül tekinthető ama nemzet műveltségi állapotának, s habár Kazinczy laka még ma pálinkaház, erősen hisszük, hogy mához tíz évre a magyar nemzet háza leend.” (Szegedi Híradó, 1859. 10. 23.) A következő szám már az esemény napján jelenik meg. Meghökkenő a vezércikk tartalma. Dálnok Tihamér szónoklat jellegű cikke (*Javítsuk a népet!*) etikai szubsztanciaként beszél nemzeti értékekről. „No már most kedves atyámfiai, menjünk még egyszer végig röviden – a gyengébbek kedvéért – azon teendőkön, melyek anyagi és szellemi vagyis lelki jólétünket elősegítik. 1-ször. A fényűzést egyszerű, csinos magyar öltöny váltás föl. 2-ször. Népszerű, erkölcsileg oktatva javító könyvek karjáros adakozásból leendő megszerzését sürgetőleg eszközöljük, mire nézve egyelőre *Vasárnapi könyvtár* ajánlandó. 3-szor. A lelkesz urak és tanítók vasárnapi fölolvast a hely viszonyaihoz alkalmazva hozzanak szokásba, a személyes közreműködésük által a kezükre bizott népet nemesebb irány felé vezetni törekedjenek. 4-szer. Az itallal való mértéktelenség, a kocsmában való dorbézolás fölött a józan élet diadalmaskodjék.” (Szegedi Híradó, 1859. 10. 27.) A lap rutinos olvasójának szemét mindenképpen megakaszthatta a szónoklat, hiszen a frissen alakult lap valóban híreket adott, dominánsabban kognitív szempontok vezették, mint etikaiak. A rendhagyó cikk nyilván az ünnepnek és az efféle kérdésekre érzékenyebb ünneplőknek szól. Az esemény kontextusára ráépül egy attól látszólag független, de aurájába bekerülni akaró szöveg. A *Szegedi Tárogató* rovata megjósolja, hogy este hihetőleg szűk lesz a színház, meg hogyan gyűl a pénz a Szeged-történeti pályázatra. A *Tárca* rövid Kazinczy-életrajzot közöl, az *Irodalom és művészet* pedig a pesti és szegedi rendezvények programját. Az eseményt értelmezi az október 30-i szám, a szegedi eseményekről szóló tudósítás szövege megegyezik azzal, amit Kempelen a *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben* emlékalbumban közöl. A Szegedi Híradó már ebben a számban felhívást intéz a városokhoz és helységekhez ünnepülésükről szóló beszámoló elkészítésére az összesített megjelentetés érdekében. Az újság aznapi tudósításaiból kiderül, hogy egy külföldi betelepülő is 2 forinttal támogatta a rendezvényt, hogy özv. Gotthárdné – az esemény hatása alatt – 500 pftal támogatta a Kazinczy-családot, illetve, hogy a helyi fényképésznél 30 Kazinczy-portré megmaradt, s hogy olyan nő is akadt, aki a Losonczy-verset saját kezdeményezéséből áruba bocsájtotta. Az eseményről szóló beszámoló senkiről sem akar

megfelelkezni. (Feltételezem, hogy ezt a verziót küldték el Pestre is, mert a Pesti Napló szegedi tudósítása (1859. 11. 01.) – bár megvágja az eredetit – feltűnően sok helyi híresség nevét említi. A tudósítást ezzel kezdik: „A Szegedi Híradó körülményesen tudósít...”.) Nagyon fontos lesz F.-Szabó Amália teljesítménye, aki Losonczy és Garay verseit szavalja.⁸⁵³ Kempelen mindenki teljesítményét értékeli, a színpadon fellépőket, a zeneszerzőket, a lakomán résztvevő zenészeket, a pénzt kezelőket, a színház-tulajdonosokat, a cukrászt stb. A város társadalmának kis modelljét hozza létre a tudósítás. Ebben a modellben az esemény egyéni teljesítményeket tud felmutatni, illetve értékelni a családok, személyek társadalmi, szimbolikus tőkéjét. Az újságíró ezeknek az értekeknek sáfára.

Miben követték a szegediek a pesti modellt? Az időbeli egybeesés vagy legalább az eredeti és első struktúrájának a – részleges – átvétele garantálja a rendezvény sikerét. Kempelen Győző annak függvényében sorolja a különböző helységek ünnepségeihez kapcsolódó tudósításokat, hogy azok egybeestek a pesti ünnepséggel, illetve előbb vagy utóbb tartattak annál. Ez az idővel való bánásmód a mitikus időérzékelés jellemzőit feltételezi: fontos az, hogy a szegedi közönség ugyanakkor ugyanazt hallja és tegye, mint a pesti. „Megkerestem a magyar tudós társaság alelnökét, hogy azon két pályakölteményt, melyekkel Tompa Mihály és Szász Károly nyerték el a babért, ez ünnepélyre megküldeni sziveskedjék, mi ha megtörténik, a pesti közönséggel egyidőben fogja hallani a szegedi közönség azokat.” (Szegedi Híradó, 1859. 10. 20.) Ezzel egyidőben érvényesül a másik tendencia: az ünnepet helyivé tenni Losonczy László szövegével, a helyi primadonnának sajátos teljesítményével, az ünneplés lokális karakterisztikumaival. S hogy egy ilyen kulturális ünneplésgyakorlat létezik, azt bizonyítsa az október 27-i szám *Nyiltér* rovata, melyben Varga Pál a szegedi helvét ref. egyház lelkipásztora közönséget mond a 23-ára szervezett ünnepségre, melynek bevételéből egyházát segítették.

A Szegedi Híradó abban is segít, hogy megrajzoljuk a szegedi élet azon vonalait, melyek megadták az esemény keretét. A helyi gimnázium történelem tanára, Schröck a 27-i számban jelenti be maradását és azt, hogy vaklárma volt Pestre való áthelyezése. A pestiek sajnálkozva mondanak le róla. Ugyanazon a napon tartják meg a városban az első magyar ruhás esküvőt. A 27-i ünnepség két vásár közé illeszkedik (mind 26-án, mind 29-én vásár helyszíne a város), a 27-i lapszám közli az itt aktuális piaci árakat, illetve 28-ára telekárverést jelent be. Egy kereskedőseged halála, akit alig volt miből eltemetni, alkalmat ad az életbiztosítások szükségessége mellett érvelni, eredményt közölnek Kováts Ferenc-Hegedűs Antal pere ügyében. A város bizonyos utcái dísznőlegeltetés helyei, a Bába utca állapota siralmas, a bűzapiaci téren fákat ültetnek, megjelent Kmetty István *Szesélyes orvos vagy Gyógyászati rendelmények* című könyve, illetve kis baj történt: „Kis baj. Ügyes bajos ember kopogatott be minap városunk egyik hivatalnokához. 'Kérem alásan Tekintetes Uram! egy kis bajom volna nekem,' szolt amint a szobába lépett. 'Mi az?' kérdé a munkáshivatalnok. E kérdésre kezdé a panaszos kioldani feje kötelékét, s borzadva tekintett a hivatalnok a szétzuzott főre, mely egészen vérben uszott.'” Mindez 1859. 10. 27-28-án.

A város ünnepe ilyen típusú hétköznapiaknak ünnepe. Ez a hétköznapiakból adódó háttérstruktúra nem transzparens a tordai események esetében. Egy autonóm, lokális ünneplésgyakorlat viszont Szeged esetében lokális nyilvánosság előtt és annak fényviszonyaiban zajlik. Kazinczy feltűnésre ad alkalmat egy szegedi hölgynek, mutatóványhoz való jogot a cukorszobrárt elkészítő Farkasics cukrásznak, szerzővé avat egy helyi újságíró. Ezek a polgárok

⁸⁵³ Annyira fontos, hogy az ugyanebben a számban közzétett Losonczy-költeménynél a szerző neve mellett az ő nevét is feltüntetik. A szavalóművész egyenrangú a szerzővel vagy Kempelen szimpátiája emeli ki őt ennyire?

saját teljesítményüket, státuszukat ünneplik. Kazinczy neve 1859-ben olyan keret volt, mely különböző státuszú emberek én-hermeneutikáit volt képes integrálni. Ennek köszönhető az is, hogy az újtordai egyházközség felfedezi a maga Kazinczy-kortársát, Gyöngyössi Jánost és emlékművet emel neki. A kultikus gyakorlat szempontjából teljesen mindegy, hogy adott esetben a két, azonos kontextusban ünneplésre kerülő személyiség igencsak ellentmondásos viszonyban volt egymással.

Gyöngyössi János. Szócikk

A 18. század végének mesterkedő költői irányzatának képviselője, a leoninus versforma gyakorlója és első védelmezője.

Élete. 1741. novemberében született Krasznán, Kraszna vármegye központjában, Gyöngyössi János református lelkész és Soós Mária fiaként. Mindkét ágon az erdélyi ároni családok leszármazottja, a családfán lelkészek, püspökök, teológusok és alkalmi verselők vannak. Apai ágon rokona a cári udvari orvosként meghalt Gyöngyössi Pál,⁸⁵⁴ a korszak legjelentősebb magyar orvosa. A 18–19. századi recepció a Gyöngyössi Istvánnal való – egyébként igazolhatatlan – rokonság hipotézisét is felvetette. Gyöngyössi János korán árván marad, anyja ismét családot alapít és az anyai nagynya, illetve nagybáty, Soós Ferenc kolozsvári lelkész gondoskodik neveléséről. A kolozsvári református kollégiumban tanul 1767-ig, ez idő alatt *praeceptor* a *poetica classis*ban, a héber nyelv, a teológia, a filozófia, a fiziológia és a fizika iránt érdeklődik. 1767-ben a leideni egyetem alumnusa lesz és 1771-ig ott tartózkodik. Hazatérése után Kendeffy Elek mecénásának köszönhetően Bethlen János alsórákosi kúriájának⁸⁵⁵ udvari lelkésze lesz. Ugyanabban az évben az újtordai egyházkerület segédlelkésznek hívja Zágoni Márton aktuális pap mellé és 1818-ban bekövetkezett haláláig itt lelkészkedik. 1774-ben lesz aktuális pap és ekkor veszi el feleségül Ajtay Cserepes Mária-t, akivel öt gyerekük lesz: József, Karolina, Zsuzsánna, János és Ágnes. Gyöngyössi János idejében az újtordai templomot felújították, a torony magasztása és a szöszék az ő idejére datálhatók. Az Újtordán élő pap a vidék lelkészei, orvosai és az erdélyi kollégiumok tanárai köréből kikerült baráti körrel rendelkezett. 1816-ban Kazinczy Ferenc látogatta meg. Azonos nevű fiának szintén voltak verselői ambíciói. 1859-ben az újtordai egyházközség Gyöngyössi-megemlékezést szervezett, a lelkész-költőnek a 19. század közepéig jelentős helyi kultusza volt. 1859-ben az újtordai református vártemplom udvarán emelt síremléke ma is megvan. A 20. század második felében Csanádi Imre és Weöres Sándor újraértékelésének köszönhetően költői életműve némileg rehabilitálódott.

Versei. Gyöngyössi János költészete kizárólag alkalmi, nagyon változatos prozódiai eszköztárat megmozgató versekből áll, melyekre barokk poétikai hatás jellemző. Verseinek nagy része nyomtatásban megjelent 1790-ben Bécsben, a bécsi újságíró, Szacsvey Sándor kiadásában,⁸⁵⁶ illetve 1802-1803-ban két kötetben Pesten, a Kilián fivérek nyomdájában. A kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratárában fennmaradt utolsó verseskötetének kiadásra előkészített verziója, mely 1803 után íródott, illetve a korábbi kiadásokból kimaradt verseit tartalmazza. Verseinek egy része önálló nyomtatványként kolligátumokba került és kéziratok másolatokban terjedt. A Mária Terézia halálára írt *Nemzetek anyjának, kit egész egész Európa csudának/Tart vala, kit kesereg Köz, Nemes, Uri Sereg* kezdetű verse a legnépszerűbbek közé tartozik és a *Felelet a Mondolatra*⁸⁵⁷ számára monológiájának kiindulópontja. 1785-ben nagyszabású eposzban tervezi megírni az 1784-es román parasztlázadás⁸⁵⁸ történetét, amiről a bécsi udvar ellentmondásos hozzáállása, a „matéria kinössága” miatt lemond. Leoninusai miatt a korszakban és egészen a 20. század elejéig egyértelműen elítélték, kőeteinek előszavai is a

⁸⁵⁴ http://mek.niif.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Gyongyossi.pdf

⁸⁵⁵ http://hu.wikipedia.org/wiki/Als%C3%B3r%C3%A1kos_%28Brass%C3%B3_megye%29

⁸⁵⁶ <http://www.kiad.hu/bibl/gyongyossi/index.php>

⁸⁵⁷ <http://mek.oszk.hu/07000/07075/>

⁸⁵⁸ http://ro.wikipedia.org/wiki/R%C4%83coala_lui_Horea,_Clo%C5%9Fca_%C5%9Fi_Ci%C5%9Fan

versforma védelmében írt értekező szövegek. Versei a korabeli alkalmi költészet eszköztárát használják ki: bibliai, mitológiai motívumok, a világ- és magyar, erdélyi történelem emblemikus alakjainak, heraldikai elemeknek a felhasználásával jelenik meg az egyes családokról, családtagokról szóló genealógiai tudás. Gyöngyössi költészete az erdélyi rendi nemesi társadalom reprezentációja. Verselési technikáira és költészetszemléletére nagy hatással volt lelkészi szerepe, illetve a leideni tartózkodáskor elsajátított lelkészi hivatás szemléletmódja. Megrendelői között erdélyi nemesi családok, kollégiumi tanárok és lelkészek, illetve tordai, Torda környéki polgárok voltak. Verstechnikája, a verseit ért kritikák s azok terjedése miatt a *populáris irodalom* 18. századi változataként tartható számon költészete.

Források. Hagyatéka elveszett, részleteiben rekonstruálható. Versein kívül kéziratban fennmaradt önéletírása, melyet a peregrinációba induláskor kezdett el. Adatolhatók főként teológiai jellegű szövegek fordítási tervei, omniáriuma a 19. század végén még megvolt. Kazinczy Ferenchez, Édes Gergelyhez, Gulácsi Gáborhoz, id. Szilágyi Ferenchez, Csernátóni Vajda Sámuelhez, Pálóczi Horváth Ádámhoz írott néhány levele fennmaradt. Kollégiumi éveit fiziko-teológiai disszertációval zárja, mely 1767-ben jelent meg nyomtatásban. Gyűjteményes kolligátumokban prédikációi maradtak fenn. Az ő kézírásával az újtordai református egyházközség életét dokumentáló levéltári forrásanyag maradt fenn az újtordai egyházkerületben és az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában Kolozsváron.

Irodalomjegyzék

Rövidítések jegyzéke

ANDJC – Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj
BARC – Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj
BCU - Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Colecții speciale
EREKGyL – Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár
MOL – Magyar Országos Levéltár, Budapest
MTAK Kézirattár – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Budapest
NREL – Nagyenyedi Református Esperesi Levéltár
OSZK Kézirattár – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest
ÚREL – Újtordai Református Egyházközség Levéltára, Újtorda

Felhasznált irodalom

- ABAFI 1881: ABAFI Lajos: Gyöngyössi Jánosról, *Figyelő* XI(1881): 138–144.
ALBERT A. 2008: ALBERT András: A wolffianizmus Erdélyben, *Aetas* 4(2008): 129–140.
ALBERT J. 1884: ALBERT János: Gyöngyösi [!] Jánosról, a költőről, *Keresztény Magvető* 19(1884): 19–26.
AMELANG 1998: James S. AMELANG: *The Flight of Icarus. Artisan Autobiography in Early Modern Europe*, Stanford: Stanford University Press, 1998.
ANDERSON 2006: Benedict ANDERSON: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* (ford. SONKOLY Gábor), Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2006.
ARANKA 1806: *Elme játékjai*. Irta ARANKA György. Nagy-Váradonn, Nyomtat: Szigethy Mihály' betűivel, 1806-dik esztendőben
ARIÈS 1975: Philippe ARIÈS: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident. Du Moyen Age à nos jours*, Paris: Seuil, 1975.
ARIÈS 1987: Philippe ARIÈS: *A halál technikája*, in: Uő: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok* (vál. ÁDÁM Péter és SZAPOR Judit; ford. CSÁKÓ Mihály), Budapest: Gondolat, 1987: 319–351.
ARIÈS–DUBY 1999: *Histoire de la vie privée 3. De la Renaissance aux Lumières* (éd. Philippe ARIÈS et Georges DUBY), Paris: Ed. du Seuil (Points-Essais), 1999 [1985].
BADINTER 1999: Elisabeth BADINTER: *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században* (ford. SZEKERES András), Debrecen: Csokonai Kiadó (Artemisz Könyvek), 1999.
BALÁZS–LABÁDI 2005: *Szemlélő. A Spectator fordítása* (1783) (s. a. r. BALÁZS Péter és LABÁDI Gergely), Szeged: Fiatal Filológusok Füzetek (XVIII–XIX. század 1.), 2005.
BALLAGI 1872: BALLAGI Aladár: *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*, Pest 1872.
BALOGH 1998: BALOGH Piroska: Esztétika és irodalom a 18–19. század fordulóján. Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből, *ItK* (3–4)1998: 459–476.

- BALOGH 2007a: BALOGH Piroska: *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó (Csokonai Könyvtár), 2007.
- BALOGH 2007b: BALOGH Piroska: „Schyta vagyok, nem lappon”, *Adalék a Halotti versek kultúrtörténeti hátteréhez egy történész és egy poéta diskurzusából*, in: „'s végre mivé lesz?” Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából (szerk. HERMANN Zoltán), Budapest: Ráció Kiadó, 2007: 198–217.
- BALOGH 2008: BALOGH Piroska: *A költő és a történetíró. Orczy Lőrinc levelei Koppi Károlyhoz*, in: *Redite ad cor. Emlékkönyv Sahin-Tóth Péter tiszteletére* (szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz), Budapest: Eötvös Kiadó, 2008.
- BÁNLAJ 1941: Doberdói BÁNLAJ József: *A magyar nemzet hadtörténete 19. III. Károly, Mária Terézia és II. József kora 1716–1790*, Budapest: Grill Károly Könyvkiadóhivatala, 1941.
- BARBIER 2005: Frédéric BARBIER: *A könyv története* (ford. BALÁZS Péter), Budapest: Osiris, 2005.
- BARBIER–BERTHO-LAVENIR 2004: Frédéric BARBIER – Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története, Diderot-tól az internetig* (ford. BALÁZS Péter), Budapest: Osiris, 2004.
- BARLEUS 1645–1646: Casparis Barlaei Poemata editio IV, Altera plus parte auctior. Pars I. Heroicorum; Pars II. Elegiarum et miscellaneorum carminum, Amstelodami, Apud Ioannem Blaeu, MDCXLV–MDCXLVI.
<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/Barlaeus01.html> (2008. 07. 26.)
- BARÓTI SZABÓ 1777: Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei, melyeket szerzett Esztergom megyebéli pap, Erdélyi, BARÓTHI SZABÓ Dávid, mostan a' kassai fő iskolákban az ékesen szollásnak királyi professora. Kassán, Landerer Mihály költségével és betűivel, 1777.
- BARÓTI SZABÓ 1786: Vers-koszorú, melyet Az Új mértékre vett, 's üdövel meg-egyengetett, és későbbén készült verseiből kötött erdélyi, BARÓTHI SZABÓ Dávid, a' kassai fő iskolákban a' szelídebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója, I-II-III szakasz, Kassán, Fűskúti Landerer Mihály betűivel, 1786.
- BARÓTI–TARNAI 1953: BARÓTI Dezső – TARNAI Andor: Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum kötetekben, *ItK* 1953: 213–216.
- BARTHA 1995: BARTHA Elek: *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában I–II*. Debrecen: KLTE, 1995.
- BAUMEISTER 1739: *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolfii conscriptae*, Vitembergae, 1739.
- BAUSINGER 1995: Hermann BAUSINGER: *Népi kultúra a technika korszakában* (ford. SZUÁRTÓ Zsolt), Budapest: Osiris-Századvég (Osiris könyvtár) 1995.
- BAYER 1908: BAYER József: Bikfalvi Koréh Zsigmond, *Művészet* 1908: 242–243.
- BÉKÉS 1997: BÉKÉS Vera: *A hiányzó paradigma*, Debrecen: Latin Betűk, 1997.
- BÉKESI 1993: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külfödiek Magyarországon I–III*. (szerk. BÉKESI Imre), Budapest-Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., 1993.
- BENDA 2006: BENDA Gyula: *A történelmi tényről a „tényellenes” hipotézisig*, in: *Uő: Társadalomtörténeti tanulmányok*, Budapest: Osiris, 2006: 47–58.
- BENE–KECSKEMÉTI 2009: BENE Sándor – KECSKEMÉTI Gábor: Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének

- felépítéséhez, *Helikon. Irodalomtudományi szemle, Eszmetörténet és irodalomtudomány* 1–2(2009): 201–227.
- BENKŐ J. 1999: BENKŐ József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe I–II.* (fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi SZABÓ György), Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1999 [1778].
- BENKŐ K. 2002: BENKŐ Krisztián: A „napló” mint alakzat. Változatok a prozopopeiára XVIII–XIX. századi irodalmunkban, *It* 2(2002), 206–218.
- BENKŐ S. 1971: BENKŐ Samu: *Köteles Sámuel stilisztikája*, in: Uő: *Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok*, Bukarest: Kriterion, 1971: 209–215.
- BENKŐ S. 1977: BENKŐ Samu: *A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben*, in: Uő: *A helyzettudat változásai. Művelődéstörténeti dolgozatok*, Bukarest: Kriterion, 1977: 63–84.
- BENKŐ S. 1979: BENKŐ Samu: *A história és a vers. Lenkei százada*, in: Uő: *Haladás és megmaradás*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979: 514–531.
- BENSA 2001: ALBAN BENSA: *Fièvres d'histoire dans la France contemporaine*, in: *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités* (éd. par ALBAN BENSA, DANIEL FABRE), Paris: Ed. du MSH, 2001, 1–12.
- BÉNYEI-GÖNCZY 2005: *Nemzet-identitás-irodalom. A nemzetfogalom változásai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban* (szerk. BÉNYEI Péter – GÖNCZY Mónika), Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó (Csokonai Könyvtár), 2005.
- BEÖTHY 1887: BEÖTHY Zsolt: *A magyar szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban 1526–1800. II. kötet 1774–1788 (A francziások: Báróczi és Bessenyei)*, Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1887.
- BERTAUD 2000: JEAN-PAUL BERTAUD: *Războinicul*, in: *Omul Luminilor* (ed. de MICHEL VOVELLE): Iași: Polirom, 2000: 61–86.
- BEU 1935: OCTAVIAN BEU: *Răscoala lui Horia în arta epoei, cu o sută cincisprezece ilustrațiuni*, București: Atelierele „Cartea Românească”, 1935.
- BIRÓ – DÁVID 2007: BIRÓ Annamária – DÁVID Péter: „... tsekély vélekedésem szerint...” *Aranka György nyelvműveléssel és erkölcstannal foglalkozó írásai* (a bevezetőt írta DÁVID Péter), Szeged: Fiatal Filológusok Füzetek (XVIII–XIX. század 2.) 2007.
- BIRÓ 2003: BIRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest: Balassi, 2003 [1994].
- BIRÓ 2005: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből* (szerk. BIRÓ Ferenc), Budapest: Argumentum, 2005.
- BOD 1982: BOD Péter: *Önéletírás*, in: Uő: *Magyar Athenas*, Budapest: Magvető (Magyar Hirmondó), 1982: 7–81.
- BORBÉLY 1849: *Tordai EMKE-Emlékköny. X. évi közgyűlés alkalmával és Jósika Miklós születése 100. évfordulója ünnepélyére 1849. június 3.* (szerk. BORBÉLY György), Torda, 1849: 199–206.
- BORGATTI-EVERETT-FREEMAN 2002: S.P. BORGATTI – M.G. EVERETT – L.C. FREEMAN: *Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis*, Harvard: MA, Analytic Technologies, 2002.
- BOURDIEU 2001: PIERRE BOURDIEU: *A tiszta esztétika történeti genézise*, in: *Változó művészfogalom. Kortárs frankofon művészetelmélet* (szerk.: HÁZAS Nikolett), Budapest: Kijárat Kiadó, 2001, 95–107.

- BOURDIEU 2002: Pierre BOURDIEU: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.
- BRIGGS – BURKE 2004: Asa BRIGGS – Peter BURKE: *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*, Budapest: Napvilág, 2004.
- BUNIÁN 1777: Keresztyén utazás a' bódlog örökké-valóságra, melyben a' meg-térő, és ISTENT kereső Lelkeknek minden állapotja külömb-külobb féle szép példákban és ábrázatokban le-festetik. Első könyv. Melyben egy keresztyen Férjfiúnak útazása adatik elő, Irattattott Ángliai Nyelven, BUNIÁN János által. Mostan pedig annak Német Nyelvre való fordításából, Magyarra fordítottatt. Kolo'sváratt. Nyomt.: a' Réf. Coll. Betüivel, 1777-ben.
- BUNIÁN 1782: Keresztyén utazás a' bódlog Örökké-Valóságra. Melyben a' meg-térő, és ISTENT kereső Lelkeknek minden állapotok, külömbb-külobbb-féle szép példákban és ábrázatokban le-festetik. Második könyv, mely a' keresztyén férjfiú feleségének és gyermekeinek-is útazásokat, adja-elő, Irattattott Ángliai nyelven Bunián János által. Mostan pedig a'nak Német Nyelvre való fordításából, magyarra fordítottatt. Kolo'sváratt. Nyomt. a' Ref. Coll. Betüivel KAPRONTZAI ÁDÁM által, 1782-dik esztendőben.
- BURGUIÈRE 1992: André BURGUIÈRE: *La généalogie*, in: *Les Lieux de mémoire III. Les France 3. De l'archive à l'emblème* (szerk. Pierre NORA) Paris: Gallimard, 1992: 18–51.
- BURKE E. 2008: Edmund BURKE: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (ford. FOGARASI György), Budapest: Magvető, 2008.
- BURKE P.1991: Peter BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában* (ford. BÉRCZES Tibor), Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, 1991.
- CALENDARIUM 1821: *Calendarium novum, et vetus ad annum vulgarem MDCCCXXI*. Claudiopoli
- CATALOGUS 1799: Catalogus bibliothecae hungaricae Francisci Com. Széchényi. Tomus I. Scriptores hungaros et rerum hungaricarum typis editos complexus. Pars I. A–L. Sopronii, Typis Siessianis, 1799.
- CAVALLO–CHARTIER 2000: Guglielmo CAVALLO – Roger CHARTIER: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, Budapest: Balassi, 2000.
- CHARTIER 1986: Roger CHARTIER: *Espace social et imaginaire social: les intellectuels frustrés au XVIe siècle*, in: D. JULIA – J. REVEL – R. CHARTIER: *Histoire sociale des populations étudiantes*, Paris: Ed. de l'EHESS, 1986: 245–260.
- CHARTIER 1996: Les pratiques de l'écriture ordinaire dans les sociétés de l'ancien régime (dossier constitué par Roger CHARTIER), *Cahiers de recherche* 17(1996).
- CHARTIER 1998: Roger CHARTIER: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitude et inquiétude*, Paris: Albin Michel, 1998.
- CHARTIER 2001: Pratiques d'écriture (dossier constitué par Roger CHARTIER), *Annales HSS* juillet-octobre 2001.
- CHARTIER 2005: Roger CHARTIER: *Diderot et ses corsaires*, in: Uő: *Inscrire et effacer. Culture écrite et littérature (X^e – XVIIIe siècle)*, Paris: Gallimard, Seuil (Hautes Études), 2005: 178–192.
- COMPAGNON 1983: Antoine COMPAGNON: *La Troisième République des Lettres : de Flaubert à Proust*, Paris: Seuil, 1983.
- COMPAGNON 2005: Antoine COMPAGNON: *Les Antimodernes, de Joseph de Maistre à Roland Barthes*, Paris: Gallimard (Bibliothèque des idées), 2005.
- CURTIUS 1953: Ernst Robert CURTIUS: *European Literature and the Latin Middle Ages*, New York: Pantheon, 1953.

- CZIBULA 2006: CZIBULA Katalin: „erőltetlek mind azon által Szép Magyarságodra”, A Magyar Hirmondó Révai Miklós idejében, in: *Historia Litteraria a XVIII. században* (szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor) Budapest: Universitas Kiadó, 2006: 476–494.
- CZFIRA 2008a: CZFIRA Mariann: „Fejedelmek védelmezték”. Kazinczy önimázsformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében, *ItK* 112 (2008): 447–477.
- CZFIRA 2008b: CZFIRA Mariann: Kazinczy-levelezéskötetek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, in: *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából* (szerk. KESZEG Anna és VADERNA Gábor), Budapest: Ráció Kiadó, 13–35.
- CZÖVEK 1817: Az Európai híres zsványok, útonálló tolvajok, gyilkosok, haramiák, lázzadók és pártütők tüköre, melyet Siller Fridrik írásából fordított CZÖVEK István, Első, második darab, Pesten, Trattner János Tamás betűivel ’s költségeivel, 1817.
- CSETRI E. 1997: CSETRI Elek: „Katonának tött az átok”, Verbuválás és katonafogas Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején, *Hadtörténeti Közlemények* 3(1997): 496–522.
- CSETRI L. 1990: CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Budapest: Akadémiai (Irodalomtudomány és Kritika), 1990.
- CSETRI L. 2007: CSETRI Lajos: *Amathus. Válogatott tanulmányok I–II.*, Budapest: L’Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság (Ligatura), 2007.
- CSETRI L. 2007a: CSETRI Lajos: *A magyar nemzetűdatt változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében*, in: CSETRI L. 2007: II. 228–248.
- CSETRI L. 2007b: CSETRI Lajos: *A politikai gondolkodás tükröződése a felvilágosodáskor magyar költészetében*, in: CSETRI L. 2007: II. 248–255.
- CSETRI L. 2007c: CSETRI Lajos: Bánk bán-problémák – szociológiai vetületben, in: CSETRI L. 2007: II. 120–127.
- CSÖRSZ 2005: CSÖRSZ Rumen István: *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840)*, in: BIRÓ 2005: 207–260.
- CSÖRSZ 2009: CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Budapest: Argumentum (Irodalomtörténeti Füzetek 165.), 2009
- CSVMÖM, Lev: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Levelezés* (s. a. r. és jegyz. Debreczeni Attila), Budapest: Akadémiai (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 1999.
- CSVMÖM, Tan: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Tanulmányok* (s. a. r., jegyz. BORBÉLY Szilárd – DEBRECZENI Attila – OROSZ Beáta), Budapest: Akadémiai (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 1999.
- DARIDA 2009: DARIDA Veronika: *A fenséges és a rejtőzködő jelenlét. Louis Marin reprezentációelmélete*, Budapest: L’Harmattan (Láthatatlan Múzeum), 2009.
- DÁVID 2008: DÁVID Péter: Losonczy Bánffy György, Erdély kormányzója, *Aetas* 4(2008), 47–65.
- DÁVIDHÁZI 1989: DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest: Gondolat, 1989.
- DÁVIDHÁZI 1997: Dávidházi Péter: „Iszonyodnám enmagam előtt”. Egy írói Oidipusz-komplexum drámája, in: *Kegyület és irodalom – Kultusztörténeti tanulmányok* (szerk. KALLA Zsuzsa), Budapest: A PIM Könyvei 7., 189–217.

- DÁVIDHÁZI 2004: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Budapest: Universitas (Irodalomtudomány és kritika), 2004.
- DAYKA 1993: *DAYKA Gábor versei* (összeáll., szerk., utószót írta KOVÁCS FERENCNÉ ÓNODI Irén), Miskolc: Felsőmagyarország, 1993.
- DEBRECZENI 2001a: *Orpheus* (szerk. DEBRECZENI Attila), Debrecen: Csokonai Könyvtár (Források) Debrecen, 2001.
- DEBRECZENI 2001b: Nemzet és identitás a 18. század második felében, *Itk* 2001: 513–552.
- DEBRECZENI 2004: *Magyar Museum I–II.* (szerk. DEBRECZENI Attila), Debrecen: Csokonai Könyvtár (Források), 2004.
- DELON 1997: *Anthologie de la poésie française du XVIIIe siècle* (éd. de Michel DELON) Paris: Gallimard (Poésie–NRF), 1997.
- DEZSÉNYI 1968: DEZSÉNYI Béla: Szacsvey Sándor utolsó éve, *Magyar Könyvszemle* 4(1968), 351–356.
- DOBRI 1995: DOBRI Mária: Kresznerics Ferenc útinaplója, *Vasi szemle* 1(1995), 89–106.
- DOLAN 1999: John DOLAN: *Poetic Occasion from Milton to Wordsworth*, Hampshire: Palgrave (Early Modern Literature in History), 1999.
- DONOGHUE 1996: Frank DONOGHUE: *The Fame Machine. Book reviewing and Eighteenth-Century Literary Careers*, Stanford: Stanford University Press, 1996.
- DÖBRENTEI 1815: DÖBRENTEI Gábor: Magyar litteraturát illető jegyzések. Egy szépelméjű ifjúbarátomnak, *Erdélyi Múzeum* 3(1815): 95–117, 105–111.
- DUCHET 1977: DUCHET Michèle: *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris: François Maspero (coll. Bibliothèque de l'Anthropologie), 1977.
- EAGLETON 1990: Terry EAGLETON: *The Ideology of the Aesthetic*, Oxford: Blackwell Publishing, 1990.
- ÉDES 1803: ÉDES Gergely *Keservei és nyájaskodásai*, Vátzon: Máramarosi Gottlieb Antal betűivel, 1803.
- EDROIU 1976: Nicolae EDROIU: *Răsunetul european al răscdalei lui Horea*, Cluj-Napoca: Dacia, 1976.
- EGYED E. 1999: EGYED Emese: *Kard és penna, Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején*, in: Uő: *Kard és penna*, Budapest: Osiris Kiadó, 1999: 26–48.
- EGYED P. 2008: EGYED Péter: *A nemzeti filozófia kezdetei. Filozófiaoktatás a protestáns gimnáziumokban Erdélyben a XVIII–XIX. század fordulóján*, Kézirat, Kolozsvár, 2008.
- EMBER 1940: EMBER Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848*, Budapest: A M. Kir. Országos Levéltár kiadása, 1940.
- EMIRBAYER–GOODWIN 1994: Mustafa EMIRBAYER – Jeff GOODWIN: Network, Analysis, Culture and the Problem of Agency, *The American Journal of Sociology* 99(1994): 1411–1454.
- ERICKSON 1997: Bonnie H. ERICKSON: Social Network and History, *Historical Methods* 30 (1997), 149–157.
- FABRE 1993: *Écritures ordinaires*, (éd. par Daniel FABRE), Paris: Bibliothèque publique d'information, Centre Georges Pompidou (P.O.L. – Études de recherche), 1993.
- FÁBRI 1992: FÁBRI Anna: „Újra érez, újra él e hon”. *A Kazinczy-ünnep*, In: *Műhely* 6(1992): 55–59.
- FÁBRI 2000: FÁBRI Anna: „Sohasem volt itt kompakt egyetértés”. *A Kazinczy-ünnep-1859*, in: *Kegyelet és irodalom* (szerk. Kalla Zsuzsa), Budapest: A PIM Könyvei, 2000: 181–188.

- FAHRMEIR–JONES 2008: Andreas FAHRMEIR – H. S. JONES: Space and belonging in modern Europe: citizenship(s) in localities, regions and states, *European Review of History* 6(2008): 243–253.
- FARAGÓ 2003: FARAGÓ Tamás: *Történeti demográfia*, in: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* (szerk. BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József), Budapest: Osiris, 2003: 302–341.
- FARAGÓ 2004: *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században I–II.* (szerk. FARAGÓ Tamás), Budapest: Dico Kiadó, Új Mandátum Könyvkiadó, 2004.
- FEBVRE–MARTIN 2005: Lucien FEBVRE – Henri-Jean MARTIN: *A könyv születése* (ford. CSERNUS Anikó – SZÁSZ Géza), Budapest: Osiris, 2005.
- FEHÉR 2005: FEHÉR János: Az alsórákosi Bethlen-kastély, *Korunk* 12(2005): 43–59.
- FELMER 1780: Felmer Martini FELMER M. *Principatus Transylvaniae Historiam, antiqui, medii et recentioris aevi referentes et illustrantes*. Hermannstadt, 1780.
- FERENCZI 1896: FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár: Kiadja a kolozsvári keresk. és iparkamara, Ajtai K. Albert Magyar Könyvnyomdája, 1896.
- FERENCZY–DÁNELIK 1856: FERENCZY Jakab – DÁNELIK József: *Életrajz-gyűjtemény*, Budapest: Szent-István-Társulat, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1856.
- FERRY 1990: Luc FERRY: *Homo Aestheticus. L'invention du goût à l'âge démocratique*, Paris: Le Collège de Philosophie, Bernard Grasset, 1990.
- FODOR 1995: *A magyar nyelvújítás antológiája* (összeáll. FODOR Irén), Kolozsvár: Polis, 1995.
- FOGARASI 1974: FOGARASI Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás 1770-1799* (s.a.r. JUHÁSZ István), Bukarest: Kriterion, 1974.
- FÓRIZS 2009: FÓRIZS Gergely: „Álpesek Álpesek emelkednek”. A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Budapest: Universitas, 2009.
- FOUCAULT 1996: Michel FOUCAULT: *A szexualitás története I. A tudás akarása* (ford. ÁDÁM Péter), Budapest: Atlantisz, 1996.
- FOUCAULT 2000a: Michel FOUCAULT: *A szavak és a dolgok* (ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor), Budapest: Osiris, 2000.
- FOUCAULT 2000b: Michel FOUCAULT: Mi a szerző? (ford. ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt), in: Uő: *Nyelv a végtelenhez* (szerk. SUTYÁK Tibor, ford. ANGYALOSI Gergely, ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt, SUTYÁK Tibor), Debrecen: Latin Betűk, 2000, 119–145.
- FOUCAULT 2001: Michel FOUCAULT: „Archeológia és eszmetörténet”, in: Uő: *A tudás archeológiája* (ford. PERCEL István), Budapest: Atlantisz (Kísértések), 2001.
- FRANCISCS 2001: *FRANCISCS Károly visszaemlékezései* (s. a. r. HUDI József), Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2001.
- FRIED 1993: FRIED István: Kazinczy Ferenc útleírásai, *Irk* 3(1993), 350–363.
- G. ETÉNYI 2002: G. ETÉNYI Nóra: Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában, *Aetas* 1(2002), 15–36.
- GANS 2003: Herbert J. GANS: Népszerű kultúra és magaskultúra (ford. ZSOLT Angéla), in: *A kultúra szociológiája* (szerk. WESSELY Anna), Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium (Szemeszter), 2003: 114–149.
- GENETTE 1972: Gérard GENETTE: *Figures III. Discours du récit, 2. Durée*, Paris: Seuil, 1972.
- GENETTE 1996: Gérard GENETTE: *Az elbeszélő diskurzus*, in: *Az irodalom elméletei I.* (szerk. THOMKA Beáta, ford. LOVAS Edit, SEPEGHY Boldizsár), Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, Jelenkor Kiadó, 1996: 61–99.
- GIGANTE 2005: Denise GIGANTE: *Taste. A Literary History*, Yale University Press, 2005.

- GOUPILLAUD 2005: GOUPILLAUD, Ludivine: *De l'or de Virgile aux ors de Versailles, Métamorphoses de l'épopée dans la seconde moitié du XVIIe siècle en France*, Genève: Droz, 2005.
- GÖMÖRI 2005: GÖMÖRI György: „Barátok albuma” – jegyzetek egy művelődéstörténeti forrás történetéhez, *Holmi* 2(2005): 197–208.
- GRAAF 1979: G. Henk van de GRAAF: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus 1690-1795*, Kolozsvár: Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979.
- GRANCEA 2009: Mihaela GRANCEA: *Conturarea identității transilvănene în zorii modernității. Câteva considerații pe marginea unor evenimente și fapte de cultură*, in: Uő: *Trecutul de astăzi*, Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2009: 15–55.
- GREGUSS 1849: GREGUSS Ágost: *A szépművészet alapvonalai*, Pest, 1849.
- GRIBAUDI 1995: Maurizio GRIBAUDI: *Diszkontinuitások a társadalomban, Egy konfigurációs modell*, in: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években* (szerk. CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor, ford. SONKOLY Gábor), Debrecen: Csokonai Kiadó (Csokonai Új História Könyvek), 1995: 105–137.
- GYÁNI 1997: GYÁNI Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás, *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* 12(1997): 25–33.
- GYÁNI 2006: GYÁNI Gábor: *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából*, in: *A magyar újságírás múltja és jelene* (szerk. BUZINKAY Géza), Eger: Acta Acad. Paedag. Agriensis, Nova Series Tom. XXXIII., 2006: 189–196.
- GYÖNGYÖSSI 1767a: GYÖNGYÖSSI János: *Theses Philosophicae*, publice defendendas suscipit JOHANNES GYÖNGYÖSSI nuper Collegii Senior. DIE 11ma Februarii. Anno Aerae. Chr. M.DCC.LXVII. Claudiopoli Impress. per JOSEPHUM PATAKI Anno M.DCCLXVII.
- GYÖNGYÖSSI 1767b: GYÖNGYÖSSI János: *Dissertatio Physico-Theologica*, Publico Examini submittit AUCTOR ET RESPONDENS JOHANNES GYÖNGYÖSSI nuper ejusdem Collegii Senior. Die Januarii Anno M.DCC.LXVII. Claudiopoli, Impress. per STEPHANUM PÁLDI 1767.
- GYÖNGYÖSSI 1767c: *Theses Philologico-Theologicae*, ex Antiquibus Hebraicis depromtae. Quas Favente supremo numine, sub praesidio viri clarissimi D. Josephi BODOKI in illustri collegio reformatorem Claudiopolitano historiarum, philologiae, et lingvarum oo. professoris modestae disquisitioni publice submittit defendens Johannes GYÖNGYÖSSI, nuper Collegii Senior. Die 12-ma Februarii.
- GYÖNGYÖSSI 1790: Gyöngyössi Jánosnak Magyar Versei, melyeket külömb-külob-m-féle alkalmatosságokra készített. Mostan pedig egybe-szedvén közönségessé tett, és a' maga költségén ki-botsátotta Szatsvai Sándor, Bétsben, Nyomtattatott a' Magyar Kurir Betűivel, 1790.
- GYÖNGYÖSSI 1802: Gyöngyössi Jánosnak magyar versei. Melyeket külömb-külob-m-féle alkalmatosságokra készített, és végre egyben-is szedett. Első darab. Mellyben az Első ki-adáskori Versek most meg-jobbítva újonnan ki-adattak, és többekkel-is hátul meg-bővítették, Pesten, Találattik Kilián Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802.
- GYÖNGYÖSSI 1803: Gyöngyössi János Magyar Verseinek második darabja. Melyeket külömb-külob-m-féle alkalmatosságokra készített, mostan egyben-szedett, és ki-adott, Pesten, Találattik Kilián Testv. Könyv-Árosoknál, 1803.

- GYÖNGYÖSSI é. n.a: GYÖNGYÖSSI János: *Én, Gyöngyössi János születtem e világra...*, Kézirat, Kolozsvár: A Kolozsvári Egyetemi Fokú Református Teológiai Intézet Könyvtárában, jelzet nélkül, é. n.
- GYÖNGYÖSSI é. n.b: Gyöngyössi János: *A tavasz bimbós...*, Kézirat, BCU Ms824: é. n.
- GYÖNGYÖSSY 1824: *A' fiatal Árpád a' mazarnai barlangban, Eredeti rege a' magyar előidőből.* Előadta Pettényi Gyöngyössy János, Görnyei Gábor által, Nagy-Károly, 1824.
- HADDAD 2009: Elie HADDAD: *Fondation et ruine d'une « maison ».* *Histoire sociale des comtes de Belin (1582-1706)*, Limoges: PULIM, 2009.
- HAJDU 2006: HAJDU Péter: Claudianus és Gyöngyösi, in: *Papírgaluska. tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításairól* (szerk. HAJDU Péter – POLGÁR Anikó), Budapest: Balassi, 2006, 91–112.
- HAJÓS1969: HAJÓS József. *Köteles Sámuel*, Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1969.
- HALÁSZ 1918: HALÁSZ Gábor: *Külföldjáró magyarok*, in: Uő: *Tiltakozó nemzedék, Összegyűjtött írások* (s.a.r. VÉBER Károly), Budapest: Magvető, 1981, 298–308.
- HÁSZ-FEHÉR 2000: HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen: Kossuth Egyetemi (Csokonai Könyvtár), 2000.
- HÁSZ-FEHÉR 2006 b: *Az intencionáltság szintjei a szerzői és kiadói kötetekben*, in: *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből* (szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin), Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2006: 55–83.
- HÁSZ-FEHÉR 2006a: *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből* (szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin), Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2006.
- HAUSER 1981: HAUSER Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta* (ford. GÖRÖG Lívia), Budapest: Gondolat, 1981.
- HEGEDÜS 1837: HEGEDÜS Sámuel' *Poétai Próbái I–II.*, Kolozsvárt: Barra Gábor tulajdona, 1837.
- HEINICH 2004: Nathalie HEINICH: *La sociologie de l'art*, Paris: La Découverte (Répères), 2004.
- HELLEBRANT 1887: HELLEBRANT Ádám: A franekeri egyetemen tanult magyarok, Harmadik közlemény, *Történelmi Tár* 1887: 196–208.
- HEREPEI 1988: HEREPEI János: *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez* (s. a. r. BALASSA Iván, HERNER János, KESERÜ Bálint), Budapest: Akadémiai, 1988.
- HERMANN G. M. 2003: HERMANN Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig.* Csíkszereda: Pro Print (Múltunk Könyvek), 2003.
- HERMANN G. M. 2007: HERMANN Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében.* Csíkszereda: Pro Print (Múltunk Könyvek), 2007.
- HERMANN R. 1994: HERMANN Róbert: Műfajok és tendenciák az 1848-49-es polgári memoárirodalomban, *Századok* 1(1994): 113–134.
- HERMÁNYI DIENES 1992: *Hermányi Dienes József szépprózai munkái* (szerk. S. SÁRDI Margit), Budapest: Akadémiai – Balassi (Régi Magyar Próza Emlékek 9.) 1992.
- HERPAI 2000: HERPAI Péter: Mátyási József cenzúrázott sorai, *Magyar Könyvszemle* 116(2000): 214–223.
- HOCKE 2001: Gustave René HOCKE: Énközpontúság, énanalízis, énkultusz az európai naplólírásban (ford. SCHULCZ Katalin), *Café Babel* 3(2001), 11–19.

- HOFER 1994: HOFER Tamás: Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések, in: *Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás* (szerk. KISBÁN Eszter), Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994: 233–247.
- HOFMANN 1698: Johann Jacob HOFMANN: *Lexicon Universale, Historiam Sacram Et Profanam Omnis aevi, omniumque Gentium; Chronologiam Ad Haec Usque Tempora; Geographiam Et Veteris Et Novi Orbis; Principum Per Omnes Terras Familiarum Genealogiam; Tum Mythologiam, Ritus, Caerimonias, Omnemque Veterum Antiquitatem; Virorum Celebrium Enarrationem; Praeterea Animalium, Plantarum, Metallorum, Lapidum, Gemmarum, Nomina, Naturas, Vires Explanans.* - Editio Absolutissima Auctior, Leiden: Jacob. Hackius, Cornel. Boutesteyn, Petr. Vander Aa, & Jord. Luchtman, Tomus 1–4., 1698. Teljes digitalizált szövege: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/hofmann.html> (2009. 04. 16.)
- HOPP–KÜLLÖS–VOIGT 1988: HOPP Lajos – KÜLLÖS Imola – VOIGT Vilmos: *A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról*, Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE Folklore Tanszék, 1988.
- HUBER 1997: HUBER András: *Százarcú nagyhatalom. Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből*, Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1997.
- HUNKÁR 2004: *HUNKÁR Antal visszaemlékezése és iratai* (s. a. r. HUDI József), Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2004.
- I. TÓTH 1998: I. TÓTH Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada*, Csíkszereda: Pro-Print (Múltunk Könyvek), 1998
- IZRAEL 2001: Jonathan I. IZRAEL: *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- IZRAEL 2006: Jonathan I. IZRAEL: *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- IZVOARELE: *Izvoarele răscăleli lui Horea* (ed. îngrij. de Șt. PASCU), seria A Diplomataria I–X., București: Ed. Academiei Române, 1982–2006; seria B Izvoare narative I–V., București: Ed. Academiei Române, 1983–2007.
- IZSÉPY 1985: *Levelek id. Szilágyi Ferenchez (1794-1826)* (közéleteszi IZSÉPY Edit), Budapest: Egyetemi Könyvtár (Bibliotheca Universitatis Budapestinensis Fontes et Studia 2.), 1985: 27–31.
- JAKAB 1881–1882: JAKAB Elek: Szacsavay Sándor, *Figyelő* XI(1881): 161–174; 252–267; 321–346.; XII(1882): 25–43.
- JAKÓ 1976a: JAKÓ Zsigmond: *A székegyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*, in: Uő, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest: Kriterion, 1976: 219–252.
- JAKÓ 1976b: JAKÓ Zsigmond: *A torockói legenda születése és kritikája*, in: Uő, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest: Kriterion, 1976: 62–80.
- JAKÓ–JUHÁSZ 1979: JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagynyedi diákok 1662–1848*, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979.
- JAKÓ–VALENTIN 1944: JAKÓ Zsigmond – VALENTIN Antal: *A Torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*, Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, 1944.
- JANCSÓ 1969: JANCSÓ Elemér: *Az erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest: Akadémiai, 1969.
- JÉKELY 1981: JÉKELY Zoltán: Tséri Verestói György, a XVIII. század erdélyi orátora, in: Uő: *A Bárány vére*, Budapest, 1981, 85–97.

- JOUHAUD 2001: Christian JOUHAUD: *Les Pouvoirs de la littérature. Histoire d'un paradoxe*, Paris: Gallimard (NRF Essais), 2001.
- JOUHAUD 2007: Christian JOUHAUD: Az önéletírás mint közvetlen történelem. Marie Dubois, XIV. Lajos lakájának önéletírása (ford. KESZEG Anna), in: *Emberek, életpályák, élettörténetek* (szerk. JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos), Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, 2007: 53–81.
- JOUHAUD–RIBARD–SCHAPIRA 2009: Christian JOUHAUD – Dinah RIBARD – Nicolas SCHAPIRA: *Histoire, Littérature, Témoignage. Écrire les malheurs du temps*, Paris, Gallimard (Folio – Histoire – Inédit), 2009.
- JUHÁSZ 1996a: JUHÁSZ István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár: Dolgozatok a Református Teológiai Tudomány Köréből, Kiadják a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református-Evangélikus Karának Tanárai, Új sorozat 2., 1996.
- JUHÁSZ 1996b: JUHÁSZ István: Christian Wolff és az erdélyi református teológia, in: Uő: 1996: 102–115.
- K. HORVÁTH 2000: K. HORVÁTH Zsolt: Naplók és memoárok mint „lehetséges történelmek”, *Alföld* 5(2000): 81–99.
- KANYARÓ 1894: KANYARÓ Ferenc: Tordai kéményseprő Kis János epitaphiuma, *Aranyosvidék* 52(1894): 209.
- KATONA 1994: KATONA Imre: *Halottas énekköltészetünk tiszta és átmeneti műfajai*, in: Uő: *Fejezetek a népköltészet köréből*, Debrecen: Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 17., 1994: 157–172.
- KAZINCZY 1815: KAZINCZY Ferenc: A' Magyar verselésnek négy nemeiről, *Erdélyi Múzeum*, 2(1815): 122–128.
- KAZINCZY 1818: KAZINCZY Ferenc: Megholt Tudósok, *Tudományos Gyűjtemény* 4(1818): 140.
- KAZINCZY 1884: KAZINCZY Ferenc: *Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek. Kazinczy Ferenc Összes Munkái V.*, Kiadja Abafi Lajos, Budapest: Aigner Lajos, [1884]
- KAZINCZY 1944: KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek. I–II.* (bev. dr. Krisóf György), Kolozsvár: Minerva (Erdélyi ritkaságok), 1944.
- KAZINCZY 1987: KAZINCZY Ferenc: *Az én életem* (Szerk. és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc); Budapest: Magvető Könyvkiadó (Nemzet és emlékezet), 1987.
- KAZLEV: KAZINCZY Ferenc *levelezése I–XXII.* (közéteszi Dr. VÁCZY János), Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1890–1911.
- KECSKEMÉTI 1998: KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Budapest: Universitas Kiadó, 1998.
- KECSKEMÉTI–NOVÁKY 1988: KECSKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. Századból*, Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988.
- KECSKÉS 1991: KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*, Budapest: Akadémiai (Irodalomtudomány és Kritika), 1991.
- KECSKÉS–VILCSEK 1999: *Magyar Verstani szöveggyűjtemény I., Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840)* (szerk. KECSKÉS András – VILCSEK Béla), Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.
- KEMPELEN B. 1911–1932: KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok. I–XIII.* Budapest: Grill Károly Könyvkiadóhivatala, 1911–1932.

- KEMPELEN GY. 1860: *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben: Az irodalma vezérét dicsőítő magyar nemzetnek emlékül írta KEMPELEN Győző, a „Szegedi Híradó” szerkesztője s a magyar földtani és természettudományi társulatok rendes tagja*, Szeged, 1860.
- KENDEFFI 1759: *Dissertatio juridica, de tutoribus et curatoribus. Quam summi sub numinis auspicio in Illustri Collegio Reformatorum Claudiopolitano publico examini submittit Alexius Kendeffi de Malomviz: auctor et defendens. Claudiopoli Transsilvanorum, Impress. per Stephanum Paldi, MDCCLIX.*
- KENDEFFI 1788: *Dissertatio philosophica. Examini submittit Comes Johannes Kendeffi de Malomviz A. d. Decembris MDCCLXXXVIII. Typis Coll. Ref. Claud. Imprimatur Cibinii die 27 Novemb. 1788.*
- KERÉNYI 1990: KERÉNYI Ferenc: *Magyar színháztörténet. 1790–1873*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- KERÉNYI 2008: KERÉNYI Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Budapest: Osiris (Osiris Monográfiák), 2008.
- KERESZTESI 1868: KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója*, Pest: Kiadja Ráth Mór, 1868.
- KESERŐ 1994: KESERŐ Katalin: *A kultusz köztes helye Kazinczy magyarországi kultuszának tükrében*, in: *Tények és legendák – tárgyak és ereklyék* (szerk. KALLA Zsuzsa), Budapest: A PIM Könyvei 1., 1994: 35–45.
- KESZEG A. 2007: *Helyhez kötni a verset. Csokonai alkalmi verseinek egy csoportjáról*, in: *„s végre mivé leszel?”* 2007: 125–141.
- KESZEG A. 2008: KESZEG Anna: *Reprezentáció, elbeszélés, élettörténetírás, Louis Marin életművének aspektusairól*, in: *Érték és történelem* (szerk. EGYED Péter), Kolozsvár: Pro Philosophia (Műhely), 2008: 45–81.
- KESZEG A. 2009: KESZEG Anna: *Az írók társadalmi helyzete a mai Franciaországban. Egy felmérés tanulságai, Sic itur ad astra* 59(2009): 297–301.
- KESZEG V. 1999: KESZEG Vilmos: *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája*, Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat, 1999.
- KESZEG V. 2002: KESZEG Vilmos: *A genealógiai emlékezet szervezése*, in: *Közelítések az időhöz. Tanulmányok* (szerk. ÁRVA Judit – GYARMATI János), Budapest: Néprajzi Múzeum (Tabula könyvek 3.) 2002: 172–212.
- KESZEG V. 2002a: KESZEG Vilmos: *A halott biográfiája: lázadás a névtelen halál ellen*, in: *Üő: Homo narrans, Emberek, történetek, kontextusok*, Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság (Ariadné Könyvek), 2002: 205–257.
- KESZEG V. 2006: KESZEG Vilmos: *Az Aranyos-vidék konferencia elé: Aranyos-vidék*, in: *Aranyos-vidék magyarsága, Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben* (szerk. KESZEG Vilmos – SZABÓ Zsolt), Kolozsvár: Kriterion, 2006: 7–15, 66–81.
- KESZEG V. 2008: KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár: KJNT-BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3.), 2008.
- KIS J. 1845–1846: KIS János Superintendens’ emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Nevendekségét, professzorságát és predikátorságát tárgyzó emlékezések; Második közlemény. Írói pályáját tárgyzó emlékezések, Sopronban, 1845-1846, Özvegy Kultsárné betűivel.

- KIS J. 1985: *Kis János Emlékezései*, in: *Berzsenyi Dániel művei. Kis János emlékezései* (vál. OROSZ László), Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985: 807–1027.
- KISS Á. 1882: Dr. KISS Áron: Péterfi Károly élete és munkái, *Magyar Philosophiai Szemle* 1882. május 1: 95–108, 1882. június 1: 176–192.
- KÓKAY 1970: KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- KÓKAY 1979: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. (szerk. KÓKAY György, írták FENYŐ István, KÓKAY György, KOSÁRY Domokos, T. ERDÉLYI Ilona, UGRIN Aranka), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- KÓKAY 1981: *Magyar Hirmondó. Az első magyar nyelvű újság* (válogatás, s. a. r. KÓKAY György), Budapest: Gondolat, 1981.
- KONCZ 2006: KONCZ József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*, Második, átdolgozott, szerkesztett és bővített kiadás (átdolg. DÓCZY Örs és VIDA Erika), Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2006.
- KORDÉ 1991: KORDÉ Zoltán: *A székkelykérdés története*, Székkelyudvarhely: Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1991.
- KÓSA 2001: KÓSA László: *Hét szilvafa árnyékában*, Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- KOSÁRY 1983: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983 [1980].
- KOVÁCS 1999: *Mesterkedők. Antológia* (szerk. KOVÁCS Sándor Iván), Budapest: Korona Kiadó, 1999.
- KÖBLÖS 1905: KÖBLÖS Zoltán: *Halotti beszédek. Az erdélyi országos múzeum és a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában*. Klny. A Genealógiai Füzetek 1904 és 1905. évi folyamaiból. Kolozsvár: Nyom. Gámán János örököse könyvnyomdájában, 1905.
- KÖLCSEY 1886: KÖLCSEY Ferenc: *A kritika*, in: *Kölcsei Kölcsey Ferenc minden munkái*, Harmadik bővített kiadás, III. Budapest: Franklin-Társulat, 1886, 106–135.
- KÖLCSEY 1887: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái III. kiadás. IX. Kölcsey Levelei*. Budapest: Franklin Társulat, 1887.
- KÖLCSEY 2001: KÖLCSEY Ferenc: *Versek és versfordítások* (s.a.r. SZABÓ G. Zoltán), Budapest, Universitas Kiadó, 2001.
- KÖPECZI 1986: KÖPECZI Béla (szerk.): *Erdély története három kötetben. II. 1606-tól 1830-ig*. (szerk. MAKKAJ László, SZÁSZ Zoltán), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.
- KŐSZEGHY 2008: KŐSZEGHY Péter: *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Budapest: Balassi, 2008.
- KÖTELES 1839: *Philosophiai Anthropologia*. Irta Köteles Sámuel, néhai Philos. Professor, M. Acad. Rendes Tag, Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Budán, A' Magyar Kir. Egyetem betűivel. MDCCCXXXIX.
- KÖVÁRI 1854: KÖVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvárt: Barráné és Stein bizománya, 1854.
- KÖVÉR 2001: KÖVÉR György: *A struktúra és tengelyei*, in: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. javított kiadás*, Budapest: Osiris Kiadó, 2001: 70–84.,
- KÖVÉR 2004: KÖVÉR György: Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén, *Korall V*(2004): 5–43.
- KÖVÉR 2007: KÖVÉR György: Önletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet, Scharf Móric önletrajza, *Aetas* 2(2007):106–121.
- KRISTÓ 1995: KRISTÓ Gyula: *A székkelyek eredete*. Budapest: Balassi, 1995.

- KRISTÓF 1934: KRISTÓF György: Péterfi Károly esztétikája, *ItK* 1934: 337–355.
- KRÍZA 1993: KRÍZA Ildikó: *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*, Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1993.
- KULCSÁR 2004: KULCSÁR Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban. 1768–1773*. Budapest, Gondolat – Magyar Országos Levéltár (Doktori mester munkák), 2004.
- KULIN 1982: KULIN Ferenc: *Hódíthatatlan szellem*, Budapest: Akadémiai Kiadó (Irodalomtörténeti füzetek), 1982.
- KUTI 2006: Kuti Márta: *Jókai az Egy az Isten földjén*, Látó 2006. június: <http://www.lato.ro/article.php?l%C3%B3kai-az-Egy-az-Isten-f%C3%B6ldj%C3%A9n/433/>
- KÜLLÖS 2004a: KÜLLÖS Imola: *Közköltészet és népköltészet, A XVII–XIX. századi magyar világi költészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Budapest: L'Harmattan, 2004.
- KÜLLÖS 2004b: KÜLLÖS Imola: *Adatok a házastársak veszekedés élettörténetéhez és dramaturgiájához*, in: KÜLLÖS 2004a: 65–85.
- LABÁDI 2008: LABÁDI Gergely: *A magyar episztola a felvilágosodás korában, Műfaj- és médiatörténeti elemzés*, Budapest: L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság (Ligatura), 2008.
- LAHIRE 2006: Bernard LAHIRE: *La condition littéraire, La double vie des écrivains*, Paris: Éditions de la Découverte (Textes à l'appui/Laboratoire des sciences sociales), 2006.
- LÁSZLÓ 2008: LÁSZLÓ Zsófia: Áron nemzetsége. Református lelkészcsaládok a 18. században, in: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete* (szerk. GYÁNI Gábor – LÁ CZAY Magdolna), Nyíregyháza: Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület, A Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara (Rendi társadalom - polgári társadalom 21.), 2008: 337–349.
- LÁZÁR 1765: Johannes LAZAR: *Opera poetica varii argumenti*, Claudiopoli, 1765.
- LEJEUNE 2003: Philippe LEJEUNE: *Önéletírás, élettörténet, napló* (szerk. Z. VARGA Zoltán), Budapest: L'Harmattan, 2003.
- LEMAÎTRE 2004: Nicole LEMAÎTRE: *Les écritures domestiques et les historiens. Les livres de raison en France (fin XIIIe – XIXe)*, <http://crhm.univ-paris1.fr/enseignants/Lemaitre/LdeRTexte.pdf> (2008. 08.26.)
- LEMERCIER 2005: Claire LEMERCIER: *Analyse de réseaux et histoire*, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 52-2, avril–juin (2005): 88–112.
- LENGYEL é. n.: *Apósom przemyslei Lengyel István professor saját kezű, rövid életeleirása*, Kézirat, OSzK, Kézirattár, Oct. Hung. 596.
- LEPENIES 2002: Wolf LEPENIES: *Sainte-Beuve. Au seuil de la modernité*, Paris: Gallimard (Bibliothèque des idées), 2002 [1997].
- LEYDESZDORFF 2007: Loet LEYDESZDORFF: *A kommunikáció szociológiai elmélete*, Budapest: Typotex (Társadalmi kommunikáció), 2007.
- LILTI 2009: Antoine LILTI: *Comment écrit-on l'histoire intellectuelle des Lumières? Spinozisme, radicalisme et philosophie*, *Annales HSS* 1(2009): 171–206.
- LÖWENTHAL 1961: Leo LÖWENTHAL: *Literature, Popular Culture and Society*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc. (A Spectrum Book), 1961.
- LÖWENTHAL 1973: Leo LÖWENTHAL: *Irodalom és társadalom*, Budapest: Gondolat, 1973.

- LUKINICH 1927: LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története*, Budapest, 1927.
- M. KISS 1968: Dr. M. KISS Pál: Bikfalvi Koréh Zsigmond (1761-1793), *Művészettörténeti Értesítő* 17(1968): 95–99
- M. ZEMPLÉN 1964: M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története*, Budapest: Akadémiai, 1964.
- MÁCSIK 2008: MÁCSIK Péter: *Életrajzi kontextusok Mátyási József kései műveiben*, in: *Prima manus* 2008: 74–81.
- MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON: MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/index.html> [2008. 07. 01.]
- MAGYARI 1984: *A Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés a források tükrében* (közzéteszi MAGYARI András), Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1984.
- MÁLYUSZ 1931: MÁLYUSZ Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában, *Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* 1., 1931: 226–237.
- MARZALI 1888: MARZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában III.*, Budapest: A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1888.
- MARGÓCSY 2000: MARGÓCSY István: Az 1859-es Kazinczy-ünnepségek nyelvhasználatához, in: *Az irodalom ünnepei* (szerk. KALLA Zsuzsa), Budapest, 2000: 109–119.
- MARGÓCSY 2007: A felvilágosodás határai és határtalansága, *Erdélyi Múzeum* 3–4(2007): 6–14.
- MARIN 2005: Louis MARIN: *Politiques de la représentation* (éd. établie par Alain CANTILLON, Giovanni CARERI, Jean-Pierre CAVAILLÉ, Pierre-Antoine FABRE et Françoise MARIN), Paris: Kimé (Collège International de Philosophie), 2005.
- MÁRKI 1881: Dr. MÁRKI Sándor: A koronaörző nemesek naplója 1790-ből, *Századok* 1881: 335–343.
- MÁTÉ I. 2004: MÁTÉ István: *Toll és palást. Édes Gergely és családja: költők és lelkészek*, Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2004.
- MÁTÉ K. 1926: MÁTÉ Károly: *A magyar önéletírás kezdetei (1585-1750)*, Pécs: Danubia (Különlenyomat a Minerva 1926. évi V. évfolyamából), 1926.
- MATHIEU-CASTELLANI 1996: Gisèle MATHIEU-CASTELLANI: *La scène judiciaire de l'autobiographie*, Paris: PUF (coll. Ecriture), 1996.
- MATVEJEVITCH 1979 : Predrag MATVEJEVITCH: *Pour une poétique de l'événement. La poésie de circonstance suivie de L'engagement et l'événement*, Paris: Inédit, Union Générale d'Éditions, 1979.
- MÁTYÁSI 1794: MÁTYÁSI József: *Semminél több valami. Az az elegyes tárgyú és formájú egynehány darab versek*, Első darab. Pozsonyban: Wéber Simon Péter betűivel, 1794.
- MEKIS D. – Z. VARGA 2002: Autobiográfia-kutatás (szerk. MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán), *Helikon* 3(2002).
- MESTER 2000: MESTER Tibor: *Sémaelmélet az antropológiában*, Pécs: Kommunikáció és kultúra (Disszertációk 2.), 2000.
- MÉSZÁROS 1988: MÉSZÁROS István: *A falusi tanító feladatkörének kibővülése a XVIII. században*, in: HOPP – KÜLLÖS – VOIGT 1988: 111–121.
- MEZEI 1974: MEZEI Márta: *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt*, Pest: Akadémiai (Irodalomtörténeti Könyvtár 30.), 1974.
- MEZEI 1998: Mezei Márta: *A kiadó mandátuma*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó (Csokonai Könyvtár), 1998.
- MIHÁLYI 1859: Nefejejts-füzér, szerény díszül egy méltó oszlopra, és tiszteletül a méltot tisztelőknak. Kegyeletes versbeszéd azon alkalommal, midőn az ősmagyar Torda lelkes

- közönségétől, Gyöngyösi Jánosnak, az Ujtordai Reform. Egyház egykori áldott munkásságu papjának emelt emlékoszlop felavattaték. Szívéből szívekhez mondotta az újtor dai reform. templomban, 1859-dik év Octobere 23-kán, Mihályi Károly.
- MITROVICS 1928: MITROVICS Gyula: *A magyar esztétikai irodalom története*, Debrecen-Budapest: Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat R. T., 1928.
- MOHAY 1994: MOHAY Tamás: *Egy naplóíró parasztember Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*, Budapest: ELTE, 1994.
- MOHAY 2000: MOHAY Tamás: *Egyének és életutak*, in: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* (szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila), Budapest: Akadémiai, 2000, 760–790.
- MOUACI 2001: Aude MOUACI: *Les poètes amateurs. Approche sociologique d'une conduite culturelle*, Paris: L'Harmattan (Logiques sociales), 2001.
- Ms 2580: Vegyes iratok anonim hagyatékából. Gyöngyössi János ur Biográfiája; BCU: Ms 2580.
- NAGY E. 1983: NAGY Endre: *A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás és reformáció*, Budapest, 1983.
- NAGY I. 1857–1865: NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal I–XII.*, Pest: Kiadja FREIBEISZ István, Nyomatott Beimel J. és Kozma Vazulnál, IV. kötetűl kezdve [1858] Pest: Kiadja Ráth Mór, 1857–1865., *Pótlék-kötet*, Kiadja Ráth Mór, 1868. NAGY Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. CD-ROM, Arcanum, 1999.
- NAGY I. 1897: NAGY Iván: Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása, *ItK VII*(1897), 424–448.
- NAGY Zs. 2001: NAGY Zsófia Borbála: Asszonyok “árnyék képe”. Nőkérdés a XVIII-XIX. századi halotti beszédekbe, *It*, 1(2001): 23–42.
- NÉMETH S. 1984: NÉMETH S. Katalin: Verestói György, *It* 4(1984): 855–888.
- NICOARĂ 2001: Toader NICOARĂ: *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680 – 1800), Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca: Ed. Dacia, 2001.
- ORBÁN 1868: ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása: Történelmi, régészeti, természetrajzi s népművei szempontból*, Pest: Ráth Mór bizománya, 1868. <http://mek.niif.hu/04800/04804/html/180.html> (2009. 04. 16.)
- ORBÁN 1889: ORBÁN Balázs: *Torda város és környéke*, Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1889.
- OSTERWALD 1784: A’ papi szent Hivatal’ gyakorlásáról valo traktának első darabja. Melly tanit a’ prédikálásról, és az ifjak’ tanításokról. Íratott Frantzia Nyelven Osterwald Frid. János, Helvétziában a’ Neokomiumi Réformáta Ekklesiának Lelki Pásztorá, és Ángliában a’ Keresztén Vallás’ terjesztése végett fel-állított Királyi Társaságnak egyik nagy érdemű Tagja által. Mostan pedig Magyar Nyelvre fordított, holmi Jegyekkel és szükséges Toldalékokkal meg-bővíve M-Vásárhelyi Gombási István által. Kolo’sváratt. Nyomt. a’ Reform. Koll. Betűivel 1784. Eszt.
- PÉCZELI 1791: PÉCZELI József: Az ízlésről; Más jegyzések az ízlésről; A’ szépről, *Mindenek Gyűjtemény* V-dik Negyed. Komáromban, Weber Simon Péter’ betűivel, 1791: 362–378.
- PÉTERFI 1904: A vizsgálódó filozófiának systemája harmadik rész. Ízléstudomány vagy esztétika, írta: PÉTERFI Károly marosvásárhelyi ref. kollegiumi tanár, a M. Tud. Akadémia levelező tagja. Sajtó alá rendezte s előszót írt hozzá KRISTÓF György, Cluj-Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R. –T. (Erdélyi Ritkaságok 2. Szerkeszti Jancsó Elemér) 1940.

- POIRIER 2004: Philippe POIRIER: *Les enjeux de l'histoire culturelle*, Paris: Seuil (Histoire, Points) 2004.
- PORKOLÁB 2005: PORKOLÁB Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*, Budapest: Anonymus Kiadó, 2005.
- PRODAN 1942: David PRODAN: Versuri contemporane despre răscola lui Horia, *Anuarul Arhivei de Folclor* VI(1942): 5–32.
- PRODAN 1984: David PRODAN: *Răscoala lui Horea I–II.*, București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1984.
- RÁDAY 1892: Gróf RÁDAY Gedeon *Összes Munkái* (összegejtötte és bevezette VÁCZY János), Budapest: Franklin-Társulat (Olcso Könyvtár), 1892.
- RÁKAI 2008: RÁKAI Orsolya: *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Budapest: Universitas, 2008.
- RASS 1928: RASS Károly: *Torda az irodalomban*, Kolozsvár, 1928.
- RASS 1938: RASS Károly: Gyöngyössi János önéletírása, *Erdélyi Múzeum* 1938: 281–290.
- REFORMÁTUS ÉNEKESKÖNYV 1955: Református egyházi Énekeskönyv a Kolozsvár Református Egyházkerület használatára, Kizárólagosan kötelező használatra megállapított kiadás, az egyházkerület 7960/1923. számú hivatalos kiadványa, Kolozsvár, 1955.
- RETTEGI 1970: RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784* (s.a.r. JAKÓ Zsigmond), Bukarest: Kriterion, 1970.
- RÉVAI 1787: RÉVAI Miklós Elegyes Versei és néhány apróbb kötetlen írásai, Pozsonyban, Loewe Antal betűivel, 1787.
- RÉVÉSZ 1898: Révész Kálmán: *Gyöngyösi Pál 1668–1743*, in: ZOVÁNYI Jenő–RÉVÉSZ Kálmán–PAYR Sándor–FÖLDVÁRY László: *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák I.*, Budapest, 1898.
- RUHNEN 1761: Oratio de Doctore Umbratico publice dicta in Academia Lugduno-Batava A. D. XXI septembris MDCLXI quum ordinariam Historiarum et Eloquentiae professionem auspicaretur.
- S. VARGA 1999: S. VARGA Pál: Rohonyi Zoltán „Úgy állj meg itt pusztán!” (Közelítés XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok, Budapest, Balassi Kiadó, 1996.) c. kötetéről, *ItK* 1-2.(1999), 221–232.
- S. VARGA 2005: S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- S[ÜTÖ]-NAGY 1919: S[ÜTÖ]-NAGY László: Egy 1700-ból [1772] való kolozsvári verseskönyv, Erdélyi református mánások bucsuztató versei. *Erdélyi Szemle* 5–6. (1919) 35–37.
- SAGNES 1995: Sylvie SAGNES: De terre et de sang, La passion généalogique, *Terrain*, 25(1995): 125–146.
- SCALIGER 1581: Iulii Caesaris Scaligeri viri clarissimi Poetices libri septem. I. Historicas, II. Hyle; III. Idea; IIII. Parascave; V. Criticus; VI. Hypercriticus; VII. Epinomis ad Syluium filium editio secunda. Apud Petrum Santandream, MDLXXXI.
- SCHAPIRA 2003: Nicolas SCHAPIRA: *Un professionnel des lettres au XVIIe siècle, Valentin Conrart: une histoire sociale*. Paris: Champ Vallon (Epoques) 2003.
- SCHIBNER 2009: SCHIBNER Tamás: Három hagyomány az angol-amerikai esztétörténet-írásban, *Helikon. Irodalomtudományi Szemle, Esztétörténet és irodalomtudomány*, 1–2(2009): 36–50.

- SCHULTEISZ 1964: SCHULTEISZ Emil Gyöngyössi Pál Archiater és Platon Levis Orvosi hetilap CV (1964): 1425–1427. http://www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet/3_Orvostudomany_tortenete/Schultheisz/Schultheisz_Platon.pdf. (2009. 02. 05.)
- SEBESTYÉN 2004: SEBESTYÉN Attila: „Közköltészeti iparos üzem”. Kollégiumi irodalom – alkalmi költészet – halotti búcsúztató vers. *Studia litteraria*, Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének Kiadványa, Tomus XLII. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából, összeáll. DEBRECZENI Attila. 2004. 40–63.
- SHEK BRNARDIĆ 2005: Teodora SHEK BRNARDIĆ: Intellectual Movements and Geopolitical Regionalization. The Case of the East European Enlightenment, *East Central Europe. L'Europe du Centre-Est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift*, 1–2(2005): 147–178.
- SHEK BRNARDIĆ 2006: Teodora SHEK BRNARDIĆ: The Enlightenment in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Micro-history, *European Review of History* 3(2006): 411–35.
- SHEK BRNARDIĆ 2009: Teodora SHEK BRNARDIĆ: Exchange and commerce: intercultural communication in the age of Enlightenment, *European Review of History* 1(2009): 79–99.
- SONKOLY 2001: SONKOLY Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Budapest: L'Harmattan (Atelier Füzetek), 2001.
- SOOS 1912: SOOS Ferenc: *A kudui Soós család*, Kolozsvár, 1912. [Különlenyomat a *Genealogiai Füzetek* 1912. évfolyamából.]
- SÖTÉR 1964–1965: *A magyar irodalom története. II. 1600-tól 1772-ig. III. 1772-től 1849-ig* (főszerk. SÖTÉR István; II. szerk. KLANICZAY Tibor; III. szerk. PÁNDI Pál), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1965.
- STATIUS 1785: P. Papinii Statii Opera ad optimas editiones collata praemittitur notitia literaria studiis societatis bipontinae. Editio accurata, Biponti, Ex Typographia Societatis, MDCCCLXXXV.
- STOLL 2003: STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Jav. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.
- SULZER 1778. Sófálvi József: A természet szépségéről való beszélgetések. Mellyeket Német nyelven írt JOHANN GEORG SULZER. A' Berlii F. Királyi Gymnaisumban Mathesist tanító Professor. Most pedig Nemzete hasznára Magyarra fordított SÓFÁLVI Jó'sef, Kolo'svárat, Nyomt. A' Réf. Koll. betüivel, 1778.
- SÜKÖSD 1998: SÜKÖSD Miklós: Útleírás és identitás: egy műfaj episztemológiája, *Liget* 7(1998): 19–39.
- SZ. KRISTÓF 2002: SZ. KRISTÓF Ildikó: A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?, *Acta papensia* 1-2(2002): 3-29.
- SZABÓ K. 1873: SZABÓ Károly: Közlemények erdélyi tudósok múlt századi levelezéséből, II. Benkő Józsefhez intézett levelek, *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1873/29–30, 38, 44–45.
- SZABÓ P. 1989: SZABÓ Péter: *A végtisztelesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Budapest: Magvető, 1989.
- SZABÓ-SZÖGI 1998: SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely: Mentor, 1998.
- SZABÓ-TARNAI 1988: SZABÓ György – TARNAI Andor: *Benkő József levelezése*, Budapest: Az MTA Irodalomtudományi Intézete (Magyarországi tudósok levelezése I.), 1988.

- SZAJBÉLY 2001: SZAJBÉLY Mihály: „*Idznak a ' magyar tollak*”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Budapest: Akadémiai–Universitas, 2001.
- SZAJBÉLY 2005: SZAJBÉLY Mihály: Média történet és sajtó történet viszonyáról, *Médiakutató* 2005 tavasz http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatortenet
- SZÉCSÉNYI 1998: SZÉCSÉNYI Endre: Az esztétika és története (Zoltai Dénes: Az esztétika története), *BUKSz* 1998 nyár: 140–145.
- SZÉKELY 2004: *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808-1866* (s. a. r. HUDI József), Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2004.
- SZELESTEI N. 1998: *Naplók és útleírások a 16-18. századból* (közvetteszi SZELESTEI N. László), Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998.
- SZEMERE 1890: *Szemerei Szemere Pál Munkái. Születése százados emlékünnepeinek alkalmából közrebocsátja a Kisfaludy-Társaság. III. Válogatott levelek (1809–1859)*, (szerkeszti SZVORÁNYI József a Magyar Tudományos Akadémia tagja), Budapest: Franklin Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1890.
- SZENTPÉTERI 2009: SZENTPÉTERI Márton: Eszmetörténet és irodalomtudomány, *Helikon. Irodalomtudományi szemle*, 1–2(2009): 5–21.
- SZIJÁRTÓ M. 2003: SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem, in: Bevezetés a társadalomtörténetbe (szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József), Budapest: Osiris, 2003: 494–514.
- SZIJÁRTÓ M. 2005: SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- SZIJÁRTÓ M. 2006: SZIJÁRTÓ M. István: *Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelései*, in: Uő: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi rendiségről*, Budapest: Universitas Kiadó, 2006: 57–91.
- SZIJÁRTÓ Zs. 2008: SZIJÁRTÓ Zsolt: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*, Budapest: Gondolat (Kommunikáció- és Kultúratudományi Tanulmányok), 2008.
- SZILÁGYI F. 1871: SZILÁGYI Ferenc: *A Hóra-világ Erdélyben*, Pest: Az „Atheneum” Tulajdona, 1871.
- SZILÁGYI I. 1887: SZILÁGYI István: Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez II. Gyöngyössi János levelei Gulácsi Gáborhoz, *Hazánk. Történelmi Közöny* VII(1887): 108–118, 200–210, 259–275.
- SZILÁGYI M. 1998: SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- SZILÁGYI M. 1999: *Uránia* (s. a. r., szerk. SZILÁGYI Márton), Debrecen: Csokonai Könyvtár (Források–Első folyóirataink) 1999.
- SZILÁGYI M. 2000: A „titkos bú” poétája? Dayka Gábor kánonizálásának kérdőjelei, in: *A magyar irodalmi kánon a XIX. században* (szerk. TAKÁTS József), Budapest: Kijárat, 2000.
- SZILÁGYI M. 2001: SZILÁGYI Márton: *Lisznai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Budapest: Argumentum–Irodalomtörténeti Füzetek, 2001.
- SZILÁGYI M. 2003a: SZILÁGYI Márton: Alkalmatosságra írott versek avagy vidám férfikompániák humora, Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány, *Bárka* 5(2003): 53–62.
- SZILÁGYI M. 2003b: SZILÁGYI Márton: *Irodalomtörténet és társadalomtörténet*, in: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* (szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József), Budapest: Osiris (Tankönyvek), 2003: 559–573.

- SZILÁGYI M. 2007a: SZILÁGYI Márton: *Poéta vagy versifikátor? Csokonai Vitéz Mihály konfliktusai Nagyváradon, 1804-ben*, in: Uő, *Határpontok*, Budapest: Ráció, 2007: 79–92.
- SZILÁGYI M. 2007b: SZILÁGYI Márton: Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán, in: Uő, *Határpontok*, Budapest: Ráció, 2007: 7–29.
- SZILÁGYI M. 2008: SZILÁGYI Márton: Csokonai az 1796-os országgyűlésen, *ItK* 5–6(2008), 515–533.
- SZILÁGYI M. 2009: SZILÁGYI Márton: Csokonai Vitéz Mihály mint alkalmi költő, in: *Élet/Út/Irások – Szilágyi Miklós tiszteletére* (szerk. Bali János – Turai Tünde), Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2009: 290–304.
- SZILASI 2003: SZILASI László: „Nem ma”. Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól, *ItK* 6(2003): 742–756.
- SZINNYEI 1891–1914: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I–XVI. Budapest: Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914. Elektronikus verzió: <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm> (2009. 06. 15.)
- SZÖRÉNYI 1996: SZÖRÉNYI László: *Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló*, in: Uő: *Memoria hungarorum*, Budapest: Balassi Kiadó, 1996, 77–108.
- SZÜCS 1962: SZÜCS Sándor: *Szól a duda, verbuválnak*, Budapest: Magvető Kiadó, 1962.
- T. SZABÓ 2006: T. SZABÓ Levente: A magyartanárság születése, Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásosodása, *ItK* 2006/6, 677–701.
- T. SZABÓ 2007: T. SZABÓ Levente: *Egy irodalmi siker archeológiája: a Tót atyafiak és a Jó palócok történeti poétikája*, in: Uő, *Mikszáth, a kételkedő modern*, Budapest: L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság (Ligatura), 2007: 13–32.
- TAKÁCS 1956: TAKÁCS Lajos: A históriások alkotásmódja, *Ethnographia* LXVII(1956): 225–240.
- TAKÁCS 1958: TAKÁCS Lajos: *Históriások, históriák*, Budapest, Akadémiai (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára), 1958.
- TAKÁCS 2003: Az irodalomtörténet–írással kapcsolatos meggyőződéseimről; Válasz Szilási László „Nem ma” című írására, *ItK* 6(2003): 729–742; 756–760.
- TARNAI 1958: TARNAI Andor: Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsen a XVIII. századi magyar irodalomban, *ItK* 1–2(1958): 177–186.
- TARNAI 1959: TARNAI Andor: A deákos klasszicizmus és a Milton-vita, *ItK*, 1(1959): 67–83.
- TARNAI 1969: TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita. Egy szállóige történetéhez*. Budapest: Akadémiai [<http://mek.oszk.hu/05400/05453/05453.htm>]
- TELEKI D. 1865: id. gr. TELEKI Domokos: *A Hóra-támadás története*, Pest: Kiadja Ráth Mór, 1865.
- TELEKI J. 1987: TELEKI József: *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában* (s. a. r. TOLNAI Gábor), Budapest: Akadémiai Kiadó (Régi Magyar Prózái Emlékek 7.), 1987.
- TELEKI S. 1908: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759-1763* (s. a. r. ifj. BIÁŠ István, a bevezetést írta IMRE Sándor), Marosvásárhely, 1908.
- TELEKI S. 1991: *Teleki Sámuel albuma* (kísérő tanulmánnyal közreadja JANKOVICS József), Szeged: Kiadja a József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszéke (Peregrinatio Hungarorum 8.) 1991.
- TERESTÉNYI 2006: TERESTÉNYI Tamás: *Kommunikációelmélet, A testbeszédtől az internetig*, Budapest: Akti-Typotex, 2006.
- TOLDY 1867: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig, Második javított kiadás*, Pest: Heckenast Gusztáv, 1867.

- TOLNAI 1892: TOLNAI (LEHR) Vilmos: *A leoninus. Tanulmány az irodalom és a verstan történetéből*, Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1892.
- TÓTH I. 1991: TÓTH István György: *A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban*, in: *Társadalmi konfliktusok. Hajnal István Kör 1989. június 15–18-án tartott konferenciájának anyaga* (szerk. Á. VARGA László), Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár Kiadványai (Rendi társadalom – polgári társadalom) 1991: 45–50.
- TÓTH Z. 2003: TÓTH Zoltán: *A rendi társadalomszerkezet történeti színeváltozása*, in: FARAGÓ 2003: 120–128.
- TÓTH Zs. 2004: TÓTH Zsombor: *Bethlen Miklós emlékirata és a 17. századi puritánus prédikációirodalom közötti kapcsolat történetteológiai vonatkozásai*, in: *Mindennemű dolgok változása, Hagyományok, források, távlatok* (szerk. GÁBOR Csilla), Kolozsvár, 2004, 156–182.
- TÓTH Zs. 2006: TÓTH Zsombor: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség szövegeinek értelmezéséhez*, Kolozsvár: Komp-Press (Ariadné Könyvek), 2006.
- TÓTH Zs. 2007: TÓTH Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen: Kossuth Egyetemi (Csokonai Könyvtár 40.), 2007.
- TÖRÖK 1905: TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története I–III.*, Kolozsvár: Kiadja a Collegium előljárósága, Stief Jenő és Társa Könyvnyomó Intézete, 1905.
- TRICARD 2002: Jean TRICARD: *Les livres de raison français au miroir des livres de famille italiens : pour relancer une enquête*, *Revue historique* CCVII/4(2002), 993–1011.
- TURÓCZI-TROSTLER 1961: TURÓCZI-TROSTLER József: *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században*, in: *Uő: Magyar irodalom – lágirodalom, Tanulmányok I.*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961: 73–98.
- TÜMMIGIUS 1736: *Institutiones philosophie Wolffianae in usus academicos adornatae I–II. Opera Ludovici Philippi THÜMMIGII, Francofurti et Lipsiae. MDCCXXXVI.*
- TVERDOTA 2002: TVERDOTA György: *A kultusz kutatás divatja*, *Korunk* 11(2002): 5–10.
- UGRAI 2006: UGRAI János: *Szoknyák, versek, vizsályok. Egy lelkész kétszeres rangvesztése*, *Aetas* 4(2006): 71–88.
- UGRAI 2007: UGRAI János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium, 1793-1830*, Budapest: L'Harmattan (A múlt ösvényein), 2007.
- V. ECSÉDY 1999: V. ECSÉDY Judit: *A magyarországi könyvnyomtatás története a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- VAN DAMME 2002: Stéphane Van Damme: *Descartes. Essai d'histoire culturelle d'une grandeur philosophique. XVIIe-XXe siècle*, Paris: Presses de Science Po, 2002.
- VERESTŐI 1744: Halotti oratio melyket, amaz elein meg-ért elméről, életének XI. Esztendejében gyenge Virágszál' módjára el-hervadt, romai szent birodalombéli született gróf néhai méltóságos Széki Teleki Jo'sef urfi ő nagyságáról mondott Verestői György. Kolozsvár, 1744.
- VERESTŐI 1772: Magyar Versek, Mellyeket Temetési és Lakadalmi különböző Alkalmatosságokra irt vólt VERESTŐI György, Életébe, a' Kolo'svári Reform. Collegiumba először Filozofiát és Mathesist, azután Sz.Theológiát tanító Professor, végre az Erdélyi Reformata Ekklesiának superintendense. Kolo'svárt, 1772.
- VERESTŐI 1783: VERESTŐI György: *Holtakkal való barátság I–II.*, Kolozsvár: Nyomt. A' Reform. Kollégium betűivel Kaprontzai Ádám által, 1783.

- VERGIUS 2001: Publius VERGIUS Maro: *Aeneis I–VI.*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó (Auctores Latini XXI.), 2001.
- VETÉSSY 1941: VETÉSSY Géza: *Egy elfeledett kecskeméti költő, Mátyási József élete és költészete*, Kecskemét: A szerző saját kiadása, 1941.
- VIRÁG 1801: VIRÁG Benedek: *Horátiusz Poetikája*, Pest: Trattner Mátyás' Betűivel, 1801.
- VIRÁG 1804: VIRÁG Benedek: *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, Pesten, MDCCCIV. N. Mossóti Instítóris Gábor Könyvtáránál
- VÖLGYESI 1996: VÖLGYESI Orsolya: Kölcsény Országgyűlési Naplójának keletkezése és megjelenése, *ItK* 4(1996): 490–503.
- VÖLGYESI 2007: VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, Budapest: Argumentum (Irodalomtörténeti füzetek 163.), 2007.
- VÖRÖS 2001: VÖRÖS Boldizsár: Napok, emlékek – naplók, emlékiratok. Kérdések és válaszok Franciscs Károly visszaemlékezései kapcsán, *Acta Papensia* 3–4/(2001), 127–133.
- WEÖRES 1977: *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból* (összeáll., s. a r. WEÖRES Sándor); Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- WERESS 1890: WERESS Sándor: *Torda őscsaládai*, Tordán: Nyomatott Pollák T könyvnyomdájában, 1890.
- WESZPRÉMI 1960–1970: WESZPRÉMI István *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajzai*. I–III. (fordította KÖVÁRI Aladár), Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1960–1970.
- WETHERELL 1999: Charles WETHERELL: *Historical social network analysis*, in: *New Methods for Social History* (ed. Larry J. GRIFFIN – Marcel van der LINDEN), Cambridge: Cambridge University Press, 1999: 125–144.
- WOODMANSEE 1994: WOODMANSEE Martha: *The Author, Art, and the Market. Rereading the History of Aesthetics*, New York: Columbia University Press, 1994.
- ZACHAR 1984: ZACHAR József: *Idegen hadakban*, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984.
- ZACHAR 2004: ZACHAR József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683-1792*, Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004.
- ZENTAI 2000: „A bajnok ébred” – *Hősköltemények* (szerk. ZENTAI Mária), Budapest: Unikornis Kiadó, 2000.
- ZOVÁNYI 1889: ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti Frankfurti egyetemen, *Protestáns Szemle* I(1889): 178–202.
- ZOVÁNYI 1891: ZOVÁNYI Jenő: A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói, *ItK* I(1891): 433–436.

Mellékletek

Melléklet 1.

A leoninus-vita bibliográfiája. 1780–1829

- 1780 – Rát Mátyás: Gyöngyössi János leoninusairól, *Magyar Hirmondó* 1780, 345–347.
- 1783 - Révai Miklós: VII. Alagya, Tisztelendő Kreskai Imre úrnak Grétzből, 1783. *Révai Miklós Elegyes Versei és néhány apróbb kötetlen írásai*, Pozsonyban, Loewe Antal betűivel, 1787, 96–97.
- 1784 – Csenkeszfai Poóts András Gyöngyössi Jánoshoz írt episztolája, *Pozsonyi Magyar Hirmondó* 1784, 651–652.
- 1786 – Baróti Szabó Dávid: *Vers-koszorú*, I-II-III. szakasz, Kassán, Fűskúti Landerer Mihály betűivel, 1786. II.
- 1786 – Péczeli József, cím nélkül, *Magyar Hirmondó* 1786, LVI. 22–24.
- 1786 – Pálóczi Horváth Ádám: Edgy különös Joakaró Érd. Hazafinak Horváth Ádám Urnak Levele, *Pozsonyi Magyar Hirmondó* 1786, 133–140.
- 1787 – Révai Miklós *Elegyes Versei és néhány apróbb kötetlen írásai*, Pozsonyban, Loewe Antal betűivel, 1787.
- 1787 – Földi János levelei a magyar versekről, *Magyar Músa*, 1787, 225–247.
- 1787 – Pálóczi Horváth Ádám válasza Földi Jánosnak, cím nélkül, *Magyar Músa*, 1787, 369–404, 413–420.
- 1788 – Batsányi János: A fordításnak mesterségéről, *Magyar Museum*, I, Kassa, 1788, 6–19.
- 1789 – Péczeli József: Az észről vagy elmésségről, *Mindenek Gyűjtemény*, Komárom, 1789, II. negyed, III–V. levél, 47–54; 65–68.
- 1789 – Kreskay Imre: A Magyar Museum íróihoz, (Batsányi lábjegyzeteivel), *Magyar Museum II.*, Kassa, 1789, 85–95.
- 1789 – Ráday Gedeon: Dieneshez, *Magyar Museum II.*, Kassa, 1789, 75.
- 1790 – Gyöngyössi János: Előljáró beszéd, *Magyar versei, melyeket külömb-külobb alkalmatosságokra készített*, Bécs, 1790, I–II.
- 1790 – Földi János – kéziratost verstan – Földi János: *A versírásról* (s. a. r. Bende János et al., szerk. Ádámné Révész Gabriella), Budapest: Tankönyvkiadó, 1962.
- 1792 –Édes Gergely: XIX. Parnasszusi Lecke, T.T. Gyöngyössi János Úrhoz; Ráday Gedeon: Parnasszusi lecke; Édes Gergely: Válasz a parnasszusi leckére, Édes Gergely *Keservei és nyájaskodásai*, Vátzon, Máramarosi Gottlieb Antal betűivel, 1803, 180–184.
- 1792 – Szenthe Pál: *Magyar iskola, A nemzet javára, született nyelvének kipallérozására készítette*, Pest, 1792.
- 1793 – [Versegly Ferenc] *Mi a poézis? és ki az igaz poéta? Megtoldva Horátziusnak Pizóhoz és ennek fiaihoz írt levelével... és egynehány költeményes enyelgésekkel*, Buda, 1793.
- 1799 – Csokonai Vitéz Mihály: *Magyar poétika 2. A sarkaltos versekről* – kézirat – CSVÖM. Feljegyzések, Akadémiai, Bp., 2002, 18–35.
- 1799 – Sándor István: A leoninus és chronosticon versekről, *Sokféle VI.*, Győrött, 1799.
- 1801 – Virág Benedek: *Horátzius Poetikája*, Pest, 1801.

- 1803 – Gyöngyössi János: Elöljáró beszéd az egyenlő hangzat, vagyis a kádentzia szerint való magyar versírásnak formájáról, *Magyar verseinek II. darabja*, Pest, 1803, I–LII.
- 1804 – Virág Benedek: *Magyar poeták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, Pest, 1804.
- 1806 – Aranka György: *Elme játéka, Versek*, Nagyvárad, 1806.
- 1807 – Vályi Nagy Ferenc: *Ódák Horátz mértékeinn*, Kassa, 1807.
- 1808 – Schedius Lajos János: recenzió Gy. J. 1802–1803-as verseskötetéről (cím nélkül), *Annalen der Österreichischen Literatur*, 1808. április.
- 1815 – Kölcsey Ferenc–Szemere Pál: *Felelet a Mondolatra. Néhai Bóhogyi Gedeon Urnak*, Pesten, Trattner Ján. Tam. Betüivel, 534–536.
- 1815 –Kazinczy Ferenc: A' Magyar verselésnek négy nemeiről, *Erdélyi Muzéum*, 1815/2, 122–128.
- 1815 – Döbrentei Gábor: A Magyar litteraturát illető jegyzések. Egy szépelméjü ifjú-barátomnak, *Erdélyi Muzéum*, 1815/3, 105–111.
- 1819 – Somogyi Gedeon: *Értekezés a magyar verselés módjairól, és fordításokról*, Veszprém, 1819.
- 1826 – Berzsenyi Dániel: A' vers-formákról, *Tudományos Gyűjtemény*, 1826/IV, 85–99.
- 1826 – Toldy Ferenc: Élet és literatúra, *Tudományos Gyűjtemény*, 1826/ X. 95–112.
- 1826 – Cselkövi [Kölcsey Ferenc]: Nemzeti hagyományok, *Élet és Literatura*, I.
- 1829 – Berzsenyi Dániel: *Kritikai levelek 3.* – Berzsenyi Dániel Összes Művei II., Döbrentei Gábor kiadása, II., Buda, 1842, 104–171.

Melléklet 2. 1.

A Gyöngyössi család genealógiai táblája

Melléklet 2. 2.

A Soós és Abats családok genealógiai táblája